

Közép-Európai Közlemények

**XVIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM, 2025/1. SZÁM
№ 60.**

és

Közép-Európai Közlemények

**XVIII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM, 2025/2. SZÁM
№ 61.**

XVIII. évfolyam 1. szám, 2025/1. szám
№ 60.

és

XVIII. évfolyam 2. szám, 2025/2. szám
№ 61.

Ezen folyóiratszám
a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására
171-172. kiadványa

Jelen ünnepi folyóiratszám főszerkesztője
SZÁVAI FERENC

A megjelenés időpontja:
2025. szeptember

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László,
egyetemi tanár,
Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

A Szerkesztőbizottság tagjai:

a 2023. január 1. – 2025. december 31. közötti időszakban

Dr. habil. Andrej Tóth – University of Economics, Prague
Dr. habil. Domonkos Endre – Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem
Dr. habil. Bene Krisztián – Pécsi Tudományegyetem
Dr. habil. Dömök Csilla – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Kaposi Zoltán, DSc – Pécsi Tudományegyetem
Dr. PhD. Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Prof. Dr. Szávai Ferenc, DSc – Károli Gáspár Református Egyetem

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására	SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
Elnök: Dr. Gulyás László	a mindenkori dékán
6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37.	6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség székhelye:

SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
6725 Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

A Szerkesztőség levélcíme:

Egyesület Közép-Európa Kutatására, 6727 Szeged, Löwy Sándor u. 37.

A Szerkesztőség e-mail-címe:

laszlo.gulyas65@gmail.com és/vagy gulyas.laszlo@szte.hu

ISSN 1789-6339 (nyomtatott)

ISSN 2676-878X (online)

Nyomda:

S-Paw, Üllés

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

- 1. Folyóiratunk lektorált folyóirat.** Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két, PhD vagy DSc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. **dupla vak lektorálás!**
- 2. Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:**
 - 1. MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
 - 2. EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
 - 3. HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)
- 3. Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) „tudományos folyóiratcikk” sorban kerül rögzítésre.**
- 4. Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémiától az alábbi minősítéseket kapta**

Kategória	Osztály/Bizottság
A	II. Történelemtudományi Osztálya
A	IV. Agrártudományok Osztálya
A	X. Földtudományi Osztálya
B	IX. Regionális Tudományok Bizottsága
C	IX. Nemzetközi és Fejlődéstanulmányok Doktori Bizottsága
C	IX. Demográfiai Osztályok Állandó Bizottsága
C	IX. Politikatudományi Bizottság

- 5. Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában,** teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:
 - Az SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett OJS folyóirat-platfromon **<https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/vikekkek>**
 - SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**
 - A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.eu**
- 6. Folyóiratunk évente kétszer jelenik meg:** tavasszal és ősszel

CENTRAL EUROPEAN STUDIES
a referenced journal of history, regional science, geography,
economics and management

Our journal was founded in 2008, as a scientific forum of the Virtual Institute for Central-European Research, in close cooperation with the University of Szeged. Our journal is published twice a year: in spring and autumn.

Geographically, the topics are focused on Central Europe, covering the following scientific areas: 20th century history and political-geographical issues, regional science (regionalism and regionalization), economics and business administration.

The journal is headed by an editorial board. Basically, papers are written in Hungarian, with English abstracts. But it is possible to submit papers written in English as well, with the permission of the editor-in-chief. Submitted papers are blind-reviewed by two lecturers.

Editor-in-chief:

László Gulyás – University of Szeged

Editorial Board:

Andrej Tóth – Prague University of Economics and Business (Prague)

Endre Domonkos – Budapest University of Economics and Business

Krisztián Bene – University of Pécs (Pécs)

Csilla Dömök – University of Pécs (Pécs)

Zoltán Kaposi – University of Pécs (Pécs)

Zoltán Maruzsa – Eötvös Loránd University (Budapest)

Ferenc Szávai – Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary
(Budapest)

Published by:

VIKEK – Association for Research in Central Europe, Hungary
and

University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Education, Hungary

Address:

Egyesület Közép-Európa Kutatására Hungary, 6727 Szeged, Lówy Sándor u. 37.
laszlo.gulyas65@gmail.com

and

SZTE-JGYPK Alkalmazott Társadalompolitikai és Kisebbségpolitikai Intézet
Hungary 6725, Szeged, Boldogasszony sgt. 6.
gulyas.laszlo@jgypk.u-szeged.hu

Download from: vikek.eu

HU ISSN 1789-6339 (print)

HU ISSN 2676-878X (online)

Szeged, Hungary
July, 2025

**JELEN ÖSSZEVONT ÜNNEPI FOLYÓIRATSZÁM
VENDÉGFŐSZERKESZTŐJE**

Prof. Dr. Szávai Ferenc

SEXAGESIMUM NATALEM!

Kedves Laci!

Minden ember életében fontos a megtett életút. Érdekes amiatt is, mert mindenki más és más, elsősorban a saját prizmáján keresztül szemléli ezt. A másét és a magáét is. Manapság divatos a megtett útról, útfüggőségről beszélni. Különösen igaz ez, ha valaki a 60. születésnapját ünnepli. Az eredmények önmagukban impónálóak, de mi vitt előre, mi volt a mozgatórugó? Kíváncsiság, tehetség, makacsság, szorgalom? Mi volt a legfontosabb, ami megalapozta, majd olajozta ezt a pályáivet?

Laci 15 évesen munkába állt az Alföldi Porcelán Gyárban, öt évig (1980–1985) segéd munkásként dolgozott. Levelezőn érettségizett, majd maximális pontszámmal sikeresen felvételizett a József Attila Tudományegyetem (Szeged) történelem-földrajz szakára. Szerencsés volt, a valaha legszebb és legösszefüggőbb szakpáron kezdhetette meg tanulmányait 1986 őszén. Ez ki is jelölte további pályáját. De árulkodjon itt a teljesítményéről egy friss táblázat, ami önmagáért beszél:

A Magyar Tudományos Művek Tárában rögzített tudománymetriai adatok:

Tudományos kategória	Mutatószám
Összes közlemény	645 darab
Összes tudományos közlemény	576 darab
Tudományos folyóiratcikk	168 darab
Külföldi folyóiratban idegennyelven (angol, német) megjelent tanulmány	25 darab
Könyv összesen	43 darab
Könyv szerzőként	17 darab
Könyv szerkesztőként	26 darab
Könyvfejezetek	222 darab
Független hivatkozások száma	1848 darab
Hirsch index (független hivatkozásokból)	22

Sokan azt hitték, hogy nyomdai hiba a neve előtt, vagy után duplán feltüntetett PhD fokozat. Kevesen gondoltak arra, hogy Gulyás Laci valójában két PhD fokozattal (történelemtudomány, illetve regionális tudomány) rendelkezik, vagyis mindkét szakjából kihozta a maximumot. Mi kellett ehhez? Kitartás és munka, meg valami más is. A változtatni akarás, ami mindkét területen rá is fért a tudományra. Az út elvezetett a professzorságig, amit 2015-ben – 50 évesen – érdemelt ki.

Mégis ezek a kíváncsi, más fókuszú gondolatok nem arattak elsőként osztatlan sikert, hiszen volt – együtt tapasztaltuk meg –, hogy a tudomány fősodratú képviselői igyekeztek ezen gondolatokat a sajátjukhoz ragasztani. Nem sikerült nekik. Ez már a közös út, ami szintén fontos minden ember életében. Mit tud adni másoknak, mit is kap másoktól az út bejárása, azaz a közös munka során?

Amit nem tudnak a számok, az az, hogy az utóbbi csaknem 20 évben szinte Szegedre költöztem, Ő pedig hol Kaposvárra, hol Pécsre. Előtte egy alkalommal láttam csak a híres alföldi várost egy gimnáziumi osztálykiránduláson, most pedig már szinte hazajárok...

Először Tóth Imre védésén találkoztunk a Pécsi Tudományegyetemen 2007-ben. Sokat köszönhetünk Ormos Máriának, többek között Laci doktori témavezetője volt és ekkor javasolta, hogy dolgozzon együtt velem. Azután Laci feltette nekem a kérdést: lenne-e kedvem egy közös folyóirat alapításához és működtetéséhez? Lázás tervezés, egyeztetés, borítóterv. Mint a gyerekek. Megszületett valami. Ez lett a Közép-Európai Közlemények, amely 2008-tól jelen számig 60 ízben jelent meg. Szimbolikus, hogy a №60 szám akkor jelenik meg, amikor a főszerkesztő, Gulyás Laci 60 éves.

Jó döntés volt a folyóirat. Sok szám, sok szerző, sok fiatal, na és mi újdonsült szeniorok. De ez az élet rendje. Közös utunk ideje, ami a most 60 éves Lacinak 21 900 nap volt, a miénk ebben elenyésző, de nem mi voltunk csak ketten. Sok-sok tartalmas idő, összeadódó munka, eredmény és siker.

A közös munka aztán nemcsak a folyóiratokban, az egyesületben, a konferenciákban teljesedett ki, hanem közös gazdaságtörténeti, élelmiszertörténeti tankönyvekben és további más tanulmányok írásában is.

A sok eredmény közül nehéz kiválasztani a legnagyobb hatásút, de tudományos és társadalmi hasznossága, továbbá a fiatal generációknak a szakmai közönségbe való bevonása miatt a „Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására” egyesület megalapítását és működtetését tekintjük a legfontosabbnak. Ez egy olyan tudományos hálózat, amely több publikációs platformot (konferenciák szervezése, folyóiratok és könyvek kiadása) működtet, és mintegy 250–300 kutatót fog össze.

Na és a folyóiratok, 5 különböző tudományterületen. Most, amit a kezünkben tartunk (Közép-Európai Közlemények) az akadémiai „A-kategóriás” minősítést is megszerezte, ami a Laci által hálózatba szervezett kutatók/oktatók kiváló tanulmányainak köszönhető. Ezek a folyóiratok számos kolléga (a PhD-hallgatótól az MTA doktoráig) számára nyújtottak minőségi publikációs lehetőséget.

Gulyás László által szerkesztett és részben írt „A trianoni békediktátum története tizenegy kötetben” című sorozat a 20. századdal foglalkozó magyar történelemtudomány talán legjelentősebb vállalkozása az utóbbi 50 évben. Eddig megjelent hét kötetben 61 ismert és elismert történész írt. Biztos vagyok abban, hogy ezen sorozat társadalmi és tudományos hasznossága hamarosan megnyilvánul, a jövő kutatói és oktatói számára fontos kézikönyveként fognak szolgálni ezek a

kötetek. Számukra – és persze a széles olvasóközönség számára – szinte egyedülálló összefoglalás lesz a magyarság legnagyobb traumájáról.

Ami Gulyás tanár úr oktatói tevékenységét illeti, számomra kiemelkedő a több, mint ötszáz megtartott egyetemi kurzus. Az egyetemi oktatói munkáját az év legjobb oktatója díjjal ismerték el a hallgatók, 2002-ben. Mindemellett fontosnak tartjuk megemlíteni a tehetséggondozást, amit a tudományos diákköri (OTDK) munkája bizonyít, a több, mint ötven hallgató tutorálása, az országos tudományos diákköri fórumokon elért első és második helyezettei. Több alkalommal ültünk ezeken az országos fórumokon zsűritagként segítve az értékelő munkát.

Az ilyen életút bejárásához kitartásra és kreativitásra is szüksége van az embernek, aminek megszerzéséhez nagymértékben hozzájárult Laci sportolói pályafutása. Kevesen tudják, de Laci 5. dan fokozattal rendelkezik taekwondo-ban és 6 bajnoki érmet szerzett harcművészként 1982 és 1991 között. Emellett edzőként, sportvezetőként, nemzetközi bíróként is dolgozott. Az olimpiai taekwondo gyakorlásához megírta az első magyar nyelvű tudományos szakkönyvet.

1988-ban a JATE szenátusa „*Jó tanuló, Jó sportoló*” elismerésben, míg 2008-ban Corvinus Society (Toronto, Kanada), „*Pro Patria in exteris*” (A hazáért külföldön) kitüntetésben részesítette. De a legnagyobb elismerést 2021. március 15-én a kapta, amikor Áder János Köztársasági Elnök a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje kitüntetésben részesítette.

Barátágunk elmélyítésében fontos szerepe volt a konferenciák „Nulladik szekció”-jának is. Ezt mindig a konferencia előestéjén rendeztük, szűkebb-tágabb baráti körben. A tematikája három dolog körül forgott: finom ételek fogyasztása, jó borok kortyolgatása és érdekes történetek elbeszélése. Sok esetben mindezt harmonika kíséretében, csakhogy a fent említett zene is szerepeljen a kreativitásunk fejlesztésében. Lassan megkedveltem a szegedi halászlét, mellette továbbra is kedvelem a (G)ulyást. Hiszen ki ne szeretné ezt a hungaricumot?

Gulyás Laci komoly tudós, hatékony szerkesztő és konferenciaszervező és remek barát!

Kedves Laci, Isten éltesse! Ezzel a tisztelő kötetel kívánunk Neked nagyon boldog születésnapot és még sok-sok aktív évet erőben, egészségben a magyar történettudomány javára és mindannyiunk közös örömére!

A kötet szerkesztőjeként és a szerzők nevében
Szávai Ferenc

TABULA GRATULATORIA

Gulyás László köszöntésére

Köszönjük a Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására megalapítását és működtetését, és az ebbe fektetett óriási munkád eredményeképpen megszülető könyveket, könyvsorozatokat, folyóiratokat és konferenciákat.

Köszönjük inspiratív szakmai tevékenységedet és a közös munkához történő baráti hozzáállásod. További eredményes munkát és örömeiben gazdag életet kívánunk.

Őrizd meg jószívűségedet!

Anka László	Cseresnyés Ferenc	Győri Ferenc
Babucs Zoltán	Cseresnyés Magdolna	György Sándor
Bács Gábor	Dévavári Zoltán	Haág Zalán
Bali Lóránt	Domonkos Endre	Hajdú Zoltán
Balogh Ádám	Domonkos László	Hamerli Petra
Bank Barbara	Döbör András	Heka László
Bán János	Dömök Csilla	Hermann Róbert
Bebesi György	Dövényi Zoltán	Horváth Miklós
Békés Márton	Falus Orsolya	Hornyák Árpád
Benke Mariann	Faragó Beatrix	Horváth Szilárd
Bertalan Péter	Forró Lajos	Horváth Zita
Biernacki Karol	Fritz János Ádám	Illik Péter
Bognár Zalán	Fülöp Mihály	Illyés Szabolcs
Borbás László	Gál Zoltán	Janek Istvan
Borsi-Kálmán Béla	Gali Máté	Kántás Balázs
Borvendég Zsuzsanna	Gazdag Ferenc	Kacziba Ágnes
Bozsó Péter Tamás	Gazdag László	Kaposi Zoltán
Csath Magdolna	Glofák Péter	Káposzta József
Csehné Papp Imola	Gósi Zsuzsanna	Kása Csaba
Csere Péter	Gulyás Martin	Keczer Gabriella

Kerekes Sándor	Nagy Szabolcs	Szilágyi Ferenc
Kertész Péter	Nánay Mihály	Szilágyi István
Kis Krisztián	Nemeskéri Zsolt	Szondi Ildikó
Kohári Nándor	Nóbik Attila	Szónokyné Ancsin Gabriella
Kókai Sándor	Nyári Gábor	Szónoky Miklós
Kolontári Attila	Olasz Lajos	Szűcs Lajos
Kordé Zoltán	Orosz László	Takaró Mihály
Kovács Kálmán Árpád	Papp Eliza	Tefner Zoltán
Kőő Artúr	Papp Tibor	Tonk Márton
Kun Miklós	Pál Ágnes	Tóth Andrej
Lakatos Artúr	Pelles Márton	Tóth Imre
Lányi Beatrix	Pelyach István	Tóth I. János
L. Balogh Béni	Pintér Attila	Tóth István
Leba József	Pintér István	Tóth Marcell
Lentner Csaba	Polgári Szilvia	Tóth Péter András
Lezsák Sándor	Popély Gyula	Tőkés László
Ligeti Dávid	Presztőczki Zoltán	Turnár Erik
Lőrinczné Bencze Edit	Rácz Lajos	Ujvári Gábor
Lux Gábor	Sallai János	Végső István
M. Lezsák Gabriella	Sarnyai Csaba Máté	Veszprémy László
Majdán János	Schlett András	Vígh Éva
Majoros István	Schmuck Roland	Vinceze Gábor
Marjanucz László	Soksevits Dénes	Vizi László Tamás
Marosvári Attila	Szabó Richard	Zakar Péter
Maruzsa Zoltán	Szakály Sándor	Zachar Péter Krisztián
Máthé Áron	Szász Zoltán	Zádori Iván
Molnár Gábor	Szávai Ferenc	Zeman Ferenc
Moys Zoltán	Szidiripulosz Archimedesz	Zombori István

XVIII. ÉVFOLYAM 1. SZÁM, 2025/1. SZÁM

№ 60.

TARTALOMJEGYZÉK

LAUDÁCIÓ	9
TABULA GRATULATORIA	13
OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT	
Zachar Péter Krisztián: Kamarák és birodalom: a kereskedelmi és iparkamarák szerepe a Habsburg Monarchia neoabszolutista modernizációjában (1850–1867)	19
Bali Lóránt: Néhány aspektus a horvát – magyar kiegyezést követő időszak etnikai és nyelvhasználati feszültségeihez	31
Marjanucz László: Adalékok az 1897-i kiváltságlevél háttéréhez	39
Papp Tibor – Sarnyai Csaba Máté – Bozsó Péter Tamás: Kísérlet az állam- és nemzetépítés néhány kulcsmomentumának újra értelmezésére a Gulyás–Hroch-modellből kiindulva	47
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE ROVAT	
Janek István: A cári csapatok első betörése a Magyar Királyság területére, 1914. szeptember 24.	59
TRIANON 105 ROVAT	
Szávai Ferenc: Miért volt Churchill Párizsban 1919-ben?	67
Nánay Mihály: A doktriner naivitás ára – gondolatok Károlyi Mihály külpolitikájáról	81
Olasz Lajos: Nem adjuk puskalövés nélkül – Muravidék, 1919. november.	87
Vizi László Tamás: „Benárd képviselő úr vigyázzon, mert önt majd egyszer megkérdezik, hogy miért írta alá a trianoni szerződést”.	95
Kőő Artúr: Juliu Hossu: Nagy-Románia kihirdetőjéből a román kommunisták ellenségévé lett görögkatolikus pap	103
L. Balogh Béni: Két magyar nagygyűlés 1918 őszén: Marosvásárhely és Kolozsvár	111
Popély Gyula: A magyar felsőfokú oktatási intézmények szétzúzása a Felvidéken, 1919–1920	119
VERSAILLES 105 ROVAT	
Turnár Erik: A breszt-litovszki békeszerződés és Németország keleti birodalma	127
Ligeti Dávid: A versailles-i békerendszer első átfogó revíziója – Az 1923. évi lausanne-i béke	135

Balogh Ádám: Vázlat Eleftheriosz Venizelosz életrajzához.	139
--	-----

HORTHY-KORSZAK ROVAT

Tóth Marcell: Hány zsidó tiszt vett részt a Mars téri laktanya elfoglalásában? . . .	145
Hamerli Petra: A Római Magyar Akadémia – Collegium Hungaricum állami ösztöndíjasai a két világháború között.	155
Orosz László: „Hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségek.” A nemzeti kisebbségek Teleki-féle kategorizálásának hazai német fogadtatása	163
Ujváry Gábor: A képviselők mentelmi jogának felfüggesztése a két világháború között	171

RÁKOSI- ÉS KÁDÁR DIKTATÚRA ROVAT

Vincze Gábor: „...igazán nincsen értelme az esperességnek.” Bakó László szegedi református esperes lemondatása 1951-ben	181
--	-----

XVIII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM, 2025/2. SZÁM № 61. TARTALOMJEGYZÉK

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** A gazdaságfejlesztés egy lehetséges útja: termékkialítások
Pécsett a két világháború között 3
- Domonkos Endre:** A Cseh-Morva Protektorátus a második világháború idején . . 13
- Schlett András:** A 2008–2012 közötti magyar gazdasági válság a közgazdasági
narratívák tükrében 23

ÚJRA GONDOLT ÉVSZÁZAD ROVAT

- Kolontári Attila:** Gondolatok Máthé Áron „Farkas esz meg, medve esz meg”: a
totalitárius szinergiák című tanulmányával kapcsolatban 41
- Máthé Áron:** A bolsevizmus két arca 53

EURÓPAI UNIÓ ROVAT

- Dömök Csilla:** Az európai identitás és az Európai Unió. 63
- Lőrinczné Bencze Edit:** A nemzetközi büntetőbíráskodás margójára: volt
Jugoszlávia Nemzetközi Büntetőtörvényszék 73

HADTÖRTÉNET ROVAT

- Babucs Zoltán:** Egy zászlóalj parancsnok feljegyzései az erdélyi harcokról, 1944 . 83

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ÉS REGIONALIZMUS ROVAT

- Kókai Sándor:** A települési-gazdálkodási tér sajátosságai a Marosszögben az
integrált környezetátalakító munkálatok előtt 95
- Szónokyné Ancsin Gabriella:** A magyar-szerb határmenti kisvárosok 109

MENEDZSMENT ROVAT

- Keczer Gabriella:** Miért fontos, hogy a vezetők ismerjék a szervezeti kultúrát? . 115

FELSŐOKTATÁS ROVAT

- Győri Ferenc:** Sporttudományi alapképzési szakok megújítása a magyar
felsőoktatás reformjában. 123

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Nemeskéri Zsolt – Zádori Iván:** Ágoston Haraszthy’s Contributions to
California Viticulture: Lessons for Adapting to Climate Change 145

SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE ROVAT

Kun Miklós: Szent-Györgyi Albert levelezései és beszélgetései szovjet tudósokkal	153
---	-----

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN

habilitált egyetemi docens

Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Államtudományi és Nemzetközi
Tanulmányok Kar

*associate professor, Ludovika – University of Public Service, Faculty of
Public Governance and International Studies*

ORCID: 0000-0002-3364-9178

e-mail: zachar.peter.krisztian@uni-nke.hu

KAMARÁK ÉS BIRODALOM: A KERESKEDELM ÉS IPARKAMARÁK SZEREPE A HABSURG MONARCHIA NEOABSZOLUTISTA MODERNIZÁCIÓJÁBAN (1850–1867)

*CHAMBERS AND EMPIRE: THE ROLE OF CHAMBERS OF
COMMERCE AND INDUSTRY IN THE NEOABSOLUTIST
MODERNIZATION OF THE HABSURG MONARCHY (1850–1867)*

ABSTRACT

This study explores the establishment and function of chambers of commerce and industry in the Habsburg Empire following the 1848 revolutions, within the framework of „New Imperial History.” It argues that these institutions were not merely economic tools but strategic instruments of imperial integration, bureaucratic modernization, and identity formation. The chambers served as intermediaries between the imperial center and regional elites, facilitating both administrative control and local negotiation. In Hungary, they became arenas for both imperial loyalty and national differentiation, reflecting hybrid identities and contested loyalties. The paper highlights how these institutions contributed to the creation of a modern, centralized state while also enabling local actors to shape imperial policies. By analyzing the chambers as sites of negotiation, knowledge production, and elite formation, the study offers new insights into the governance and modernization strategies of the neoabsolutist Habsburg regime.

Keywords: Habsburg Empire, Neoabsolutism, Chambers of Commerce and Industry, New Imperial History, Bureaucratic Modernization

Kulcsszavak: Habsburg Birodalom, neoabszolutizmus, kereskedelmi és iparkamarák, új birodalom-történet, bürokratikus modernizáció

1. Bevezetés

Az 1848-as európai forradalmakat követő osztrák neoabszolútizmus elemzése alapvetően az egyes nemzeti narratívák mentén épült be történettudományunkba. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben mind a magyar, mind a német nyelvű szakirodalomban teret nyerő új elméleti keretek lehetővé teszik egyes döntések és politikai aktusok interdiszciplináris és a globális történetbe ágyazódó vizsgálatát. Az Osztrák Birodalom számára az 1848-as viharos forradalmakat követően kritikus jelentőségűvé vált, hogy újra megszilárdítsa az ellenőrzést különböző területein. A forradalmak rávilágítottak arra, hogy a Habsburg Monarchia soknemzetiségű birodalma felett gyakorolt hatalma törékeny. E kihívásokra válaszul a kormányzat – erőteljes centralizáció és egységesítés mellett – egy sor reformba kezdett, amelyek célja a központi hatalom megerősítése és a gazdasági fejlődés előmozdítása volt szerte a birodalomban. E reformok között szerepelt a kereskedelmi és iparkamarák létrehozása 1850-ben. Ez nem pusztán gazdasági intézkedés volt, hanem stratégiai birodalmi eszköz, amelynek célja a monarchia különböző régióinak integrálása, a közigazgatási struktúrák modernizálása és az alattvalók közös identitástudatának elősegítése volt. Ezáltal döntő szerepet játszottak a Habsburg-vezetés azon törekvésében, hogy egy összetartó és gazdaságilag sikeres államot hozzon létre.

Jelen tanulmány a „new imperial history” keretében vizsgálja a kereskedelmi és iparkamarák létrehozását és hatását. Osztjuk ezzel az elmélet azon alapfeltevését, miszerint a birodalom az uralom jól körülhatárolható tere, melyet nemcsak statikus pillanatfelvételekben, de hosszú távú átalakulási folyamatokban is tetten tudunk érni.¹ Ez a történetírói megközelítés a birodalmi uralom kölcsönös és tárgyalásos jellegét hangsúlyozza, megkérdőjelezve azokat a hagyományos narratívákat, amelyek a birodalmakat monolitikus entitásokként ábrázolják, amelyek passzív alattvalókra kényszerítik akarataikat.² Sokkal inkább ez a keretrendszer a centrum és a periféria közötti összetett kölcsönhatásokat emeli ki³, megvizsgálva, hogy a birodalmi politikákat hogyan alakították a helyi kontextusok, és hogy a gyarmatinak tekintett alanyok hogyan kapcsolódtak aktívan a birodalmi struktúrákhoz és hogyan befolyásolták azokat.⁴ Vagyis továbbra is a birodalom, maga az államszervezet a legfontosabb referenciapont, amely bizonyos értékek, politikai berendezkedés és uralmi rend terjesztését, fenntartását kívánja biztosítani az adott térség sajátosságai mellett.⁵ E keretben alkalmazhatjuk az 1848 utáni Magyarországra, amelyet a kormányzat újra szabályozandó térségnek látott. Továbbá, ha ezt a módszertant a kereskedelmi és iparkamarák tanulmányozására alkalmazzuk, mélyebb megértést nyerhetünk arról, hogyan működtek ezek az intézmények a birodalmi integráció és modernizáció eszközeiként.⁶ Ezen elemzésen keresztül célunk, hogy rávilágítsunk: a kereskedelmi és iparkamarák megfelelő eszköznek tűntek az államépítés szempontjából, hogy a birodalom mind a belső, mind a külső kihívásokkal szemben fenntartsa az ellenőrzést és elősegítse az egységet.⁷

2. A keretek: a birodalom válság és reform között

Az 1848-as forradalmak feltárták az Osztrák Birodalom mély töréseit, megkérdőjelezve az abszolutista uralom legitimitását, rámutatva a strukturális reformok sürgős szükségességére.⁸ Így Ferenc József és a bécsi kormányzat a neoabszolutista intézkedések mellett több alkotmányosnak feltüntetett lépéssel igyekezett saját legitimitását erősíteni. A centralizáció jegyében az az 1849-es oktrojált alkotmány megerősítette a központosított császári hatalmat és felszámolta a birodalomrészek történelmi alkotmányos berendezkedését, korábbi területi integritását. Ugyanakkor a kormányzat felismerte, hogy a pusztá elnyomás már nem elegendő, így a cél a császári hatalom újjáépítése volt a közigazgatási apparátus megerősítésével, a kettős hivatalnokréteg kialakításával, valamint az egységes oktatási és képzési rendszer, továbbá az egységes birodalmi piac és a gazdasági modernizáció előmozdításával, amelyek a szabadságjogok közül többet beemeltek az új keretek közé.⁹

Az egyik legfontosabb reformkezdeményezés a kereskedelmi és iparkamarák létrehozása volt 1850-ben. Ezek az intézmények egy szélesebb körű stratégia részét képezték és az uralkodó azon törekvését tükrözték, hogy elősegítsék egy lojális, produktív középosztály kialakulását, amely stabilizáló erőként szolgálhatna a társadalomban. Így a kamarák szerepe kiterjedt a kereskedelem és ipar szabályozására, a kereskedelmi polgárság érdekeinek képviselésére, valamint működésük egyértelműen a birodalom széttagolt gazdasági tereinek egységesebb egésszé való integrálására szolgált. Ugyanakkor platformot nyújtottak a helyi elit számára – különösen Magyarországon és a birodalmi periférián –, hogy kapcsolatba lépjen a centrum struktúráival, tárgyaljon érdekeiről, és alakítsa a modernizáció körvonalait.¹⁰

A kereskedelmi és iparkamarák létrehozását tehát nemcsak a gazdasági szükségletekre adott válaszként, hanem a birodalmi konszolidáció politikai aktusaként is kell értelmezni. Ez a birodalom új alapokon való újjáépítésére irányuló kiszámított erőfeszítés volt: a koncepció a bürokratikus racionalitást a regionális szereplők szelektív bevonásával ötvözte, megteremtve ezzel a központi hatalom és a helyi ügyintézés összetett kölcsönhatásának színterét, amely meghatározta a Habsburg-korszak további fejlődésmenetét és egyben megnyitotta a perifériális gazdasági területek felemelkedését.¹¹

3. A kereskedelmi és iparkamarák: szerkezet és cél

A közép-európai kereskedelmi és iparkamarák létrehozásának gondolata a felvilágosodás korának gazdasági reformjaira nyúlik vissza. A kamarák központi szerepet játszottak a kontinentális Európában a modern gazdasági elvek és módszerek megszilárdításában, az infrastruktúra bővítésében, a céhrendszerről új gazdaság-szervezési elvekre és így a manchesteri kapitalizmusra való áttérésben. Mindemellett példájuk az érdekképviselő formális, jogi szervezetét hozza létre, szemben az egyesülési jogon alapuló informális szerveződéssel. Az európai kontinensen

kialakult kamarai szervezeteket a legtöbb esetben központi akarat hozta létre, jogkörüket, feladataikat és kötelességeiket uralkodói rendelet, később törvény szabályozta. Általában kötelező tagsági rendszer alapján szerveződtek, fő feladatuk pedig a képviselt szférával kapcsolatos törvényelőkészítő munka javaslatokkal és felterjesztésekkel való segítése, valamint az adott gazdasági-szakmai kör érdekeinek a kormány, illetve a társadalom felé történő képviselete volt.¹²

Az első ilyen szervezeteket Franciaországban XIV. Lajos dekrétumával hozták létre¹³, majd a napóleoni hadjáratok Európa-szerte elterjesztették az intézményt, mint az állami modernizáció és gazdaságfejlesztés eszközét.¹⁴ Az 1806-ban létrejövő Osztrák Császárság területén előbb Lombardia és Velence (1811), majd e példa alapján Bécsben (1848) hozták létre a kereskedelmi kamarákat. Ehhez a szoros állami irányítást propagáló francia koncepció volt a minta: a kamarák a kereskedelmi minisztériumnak alárendelt, tanácsadó testületként jöttek létre.¹⁵ Végül az 1850. március 18-án szentesített és március 26-án báró Karl Ludwig Bruck kereskedelmi miniszter által rendeletileg közzétett császári parancs rendelkezett a kamarák létrehozásáról nemcsak a birodalom nyugati felében, de a Magyar Szent Korona országaiban is.¹⁶

Ennek az új intézménynek a hátterében az európai gazdasági helyzet változása állt. A Habsburg Monarchia gazdaságát a 19. században az agrár-feudális struktúrából lassú, de folyamatos átmenet jellemezte a kapitalista-ipari, piacorientált struktúrába.¹⁷ A Habsburg Birodalmat megrengető 1848-1849-es események után a kormányzat a kamarai struktúrában nemcsak a közigazgatás modernizálására, az állami tevékenység támogatására és a párhuzamos központosításra, hanem az egységes birodalom megteremtésére is alkalmas eszközt látott.¹⁸

4. Birodalmi integráció, bürokratikus modernitás és identitás

A kamarákat olyan szabványosított intézményeknek tervezték a birodalom különböző területein, amelyek feladata a kereskedelem, az ipar és a szakmai képviselet felügyelete volt. Egységes szerkezetük és központilag szabályozott jogi keretük az államapparátus azon törekvését tükrözte, hogy – a korábbi területi autonómiák helyett – összefüggő közigazgatási rendet kényszerítsen rá a széttagolt birodalmi térszerkezetre.¹⁹ Ez része volt annak a nagyobb erőfeszítésnek, hogy a helyi szokások, céhszabályok és feudális kiváltságok korábbi hálózatát egy új központosított, bürokratikus rendszerrel váltsák fel, amelyet Bécsből lehetett ellenőrizni és irányítani.

A bürokratizálás e folyamata mélyen összefonódott a modernitás eszméivel. A kamarák előmozdították a kapitalista vállalkozást, ösztönözték az ipari fejlődést, és megkönnyítették a gazdasági adatok gyűjtését. Mindez pedig olyan tevékenységet jelentett, amelyekhez már jól képzett, a bürokratikus működést átlátó, egyben fegyelmezett és gazdaságilag racionális polgári lakosságra volt szükség. Ebben az értelemben a kamarák a kormányzat számára civilizációs eszközök is voltak, ame-

lyek a császári alattvalók viselkedését és identitását a termelékenység, a lojalitás és a jogi megfelelés értékeinek megfelelően alakították. A korszak magyar kamaráinak működéséből jól látható, hogy komoly erőfeszítéseket tettek a szakoktatás intézményesítésére, a külföldi jogyakorlatok meghonosítására, a vasúti és folyami infrastruktúra-fejlesztés előmozdítására, a nemzetközi vásárokon való szervezett jelenlét megteremtésére, az ipari és kereskedelmi réteg megerősítésére.²⁰

A kamarák továbbá közvetítőként is szolgáltak az állam és egy új, a régi helyébe feltörekvő elit, ha úgy tetszik burzsoázia között. A kereskedelmi és ipari érdekek képviselőjének intézményesítésével a monarchia arra törekedett, hogy a gazdasági elitet bevonja a birodalmi projektbe, érdekeltté tegye az állam működtetésében és a centralizált közigazgatás egyéb intézményeinek elfogadásában is. Ez a szövetség kulcsfontosságú volt a birodalmi központ számára a stabilitás fenntartásához, egyben lehetővé tette a nacionalizmus évszázadában a birodalmi egységet akadályozó nyelvi és nemzeti határok meghaladását (vagy legalábbis annak kísérletét). Megindult tehát a közigazgatás professzionalizációjának kiteljesedése és mindez a polgárosodás szélesebb folyamatainak társadalmi háttereként is szolgált.²¹

A „new imperial history” elméleti keretében a kamarák azt példázzák, hogy a birodalmak nem csupán kényszerítéssel, hanem a tudást, normákat és identitásokat létrehozó intézmények ösztönzésével is kormányoztak. Olyan helyszínek voltak, ahol a birodalmi hatalom érvényre jutott, de amelyet egyben vitattak és megtagyaltak a helyi szereplők, akik maguk dönthettek róla, hogy mennyiben működnek együtt a modernitás birodalmi víziójával; alkalmazkodhattak hozzá vagy ellenállhattak neki.²² Ezáltal a kamarák hozzájárultak egy hibrid birodalmi szubjektum kialakulásához, amelyet a központi irányelvek és a regionális sajátosságok egyaránt alakítottak.

A kamarai intézmény hasznosságát jól mutatja, hogy már a neoabszolutizmus időszakában is maguk az érintettek kívánták kiterjeszteni azt a mezőgazdasági, illetve gazdasági-gyáripari új területekre.²³ Ezzel pedig a kereskedelmi és ipar-kamarák nem csupán gazdasági intézmények voltak, hanem az identitásképzés helyszínei is: a modernizációs projekt keretében a kapitalista értékek népszerűsítésével segítették egy új, modern identitás kialakulását,²⁴ arra ösztönözték tagjaikat, hogy részben a modern, birodalmi gazdaság résztvevőiként tekintsenek magukra.²⁵ Ezzel párhuzamosan pedig a nemzeti identitás kifejezésének színterévé is váltak, gyakran a nemzeti prioritásokat tükrözték és a magyar iparosok, illetve kereskedők egyre inkább platformként használták a kamarákat a politika befolyásolására, például – az egységes piaccal szemben – a védővámokért lobbizzanak, vagy támogatásuk a magyar nyelvű oktatást és kiadványokat.²⁶ Ezzel hozzájárultak a gazdasági nacionalizmus felemelkedéséhez, amely a birodalmi kereteken belül igyekezett érvényesíteni Magyarország különállóságát.²⁷

Ez a kettős szerep – a birodalmi integráció és a nemzeti differenciálódás előmozdítása egyszerre – jellemzője annak, amit a „new imperial history” hibrid identitásképződésként ír le. Vagyis a kamarák olyan helyek voltak, ahol a birodalmi

normákat lefordították helyi kontextusba, és ahol a helyi szereplők újraértelmezhették ezeket a normákat, hogy azok megfeleljenek saját programjaiknak.²⁸ Így a kamarákat egy hálózatos, tárgyalásos birodalom részeként foghatjuk fel²⁹, amelyek egy összetett hálózat csomópontjai voltak: nemcsak a kereskedelmet, hanem a tudáscserét, a jogharmonizációt és az elitképzést is elősegítették. Ez a perspektíva feltárja a birodalmon belüli kulturális, politikai és gazdasági összefonódást.

6. Következtetések

A modern kereskedelmi és iparkamarák létrehozása sorsfordító pillanat volt a Habsburg Birodalom forradalmak utáni újjáépítésében. Ezek az intézmények messze nem csupán a gazdasági szabályozás eszközei voltak, hanem mélyen beágyazódtak a birodalom szélesebb körű politikai stabilizációs, közigazgatási centralizációs és társadalmi modernizációs stratégiájába. Olyan eszközökként szolgáltak, amelyeken keresztül a központi kormányzat igyekezett megerősíteni az ellenőrzést széttagolt területei felett, elősegíteni a gazdasági fejlődést, és lojális, produktív polgárokat nevelni. Alapvetően tehát az összbirodalmi távlatba illesztve a kérdéskört, elmondhatjuk, hogy a neoabszolutizmus időszaka a teljhatalom megalkotásával a nagyosztrák egységállam gondolatának megvalósítására törekedett, miközben egy modernizációs küldetést is igyekezett végrehajtani, amely keretében az alkotmányos időszak egyes reformjait hozzáigazították az új, centralizált és abszolút hatalommal kormányzott, normakövető közigazgatáshoz. Ez egyben legitimációs lehetőséget is biztosított az új birodalmi keretek számára.³⁰

Magyarország esetében a kamarák egyszerre váltak a birodalmi integráció és a nemzeti önérvényesítés helyszínévé, tükrözve a hibrid identitásokat és a vitatott lojalitásokat, amelyek a soknemzetiségű birodalom életét jellemezték. A kamarák azt szemléltetik, hogy a birodalmak nemcsak kényszer és rendeletek révén működtek, hanem az állam és a társadalom között közvetítő intézmények létrehozásával is. Olyan szinterek voltak, ahol a birodalmi normákat helyi kontextusba ültették át, és ahol a helyi szereplők az alkalmazkodás, a vita, az ellenállás révén aktívan vettek részt a birodalom létrehozásában. A kamarákkal való új szempontú foglalkozás a neoabszolutista Osztrák Monarchia esetében is olyan tárgyalásos és hálózatos politikáról árulkodik, ahol a hatalmat olyan intézményeken keresztül gyakorolták, amelyek egyszerre voltak az ellenőrzés eszközei és a cselekvés platformjai. Az új elméleti keretek révén lehetővé válik a birodalom mint a kormányzás, az identitásképzés és a modernizáció vitatott folyamatának a vizsgálata.³¹ Ezáltal kitapinthatóvá válnak azok a meghatározó elemek, amelyekkel a Habsburg Birodalom hozzájárult a modern államiság megteremtéséhez és a gazdasági élet alakításával a közép-európai tartós örökséghez.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Osterhammel, Jürgen (2022): „Imperiologie”? Neues nach der New Imperial History. *Neue Politische Literatur* Vol. 67. 229–248. <https://doi.org/10.1007/s42520-022-00446-7>
- 2 Wilson, Kathleen (2004): Introduction: histories, empires, modernities. In Wilson, Kathleen (ed): *A New Imperial History: Culture, Identity, and Modernity in Britain and the Empire, 1660–1840*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–28. old.
- 3 Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick (1997): Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda. In: Cooper, Frederick – Stoler, Ann Laura (eds): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. University of California Press, Berkeley. Los Angeles. 1–56. old. <https://doi.org/10.1525/california/9780520205406.001.0001>
- 4 Vö.: Csaplár-Degovics Krisztián (2020): A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. *A new imperial history és a birodalmi életrajz. Aetas – Történettudományi folyóirat*, 35. évf. 4. sz. 144–159. old.
- 5 Howe, Stephen (2010): Introduction: New Imperial Histories. In Howe, Stephen (ed.): *The New Imperial Histories Reader*. Routledge, London – New York. 1–19. <https://doi.org/10.4324/9781003060871>
- 6 A kamarákról általában: Hendler, Reinhard (2005): Geschichte und Idee der funktionalen Selbstverwaltung. In Winfried Kluth (ed.): *Handbuch des Kammerrechts. Nomos. Baden-Baden*.
- 7 Vö.: Csaplár-Degovics Krisztián (2025): Paradigmaváltás a magyar történetírásban: a kolonializmus kutatás jelene. *VILÁGTÖRTÉNET* 15. (47.) évf. 1. sz. 1–3. old.
- 8 Hanák Péter (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 1997/2. 159–177. old.
- 9 Vö. Csizmadia Andor (1995): Az önkényuralom időszakának állama (1848–1867). In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. Budapest*. 301–313. old. és Fónagy Zoltán (2001): *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig. Csokonai Kiadó, Debrecen*. 11–66. old.
- 10 Vö.: Rumpler, Helmut (2001): Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem. In: Kováč, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. AEP. Bratislava. 9–21. old.
- 11 Vö.: Kaposi Zoltán (2002): *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus, Budapest–Pécs*. 250–270. old.
- 12 Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (2008): *Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban. L'Harmattan Kiadó. Budapest*. 15–31. old.
- 13 Fritz Péter (1896) *A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850-1896*. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest. valamint Diczig Alajos – Radó Dezső (1938): *A kereskedelmi és iparkamarák hazánkban és külföldön. Nagy Károly Grafikai Műhelye. Debrecen*.

- 14 Diczig – Radó (1938) 13–14. old.
- 15 Erlaß des Ministeriums für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, enthaltend die auf Grundlage des Beschlusses des hohen Ministerrathes vom 3. Oktober 1848 erlassenen provisorischen Bestimmungen in Betreff der Errichtung von Handelskammern. Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1849. Ergänzungsband Dezember 1848 – Oktober 1849. 27. Pkt. 25-28. Lásd még: Fritz (1896) 12–13. old.
- 16 Császári kereskedelmi miniszteri rendelet a kereskedelmi és iparkamarák felállításáról, 1850. március 26. Közli: Gergely Jenő szerk. (2005): Autonómiák Magyarországon 1848–2000. I. k. L'Harmattan. Budapest. 22. dokumentum. 517–527. old.
- 17 Vö.: Gulyás László (2009): A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. old. In Gulyás László szerk. (2009): A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig. Szeged, JATEPress. 45–59. old.
- 18 Vö.: Gulyás László (2003): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In Mezei Cecília (szerk.) Évkönyv 2002. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs. 168–186. old.
- 19 Vö.: Müller-Funk, Wolfgang (2002): Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur. In: Müller-Funk, Wolfgang – Plener, Peter – Ruthner, Clemens (Hrsg.): Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie. Tübingen–Basel. 14–32. old.
- 20 Zachar Péter Krisztián (2006): Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómia-története. KÚT – Az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola kiadványa, 5. évf. 2–3. sz. 115–137. old.
- 21 Vö.: Pap József (2003): Magyarország vármegyei tisztikara a reformkor végétől a kiegyezésig. Belvedere Meridionale, Szeged. 80–273. old.
- 22 Vö.: MacKenzie, John M. (2016): Empires in World History. Characteristics, Concepts, and Consequences, In: MacKenzie, John M. (ed): The Encyclopedia of Empire. Vol. 1. Wiley, London. lxxiii–cx. old. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wboe0371>
- 23 Vö.: Zachar Péter Krisztián (2016): Gazdaság, politika, érdekképviselés. Fejezetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből. Heraldika Kiadó. Budapest. 36–95. old.
- 24 Vö.: Szávai Ferenc – Nagy Mariann – Gulyás László (2009): A dualizmus gazdasági élete. In Gulyás László (szerk.): A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig. JATEPress. Szeged. 61–99. old. valamint Eddie, Scott M. (1989): Economic policy and economic development in Austria–Hungary, 1867–1913. In: Mathias, Peter – Pollard, Sidney (eds.): The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire. The Cambridge Economic History of Europe. Cambridge University Press. 814–886. old.
- 25 Vö.: Gulyás László (2018): Az Osztrák-Magyar Monarchia, mint közös piac szétesése: A versaillesi békerendszer gazdasági következményei Közép-Európában. In Domonkos Endre szerk. (2018) Kelet-Közép-Európa politikai és gazdasági fordulatai a rövid XX. században. A Budapesti Gazdasági Egyetem és a VERITAS Történetkutató

- Intézet közösen szervezett, 2018. április 13-i nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete. Budapesti Gazdasági Egyetem (BGE). Budapest. 22–52. old.
- 26 Strausz – Zachar (2008) 35–44. old.
- 27 Vö.: Lengyel, Zsolt K. (1999): Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. *Levéltári Közlemények*. 70. 79–105. old.
- 28 Vö.: Hall, Catherine (2000): Introduction: Thinking the Postcolonial, Thinking the Empire. In: Hall, Catherine (ed.): *Cultures of Empire: Colonizers in Britain and the Empire in the Nineteenth and Twentieth Centuries: a Reader*. Routledge, New York. 1–36. old. valamint Klement Judit (2009): A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ. Budapest. 163–184. old.
- 29 Schulze, Max-Stephan – Wolf, Nikolaus (2010): Economic Nationalism and Economic Integration: The Austro-Hungarian Empire in the Late Nineteenth Century. *The Economic History Review* Vol. 63, Nr. 3. 763–791. old. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.2010.00587.x>
- 30 Heindl, Waltraud (2001): Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment. In: Kováč, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. AEP, Bratislava. 23–35. old.
- 31 Vö.: Burton, Antoinette (2011): Introduction: Imperial Optics: Empire Histories, Interpretive Methods. In: Burton, Antoinette: *Empire in Question: Reading, Writing, and Teaching British Imperialism*. Duke University Press, Durham. <https://doi.org/10.1215/9780822393566-001>

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Burton, Antoinette (2011): Introduction:** Imperial Optics: Empire Histories, Interpretive Methods. In Burton, Antoinette: *Empire in Question: Reading, Writing, and Teaching British Imperialism*. Duke University Press, Durham. <https://doi.org/10.1215/9780822393566-001>
- Csaplár-Degovics Krisztián (2020):** A századfordulós Közép- és Délkelet-Európa értelmezési lehetőségei globális perspektívából. A new imperial history és a birodalmi életrajz. *Aetas – Történettudományi folyóirat*, 35. évf. 4. sz. 144–159. old.
- Csaplár-Degovics Krisztián (2025):** Paradigmaváltás a magyar történetírásban: a kolonializmus kutatás jelene. *VILÁGTÖRTÉNET* 15. (47.) évf. 1. sz. 1–3. old.
- Császári kereskedelmi miniszteri rendelet** a kereskedelmi és iparkamarák felállításáról, 1850. március 26. Közli: Gergely Jenő (szerk.): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000*. I. k. Budapest, L'Harmattan, 2005. 22. dokumentum. 517–527. old.
- Csizmadia Andor (1995):** Az önkényuralom időszakának állama (1848–1867). In: Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: *Magyar állam- és jogtörténet. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó*, Budapest. 301–313. old.
- Diczig Alajos – Radó Dezső (1938):** A kereskedelmi és iparkamarák hazánkban és külföldön. Nagy Károly Grafikai Műhelye. Debrecen.

- Eddie, Scott M. (1989):** Economic policy and economic development in Austria–Hungary, 1867–1913. In Mathias, Peter – Pollard, Sidney (eds.): *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire. The Cambridge Economic History of Europe.* Cambridge University Press. 814–886. old.
- Erlaß des Ministeriums für Handel,** Gewerbe und öffentliche Bauten, enthaltend die auf Grundlage des Beschlusses des hohen Ministerrathes vom 3. Oktober 1848 erlassenen provisorischen Bestimmungen in Betreff der Errichtung von Handelskammern. Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1849. Ergänzungsband Dezember 1848 – Oktober 1849. 27. Pkt. 25–28.
- Fónagy Zoltán (2001):** Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig. Csokonai Kiadó, Debrecen. 11–66. old.
- Fritz Péter (1896):** A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850-1896. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság. Budapest.
- Gulyás László (2003):** Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In Mezei Cecília (szerk.) *Évkönyv 2002. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola*, Pécs. 168–186. old.
- Gulyás László (2009):** A gazdasági élet a polgári forradalom és az önkényuralom korszakában 1848-1867. In: Gulyás László szerk. (2009): *A modern magyar gazdaság története: Széchenyitől a Széchenyi tervig.* Szeged, JATEPress. 45–59. old.
- Gulyás László (2018):** Az Osztrák-Magyar Monarchia, mint közös piac szétesése: A versaillesi békerendszer gazdasági következményei Közép-Európában. In: Domonkos Endre szerk. (2018) *Kelet-Közép-Európa politikai és gazdasági fordulatai a rövid XX. században.* A Budapesti Gazdasági Egyetem és a VERITAS Történetkutató Intézet közösen szervezett, 2018. április 13-i nemzetközi konferenciájának tanulmánykötete. Budapesti Gazdasági Egyetem (BGE), Budapest. 22–52. old.
- Hall, Catherine (2000):** Introduction: Thinking the Postcolonial, Thinking the Empire. In: Hall, Catherine (ed.): *Cultures of Empire: Colonizers in Britain and the Empire in the Nineteenth and Twentieth Centuries: a Reader.* Routledge, New York. 1–36. old.
- Hanák Péter (1997):** Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 1997/2. sz. 159–177. old.
- Heindl, Waltraud (2001):** Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment. In Kováč, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867.* AEP, Bratislava. 23–35. old.
- Hendler, Reinhard (2005):** Geschichte und Idee der funktionalen Selbstverwaltung. In Winfried Kluth (ed.): *Handbuch des Kammerrechts.* Nomos, Baden-Baden.
- Howe, Stephen (2010):** Introduction: New Imperial Histories. In: Howe, Stephen (ed.): *The New Imperial Histories Reader.* Routledge, London – New York. 1–19. <https://doi.org/4324/9781003060871>
- Kaposi Zoltán (2002):** Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus, Budapest–Pécs. 250–270. old.
- Klement Judit (2009):** A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In Cieger András szerk. (2009): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei.* Atelier Francia-Magyar Társadalomtudományi Központ. Budapest. 163–184. old.

- Lengyel, Zsolt K. (1999):** Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. *Levéltári Közlemények*, 70. 79–105. old.
- MacKenzie, John M. (2016):** Empires in World History. Characteristics, Concepts, and Consequences, In: MacKenzie, John M. (ed): *The Encyclopedia of Empire*. Vol. 1. Wiley, London. lxxxiii–cx. old. <https://doi.org/10.1002/9781118455074.wbeoe371>
- Müller-Funk, Wolfgang (2002):** Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur. In: Müller-Funk, Wolfgang – Plener, Peter – Ruthner, Clemens (Hrsg.): *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde (in) der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Tübingen–Basel. 14–32. old.
- Osterhammel, Jürgen (2022):** „Imperiologie“? Neues nach der New Imperial History. *Neue Politische Literatur* Vol. 67. 229–248. <https://doi.org/10.1007/s42520-022-00446-7>
- Pap József (2003):** Magyarország vármegyei tisztkara a reformkor végétől a kiegyezésig. *Belvedere Meridionale*. Szeged.
- Rumpler, Helmut (2001):** Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem. In: Kováč, Dušan – Suppan, Arnold – Hrabovec, Emilia (Hg.): *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. AEP, Bratislava. 9–21. old.
- Schulze, Max-Stephan – Wolf, Nikolaus (2010):** Economic Nationalism and Economic Integration: The Austro-Hungarian Empire in the Late Nineteenth Century. *The Economic History Review* Vol. 63, Nr. 3. 763–791. old. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.2010.00587.x>
- Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick (1997):** Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda. In: Cooper, Frederick – Stoler, Ann Laura (eds): *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. University of California Press, Berkeley. Los Angeles. 1–56. <https://doi.org/10.1525/california/9780520205406.001.0001>
- Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (2008):** Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Szávai Ferenc – Nagy Mariann – Gulyás László (2009):** A dualizmus gazdasági élete. In: Gulyás László (szerk.): *A modern magyar gazdaság története: Széchenytől a Széchenyi tervig*. Szeged, JATEPress. 61–99. old.
- Wilson, Kathleen (2004):** Introduction: histories, empires, modernities. In: Wilson, Kathleen (ed): *A New Imperial History: Culture, Identity, and Modernity in Britain and the Empire, 1660-1840*. Cambridge University Press, Cambridge. 1–28. old.
- Zachar Péter Krisztián (2006):** Az osztrák gazdasági kamarák hivatal- és autonómiatörténete. *KÜT – Az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola kiadványa*, 5. évf. 2–3. sz. 115–137. old.
- Zachar Péter Krisztián (2016):** Gazdaság, politika, érdekképviselet. Fejezetek a magyar és európai gazdasági kamarák történetéből. Heraldika Kiadó. Budapest.

BALI LÓRÁNT

habilitált egyetemi docens

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem Vidékfejlesztés és Fenntartható

Gazdaság Intézet, Georgikon Campus

Hungarian University of Agricultural and Life Sciences Institute of Rural

Development and Sustainable Economy, Georgikon Campus

ORCID: 0009-0002-3611-3042

e-mail: bali.lorant@uni-mate.hu

NÉHÁNY ASPEKTUS A HORVÁT – MAGYAR KIEGYEZÉST KÖVETŐ IDŐSZAK ETNIKAI ÉS NYELVHASZNÁLATI FESZÜLTSÉGEIHEZ

*SOME ASPECTS OF THE ETHNIC AND LINGUISTIC TENSIONS
IN THE PERIOD FOLLOWING THE CROATIAN-HUNGARIAN
RECONCILIATION*

ABSTRACT

One of the biggest changes in the relations between the neighbouring Hungarian peoples was their national awakening in the 19th century, which culminated in the early 20th century in the Kingdom of Hungary. One of the important modern events in the creation of the Croatian nation-state was the 1868 Croatian-Hungarian reconciliation (Nagodba), which, despite its many controversial results, sought to satisfy the demand for autonomy of one nationality, ahead of the uniformist, multi-national empires of Europe. The aim of this paper is to illustrate the Croatian-Hungarian relations of the period by presenting some of the national, linguistic and cultural conflicts of the period. Through an insight into the conflicts and fears, a nuanced picture of the roots of the tensions of the time is obtained.

Keywords: reconciliation, language use, ethnic composition, tensions

Kulcsszavak: kiegyezés, nyelvhasználat, etnikai összetétel, feszültségek

1. Bevezetés

A horvát – magyar kiegyezés megkötésében Ferenc József apostoli király és császár szabad kezet adott a magyar uralkodó politikai elitnek. A tényleges tárgyalások az osztrák – magyar kiegyezést követően indulhattak meg. Az alapokmány az 1868. évi XXX. törvényként került bejegyzésre és széleskörű autonómiát biztosított a horvátok számára, azonban „kizárt minden lehetőséget, hogy Horvátország

harmadik különálló állami egységgé váljon a Monarchiában”¹. A két ország egy és ugyanazon államtestet képezett, a köztük lévő határ pedig kizárólagosan közigazgatási volt csak, ennek ellenére annak etnikai elválasztó szerepe egyértelműen megállapítható²,³. A tanulmány célja, hogy a vizsgált időszak közigazgatási átrendeződésének folyamatait és etnikumközi viszonyrendszert bemutassa.

2. Közigazgatás térszerkezet változása, etnikai sajátosságok

A közel hétszáz km-es belső határ szakaszon vettem górcső alá a közel ötven éves időszakban az etnikai térszerkezet sajátosságait. A népszámlálási adatok alapján vizsgáltam az egyes határ menti megyék etnikai összetételét és azok változásait a kiegyezéstől fogva Trianonig⁴. Az első hivatalos népszámlálás alkalmával az etnikai összetételre vonatkozóan nem történt összeírás, csak az 1880-as folyamán.⁵ 1876 és 1886 között került sor a polgári közigazgatás teljes vertikumának a kiépítésére, létrehozására. Ez jelentős mértékben érintette Horvátországot is, 1882-ben megszűnt a Katonai Határőrvidék, amely az egyes megyéknek átszabta a területét és etnikai összetételét. A legjelentősebb változás Bejlovár és Körös vármegyét érte, összevonásra kerültek és a határőrvidékből is kapott az új közigazgatási egység területeket. A Dráva magyar oldalán fekvő oldalt területi változások nem érintették⁶,⁷.

A nagodba⁸ után létrejött Horvát- Szlavón- Dalmátországek államteste a következő területi közigazgatási egységekből épült fel: Fiume vármegye, Zágráb, Varasd, Körös, Pozsega, Verőcze, Szerém megyék, valamint likkai, ottocsányi, ogulini, szulini, első és második báni, varazsd – körösi, varazsd – szentgyörgyi, gradiskai, broodi, pétervárad határőrezred területei, illetve Dalmatia⁹. 1882-ben a Katonai Határőrvidék megszüntetésével, a polgári közigazgatás teljes körű bevezetésével a horvát államtest jelentősen megnövekedett. 1869-ben a bán felügyelete alatt álló un. civil Horvátország területe 20 ezer km² volt 980 ezer lakossal, a hozzá csatolt ezredek területe pedig 34 ezer km² 1,2 millió fővel. A területi gyarapodásnak két szépséghibája volt: a Muraközt visszacsatolták Zala vármegyéhez, Fiume pedig „corpus separatum” – ként ismét magyar fennhatóság alá került. 1910-ben az ország területe 42.532 km² volt 2.6021.954 lakossal. A Magyar Királyság nemzetiségi viszonyaiban egy etnikai homogenizációs folyamat szemtanúi lehetünk a magyarság aránya 1880-as 46,6%-ról 1910-re 54,5%-ra növekedett.¹⁰ A többi nemzetiség országos számarányát vizsgálva a németek és a tótok aránya csökkent csak szignifikánsan előbbi az 1880-as 13,6%-ról 1910-re 10,4%-ra, utóbbi ugyanabban a teminusban 13,5%-ról 10,7%-ra csökkent. A többiek számarányában szignifikáns változás nem volt tapasztalható, a horvátok aránya 8,78%, a szerbek pedig 5,3% volt. A számarányok változását árnyalando jegyzem meg, hogy az ország területén a lakosság abszolút száma folyamatosan növekedett és ez alól csak a rutén volt kivétel. A szerbek és horvátok száma 639 986-ról 862 928-ra, 34,8%-kal növekedett.¹¹ Ugyanezen idő alatt a magyarság abszolút száma több, mint 55%-kal növekedett¹².

Ha statisztikai adatokra tekintünk, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a vizsgált térség etnikai folyamatai eltérnek az országosan megfigyeltektől. A Dráva északi oldalán csak Somogy és Bács-Bodrog vármegyében figyelhető meg a magyarság számarányának szignifikáns növekedése, előbbiben 84,9%-ról 91,2%-ra, utóbbinál 36,7%-ról 42,8%-ra. Vas esetében az etnikai arányok változása a német ajkú lakosság arányának szignifikáns csökkenésével van összefüggésben.

A horvát oldali megyéknél nyugatról keletre egyre jelentősebb lett az etnikai sokszínűség a horvát dominancia csökkenésével. Varasd megye 97% feletti számarányai Bjelovar – Körösnél 75%, Verőcénél 50%, míg Szerémnél 26% körüli arányokat mutatnak a négy népszámlálás adatai alapján. A magyarság számaránya csak Verőce megye esetében mutat szignifikáns növekedést 9,6-ról 14,2%-ra, a többi esetben jelentősebb elmozdulás nem tapasztalható. Horvát oldalon és a vegyes etnikumú határ menti magyar megyékben egyértelmű magyarosítás jelei a statisztikai adatok ismeretében nem fedezhetők fel. A megyei szinten egyes esetekben tapasztalható számarány növekedése a magyarságnak az 1880 és 1910 között tapasztalható országos 7,9%-os bővüléstől minden esetben több százalékkal elmarad. A horvát és a szerb lakosság részaránya pedig állandóságot mutat. Bár vitathatatlan, hogy a magyar hatóságok a politikai elit nyomására többször is megsértették a horvát nyelvi autonómiát, ennek ellenére a horvát fél által hangoztatott magyarosítási törekvések eredményei a népszámlálási adatokban nem tükröződnek vissza.

3. A horvát – magyar etnikumközi (magyar ellenes) konfliktusok néhány aspektusa

Horvátország etnikai elkülönülését bizonyítják a permanensen felmerülő nyelvhasználattal kapcsolatos politikai problémák, összetűzések¹³. A kiegyezési törvény 56-57§-sa egyértelműen kimondta, hogy „*Horvát – Szlavónországok egész területén, mind a törvényhozás, mind a közigazgatás és törvénykezés nyelve a horvát. Horvát – Szlavónországok határai között a közös kormányzat közegeinek hivatalos nyelvül is a horvát nyelv állapíttatik meg.*” Mindezek ellenére a magyar kormányzat, illetve a MÁV többször is megsértette a rendelkezést. Emiatt két alkalommal is erőszakba torkolló tüntetések törtek ki: először Zágrábban, majd következő alkalommal a városban és környékén. Először 1883-ban a zágrábi (közös) pénzügyi igazgatóság tábláinak kétnyelvűre cserélése váltott ki heves indulatokat, amely során a táblákat a Medveščak patakba dobálták a magyarellenos tüntetők¹⁴. Tovább rontotta a politikai helyzetet, hogy beavatkozó karhatalmi egységek között magyar alakulatok is szolgáltak, illetve halálos áldozatai is voltak az eseményeknek. A fokozódó belpolitikai hangulatban nevezték ki Khuen – Héderváry Károly bánt, aki adminisztratív eszközökkel igyekezett a rendet fenntartani, pozícióját megerősíteni. Ellenzékével kíméletlenül leszámolt, a magyarellenos hangulatot azonban nem tudta felszámolni, amely elsősorban a homogén, horvát nemzeti-

ségű főváros, Zágráb és környékén ütötte fel a fejét, Szlavóniában nem. A horvát ellenzék ellensúlyozására a Horvátországi Szerb Önálló Párttal kötött szövetséget, több politikusát pedig átcsábította a kormánypártba. 1892-ben például a Szábor elnöke és a bán helyettese is szerb nemzetiségű volt. Ez tovább növelte a szerb – horvát ellentéteket, a Jogpárt e miatt több szerbellenes tüntetést is szervezett. A nyolcvanas években meginduló gazdasági növekedés ellenére a magyarellenesség általánossá vált az országban. Ferenc József 1895-ös zágrábi látogatását az egyetemi ifjúság Budapest ellenes tüntetései kísérték, amelyeken magyar zászlókat is égettek. Az esemény több résztvevőjét is eltávolították a felsőoktatásból, így Stjepan Radićot is, aki Prágában folytatta tovább a tanulmányait. Ott került szoros kapcsolatba Tomáš Masaryk-kal a későbbi Csehszlovákia első köztársasági elnökével. Khuen – Héderváry tevékenységének a végére a zágrábi vasútállomás épületén elhelyezett magyar nyelvű tábla tett fel a pontot 1903-ban. A tüntetéssorozat kibontakozásának az oka a nagodba alapján tízévente esedékes horvát – magyar pénzügyi egyezmény megújítása volt. A Frank – féle Tiszta Jogpárt számára a bán csak Zágrábban engedélyezte nagygyűlés tartását, vidéken nem. A tábla „incidens” csak olaj volt a tűzre. A több helyen erőszakba torkolló megmozdulásokat a karhatalom leverte. Zapresícben és Kunovacon a karhatalom löfegyvert is használt, utóbbi helyen a beavatkozásnak 23 áldozata volt. Khuen – Héderváry miniszterelnökké avanszálásával Teodor Pejačević lett az új bán, aki békülékenyebb hangot ütött meg a zágrábi belpolitikában. Részben ennek is köszönhető a horvát ellenzék közeledési politikája, a magyar politikai ellenzékkel való megegyezési kísérlete. Ennek eredményeként jött létre Frano Supilo vezetésével a fumei rezolúció (rijeikai nyilatkozat) (1905. X. 03.), amely a magyarokkal való együttműködés mellett foglalt állást, az ekkor már erősen magyar ellenes, hol a trializmust követelő vagy a délszláv egységet kívánó horvát politikai légkörben. A közeledési kísérletet azonban az 1907-es vasúti törvény „meghiúsította”, amelynek értelmében a hivatali nyelv a magyar lett és csak az utasokkal való érintkezés során lehetett a horvátot használni, ez teljesen szembe ment a kiegyezési törvényben foglaltakkal. Supilóék folyamatos obstruáltak, az 1868. évi XXX. törvényben foglalt jogukkal élve csak horvát nyelven szólaltak fel, ezzel nehezítve az országgyűlés munkáját. 1908-ban jelentősen megváltozott a külpolitikai környezet, amely hatással volt a belpolitikára is, az Osztrák – Magyar Monarchia annektálta Boszniát. Tisza István a terrorizmustól sem visszarettenő horvát ellenzékkel 1913-ban megegyezett, amely elállt a pénzügyi önállóság követelésétől, a magyar országgyűlés pedig visszavonta a vasúti törvényt¹⁵, ¹⁶

A horvát – magyar viszony Tisza Kálmán első miniszterelnökségétől fogva kezdett elmérgesedni¹⁷. A magyar politikai elit egyre jobban veszélyeztetve érezte a magyar nemzet primátusát az országban. Ez nem csak a nagy politikában, hanem a társadalmi életben is önszerveződési folyamatokat indított el. Ennek volt egyik iskolapéldája a Julián-egyesület, amely a szórványban élő magyarság asszimilációs folyamatainak a megállítását, megfékezését tűzte zászlajára. Tevékenysége-

nek egyik célterülete Szlavónia volt, ahol a népszámlálási adatok 90.000 főre¹⁸ tették a többségében szórványban élő magyarság számát, az egyesület „terepi felmérései” azonban ennél lényegesen nagyobb számot, 200.000 főt regisztráltak. Az egyesület elsősorban a magyar nyelvű oktatás megszervezésével kívánta az anyanyelv megőrzését elősegíteni. Az iskolák létesítése, fenntartása, a tanerő javadalmazása, lakással való ellátása, a tanulók számára a tanszer biztosítása a legtöbb esetben teljes egészében az egyesületre hárult, illetve az uradalmakkal közösen működtették az úgynevezett pusztai iskolákat. Az 1905-1906-os tanévben már tizenhárom intézmény működött, 8 falusi és 5 pusztai, az egyesület fennállásának tízedik évfordulóján már 71 iskola működött 109 tanítóval és 7 165 tanulóval. Az iskolák alapítási engedélyét a horvát hatóságok adták ki, és a működésüket is azok felügyelték¹⁹.

4. Összefoglalás

A horvát – magyar kiegyezés nem elégítette ki a horvát politikai elit függetlenedési igényeit, a kapott autonómia elégtelen volt számukra. A nemzetiségi aspektusok mellett a gazdaság modernizációjának a magyartól való lemaradása is jelentős szerepet játszott a kritikus hangnem kialakulásában a két nemzet közötti viszonyrendszerben. A horvát nemzeti, kulturális ellenállásának egyik minta példája volt a Magyar Államvasutak személyzeti politikája által kiváltott nemzeti szembenállás. Emellett a több esetben egyes aktuális gazdasági, költségvetési kérdések is nemzetpolitikai színezetet kaptak, ezzel borzolva az egyes esetekben még nyugodt politikai kedélyeket. A horvát nemzeti érzelmű megmozdulások színhelyeinek a többsége Zágráb és környékéhez volt köthető. Nem csak a horvát fél érezte nyelvi, kulturális létét veszélyeztetve, hanem a szlavóniai magyarság is. A szórványban élő magyarság megmaradását felkaroló Julián – egyesület is felfigyelt erre és aktív ez irányú tevékenységet folytatott. Az első világháború végéig a horvát és a magyar nemzet ugyan karöltve harcolt az Osztrák-Magyar Monarchia kötelékében, ennek ellenére a végső politikai erjedés folyamata már háború folyamán megindult.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Holjevac, Ž. (2018): Horvát javaslatok a Habsburg Birodalom átalakítására (1832-1918). In Hermann R. – Ligeti D. (szerk.): Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Országház Könyvkiadó. Budapest. 63. old.
- 2 Petri Pál (1937): A Julián – Egyesület története. 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára. Stephaneum Ny. Budapest. 106 old
- 3 Mezei Barna (2003): Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó. Budapest. 516. old.
- 4 Magyar oldalon: Vas, Zala, Somogy, Baranya, Bács-Bodrog vármegye, horvát oldalon: Varasd, Bjelovár – Körös, Verőce, Szerém vármegye.
- 5 Dömök Csilla (2023): Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.: Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömök (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28–41. old.
- 6 Stipta István (2018): Változó megyerendszer, 1876-1941. Rubicon. Történelmi Magazin. XXIX. évfolyam, 317-318. szám. 127–135. old.
- 7 Hajdú Zoltán (2006): A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig (Történeti és politikai földrajzi vázlat.) Balkán Füzetek No. 4. In Horvátország az Európai Unióban
- 8 A kiegyezés horvát neve.
- 9 1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországek közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény beczikkelyezéséről, 66§. Dalmátország ténylegesen mindvégig osztrák közigazgatás alatt marad, kvázi tartományként. Fiume pedig separatum sacrae regni coronae adnexum corpus lesz, állapota átmeneti (provizoriális) marad.
- 10 Dömök Csilla (2019): Minderheiten und Volksgruppen in Europa, West Bohemian Historical Review 1804-5480, 263-276. old.
- 11 A statisztika kezdetben egy nemzetiségként, későbbiekben már külön kezelte őket, így nem lehet pontos adatsort felállítani.
- 12 Lóczy Lajos (2020): A Magyar Szent Korona Országainak Földrajzi, Társadalomtudományi, Közművelődési és Közgazdasági Leírása (reprint). Trianon Múzeum. Várpalota. 486 old.
- 13 Az idevágó szakirodalmak egyértelműen jelzik, hogy a nyelvhasználati problémákból fakadó összetűzések, amelyek többször tettelegesséig fajultak minden esetben Zágráb és környékéről indultak ki, Bjelovár – Körös, Verőce és Szerém vármegyékben hasonló durva esetek nem fordultak elő.
- 14 A táblák lecserélését Dávid Antal hivatalvezető rendelte el, úgy hogy nem értesítette róla a horvát bánt. Szapáry Gyula pénzügyminiszter utasítására a magyar nyelvet tanuló és azon kommunikáló hivatalnokokat előnyben részesítették az előléptetések során.
- 15 Sokcsevits D. – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly (1994): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest. 355 old.

- 16 Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest, 846 old. Dömök Cs. (2023): „Köztes – Európa” és annak nemzeti-kisebbségi viszonyainak átrendeződése az első világháború következtében. Megjelent: Trianoni utóhatások(k), következmények. Károli Gáspár Református Egyetem – L’ Harmattan Kiadó, Károli Könyvek. 239–248. old.
- 17 Első miniszterelnöksége: 1903. nov. 3. – 1905. jún. 18.; második: 1913. jún. 10. – 1917. máj. 23.
- 18 Petri az alábbi könyvében (16. old.) tesz említést a 90 000 fős szlavóniai magyarságról, Petri Pál (1937): A Julián – Egyesület története. 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára. Stephaneum Ny. Budapest.
- 19 Petri (1937) 106 old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Dömök Csilla (2023):** Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.: Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömök (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28–41. old.
- Dömök Csilla (2023):** „Köztes – Európa” és annak nemzeti-kisebbségi viszonyainak átrendeződése az első világháború következtében. Megjelent: Trianoni utóhatások(k), következmények. Károli Gáspár Református Egyetem – L’ Harmattan Kiadó. 239–248. old.
- Dömök Csilla (2019):** Minderheiten und Volksgruppen in Europa, West Bohemian Historical Review 263–276. old.
- Gulyás László (2012):** Küzdelem a Kárpát – medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 283. old.
- Hajdú Zoltán (2006):** A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig (Történeti és politikai földrajzi vázlat.) Balkán Füzetek No. 4. In Horvátország az Európai Unióban
- Heka László (2012):** Ožegović (Ozsegovics, Ossegovits) Metel szerepe Magyarország alkotmánytörténetében. Cris. XIV. évf. 1. szám, 157–182. old.
- Holjevac, Ž. (2018):** Horvát javaslatok a Habsburg Birodalom átalakítására (1832-1918). In Hermann Róbert. – Ligeti Dávid szerk. (2018): Megosztó kompromisszum. Az 1867. évi kiegyezés 150 év távlatából. Országház Könyvkiadó. Budapest. 53–72. old.
- Lóczi Lóczy Lajos (2020):** A Magyar Szent Korona Országainak Földrajzi, Társadalomtudományi, Közművelődési és Közgazdasági Leírása (reprint). Trianon Múzeum. Várpalota.
- Mezei Barna (2003):** Magyar alkotmánytörténet. Osiris Kiadó. Budapest.
- Petri Pál (1937):** A Julián – Egyesület története. 33 év küzdelme és munkája: Julián barát magyar kutató útjának 700-ik évfordulójára. Stephaneum Ny. Budapest.
- Stipta István (2018):** Változó meyerendszer, 1876-1941. Rubicon. Történelmi Magazin. XXIX. évfolyam, 317-318. szám. pp. 127–135. old.

Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Mundus Novus. Budapest.

Sokcsevits Dénes – Szilágyi Imre – Szilágyi Károly (1994): Déli szomszédaink története. Bereményi Könyvkiadó. Budapest.

Varga Szabolcs – Sokcsevits Dénes (2022): A Horvát Szábor története. Országház Kiadó. Budapest.

1868. évi XXX. törvénycikk a Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről

1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában

<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/jekelfalussy-jozsef-a-szt-i-korona-orszagainak-nepessege-at-athenaeum-bp-1892-4769#page/47/mode/1up> Letöltés ideje: 2023. 01. 24.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1900_01/?pg=516&layout=s Letöltés ideje: 01. 24.

https://issuu.com/dvojezicnizavodi/docs/muravideki_magyarok_1869-2011_-_pro

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalasok/

<https://digitalia.lib.pte.hu/hu/pub/jekelfalussy-jozsef-a-szt-i-korona-orszagainak-nepessege-athenaeum-bp-1892-4769> Letöltés ideje 2023. 01. 22.

https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalasok_1881/ Letöltés ideje: 2022. 12. 13.

<https://trianon100.hu/blog-cikk/a-dravai-hatar-megallapitasa-trianon-utan>

MARJANUCZ LÁSZLÓ

ny. egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar,
Történettudományi Intézet
*University of Szeged, Faculty of Humanities and Social Sciences, Institute
of History*

ORCID: –

e-mail: marjan@hist.u-szeged.hu

ADALÉKOK AZ 1897-I KIVÁLTSÁGLEVÉL HÁTTERÉHEZ

*ADDITIONS TO THE BACKGROUND OF THE 1897 LETTER OF
PRIVILEGE*

ABSTRACT

The University of Kolozsvár was established (May 29, 1872) before the law on it was promulgated. The laws established the fact of foundations and its temporary arrangements, as well as covering the costs of launch. Education began, teachers and students set to work, but the permanent status of the university had not yet been declared, its temporal status remained. Even the Minister of Culture was unsure whether the university would receive the permanent status at all, given the dire financial situation in the state budget. King József Ferenc, seeing the progress achieved, issued the deed of foundation in 1881 and permitted the institute to bear his name. When the university was preparing to celebrate the 25th anniversary of its foundation, the deed of foundation turned out to have disappeared from the official files. Therefore, Minister of Culture Gyula Wlassics put forward a proposal to the king. He requested that he issued a new deed of foundation in the form of a letter of royal privilege with a hanging seal. In his decree dated November 1, 1897, József Ferencz agreed to fulfill the request.

Kulcsszavak: egyetem, költségvetés, ideiglenes, állandó, levél szabadalom

Keywords: university, budget, temporary, permanent, letter patent

Tudvalevő, hogy a kolozsvári egyetem fölállításának alkotmányos útja Eötvös törvényjavaslatának benyújtásától (1870. április 7.) a törvénycikkek kihirdetéseig (1872. október 12), két és félévig tartott, a bonyolult parlamenti eljárási folyamat következtében. Témánk szempontjából ez azért fontos körülmény,

mert mutatja, hogy a létrehozó (az állam pénzéről döntő országgyűlés) gondos mérlegelés alá vonta magát a létesítést, illetve a kiszemelt helyszínt. Trefort az 1872-i ülésszak vitájában biztosította a „házat”, hogy amennyire lehet közigazgatási úton segít megoldani a fölmerült problémákat.¹ Az új országgyűlés által elfogadott törvénycikkek elnevezése tükrözi a helyzet átmeneti jellegét: a XIX. a felállítás tényéről, és ideiglenes szervezéséről, a XX. pedig a felállítás és az első felszerelések költségeiről szólt. Magát az egyetemi oktatást külön Kolozsvárra „szabva” nem szabályozták, a pesti tudományegyetem szabályzatát tekintették mintának. Összerakva a mozaikokat megállapíthatjuk, hogy a fölállítással az egyetem állandósága még nem volt „lefutva”. Az egyetem eredeti szervezeti szabályzata az ideiglenesség bélyegét viselte magán. Farkas Lajos rektor 1897-ben nyíltan kijelentette, már az eredeti alapeszmék sem voltak alkalmasak, hogy belőlük az egyetem újkori eszméje állandó jelleggel bontakozhatott volna ki. Ideiglenes állapotot teremtett, *„idegen gondolkodásmód és érdekek szemelőtt tartásával megalkotott rendet vezetett be, s hiányzott belőle az önálló tervszerűséggel járó állandóság és biztosság eszméje.”*²

Trefort sem bízott eleinte az új egyetem jövődjében. Még az is megfordult fejében, hogy esetleg Pozsonyba helyezi át. Sőt, a matematikai kar 1873. november 22-én maga sürgette a pozsonyi egyetem fölállítását, hogy minél előbb igazi tudományos élet és szellem legyen Magyarországon.³ Nem tudni, hogy a kolozsvári színvonallal voltak elégedetlenek, vagy egyszerűen a tudomány műhelyeit kívánták volna gyarapítani, de beadványukban nincs szó áthelyezésről. Ugyanakkor 1873-ban új egyetemalapításra a szűkebb Magyarországon nem kerülhetett sor a költségverés rossz állapota miatt. Az esetleges áthelyezés ellen hatott azonban, hogy a padovai egyetem elismerte a kolozsvárit, illetve az, hogy a bölcsészeti és matematikai kar hallgatói 1873-ban elérték azt a számot 1873-ban, amit a pesti egyetem fennállása 228. évében, 1863-ban ért el. Ferenc József uralkodásának 25. évfordulóján (1873.), amikor az egyetem küldöttsége is bemutatta hódolatát, kifejtette, a kolozsvári egyetem „életbeléptetésével” alkalmat nyújtott erdélyi híveinek, hogy „tűzhelyeik közelében tehessék sajátukká azon ismereteket, mik a közélet területén nem nélkülözhetők.”⁴

Finály Henrik rektor 1874-ben kikelt azon felfogás ellen, mely a kolozsvári egyetemet a budapesti mellett, mint valami alsóbb rangú intézetet tünteti föl. Ennek egyik okát abban látta, hogy a törvényhozás az egyetemet fölállította ugyan, de nem alapította meg. Utalt arra, hogy milyen pompás volt a zágrábi egyetem megnyitása (1873), vagy leydeni egyetem 300 éves jubileumi ünnepe, miközben a kolozsvári egyetem még a maga törvényes létezését sem igazolhatja, mert az ezt biztosító alapító oklevelet nem szerezhette meg. A költségvetés az egyetem első felszereléseire a pestiének évi általányát adta, a tanárképzősök a kötelező 3 év után nem tudtak gyakorlatra menni gyakorló iskola híján. Mostani bajai ellen a megoldást abban látta, hogy az egyetem követelje törvényes jogait, és simljon a kolozsvári társadalomhoz. Saját léte biztosításához eszközölje ki az alapító

oklevelet, mert a törvényhozás a rossz pénzügyek következtében nagy összegeket törölt az amúgy is szegényes költségvetésből. Nyomasztólag hatott a szükséges egyetemi fejlesztések elmaradása a túlhajtott takarékoság miatt. Trefortnak az 1877/78-i tanévről országgyűlés elé terjesztett beszámolója elismerte, hogy még „fölte sok a kolozsvári egyetem szükséglete”, de ezek nem jóakarátán, hanem az állam szorult pénzügyi helyzetén múlnak.⁵

Mindenesetre az egyetem főnnállásának 10. éve jó hírrel szolgált: a király 1881. január 4-én az 1872: XIX. törvénycikkellyel föllállított, s még azon évben megnyitott egyetemet örökidőkre megalapítottnak, s megerősítettnek nyilvánította. Elrendelte számára az alapítólevél kiállítását és kiadását, egyúttal megengedte, hogy az egyetem ezentúl a „M. kir. Ferencz – József – tudomány – egyetem” nevet viselje. Erre is reagálva, de főként Trefort májusi helyszíni szemléjének, illetve az ennek nyomán tett ígéreteknek hatására az Egyetemi Tanács 1881. július 22-én a leendő Díszterem számára megfestettette Madarász Viktorral az egyetem alapításában részt vett Eötvös, Pauler és Trefort miniszterek Veress Ferencsel pedig az eddigi rektorok arcképeit.⁶

Trefort egyébként még ezelőtt, 1880-ban megígérte egy parlamenti vitában, hogy segít az egyetemnek a kórházépítésben. Általában is kezdett megbarátkozni a gondolattal, hogy Kolozsvárott hagyja az egyetemet. Emellett szóltak a fejlődés nem materiális mutatói: a hallgatói létszám folyamatos emelkedése, a tanárok tudományos reputációjának erősödése, a tantárgyak számának 91-ről 127-re növekedése. Ennek jegyében komoly fejlesztésekbe fogott a miniszter, elsőik között is a vegytani intézet építését kezdte el 1880 augusztusában, majd a könyvtár javára eszközölt ki rendkívüli segínyt, s a király ezüstkodalma (1855-1880) alkalmából 3 aranyösztöndíjat utaltatott ki. 1884. október 31-e, mikor Trefort jelenlétében átadták a Vegytani Intézetet, méltán nevezhető fordulópontnak az egyetem történetében, mert ez volt az egyetem első, a szaktudomány igényeinek megfelelően felszerelt és beendezett intézete. Ezután Trefort javaslata alapján a törvényhozás 9 intézet évi általányát emelte föl.

Az 1880-tól föllendülő egyetemi fejlesztések számára jelentett biztató perspektívát az 1887. szeptember 23-án Kolozsvárra látogató Ferenc Józsefnek az egyetemi tanács tagjai előtt tett kijelentése. Eszerint elvárja, hogy az egyetem gondjaira bízott ifjúság csak a tudományok és tanulmányok komoly művelésével foglalkozzon, hogy az intézmény „*így töltse be helyét a bel-és külföldi fötanodák sorában.*” Ebbéli törekvéseiben, és intézeteik fejlesztésében az egyetem bizton számíthat a király támogatására és oltalmára.⁷

Trefort Ágoston 1888. augusztus 22-én elhunyt. Bár eleinte nem bízott, főleg az ország szorult anyagi állapota miatt, a „*nagyon silányan dotált alkotás iránt*”, de – becsületére legyen mondván – mégsem mondott le róla. Amikor látta, hogy a tanáraiban megvan a képesség a magas szintű szellemi – tudományos tevékenység kifejtésére, a beiratkozások növekedése pedig a területi és országos beágyazottságot bizonyítja, egyre inkább küzdött a törvényhozásban a fejlesztések ügyéért.

Trefort működését így summázta a temetésén részt vett Kolosvári Sándor rektor: „egyetemünk az ország méltóságának megfelelő fényes alkotás lett.”

Az állandó bizonyossághoz vezető úton az utolsó állomás az egyetem alapító okiratának kiállítása és kiadása volt 1897. november 1-én. Mivel dolgozatunk tárgyát tulajdonképp e rendelet kiadásához vezető előzmények, okok bemutatása képezte, logikus, hogy magát a királyi megnyilatkozást szó szerint közöljük. A Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltség jóvoltából birtokunkba jutott az ügyvel kapcsolatos miniszteri előterjesztés, amely a Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratanyagából került elő. Bizonyos, hogy az eredeti fogalmazvány magyar nyelvű, mert a német nyelvű előterjesztés bal felső sarkában külön és aláhúzva föltüntették: „Übersetzung” (= Fordítás), azaz magyarról fordították németre. Az alábbiakban e német nyelvre fordított változatot közöljük saját fordításban, magyarul. Természetesen nem az eredetire való visszafordításról van szó, mert annak szövegét nem láttuk, nem ismerjük. Így munkaanyagunk csak a Bécsben föllelt szöveg lehetett.⁸ Az iratot tartalmazó Acta fedőlapján az irattári érkeztetés és tárgyszerűsítés adatai szerepelnek, magyar fordításban így:

„Dr. Wlassics Gyula m. kir. Cult. és Közoktatási miniszter előterjesztése 1897. október 24-ről a 65722. számon a legfelsőbb nevet viselő kolozsvári egyetem alapító oklevelének elintézése tárgyában.”

Míg a mögötte olvasható német nyelvű miniszteri előterjesztés magyar fordításban így hangzik:

„Dr. Wlassics Gyulának, Magyarország legengedelmesebb Kultusz – és Népoktatási miniszterének legalázatosabb előterjesztése a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem alapítólevelének kiadása tárgyában.”⁹ Száma: 65722.

A két hasonló szövegezésű irat tartalma között van különbség. Míg az érkeztető bécsi hivatal „közoktatási” (ö. Unter. = öffentlicher Unterricht) miniszterről ír, a küldő hivatal csak „oktatási”-ról. A tárgyat illetően pedig föltűnő, hogy Bécs az alapítólevél „elkészítése”-ről, magyar fél annak „kiadása”-ról szól. Az egyetem nevének említése sem egyforma, Bécsben a „legfelsőbb (ah. Namen = allerhöchsten Namen) nevet” viselő kolozsvári egyetemről tudnak, míg Wlassics néven nevezi azt. Nem lényegmódosítók a szövegbeli eltérések, de utalnak hangsúlybeli különbségekre. Ezek után nézzük magát, a 8 oldalt kitevő kézzel írt előterjesztést.

„Legkegyelmesebb Úr!

1881. január 4-én kelt legfelsőbb elhatározása az akkori magyar kulturális és közoktatásügyi miniszter Trefort Ágoston által tett legalázatosabb előterjesztéséről, legkegyelmesebben engedélyezte, hogy a kolozsvári egyetem számára az ala-

pítványi okiratot a bemutatott tervezetnek megfelelően a királyi rendeletek hagyományos formájában kiállíthassák, és kiadhassák.

E legfelsőbb döntésről és az alapítólevél tartalmáról az egyetemi tanács meg- egyezett, s miután császári és apostoli magyar királyi Fenséged legkegyelmeseb- ben megadta, hogy az egyetem a „Ferenc József magyar királyi tudományegye- tem” nevet viselhesse, és használhassa, a nevet az egyetem ténylegesen fölvette, és azóta viseli. Azonban az alapítóokirat az itteni aktákból nem állapítható meg, és egy, nekem ismeretlen okból, talán egy utólagosan észrevett szövegezési hibából, elmaradt.

Miután a Kolozsvári Egyetem a folyó évben fennállása 25. évfordulóját elérte, és az egyetem, ezt az évfordulót az alapítólevél bemutatásával szándékozik megün- nepelni, az egyetemi tanács folyó év április 2-án kelt legmélyebb hódolatú előter- jesztésében azzal a kéréssel állt elő, hogy érjem el az alapítólevél elkészítését és egyetemre kerülését. Császári és apostoli királyi Fenséged fönntemlített legfelsőbb elhatározására tekintettel az alapítóokmány kiállítására vonatkozó kérés teljesíté- sét az egyetemnek nem tagadhattam meg, másrészt a 16 évvel ezelőtt császári és apostoli királyi Fenséged által az alapító oklevél felséged által legkegyesebben engedélyezett szövegezése a megváltozott viszonyok miatt ma már nem hasznave- hető. Ebből következően egy szakember igénybevételével és a Minisztertanács hoz- zájárulásával egy új alapító okiratot készítettünk el, mégpedig az egyetemalapítás kiemelkedő jelentőségére tekintettel, királyi függő pecséttel ellátott kiváltságlevél formájában.

Ezért is engedem meg magamnak a legalázatosabb kérést, hogy császári és apostoli királyi fenséged méltóztassék engedélyezni, hogy császári és apostoli királyi fenséged legmagasabb nevét viselő Kolozsvári egyetem az alapító okiratot a függő királyi pecséttel ellátandó kiváltságlevél formájában, a már említett szám alatt legmélyebb hódolattal mellékelt tervezetnek megfelelően, állíttassa ki.

Bátorkodtam megengedni magamnak, hogy az e szellemben megfogalmazott tervezetet legfelsőbb elhatározásra a legmélyebb hódolattal beterjesszem.

Budapest, 1897. október 24.”

Az aláírás nélküli beadványhoz csatolta a miniszter az említett döntés szöveg- tervezetét:

„Az előterjesztésről való legfelsőbb döntés tervezete

*Vallás és közoktatásügyi magyar miniszterem előterjesztésére megengedem, hogy a Nevemet viselő Kolozsvári tudományegyetem alapító levele Királyi füg- gőpecséttel ellátandó Kiváltságlevél alakjában, az itt bemutatott tervezet szerint állíttassék ki. Wien 1/11 1897.”*¹⁰

A „tervezet és elintézés” (= *Erledigung* v. *Entwurf*.) szövege teljesen megegyező, azaz a király Wlassics javaslatát változtatás nélkül elfogadta, s 1897. november 1-i kihirdetése után királyi végzéssé vált.¹¹ A „felséges” indokok között szerepelt, hogy a király az „*erkölcsösség és a tudományok eredményes művelése és terjesztése terén betöltött huszonötéves működése alkalmából*” kiadta a saját aláírásával és apostoli magyar irányi függő pecsétjével megerősített kiváltságglevelét.

Az okmányt Lechner Károly rektor 1898. június 5-én mutatta be az egyetem közgyűlésének azzal, hogy „*ez az állandóság biztosítója, általa nyert jogot az egyetem, hogy belépjen a tudományok nemzetközi csarnokába.*”¹² A jog meglett – az ünnepi módú megnyitás (külföldi államférfiak és egyetemek meghívása) azonban most is elmaradt. Ez viszont az egyetem létezésének állandóságát nem befolyásolta.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Márki Sándor (1896): A Kolozsvári Magyar Márki: A kolozsvári egyetem. 30. old.
- 2 Márki Sándor (1922): A Ferencz József Tudományegyetem. A M. Kir Ferencz József Tudományegyetem története 1872-1922. Szeged. 37. old.
- 3 Márki (1922) 39. old.
- 4 Márki (1886) 49. old.
- 5 Márki (1886) 54. old.
- 6 Márki: (1896) 57. old.
- 7 Márki (1922) 49. old.
- 8 Az Acta levéltári jelzetszáma: 4316–897. Érkezett: Október 30-án. Kiadva: November 2. Bécsi érkeztetési fedő lapjának szövege: Vortrag des ung. K. M. für Cult. U. ö. Unter. Dr. Wlassics, dd. 24. Oktober 897. Nr. 65722 Betreffend die Anfertigung der Stiftungsurkunde der den ah. Namen führenden Universität in Klausenburg.
A fedőlap mögötti lapon olvasható a hivatalos, német nyelvű miniszteri előterjesztés előoldala: An Seine kaiserliche und königlich apostolische Majestät allerunterthänigster Vortrag des den gehorsamsten königlich ungarischen Ministers für Cultus und Unterricht Dr. Julius von Wlassich . Betreff der Hinausgabe der Stiftungsurkunde der Kolozsvärer Franz József Universität.
- 9 Az eredeti németnyelvű „Vortrag” Ferenc József nevét „József”-nek írja.
- 10 Wlassicsnémetnyelvűtervezete: „Entwurf der allerhöchsten Entschliessung über Vortrag Meines ungarischen Ministers für Kultus und Unterricht gestatte ich , daß die Stiftungsurkunde der meinen Namen führenden Kolozsvärer Universität in der Form einer mit dem hängenden königlichen Siegel zu versehenen Privilegiumsurkunde ausgestellt werde.”
- 11 A „Vortrag”-aktára írt németnyelvű bejegyzés
- 12 Márki (1922) 66. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Márki Sándor (1896):** A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz-József-Tudomány-Egyetem története és statisztikája. I. rész. Kolozsvár.
- Márki Sándor (1922):** A Ferencz József Tudományegyetem. A M. Kir Ferencz József Tudományegyetem története 1872–1922. Szeged.

PAPP TIBOR

doktorjelölt

Belgrádi Egyetem Hungarológia Tanszék

PhD candidate, Department of Hungarian Studies, University of Belgrade

ORCID: 0009-0003-7544-2663

e-mail: papp.tibor@gmail.com

SARNYAI CSABA MÁTÉ

habilitált egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem Szabaddbölcészlet Tanszék

*associate professor, Károli Gáspár University of the Reformed Church in
Hungary Department of Liberal Arts*

ORCID: 0009-0000-9713-7932

e-mail: sarnyai.csaba.mate@gmail.com

BÓZSÓ PÉTER TAMÁS

doktorjelölt

Pécsi Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Geopolitikai
Program

*PhD candidate, University of Pécs Doctoral School of Earth Sciences,
Geopolitics Programme*

ORCID: 0009-0002-2201-4684

e-mail: pbozso@gmail.com

**KÍSÉRLET AZ ÁLLAM- ÉS NEMZETÉPÍTÉS NÉHÁNY
KULCSMOMENTUMÁNAK ÚJRA ÉRTELMEZÉSÉRE A
GULYÁS–HROCH-MODELLBŐL KIINDULVA**

*AN ATTEMPT TO REINTERPRET SOME KEY MOMENTS OF STATE-
AND NATION-BUILDING BASED ON THE GULYÁS-HROCH MODEL*

ABSTRACT

In the history of the Southern Land, László Gulyás (drawing on the work of Miroslav Hroch) has established a multidimensional perspective in his analysis of the peculiarities of the emergence and transformation of nation-states.¹ Here,

starting from the Gulyás-Hroch model, and supplementing it with a few additional elements, we seek to reinterpret the key moments of state and nation-building, taking into account the changes that have taken place in the so-called form-historical dimension of social organisation.

Keywords: László Gulyás, Miroslav Hroch, nationalism, social transformation, nation state, state building, sovereignty, social model

Kulcsszavak: Gulyás László, Miroslav Hroch, nacionalizmus, társadalmi átalakulás, nemzetállam, államépítés, szuverenitás, társadalmi modell

1. A hrochi modell alakváltozatai²

A cseh Miroslav Hroch történészként vált a nacionalizmus elméletének egyik leginkább hivatkozott forrásává. Amíg Ernst Gellner meglátása szerint az iparosodás, azaz egy főként gazdasági alapú változás hozta létre a nemzeteket, addig Hroch a kis népek történetét is vizsgálva több elemre bontotta ezt az összefüggést. Bár A nemzeti mozgalmak előfutárai a kis európai népeknél című könyvét nem kifejezetten teoretikus céllal írta, a kötet pedig főként a változás társadalmi összetevőinek empirikus vizsgálatát végzi el, a szöveg jó néhány általánosan is érvényes elemre hívta fel a figyelmet a nemzetté válás folyamatát illetően. Ebben az az evolucionista ív is kirajzolódik, amelyet az egyes népek a maguk nemzeti mozgalmai esetében a kezdeti próbálkozásoktól a tömegmozgalommá válásig bejártak.

Az angolul 2015-ben kiadott *Európai nemzetek* című kötet azt mutatja be, hogy miként vált a kevés tudós által fejtegetett passzív írásokból dinamikus (aktív) mozgalommá a nemzet megteremtésének vágya. A nemzeti mozgalmak tényleges társadalmi hátterét vizsgálva már kutatásai legelején feltűnt neki, hogy – a létezett szocializmus korabeli elképzeléseivel ellentétben – a nemzeti mozgalmak aktorai nem tekinthetők sem forradalmároknak, sem a burzsoázia tagjainak. De még csak nem is a nép egyszerű fiainak soraiból verbuválódtak, ahogy azt egyes nemzeti mítoszok hangadói beállítani szerették volna. A tények azt mutatják, hogy főleg alsóbb rétegekhez tartozó polgárok – iparosok, kereskedők, illetve értelmiségiek – voltak.

Szerinte az az értelmezés sem áll meg, mely szerint a nacionalizmus vándorreszmeként terjedt népről népre. Ennek ellentmond az is, hogy pl. a franciákkal szomszédos katalánok nemzeti ébredése csak majdnem egy évszázaddal a francia forradalom után alakult ki, a tőlük jóval távolabb élő cseheké pedig alig egy évtizeddel követte a franciákat: azaz nem szomszédsági alapon terjedtek a nemzetté válás eszméi. Hroch kiemeli, hogy csak meghatározott társadalmi adottságok megélése esetén szökkenhetett szárba a nemzetépítés gondolata az egyes népeknél.

Az értelmiségiek csak akkor tudták sikerre vinni a nemzeti közösség megteremtésének spekulatív tervét, ha már léteztek a nemzet kialakulásának egyes előfeltételei. Ilyetén módon maga a nemzet sem egy örök kategória, hanem egyrészt a történelem bonyolult alakulásának konstrukciója, melynek gazdasági, politikai,

nyelvi, kulturális, vallási, földrajzi, történelmi meghatározói vannak, amelyek kombinációi az egyes konkrét esetekben nagyon is eltérhettek egymástól, másrészt „a kollektív tudatban történő szubjektív reflexió által integrált” eszme.³ Ezeket a fenti csoporton belüli kapcsolatokat számos kötődés tartja össze, de az eredményes nemzetté válás minden esetben elengedhetetlen, mással nem helyettesíthető előfeltételei a következők:

1. a sorsközösség, a közös múltnak az emlékezete;
2. a közösségen belüli magas szintű kommunikációt lehetővé tevő nyelvi/kulturális kötődések sokasága, amelyek a mi és az ők elhatárolását lehetővé teszik;
3. az egyenlőséget hirdető magánkezdeményezések.

Hroch szerint különbséget kell tenni a nemzeti mozgalom és a nacionalizmus között. Az első olyan mozgalom, amely szervezett erőfeszítést tesz a nemzetté válás eléréseért, a másik egy nézetrendszer, amely „abszolút elsőbbséget ad a nemzet értékeinek minden más értékkel és érdekekkel szemben”.⁴ Nem tekinthető minden hazafi egyszersmind nacionalistának is.

A három legmeghatározóbb elérendő cél a nemzetté válás során a következő:

1. a nemzeti kultúrának helyi nyelven alapuló fejlesztése, a nyelvnek az oktatásban, közigazgatásban és gazdasági életben való alapvető használata;
2. az állampolgári jogok és a politikai öngazgatás elnyerése, eleinte az autonómia, végül (határozott követelésként rendszerint igen későn) a függetlenség formájában;
3. az etnikai csoportból épülő teljes társadalmi struktúra létrehozása, művelt elittel, hivatalnoki karral és vállalkozói réteggel, de ahol szükséges, szabad parasztokkal és szervezett munkásokkal is.⁵

Miroslav Hroch szerint a nemzeti mozgalom kialakulásának szakaszai a következők:

- (A) szakasz: amikor tudósok és műkedvelők elkezdik tudományosan kutatni és feltárni a nem-domináns csoport nyelvi, kulturális, társadalmi és történelmi jellemzőit. E fázisban még jellemzően nem merül fel a fellelt hiányosságok pótlására politikai igény. Ez a tudományos érdeklődés szakasza.
- (B) szakasz: újabb szereplők csatlakoznak a mozgalomhoz, akik főadatuknak tekintik a (cél)csoport felébresztését, meggyőzve őket, hogy csatlakozzanak a leendő nemzet létrehozásának tervéhez. Ez a hazafias agitálás szakasza.
- (C) szakasz: amikor a nemzeti identitás már megerősödött, a csoport jelentős részében mozgalom jön létre. Ekkor differenciálódik a mozgalom konzervatív, liberális és demokratikus szárnya. Ez a tömegmozgalom szakasza.⁶

A társadalom komplexitását a premodern, kevésbé differenciált állapothoz képest egyfelől az jeleníti meg, hogy társadalmi szerepek különülnek ki egyes kevésbé önálló részfeladatok elvégzésére. Ilyenek például az oktatás vagy a bete-

gellátás. Másfelől ezek a funkciók egy-egy kulcsérték (pénz, képzettség, szolidaritás) mentén alrendszerékké szerveződnek. Ezeknek a komplexitását az egyes területeken belülről koncentrálni értelmezik, és így teszik működőképessé az egyre differenciáltabb társadalmat.

A nemzeti mozgalmak fejlődése is illeszkedik ehhez a strukturális átalakuláshoz. A folyamat maga nem ér véget a tömegmozgalommá válás szakaszával, még akkor sem, ha Hroch csak eddig a fázisig elemezte az egyes nemzeti mozgalmak történetét. A hrochi harmadik szakasz lezárulását empirikusan egy-egy önálló nemzetről tekintő közösség (társadalmi nagycsoport) kikülönülése mutatja. Ez sokszor összekapcsolódik egy-egy önálló állam, kevésbé kedvező esetben részben szuverén területi egység kivívásával – ahogy az az Osztrák–Magyar Monarchián belül is történt a kiegyezéseket követően a magyar és a horvát nemzettel. Ezekkel egy új szakaszba lép a nemzetépítés. Így – Gulyás László nyomán, aki a kelet-európai nemzetek vizsgálata során jut el ehhez a negyedik periódushoz, azzal a kitételrel, hogy itt már az államépítés van a mozgalmak fókuszában – mi is önálló szakasznak tekintjük ezeket a korszakokat.⁷ Mivel Hroch nem ír sem a C szakasz végének ismérveiről, sem az azt követő időszakról, így a hrochi felsorolást ki-ki – az előző szakaszok logikáját kiterjesztve – tovább tudja gondolni. Gulyás is így jár el, amikor különbséget tesz a nemzetépítés (A–C), az államépítés (D) és a nemzetállam-építés (E) etapjai között. Ezek eredménye egy-egy erős nemzet (A–C), egy-egy önálló vagy önállóságra törekvő állam (D), s – ha minden törekvés egy lépésben teljesül – egy-egy erős nemzetállam (E) megalakulása. Az ő szakaszolása szerint a nemzetépítés első korszaka egybeesik Hroch A és B szakaszaival, ezt a hrochi C korszak követi, amit Gulyás a nemzetépítés második fázisaként (II), s egyben az önmagukra önálló nemzetről tekintő népekkel azonosít. Ebben a II/C szakaszban indul el az önálló terület feletti rendelkezés iránti igény (a szuverenitás különböző szintjeinek mint politikai célkitűzésnek a megfogalmazása). Ám ez csak az államépítés kezdete. A végső cél egy önálló, erős állam kivívása. A folyamat maga azonban már nehezebben ragadható meg a tudományos leírás eszköztárával, s szakaszolása is problémákkal jár együtt. Gulyás szerint: „az államépítés és a nemzetállam-építés közötti határ átlépése [...] akkor történik meg, amikor egy többnemzetiségű államban a politikai vezető szerepet megszerzett kultúrnemzet úgy dönt, hogy egyértelműen saját nemzeti érdekeinek rendeli alá az államépítést és ennek jegyében államnemzetről kezd el cselekedni.”⁸ Ezek a politikai programok lényegi hasonlóságokat mutatnak a Hroch által nacionalizmusnak nevezett jelenséggel.

A nemzetépítés kezdeményezői általában írók, újságírók, nyelvtudósok, illetve történészek közül kerülnek ki: a nyelvészek azon dolgoznak, hogy kialakuljon a nyelvi norma, vagyis hogy egységesítsék és/vagy megújítsák az egyes nyelvjáráásokat beszélők nyelvét. Az irodalmárok létrehozzák a nemzeti irodalom történetét. A történetírók a nép történetéhez kapcsolódó adatok és a szájhagyomány rendszerezésével a jövőbeli nemzet történetét konstruálják meg. Az értelmisé-

giek mindezen folyamatok alakulásában és elterjedésében döntő szerepet játszanak. A kollektív identitás kialakítása elképzelhetetlen a már az agitációs szakaszban elkezdődő nemzeti intézményrendszerek megteremtése nélkül. A sajtó és a könyvnyomtatás szerepét nem lehet eléggé hangsúlyozni: ezek a kiadványok teszik elérhetővé a nemzeti gondolatokat az egymástól földrajzilag távolabb élő, direkt módon nem érintkező nemzettársak számára. A normát nyert nemzeti nyelv ismerete ekkortól elvárás lesz, hiszen az azonos nyelven értekező nemzettársak nélkül nem jöhetne létre a nemzet közössége, a nemzeti összetartozás (a szolidaritás) érzete.

Akkortól beszélhetünk a tömegmozgalom szakaszának kezdetéről, amikortól a fenti folyamatok egységes politikai programmá szerveződnek. A program központi eleme a közösen uralandó (szuverén) terület iránti igény megfogalmazása. Ennek alátámasztására születnek meg a nemzeti szállásterületeket feltüntetető térképek. A térképrajzolók a politikai célok megalapozásának a letéteményesei: vizualizálják a programot, s az ösiség vagy az érdem mentén legitimálják a program által kinyilvánított célokhoz óhatatlanul szükséges követeléseket. A tömegmozgalom korában fogalmazódik meg az államépítés szükségességének első foka, amely egy vagy több lépcsőben az önálló állam létrehozását célozza. Gulyás alapján ez három fő elemből áll:

1. az államépítés programjának megfogalmazása;
2. békés eszközök használata, például tárgyalások;
3. keményebb eszközök használata, például fegyveres harc és emigrációs tevékenység.⁹

Ha az államépítés első szakasza révbe ér, s megalakul az önálló állam, akkor megindulhat az államépítés második szakasza. A vizsgált régióban ekkor még jellemzően nem a nemzet egészére terjed ki az állam fennhatósága (ilyen pl. Szerbia és Románia). Az első világháborút megelőző helyi háborúk a Balkánon ezt az állapotot kívánták „orvosolni”. (De – némileg korábban, az államépítés első, elbukott lépcsőfokánál – hasonló helyzetben volt a magyar nemzet is 1848-ban, amikor az önálló magyar államiság megteremtésének egyik követelése volt a birodalmon belül külön közigazgatási egységként létező Erdéllyel alkotandó unió létrehozása.)

Hroch a nemzeti mozgalmak és az átalakulás kapcsolatát aszerint is besorolta, hogy az előbbieket kezdete mikorra datálható az ún. „polgári forradalomhoz” képest. Hármasszakaszolása alapján és az átalakuláshoz¹⁰ viszonyítva négy típusról tesz említést. Ezek a következők: 1) forradalmi; 2) elhúzódozó; 3) felkeléses; 4) megkéssett.

Az első, forradalmi típusban az agitálás már a polgári átmenet előtt kezdődött, és a forradalmi átalakulás során vált a mozgalom tömegessé. (Ekkor jelent meg a munkásmozgalom is.) Az átmeneti időszak alatt bontakozott ki a nemzeti program is. A régi rend idején veszi kezdetét az agitáció időszaka a második típusban is, ám tömegmozgalommá csak a polgári átmenet után válik, ami olykor csak rövid, de számos esetben jelentős késéssel történik meg. A harmadik típusnál még a régi, rendi jellegű társadalomstruktúra fennállása idején sikerül a nemzeti mozgalom-

nak tömegessé válnia. Ez vezet fegyveres felkelésekhez, ami a vizionált nemzetállam egy részének önállósodásával, belső változás nélkül hozza el az államosodás állapotát. Ez történt az Oszmán Birodalom európai területein a görögök, a szerbek és a bolgárok esetében: egy visszaszoruló birodalom peremterületein (hathatós külső támogatás mellett) önálló államként váltak le az egyes nemzeti magterületek, amelyek a későbbi nemzetállami program centrumaiként működtek. Az agitálás alkotmányos keretek között, iparosodni kezdő környezetben indul meg a negyedik típusnál. Itt a szakaszok gyorsan követték egymást, s rövid időn belül sor került a tömegmozgalommá válásra is. Idetartozik a katalán és a baszk nemzetépítés, s hasonlóan zajlottak a szakaszok később Flandriában. Ám a hrochi típusok itt is nyitottak, hiszen Skóciában ugyanez a folyamat csak a közelmúltban indult be. És vannak olyan népcsoportok (a walesiek és a bretonok), akiknél máig sem jelent meg az önálló politikai nemzetté válás igénye.

2. A hrochi/gulyási és a luhmannita elméleti keretek érintkezési pontjai

A politika mint önálló alrendszer csak a funkcionálisan differenciált társadalomba való átmenet, tehát az egész társadalom struktúraváltása – polgári átalakulása – során jött létre. Ez azt jelentette, hogy ettől fogva kizárólag a politika alrendszere képes döntéseket hozni a hatalom médiumát illetően (a vallás és az egyházak – befolyásukat nagyrészt elvesztve – kiszorulnak a hatalomból). Az önálló politikai alrendszer szempontjából fontos szerepet játszott a szuverén államok kialakulása, mivel ezáltal létrejöttek azok a világosan megkülönböztethető területek, melyeken minden felmerülő politikai kérdésben egyazon politikai hatalom volt illetékes dönteni (szemben a birodalmon belüli parlamentarizmusokkal, ahol pl. a magyar államnak és az Országgyűlésnek is korlátozott volt a szuverenitása).

A rétegzett társadalmakban tovább folytatódott a politika centralizációja, hiszen létrejött egy felső réteg, ahol a politikai hatalom összpontosult. Ugyanakkor még itt sem beszélhetünk önálló politikai részrendszerről, mivel annak kialakulásához az szükséges, hogy minden politikai funkció ellátásáért kizárólag ez a részrendszer legyen felelős. Nem elég tehát a szerepdifferenciálódás vagy az egyes területekhez tartozó szemantika önállósodása, ha mindezzel nem jár együtt minden politikai funkció egy részrendszerben történő koncentrálódása. Ha a társadalmak evolúcióját a politika szemszögéből vizsgáljuk, akkor azt a politikai hatalom folyamatosan növekvő centralizációja jellemzi. Ez a központosítási törekvés (strukturális fejlődési sajátosság) új lökést kapott a korlátozott kontingenciával (a lehetséges megoldások variációinak a minimálisra szűkítésével) a területi szegmentáció korszakában.

Ebben a körben azokra a szempontokra szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek eddig nem kerültek be a Kelet-Közép-Európa 20. századi történetével kapcsolatos értelmezésekbe. Ez a formatörténeti átalakulás – a területi szegmentáció mellett (de nem helyett) – két szakaszban zajlott le: az első világháborút követően,

majd a második világháború után a szocialista átalakulással. Utóbbi természetesen túlmutat a tanulmány által tárgyalt korszakon. Az eddigi modellek többnyire sikeresek a vizsgálat alá vont korszakok jelenségei komplexitásának redukálását illetően, de az így kapott tudományos eredmények nem mindig esnek egybe a köznapi érzékelés kollektív értelmezéseivel.

A társadalmi differenciálódás az alrendszerre való tagolódás révén történő komplexitás-növekedés. A nacionalizmus is értelmezhető adott esetben ennek az egyik lehetséges kifejeződéséként. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy még a magukat demokratikusnak valló államok sem igazán bizonyultak eddig nyitottaknak sem a rendszer forradalmi átalakulására (kivételt talán csak a szocialista térség alkotmányos visszarendeződései jelentenek¹¹), sem a birodalmon, államon belüli más közösség (nemzet/nép) békés kiválására.¹²

Vannak ellenpéldák is.¹³ A legismertebb esetek a délszláv polgárháborúhoz vezető szegmentációs törekvések, de az ukrán–oroszc háború kiváltó okainak mélyén is meghúzódik egy ilyen szecesszionista törekvés, még ha maga a nyílt katonai konfliktus nem is vezethető vissza pusztán arra az egy eredőre. Hroch fázisai is jól tükrözik ezt.

Ám a strukturális változás/átalakulás nem csak a meghirdetett/képviselt program függvénye. Ha nem megy végbe a fokozatos szervezeti átalakulás, akkor nem jön létre a sajtóságos új forma stabilizációjának „mozzanata”. Ez a „mozzanat”, a modernizáció másfél-két évszázadon át tartott. A folyamat elején párhuzamosan voltak jelen a rendi és a modern társadalom elemei. Előbbit a 19. és a 20. század folyamán váltották fel az egymástól elkülönült alrendszerek és az azokhoz igazodó „szemantika”, az államnak a polgári/nemzeti önértelmezése/önleírása, vagyis az új nemzeti politikai elméletek. A nemzetállam luhmannita nézőpontból a világtársadalom politikai szegmentációjának földrajzi vetülete.

Az állam szerepe a rendi társadalom „leépülése” után megváltozott. Ennek ellenére a klasszikus, hegeli szembeállítás még ma is jelen van: állam vs. társadalom ([rendszer vs. életvilág]). Amióta a képviseleti alapra (a többségi elvű választásra) épül a politika, ez a megkülönböztetés nem igazán indokolt. Az állam a társadalom „követelésére”/nyomására (ld. mozgalmak) egyre több funkció megszervezését, a javak elosztását és a források biztosítását vonja magához. A többi részrendszer teljesítési deficitéért is felelősséget vállal az ún. társadalompolitika (szociálpolitika) intézményesítésével: munkanélküliség, idősellátás, időszakos gyermekgondozás, manapság még a gazdaságpolitikának is van ilyen funkciója. Az egyház ebben a tekintetben elveszíti évszázados szerepét az oktatás és a gondoskodás terén.

Kisebbségi szempontból az a kérdés, hogy az egyre komplexebbé váló társadalom által biztosított előnyök elérhetőek-e a nem többségi társadalom tagjai számára: hogy meddig és kikre terjed ki a nemzet kapcsán intézményesedő szolidaritás; hogy vannak-e (és milyen alapon) vesztesei az átalakulásnak. Ez leginkább annak a függvénye, hogy a nemzetállam megeremtésének és megerősítésének a folyamatához honnan szerzik az erőforrásokat. Azaz hogyan szervezi meg

a többségi képviseleti rendszer (elsődleges politikai kódolás) a másodlagos kódot, vagyis a hatalomhoz való hozzáférést (kormány/ellenzék, pártprogramok). Van-e az államban regionális alapú hatalommegosztás. Ha van, egybeesik-e az állam-nemzethez nem tartozók területi elrendeződésével.

A modernitás korában, a nemzetállamok kiépüléséig a szolidaritás közösségi alapon szerveződött, s mint ilyen, a felekezethez tartozás adott neki működési keretet. A 19. és a 20. század fordulójára a nemzethez tartozás lett a fő önszerveződési elv, s ily módon ahogy az egyes nemzetek államhoz vagy korlátozott szuverenitáson alapuló jogosultságokhoz jutottak, megpróbálták monopóliumuk alá vonni a korábban felekezeti szinten tagolt funkciókat. Az egyházak a szolidaritást igyekeztek megtartani, ahogy az állam által korábban elhanyagolt funkciók központosítása során az más esetekben is történt. A birodalmi elvű térfelosztást felváltó nemzetállamok kiépülése során pedig újra próbálták szervezni a müncheni intézmény-hidakat. Tették ezt annak ellenére is, hogy az új állameszme nevében a nemzetpolitika volt az elsődleges közösség számára a legfőbb jó megtestesítője. A nemzetállam pedig a jogalkotás eszközeivel szervezte/szabályozta az interpenetrációs lehetőségeket az alrendszerek között.

Gulyás László Délvidék-értelmezései közben a sorozat harmadik kötetében összeállt értelmezési keret nemcsak alkalmazza és továbbgondolja a Hroch munkái kapcsán ismertté vált nemzetépítési variánsokat, hanem – miközben az értelmezési lánc hangsúlyát a nemzetállamok megerősödésére helyezi – saját modellt, egy szemléletes mező-elképzelést is kiépít az államosodás¹⁴ időszakának bemutatására. Gulyás Lászlónak a szerb, illetve a délszláv állam mint nemzetállam szűk száz évét nyolc államépítési alkorszakra bontó nemzetállam-építési modellje nyolc mezőre osztja a vizsgálni kívánt időszakokat.¹⁵ Ezek a következők:

1. az együttlélés – a többség/kisebbség viszony;
2. az ideológiai mező;
3. az oktatási-kulturális mező;
4. a politikai mező;
5. a gazdasági mező;
6. a regionális folyamatok;
7. a nagyhatalmak és a nemzetközi államközösség;
8. az anyaországok.¹⁶

A fenti alterületekre való tagolás során könnyebbé válik az egyes korszakok jellemzőinek az összevetése, de a modell-jellegből adódóan szükségszerűen elnagyolt lesz az egyes elemek bemutatása. Ahogy az az elméleti keretek esetében lenni szokott, az általános érvényre törő elképzelések itt sem tudnak minden egyes eseményt az értelmezés mezőin belül tartani. Másrészt a modell működésének az is korlátot szab, hogy a nyolc megnevezett egység (amelyből az első hat belső, a két utolsó pedig külső tényező) messze nem azonos kategóriai szinteket jelöl meg a társadalmon belül: a 2. (az ideológiai mező) és a 6. (a regionális folyamatok)

elem olyan területeket emel be a vizsgálódás fókuszába, amelyek még a nemzetállammá válás sikeres levezénylése során sem különülnek ki a megnövekedett komplexitású társadalom alrendszeréivé. Ezzel szemben a 3., a 4. és az 5. elem előbb-utóbb önállóodó potenciális alrendszer, annak ellenére is, hogy a vizsgálat kiindulópontjában a fő cél ezeknek az állam fennhatósága alá történő minél sikeresebb bevonása. Vagyis az első mező sem illik bele az elemzési keretbe, hiszen az inkább típusjellemző: az egyes nemzetállamoknak az államiság kezdetén fennálló homogenitási fokára mutat rá. Ez az egyik olyan adottság, amely a homogenizációra való törekvés eszköztárát is nagyban meghatározza. Itt válik az általunk korábban 64 eleműnek titulált gulyási rendszer háromdimenzióssá, s további 10 gyakorlati és egy elméleti (önkéntes határmódosítás) elemmel éri el egy kaleidoszkóp bonyolultságát a kelet-közép-európai nemzetek államépítésének a története.

Gulyásnak a nemzetállamok megerősödésének folyamatában érdekelt szereplőket mezőkbe rendezve bemutató modellje igen szemléletes. A 20. században már született egy általánosan ismert s elismert, nagy hatású mezőelmélet Pierre Bourdieu-nek köszönhetően, akinek ezen elképzeléseit Niklas Luhmann rendszerelméletével összehasonlító, monográfia szintű értekezések is készültek. Gulyás modelljének kellő el nem ismertsége szerintünk a megnevezést illető önreflektálatlanságból ered. A mező fogalmának elméleti foglaltsága az egyik kerékkötője annak, hogy az nem eléggé hivatkozott.¹⁷ Ha nem lenne megtévesztő az önelnevezés – s mondjuk mezők helyett síkokkal/aspektusokkal operálna –, akkor jóval komolyabb pályát futhatna be az államiság kiépülésének érdekeltjeit felvonultató, formalizált, az egymással bonyolult és több vonatkozásban is aszimmetrikus tényezőket táblázatba rendező leírása. Ugyanakkor erőssége is, hogy az egyes elemek további tagolása révén felveti az egyes helyzetek sajátosságait.¹⁸

A Gulyás által felvonultatott tényezők mellett – némileg Hroch típusaihoz nyúlva vissza – szeretnénk kihangsúlyozni annak az előzménynek a fontosságát, hogy valamely államalkotó közösség előzetesen milyen szerepet töltött be a birodalomban, amelyből kikülönült. Birodalmi nemzetről van szó, ha ő képezte / része volt a maghatalmat adó birodalmi centrumnak. Azaz amely a nemzetállami forma elnyerése előtt meghatározott időn át külső erőforrások sokaságát volt képes elvonni más (nem a később kiépített nemzet által benépesített) területekről.¹⁹ A nem központi helyzetű, de részben szuverén előtörténettel rendelkező nemzetek ezek nélkül az erőforrások nélkül, vagy jóval kevesebb idegen erőforrással vágta neki a folyamatnak. (Főleg, ha nagyobb területi veszteségeket is elszenvedtek az önálló állammá válás során.) A birodalmon belül teljesen alávetett népek akár forradalom, akár felkelés útján nyerték el állami önállóságukat, nem rendelkeztek külső erőforrásokkal, ezért jellemzően a belső erőforrások átrendezésével kényyszerültek hozzáfogni a maguk nemzetállam-építési terveihez, ami azzal járt, hogy saját többségi lakosságuktól is forrásokat kellett elvonni akkor, ha mérsékelni kívánták a különböző társadalomtörténeti múlttal rendelkező területi egységeik közötti – elsősorban gazdasági, de sokszor kulturális természetű (pl. analfabé-

tizmus) – különbségeket. Ez egy olyan negyedik dimenzió, amit szintén nem árt szem előtt tartani az elemzések során. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a homogenizációs törekvésekre milyen – csak a határokat és az állam lakosságának összetételét átrendező, félforradalmi (az első világháború után), vagy a gazdasági és a politikai viszonyokat teljesen újrendező, forradalmi (a második világháborút követően) – körülmények között került sor. Utóbbi az egyházak szerepét is radikálisan átírta. Azok a szocialista blokk országokban már nemcsak az állam által háttérbe szorítandó, s a nemzetállam kiépítésében bevethető, hasznosságuk szerint új sorrendbe állítandó aktorai az együttélésnek, hanem a forradalom révén eltörlendő történelmi rezídiumok, amelyek a múlt zárványaiként felekezettől függetlenül elsorvasztásra lettek ítélve.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Egyesület Közép-Európa Kutatásáért. Szeged. 11–42. old. A témakörrel lásd Gulyás két legújabb tanulmányát, Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Egyesület Közép-Európa Kutatásáért. Szeged.
- Gulyás László(2024): Magyar nemzetépítés a 18. század végétől napjainkig. Kommentár 2024/1. szám 115–126. old.
- 2 Ez a rész Bozsó Péter összegzésének megállapításaira támaszkodva foglalja össze Hroch modelljének magyar recepcióját és készíti azt elő a társadalomelméleti dinamizálásra Luhmann és Münch vonatkozó tanainak tükrében.
- 3 Vö. Miroslav Hroch (2000): A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata. Regio, XI. évf. 2000/3, 4. szám.
- 4 Hroch (2000) 5. old.
- 5 Hroch (2000) 6–7. old.
- 6 Bozsó Péter Tamás (2020): Az albán nacionalizmus és Hroch elmélete. Közép-Európai Közlemények, XIII. évf. 2020/4, 51. szám. 236. old.
- 7 Gulyás (2013) 19. old.
- 8 Gulyás (2013) 13. old.
- 9 Gulyás (2013) 20. old.
- 10 Az előjogokon alapuló rendi társadalomból a jogegyenlőségre épülő polgári társadalomba való átmenetet nevezte polgári átalakulásnak.
- 11 A tranzíció társadalomelméleti kerete: Habermas helyreállító forradalomnak, a luhmanniták pedig pótlólagos kikülönülésnek nevezik.
- 12 Elég csak a skót népszavazás többség által megteremtett jogi körülményeire gondolnunk: formálisan lehetővé vált ugyan az elszakadás, de a politikai mérnökösök minden eszközt bevetett, hogy ne vezethessen a magállami többség számára kedvezőtlen eredményre.
- 13 Csehszlovákia példája csak részben kivétel, hiszen ott elvben azonos státusú részek váltak szét.
- 14 A túlnyomórészt birodalmi alapon szerveződő Európát felváltó nemzetállami szegmentációt a városodás szakkifejezés mintájára nevezzük államosodásnak.
- 15 Az idő- és meződimenziók összesen 64 vizsgálat alá vonandó elemet feltételeznek nemzetenként, amit még egy igazi összehasonlító vizsgálat során be kell szorozni a kutatásba bevonandó népek számával (Gulyás táblázatában is van vagy egy tucat, ha az olyan egységeket, mint a jugoszláv és a csehszlovák, nem is kezeljük külön, s akkor még az implicite beleértett, a nemzetté válás útjára később lépő közösségek (bosnyák, macedón, moldáv, montenegrói), illetve a több országgal önállóságot elért (Albánia és Koszovó), azaz államhalmozó népet csak egyszer vettük számításba.
- 16 Gulyás (2013) 25–42. old.
- 17 A másik a saját nemzet érdekeinek kizárólagos követése a konklúziók levonása során.

- 18 Egy ilyen, Gulyás által felvillantott kaleidoszkóp azonban csak az érintett nemzetek történéseinek összehangolt munkájával alkotható meg.
- 19 Így a vertikális szolidaritás kiépülésekor is. A horizontális szolidaritás eszméje csak jóval később, amolyan többedgenerációs szociális jogként bukkant fel az elméleti írásokban, s máig sem számít kiemelt elvárásnak a nemzetközi politikában. Lásd: Pap: A kisebbségpolitikától.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bozsó Péter Tamás (2020):** Az albán nacionalizmus és Hroch elmélete. Közép-Európai Közlemények, XIII. évf. 2020/4, 51. szám.
- Gulyás László (2013):** A Délvidék története 3. – Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Egyesület Közép-Európa Kutatásáért. Szeged.
- Gulyás László(2024):** Magyar nemzetépítés a 18. század végétől napjainkig. Kommentár 2024/1. szám 115–126. old.
- Gulyás László (2025):** Párhuzamos nemzetépítések 1848 és és 1918 között. Kommentár 2025/2. szám 90–104. old.
- Miroslav Hroch (2000):** A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata. Regio, XI. évf. 2000/3, 4. szám.

JANEK ISTVÁN

tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

senior research fellow, VERITAS Research Institute for History and Archives

ORCID: –

e-mail: matyas.istvan.janek@veritas.gov.hu

A CÁRI CSAPATOK ELSŐ BETÖRÉSE A MAGYAR KIRÁLYSÁG TERÜLETÉRE, 1914. SZEPTEMBER 24.

THE FIRST BREAKTHROUGH OF THE CZARIST ARMY FOR THE KINGDOM OF HUNGARY, SEPTEMBER 24, 1914

ABSTRACT

During the First World War, the Russian invaded the territory of the Kingdom of Hungary for the first time on September 24, 1914. In this study, we present the military history and immediate antecedents of this event.

Keywords: First World War, Austro-Hungarian Monarchy, Russian Empire

Kulcsszavak: Első világháború, Osztrák-Magyar Monarchia, Orosz Birodalom

Bevezetés

Az első világháború alatt a Magyar Királyság területére az oroszok első ízben 1914. szeptember 24-én törtek be. Jelen tanulmányban ezen esemény hadtörténetét, illetve közvetlen előzményeit mutatjuk be.

1. Az Osztrák-Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom összecsapása 1914 őszén

A cári csapatok betörését a Magyar Királyság területére az tette lehetővé, hogy az osztrák vezérkar (egyetértésben a német vezérkarral) arra számított, hogy az oroszoknak hosszú időre van szükségük a mozgósítás végrehajtására és ezért haderőinek nagy részét Szerbia ellen vonultatta fel. A németek viszont a nyugati frontra összpontosítottak. A Monarchia vezetése arra számított, hogy az orosz hadsereg a Japánoktól Mukdennél elszenvedett vereséget és az követő 1905-ös felkelést még nem heverték ki teljesen. Ez hibás feltételezés volt: Oroszország részben saját erejéből, részben francia támogatással pótolta veszteségeit. A Monarchia számára kedvezőtlen volt, hogy 1914 szeptemberében a Marne folyónál megbukott

a német villámháborús stratégia s vele a remény, hogy a nyugaton felszabaduló német hadosztályok segítenek legyőzni az oroszokat. Tetézte a bajt, hogy a cári haderő jóval gyorsabban fel tudott vonulni és nem is abból az irányból támadott, amerről az osztrák felderítés téves adatai alapján Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok báró az osztrák-magyar Vezérkar főnöke várta.

Az orosz vezérkar az antanthatalmakkal megkötött korábbi szövetségi szerződés szellemében arra készült, hogy háború esetén támadó hadjáratot vezetnek a Monarchia és Németország ellen. Azzal számoltak, hogy gyorsan kiszorítják az osztrák-magyar egységeket a Kárpátokból. Az orosz hadvezetés az osztrákok ellen két támadási irányt határozott meg az egyik a Kárpátokon keresztül a másik Szilézián át történt volna. Az oroszok célja segítség nyújtása lett volna a nyugati és déli szlávoknak, illetve Budapest és Bécs elfoglalása. A németek elleni orosz haditerv Berlin elfoglalását irányozta elő. A tervek szerint az orosz egységek újabb előrenyomulása a szláv lakosság segítségével történt volna. Az 1898-ban kidolgozott orosz haditerv a teljes mobilizáció befejezése utáni 30-35-ik napra irányozta elő a Monarchia feletti győzelmet.¹ Már a háború elején kiderült, hogy a cári vezérkar a mozgósítást titokban végrehajtotta, és ezért a monarchia haderejének jó részét át kellett irányítani keletre, az orosz (hivatalosan északnak hívott) frontra. Ez azt jelentette, hogy a Szerbia ellen felsorakoztatott haderő egy részét, a 2. hadsereg IV. ill. VII. hadtestét Galíciába kellett küldeni. Ennek az lett a következménye, hogy a Monarchia mindkét fronton elégtelen számú katonát tudott bevetni, és ez mind Szerbiában mind Galíciában óriási embervesztéshez vezetett.

Az osztrák-magyar hadvezetés 1914. augusztus 18-án indított hadjáratot a keleti hadszíntéren.² A Monarchia vezetői a lembergi harcokban a Visztula és a Bug folyók között egy Északi irányba indítandó támadással tervezték megsemmisíteni a cári haderőt. A kezdeti sikerek hamar elakadtak és augusztus 29-30-án már védekezni illetve visszavonulni kényszerültek az oroszok elől. Ezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy a Monarchia a háború első hónapjaiban nem tudta a korábbi tervekben vállalt feladatát – miszerint mindaddig feltartóztatja az oroszokat, amíg a németek Nyugaton legyőzik a franciákat – teljesíteni.

Az oroszok még be sem fejezték teljesen a mozgósítást, máris azonnali támadásba lendültek Kelet-Poroszországban a németek, Galíciában pedig a monarchia csapatai ellen.³ 1914. augusztus végén és szeptember elején a kraszniki és a komorówi csatában sikerült a osztrák-magyar 4. hadseregnek visszavonulásra kényszeríteni az orosz hadsereget.⁴ Ezekben a napokban az orosz túlerő letarolta a két lembergi csatában a monarchia katonáit és az orosz erők betörték az 1. és 4. hadsereg közé, és szeptember 11-én általános visszavonulásra kényszerítették az osztrák-magyar hadsereget. Az osztrák-magyar hadvezetés négy hadsereget rendelt új hadiállásokba Magyarország határán: 1., 3. és 4. hadsereget Dunajecen és 2. hadsereget Kárpátokban. A monarchia hadseregei kénytelenek voltak a Kárpátok vonaláig visszahúzódní. Galícia és Bukovina nagy része elveszett, ezen felül Przemyśl várát és erődtényét 1914. szeptember 15-én az oroszok mintegy

120.000 emberrel körül zárták. Ezután számítani lehetett arra, hogy a cári csapatok Magyarország északkeleti vármegyéinek területére is betörnek. A Kárpátokban az oroszok szeptember végén jelentek meg és azzal fenyegettek, hogy a hegyeket leküzdve betörhetnek Magyarország belső területei felé. Kezdetben, a Kárpátokban kevés bevethető harcegység volt, amely ellen tudott volna állni az oroszoknak, mindössze néhány népfelkelő, hadtáp, híd és vasútbiztosító osztag, csendőr, illetve pénzügyőr alakulat állt rendelkezésre.

Érdekes, hogy korábban a Monarchia hadvezetése nem erősítette meg nagyon ezt a határszakaszt nem építettek erődrendszereket, annak ellenére, hogy 1911-ben hadgyakorlatot tartottak, ezen a vidéken. Az akkori hadgyakorlat célja az volt, hogy modellezzék és megállítsák az oroszok betörését a magyar területekre. A hadgyakorlaton Ferenc Ferdinánd is részt vett.⁵

Kárpátok védelmének a megszervezéséről az osztrák-magyar hadvezetés a háború elején nem gondoskodott. Egyrészt azért, mert a hegység nem a monarchia, hanem csak a történelmi Magyarország határát alkotta, másrészt a közös hadvezetés nem is számított arra, hogy az orosz csapatok odáig eljuthatnak. A Kárpátokban bunkereket, sáncokat vagy más állandó védelmi objektumokat, továbbá raktárakat, utakat, lövészárkokat nem építettek a háború előtt, mert a hegységet stratégiai szempontból nem tartották hosszú távon védhetőnek.⁶ A háborút megelőző időszak stratégiai tervezése a Kárpátok hegyvidéki területeit egyértelműen az átvonulási zónák közé sorolta, ott nem számoltak komolyabb hadműveletekkel. A hegyvidéki terep, az időjárás, az utak kiépítetlensége, a kommunikációs hálózat hiánya azt sugallta a hadműveletek tervezőinek, hogy ez a terep hadviselésre alkalmatlan. A Kárpátokról a korabeli hírlapok, is mint le nem küzdhető védőbástyáról írtak.⁷ Az orosz cári seregek az Magyarország öt megyéjébe törtek be 1914-1915 folyamán, amelyek a következők voltak Sáros, Zemplén, Ung, Bereg és Máramaros. Ám ezen öt megyének is csak egy-egy külső szegélye jutott ideiglenesen az oroszok birtokába. 1914 szeptember elejétől a kárpátaljai és kelet-szlovákiai települések és útjaik a Kárpátok környékén teljesen átalakultak egy nagy katonai táborrá. Éjjel-nappal vonultak az utakon a katonai és a menekülő lakosság társzekerei. Az utánpótlást és a sebesülteket is innen szállították tovább. A helyi kis vasútállomások óriási embertömegeket voltak kénytelenek fogadni, ezért óriási tumultusok és túlterheltség alakult ki ott. Az osztrák-magyar erők beásták magukat a kárpáti hágókon az oroszok csak nagy véráldozatok árán tudtak előre jutni. Kárpátok átjárói közül hadműveleti szempontból az Uzsoki-hágó volt a legfontosabb, mert a rajta átjutó orosz erők az osztrák-magyar sereg oldalát és a hátát is veszélyeztették. Az orosz katonai invázió a Felvidék keleti vármegyéit, Bereget, Máramarost, Sáros, Ugocsát, Ungot és Zemplént közvetlenül veszélyeztette. Az első orosz betörés óriási pánikot idézett elő az érintett vármegyék területén. Lehoczky Tivadar⁸ szemtanúként naplójában Ungvár városában tapasztalt pánikot a következőképpen írta le: „Szeptember 25-én kitört a pánik Ungváron is minden alapos ok nélkül is. Megmozdult a felizgult embertömeg, kocsira kapott s hajtott

vagy gyalogolt áradat gyanánt a vasúthoz, anélkül, hogy tudta volna miért. Ment, rohant mindenki, mer a szomszédja is ment.”⁹ Lehoczky ugyanitt megjegyzi, hogy a város vezetése a helyén maradt és csak ezen vezetők fellépése következtében sikerült a pánikot megállítani.

A két fél között a csatározások a Kárpátokban 1914. szeptemberétől 1915. májusáig folytak, melyek során néha kritikussá vált a helyzet a Monarchia hadereje számára. A két hadsereg között a csaták nem egy összefüggő frontvonalon zajlottak. Az ütközetek inkább kisebb-nagyobb megszakításokkal, elszórtan történtek. Ezt a terület széttagoltsága indokolta, mivel a helyenként 2000 méter magas hegyek és erdőségek és a szűk hágók nem tették lehetővé szerteágazó nagy katonai hadmozdulatok véghezvitelét. Minden hágó környékén sajátosan alakultak a frontvonalak az egyikben előretörték, de emiatt egy másikban esetleg kénytelenek voltak visszavonulni. Az orosz hadvezetés célja az volt, hogy csapataik áttörjenek a Kárpátok hágóin, és ez által leküzdvé a természetes védvonalakat, szabad utat nyerjenek Magyarország belső területei, nevezetesen az Alföld és Budapest irányába. A Kárpátokat a cs. és kir. 3-dik hadserege védte, amelynek parancsnoka Svetozar Borojević tábornok¹⁰ volt, akinek főhadiszállása előbb Bártfán volt, majd az oroszok előretörése miatt azt Kassára tették át. Miután a 3-dik hadsereg az oroszok előrenyomulása következtében 1914 szeptemberére szorongatott helyzetbe került. Az oroszok szintén nem számoltak erős ellenállással a Kárpátokban és kezdetben ők is csak kisebb létszámmal támadtak, mivel ezek kezdetben tapogatózó támadások voltak a védelem erejének felmérésére.

2. Az első orosz betörés, 1914. szeptember 24.

1914. szeptember 24-én történt meg az első orosz betörés a Magyar Királyság területére: az Uzsoki-hágón át betörték Magyarországra és Fenyves völgyig jutottak. Szeptember 27-re a Tornyai hágón át elérték Ökörmező térségét, 28-án a Vereckei-hágón Vezérszállásig, majd október 1-én a Beszkidi-hágón keresztül Szolyva előteréig jutottak. Az oroszok azzal, hogy 1914 szeptemberére benyomultak a Kárpátokba, az osztrák-magyar hadvezetést arra kényszerítették, miszerint a magyarországi részek megtisztítására nagyobb erőket vonjanak el a Przemyśl felmentésére szánt seregből.¹¹ A cári csapatokat Alekszej Bruszilov¹² tábornok vezette. Az orosz benyomulás közvetlenül a 2-ik osztrák-magyar hadsereg szárnyát és hátát veszélyeztette. Az ellentámadások a hágók visszaszerzésére csak nagyon lassan haladtak. Az orosz csapatok a hágók környékét mesterien berendezték a védelemre, a kozáklovasság pedig a hegyes-völgyes, erdővel borított terepen gyakorta eredményes rajtaütéseket hajtott végre. A 1914 október elején az oroszok elfoglalták a Tatár-szorost és a Felső-Tisza völgyében nyomultak előre az Iza folyó mentén Erdély irányába.¹³

Az orosz támadás Ung és Bereg vármegye északi sávját és Máramaros nagyobb részét érintette, aminek következtében 28 ottani község teljesen elpusztult. Ung

megyében a nagybereznai járás szenvedett a legtöbbet, és itt érte a legtöbb atrocitás is a lakosságot. Az oroszok a 8-dik hadsereg egységei a 257., 258., 259., 260., 261. számú gyalogezredből, valamint a 33. tüzérezredből, továbbá kubáni és doni kozákok csapataiból álltak. Az oroszok 1914. október 4-én bevették Máramaros-sziget városát, amelyre 180.000 rubel hadisarcot vetettek ki. Ezen felül a városnak jelentős mennyiségű kenyeret, cukrot, kávé, teát kellett szolgáltatnia. Az orosz kívánságlistán szerepelt még 58.968 tonna széna, 49.140 tonna zab, 100.000 darab cigaretta, valamint 100 ló. A város ezt teljesítette. Egy helyi orvos visszaemlékezései szerint a kozák csapatok sok helyen fosztogattak, és számos helyi polgár zsebóráját elvették. Az egyik elesett kozák katonánál Kőrös mező környékén 28 zsebórát és 1800 korona készpénzt találtak.¹⁴ Ezek az értesülések bizonyítékkul szolgálnak arra, hogy a rablások elszaporodtak az orosz erőknél is.

Az osztrák-magyar ellentámadás 1914. október első napjaiban indult meg, amely annyira sikeres volt, hogy az orosz csapatok nagy részét kiszorították az Északkeleti- Felvidékről. Így zárult le az első orosz betörés története.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Perti, Lutinem (1984): French information on the Russian war plans 1880-1914. Helsinki. 66–68. old.
- 2 Ligeti Dávid (2015): A Monarchia szeptember tizenegyedekéje. A nagy háború első hetei a keleti fronton. Veritas Évkönyv 2014. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest. 2015. 81–89. old.
- 3 Galántai József (2001): Magyarország az Első Világháborúban. Budapest. 138–139. old.
- 4 A komoróvi csatában a szlovák katonák helytállása is megjelent a Monarchia sajtójában. A Reichspost újságban bátorságukat, keménységüket, lendületüket emelték ki. Fontos mondat volt az alábbi: „A szlovák ezredek hőstetteikkel megecáfoltak minden, megbízhatatlanságukkal kapcsolatos hazugságot.” Lásd még Hronský, Marián – Krivá, Anna – Čaplovič, Miloslav (1996): Vojenské dejiny Slovenska. 4. kötet. 1914–1939. Bratislava. 32–34. old. A kérdésről lásd még Ligeti Dávid (2019): Előre Arz! Kriterion. Kolozsvár. 47–49. old.
- 5 Slepcev, Igor (1993): K problematike I. svetovej vojny na východnom Slovensku v rokoch 1914-15. História a Vojenství. 1993/3. 56. old.
- 6 Kónya Péter (2016): Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne roku 1914–15. In: Peter Kónya (Ed.): Prvá svetová vojna v Karpatoch. Prešov. 76. old.
- 7 Mailáth József (1928): Élményeim és tapasztalataim a háború alatt. II. kötet. Budapest. 6. old.
- 8 Lehoczky Tivadar (1830-1915), jogász, régész, történész, Bereg vármegye kutatója.
- 9 Lehoczky Tivadar: Világháborúk. Napló. I. rész. Beregszász–Ungvár. 2016. Szerkesztette: Csátáry György–Molnár Ferenc – Orbán Melinda. Beregszász–Ungvár. 2016. 161. old.
- 10 Svetozar Borojević: (1856-1920) horvát származású gyalogsági tábornok, a háború végén tábornagy. 1914 szeptemberben megkapta a 3. hadsereg parancsnokságát a keleti fronton. Neki is köszönhető, hogy az orosz hadsereg előrenyomulását megállították a Kárpátokban.
- 11 Suslik Ádám (2017): Bereg és Ung vármegye az orosz betörés időszakában (1914-1916). Hadtörténeti Közlemények 130. évf. 2. sz. 410. old.
- 12 Alekszej Alekszejevics Bruszilov: (1853-1926) katonatiszt, lovassági tábornok. 1914-ben orosz 8. hadsereg parancsnokságával bízták meg. Bruszilov újszerű taktikai eljárásai a legsikeresebb orosz harctéri parancsnokká tették. Neve az általa irányított 1916-os Bruszilov-offenzíva révén vált széleskörűen ismertté.
- 13 Szabó László (1982): A nagy temető. (Przemyśl ostroma 1914–1915). Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 90. old.
- 14 Botlik József (2000): Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti– Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Budapest. 131. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Botlik József (2000):** Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti– Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Budapest.
- Galántai József (2001):** Magyarország az Első Világháborúban. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hronský, Marián–Krivá, Anna–Čaplovič, Miloslav (1996):** Vojenské dejiny Slovenska. 4. kötet. 1914–1939. Bratislava.
- Kónya, Peter (2016):** Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne roku 1914–15. In: Peter Kónya (Ed.): Prvá svetová vojna v Karpatoch. Prešov.
- Lehoczky Tivadar:** Világháborúk. Napló. I. rész. Beregszász–Ungvár. 2016. Szerkesztette: Csatáry György– Molnár Ferenc –Orbán Melinda. Ungvár. 2016.
- Ligeti Dávid (2015):** A Monarchia szeptember tizenegyedükéje. A nagy háború első hetei a keleti fronton. Veritas Évkönyv 2014. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest. 81–89. old
- Ligeti Dávid (2019):** Előre Arz! Kriterion. Kolozsvár.
- Mailáth József (1928):** Élményeim és tapasztalataim a háború alatt. II. kötet. Budapest.
- Perti, Lutinem (1984):** French information on the Russian war plans 1880-1914. Helsinki.
- Slepcev, Igor (1993):** K problematike I. svetovej vojny na východnom Slovensku v rokoch 1914-15. História a Vojenství. 1993/3. 55–78. old.
- Suslik Ádám (2017):** Bereg és Ung vármegye az orosz betörés időszakában (1914-1916). Hadtörténeti Közlemények 130. évf. (2017). 2. sz. 2017. 405–432. old.
- Szabó László (1982):** A nagy temető. (Przemysł ostroma 1914–1915). Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

SZÁVAI FERENC

egyetemi tanár

MTA doktora, professzor, Károli Gáspár Református Egyetem
Budapest, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Magyar Agrár- és
Élettudományi Egyetem, Vidékfejlesztés és Fenntartható Gazdaság Intézet
*Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Faculty
of Humanities and Social Sciences and, Hungarian University of
Agricultural and Life Sciences, Institute of Rural Development and
Sustainable Economy*

ORCID: 0009-0001-8788-1378

e-mail: szavai.ferenc.tibor@kre.hu

MIÉRT VOLT CHURCHILL PÁRIZSBAN 1919-BEN?

WHY WAS CHURCHILL IN PARIS IN 1919?

ABSTRACT

Churchill was not an official member of the British peace delegation in Paris, but he took part in the negotiations on several occasions as head of the Ministry of War Material Supply and later the Ministry of War and Air. In the Cabinet, Lloyd George's views differed from Churchill's, who had sought to support the Whites against the Bolsheviks in the Russian Civil War. The British had serious commercial and geopolitical interests in this, and therefore maintained contacts with the Tsarist military commanders, particularly with Denikin. Military missions were sent to Russia, military missions were set up, and substantial financial support was given to the anti-Bolshevik forces. International support could not be obtained in the Supreme Soviet on 15 February 1919, and the parties took opposing positions on the solution. In the end, the Prinkipo conference never materialised. The implementation of Blackwood's directives, and then Holman's military mission, became impossible because of the Bolshevik successes. The trade agreement with the British on 22 March 1921 was a recognition of Soviet power. Churchill's secret war ended, and the nature of international intervention faded from the literature. The intervention itself was unsuccessful and is considered to have been Churchill's own initiative.

Keynotes: civil war, warfare, Bolsheviks, military mission, geopolitics, council of ten Paris Peace Conference, Churchill's Secret War

Kulcsszavak: civil háború, hadügy, bolsevikok, katonai misszió, geopolitika, Tízek Tanácsa, Párizsi Békekonferencia, Churchill titkos háborúja

1. Bevezetés

Churchill nem volt tagja a brit párizsi béke delegációnak, de a győztes öt nagyhatalom öt képviselője mellett feltüntették hatodik résztvevőként. Így a párizsi békekonferencián több alkalommal részt vett, a legfelsőbb tanácsban titkársága volt.¹

A politikai élet élvonalában eltöltött hatvan év során számos politikai és kormányzati pozíciót birtokolt. Az első világháború előtt kereskedelmi, majd belügy-miniszter volt liberális kormányokban. Aztán a húszas évek elején megváltoztatta politikai nézeteit és a konzervatív oldalt erősítette a továbbiakban.

A háború idején több minisztériumot irányított, így volt az admirális első lordja, hadfelszerelési miniszter, hadügyminiszter és légügyi miniszter is. Rövid ideig katonáskodott, szolgált a nyugati fronton, ahol a Királyi Skót Lövészek 6. zászlóalját vezette.

Az 1914-es háború kitörésekor létező nemzetek közül Oroszország és Montenegró nem képviseltette magát az ottani politikai viszonyok miatt; de három új, a háború eredményeként létrejött nemzet küldöttei is jelen voltak, nevezetesen a Hedzsasz, Lengyelország és a Cseh-Szlovák Köztársaság. Kína is képviseltette magát, kevesebb képviselővel, mint a japánok, mivel 1917-ben megüzente Németországnak a háborút egy kínai vendégmunkásokat szállító hajó elsüllyesztés után. A brit békeelőkészítés 1916-tól egyrészt a *The New Europe* és a *Peace Handbooks* segítségével zajlott, majd felállították a béke delegációt.²

Kelet- és Közép-Európában a britek azt remélték, hogy a káoszából, amely a Német, Osztrák-Magyar és Orosz Birodalom összeomlását kísérte egy sor erős és stabil állam fog kialakulni, amelyek képesek lesznek hatékony gátként fellépni mind a bolsevik Oroszországgal, mind az újjáéledő Németországgal szemben.³ Az orosz kártya és Oroszország sorsa jelentős lesz Churchill későbbi gondolkodásában. Az első világháború idején kitört polgárháború során bolsevik ellenes magatartás alakult ki benne, ami végig is kísérte tevékenysége során.

Churchill a Lloyd George kormányban hadfelszerelési miniszter 1917. július 17-1919. január 10 között, így a fontosabb katonai döntések esetén rendszerint részt vett a tárgyalásokon a brit érdekek artikulálásában. Az egyik ilyen fontos kereskedelmi és geopolitikai ügy az orosz polgárháború volt.

A brit kormány az első hivatalos kapcsolatot Gyenyikin tábornokkal 1918. november 25-én vette fel, amikor a Blackwood alezredes által vezetett kisebb küldöttség megérkezett a jekatyerinodari (az 1920-as években Krasznodarra átnevezett) önkéntesek főhadiszállására. Blackwood feladata az volt, hogy hírszerzési információkat gyűjtsön a fehérek támogatására irányuló jövőbeli brit hadműveletek előkészítése érdekében.

A tanulmány célja annak végéggkísérése, hogy miképp vélekedett a brit kormányzat (ebben különösen Churchill) a polgárháborúba való beavatkozásról, s abban milyen konkrét elképzelésekkel vett részt. Ezek milyen hatást gyakoroltak az ottani erőviszonyokra, miként befolyásolhatták az ottani eseményeket.

2. A Blackwood misszió

Blackwood alezredes részletes jelentést készített a látogatásáról a vezérkarnak, és Henry Wilson vezérkari főnök tábornok is terjesztette azt a kabinetben. E jelentés végén Blackwood javaslatot tett a brit dél-oroszországi politikára.⁴

Először is, az önkéntes hadsereget egyértelműen a fehér erők legfontosabbjaként azonosította, és azt javasolta, hogy Gyenyikin számára támogatást nyújtsanak az irányítása alatt álló különálló kozák hadseregek parancsnokságának egyesítésében.

Másodszor, a kritikus helyzet stabilizálása érdekében jelentős segílyt kellene küldeni fegyverekben és egyéb katonai felszerelésekben. Blackwood azonban ellenezte, hogy brit harci egységeket küldjenek Dél-Oroszországba, amit az oroszok felé is világossá tett. Ehelyett egy állandó katonai missziót kellene küldeni a segílyek hatékony szétosztásának megszervezésére és felügyeletére.

Harmadszor, a szövetségeseknek politikai missziót kellene Dél-Oroszországba küldeniük, hogy közvetítsen a különböző bolsevikellenes csoportok – az önkéntesek, a kozákok és a kaukázusi nemzetek – között. Blackwood határozottan tanácsolta továbbá, hogy szervezzenek gazdasági segílyt a fehérek harcának támogatására.⁵

Következésképpen Milne a misszió vezetésére saját tisztjét, a vezérkari alezredes, Albemarle Blackwoodot nevezte ki, akit két hírszerző tiszt, G. S. Blake százados és H. M. Craig hadnagy kísért. A misszió legalább egy tagja Blackwood – beszélt oroszul.

Blackwood ajánlásai:

1. A különböző személyekkel, köztük a brit lakosokkal folytatott interjúk eredményeként, akiknek a helyzet ismerete megkérdőjelezhetetlen, a misszió arra a következtetésre jutott, hogy az Önkéntes Hadsereg, a kubáni kozákok, a doni kozákok, az ukrán és a krími kozákok mind egy közös cél, a bolsevizmus kiirtása felé törekszenek. Eltávol tartják őket azonban egymástól kisebb politikai különbségek, amelyek elsősorban az egyes személyek személyes ambícióinak köszönhetőek. A politikai helyzet kényes, és a misszió azon a véleményen van, hogy a szövetségeseknek politikai képviselőket kellene küldeniük, hogy több kvázi autonóm állam együttműködését és kölcsönös bizalmatlanságát eloszlassák.
2. A misszió továbbá úgy véli, hogy feltétlenül szükséges, hogy a szövetségesek a lehető legkevesebb késedelemmel kinyilvánítsák és ismertessék politikájukat annak érdekében, hogy megnyerjék a különböző független államok teljes szívvel való támogatását, akik nemrégiben kaptak önkormányzatot, és akik bizalmatlanok a szövetségesekkel mert attól tartanak, hogy valamilyen olyan kormányt kényszerítenek rájuk, amellyel nem szimpatizálnak.
3. Hogy a Szövetségesek politikájának határozottnak, eltökéltnak, s hogy a szövetségesek politikájának határozottnak, eltökéltnak kell lennie, egységes célt kell követnie, és nem tűrhet meg semmiféle nézeteltérést.

4. Hogy a főparancsnokság Denikin tábornokot illeti meg, hogy az összes erőket fenntartás nélkül a rendelkezésére kell bocsátani (ezt már megtette a kubáni kormány), és hogy minden állam vagy körzet képviseltesse magát a haditanácsban, amelynek a szövetséges katonai missziók képviselői is tagjai lesznek.
5. Hogy a Szövetségesek által kiküldött összes hadianyagot a legfelsőbb parancsnokság égisze alatt megalakított központi bizottság utasításai alapján osszák szét. E bizottságnak a különböző államok képviselőiből kell állnia. E bizottság tevékenységét a Szövetségesek képviselői felügyeljék a megfelelő elosztás biztosítása érdekében.
6. Hogy a szövetségesek egy pénzügyi bizottságot küldjenek ki, hogy a pénzügyi állapotot szilárd alapokra helyezzék.
7. Hogy egy központi kereskedelmi és ipari bizottságot küldjenek a Angliából, hogy megalapozza a brit kereskedelmi és ipari presztízt a dél-oroszországi piacokon
8. Hogy a főhadiszálláson alakuljon egy központi kereskedelmi és ipari bizottság, amely a szövetségesek és a különböző orosz államok képviselőiből áll
 - A következők előmozdítása
 - a gazdaság előmozdítása, valamint a kereskedelem és az ipar szervezése általánosságban.
 - A „sarokba szorítás” és a tiltott nyereszkedés megakadályozása.
 - Az anyagelosztás megszervezése, és annak biztosítása, hogy a honlapról külföldre érkező áruk a lehető legrövidebb úton jussanak el a fogyasztókhoz.
 - Megszervezni az anyagok exportját a világpiacon.
9. A lehető leghamarabb küldjenek ki egy vasúti missziót, amely a műszaki követelmények megállapítására és kezelésére szolgál. Ennek a katonai misszió részét kell képeznie.
10. Az összes orosz vasutat központi irányítás alá kell helyezni annak érdekében, hogy megkönnyítsék a katonai célú gördülőállomány koncentrációját és az anyagok elosztását.
11. Állandó katonai missziót kell létrehozni az önkéntes hadsereggel, és tiszteket kell küldeni a különböző államok meglátogatására vagy a velük való kapcsolattartásra, hogy azok érdekeit szem előtt tartsák, és folyamatosan tájékoztassák a főhadiszálláson lévő missziót.
12. Hogy a Szövetségesek azonnal küldjenek hadianyagot és egyéb szükségleti cikkeket, akár kis mennyiségben is, annak érdekében, hogy az Önkéntes Hadsereg és a meglévő erők megőrizhessék jelenlegi helyzetüket a terepen.⁶

Az 1918-as év utolsó napján a kabinet jóváhagyta Lloyd George javaslatát az orosz béketárgyalásokra. A döntést csak Winston Churchill ellenezte (Churchill akkor még hadianyagellátási miniszter volt, és csak 1919 januárjában lett hadi és

légügyi miniszter). Churchill határozottan a szövetségesek kollektív beavatkozása mellett érvelt a bolsevik rezsim eltávolítása érdekében.⁷

3. Churchill a Tízek Tanácsán

A tízek tanácsában 1919 január 16-án Pichon irodájában megbeszélést folytattak az orosz helyzetről. Megállapították, hogy az oroszországi helyzet kaotikus. Lloyd George javaslatot tett a kérdés kezelésére. 1. Katonai beavatkozás, mert a bolsevik mozgalom veszélyes a civilizációkra. Szerinte tiszta örület lenne a bolsevizmus katonai erővel történő elnyomása. 2. Kordon. Éhezés van a nagyvárosokban. Ki döntené meg a bolsevikokat? Gyenyikin, Kolcsak és Knox. A csehszlovákok sem hajlandók harcolni. Az orosz hadseregben nem lehet megbízni. A cseh hadsereg demokratikus, nem hajlandók harcolni a régi viszonyok visszaállításáért. 3. Az oroszországi embereket Párizsba idézték volna be. Lloyd George nem félt a bolsevizmustól, arra a meggyőződésre jutott, hogy hívják csak be ezeket az embereket a nagyhatalmak elé. Wilson elnök kijelentette, hogy nem látja, hogyan lehetne vitatni Lloyd George úr állítását. Úgy vélte, hogy vitájának hátterében egy olyan erő áll, amelyről ő nem kételkedik. Egyetértett Lloyd George úr véleményével, és támogatta ajánlásait, hogy a harmadik eljárási vonalat fogadják el.⁸

Winston Churchill csaknem egy hónappal később a tízek tanácsán beszédében kitért a katonai vonatkozásokra, amelyekkel a hadügyi és légi minisztereként különösen sokat foglalkozott. Nagy-Britanniának voltak katonái Oroszországban, akiket harc közben öltek meg. A családjaik szerették volna megtudni, hogy ezek a férfiak milyen célt szolgáltak, ha a prinkipói⁹ találkozónem fogja elérni a fegyvernyugvást, akkor ez a nem kielégítő állapot meghatározatlan ideig fennmaradhat.

A Brit Birodalom párizsi küldöttsége odáig ment, hogy felhatalmazta a Balfourt és Churchillt, hogy aznap délután a Tízek Tanácsánál sürgetni kezdjék Churchill katonai bizottságának felállítását.

De Churchillnek aznap nem volt szerencséje, mert az egész délutánt azzal kellett töltenie, hogy végig hallgassa számos fārasztó, de sürgős részlet megvitatását.

Foch felvetette a németekkel a fegyverszünet megújításáról folytatott tárgyalások eredményeit, ahonnan éppen akkor tért vissza, és az orosz kérdés több napra elmaradt. Másnap a hadügyminiszter hazatért, és két nappal később Clemenceau-t megsebesítette egy merénylőjelölt, és Pichon a Tízek Tanácsának elnökeként tevékenykedett a távollétében.¹⁰

Wilson elnök fogalmazta meg a végső meghívót, amelyet rádión keresztül Oroszországba is eljuttattak. A volt orosz birodalom határain belül politikai vagy katonai hatalmat gyakorló minden szervezett csoportot meghívtak Prinkipóra 1919. február 15-i tárgyalásokra, feltéve, hogy minden katonai tevékenységet beszüntetnek.¹¹

A prinkipói konferenciára soha nem került sor. Csak a balti államok és a bolsevikok fogadták el a meghívást, bár a bolsevikok szándékai a fehérekkel való békét

illetően meglehetősen kétesnek tűnnek. A fehérek, akik mostanra Kolcsak admirális vezetésével egyetlen, bár meglehetősen heterogén mozgalommá tömörültek, határozottan elutasítottak minden tárgyalást, és lehetetlennek tartottak fegyverszünetet a bolsevikokkal.

A meghívás felháborodást váltott ki az oroszországi brit képviselők körében, akik általában elítélték a javaslatot, mint a bolsevik kormány hallgatólagos elismerését, és úgy tekintették, hogy az aláássa a fehér harcot, amelyet elvileg támogatni akartak. Churchill pedig, aki ekkor már átvette a hadügyminiszteri posztot, dühös volt, amikor hírt kapott a meghívásról.

1919 januárjától Churchill munkáját a hadügyminisztériumban az oroszországi polgárháború és a fehéreknek nyújtott brit segítség megszervezése uralta. A századforduló óta a kommunizmus lelkes kritikusa volt. Az oroszországi bolsevik puccs és különösen a „vörös terror” bevezetése 1918 nyarán meggyőzte őt ennek az ideológiának a valódi természetéről.

Churchill annyira lelkesedett a bolsevikellenes ügyért, hogy az egész brit intervenciót ő személyesítette meg. Az oroszországi hadműveleteket a sajtó „Churchill úr magánháborújaként” jellemezte, a militáns bolsevizmus-ellenességet pedig még „churchillianizmusnak” is keresztelték az alsóházban.¹²

Mire Churchill átvette a hadügyminiszteri posztot, és a háborús kabinet tagjává vált, a brit csapatok már az egykori Orosz Birodalom különböző részein állomásoztak, és részt vettek a bolsevikok elleni harcokban. Ebben a helyzetben, a hadsereg hadműveleteiért való felelősséget vállalva, világos orosz politikát követelt a kabinettől.

Churchill a párizsi békekonferencián is igyekezett szövetségeseket találni intervenciók politikájához. Az orosz polgárháborúba való beavatkozás esetén azonban nem bizonyult könnyebbnek közös politikát találni a szövetségesek táborán belül, mint az európai béke kérdésében. A győztes szövetségeseknek óriási gondot jelentettek a Közép-Európával és a központi hatalmak pacifikációjával kapcsolatos kérdések

4. Ellentétes tervek – valóság

Churchill azt javasolta, hogy külön katonai tanácsot hozzanak létre Oroszországgal kapcsolatban, de Franciaország és az Egyesült Államok képviselői ezt nem tartották szükségesnek. Franciaország – Clemenceau miniszterelnök lelkes bolsevikellenes beszédei ellenére – már lépéseket tett, hogy kivonja csapatait az ukrainai aktív beavatkozásból, és átfogalmazza stratégiáját cordon sanitaire-re.¹³

A francia terv az volt, hogy a bolsevizmus terjedésének megfékezésére független, szövetségesbarát – vagy lehetőleg franciabarát – államokból álló pufferzónát alakít ki. Ezen államok közül Lengyelország lett volna a legfontosabb, és egy erős Lengyelországtól azt is remélték, hogy hatékonyan ellensúlyozhatja a Franciaországot fenyegető német fenyegetést.

Az Egyesült Államok fokozatosan visszatért a háború előtti elszigetelődési, és megkezdte csapatai kivonását Oroszországból is. Ideális értelemben Wilson elnök határozottan ellenezett mindenféle beavatkozást az orosz helyzetbe.

Churchillt teljesen frusztrálta az orosz kérdéssel kapcsolatos világos kabinetpolitika hiánya. Úgy tűnt, hogy a kabinetben sem támogatják nézeteit, a legfőbb akadály a teljhatalmú miniszterelnök volt. Ennek eredményeképpen a hadügyminisztériumtól függetlenül kezdte saját orosz politikai irányvonalát követni.

Az ellentétes nézetek eredményeként kompromisszum született, mivel a francia és az olasz miniszterelnök elismerte, hogy a tárgyalásokba be kell vonni a bolsevikokat, akiket Lloyd George Oroszország de facto uralkodóinak nyilvánított. A találkozóra azonban nem Párizsban, hanem a Konstantinápoly melletti Prinkipo üdülőszigeteken került volna sor.¹⁴

Winston Churchill a párizsi békekonferencia küldötteivel fényképezkedik 1919 júniusában, légi és hadügyi államtitkárként részt vett azokon a megbeszéléseken, amelyek arról folytak, hogy a háború után hogyan kellene kinéznie a világnak.

Az Oroszországban töltött egy hét alatt az amerikai William Christian Bullitt egy átfogó jelentést is összeállított az ottani körülményekről. Miközben elismerte az orosz nép gazdasági nehézségeit, Bullitt azt állította, hogy a bolsevik forradalom erőszakos szakasza véget ért, és a bolsevikok élvezik a nép támogatását. Továbbá arról is beszámolt, hogy Lenin és a bolsevik párt nagy része hajlandó volt kompromisszumot kötni az Egyesült Államokkal.

Következésképpen Bullitt arra a következtetésre jutott, hogy „[ma] Oroszországban nem lehet más kormányt felállítani, mint szocialista kormányt, csak szuronyokkal”, és hogy a bolsevik Lenin frakciója „olyan mérsékelt volt, mint bármelyik szocialista kormány, amelyik Oroszországot irányíthatja”.¹⁵ Bullitt ebben a majdnem kétszáz oldalas munkában ír a tízek tanácsának Oroszországgal kapcsolatos vitájáról, a franciák prinkipói konferenciájának a blokkolásáról, orosz gazdasági helyzetéről, a hadsereg állapotáról, Lenin presztízseről, közéleti szereplők jelentéseiről.¹⁶

1919 januárjától Churchill munkáját a hadügyminisztériumban az oroszországi polgárháború és a fehéreknek nyújtott brit segítség megszervezése uralta. A századforduló óta a kommunizmus lelkes kritikusa volt. Az oroszországi bolsevik puccs és különösen a „vörös terror” bevezetése 1918 nyarán meggyőzte őt ennek az ideológiának a valódi természetéről.

Ennek következtében Churchill a bolsevizmust „nem politikai gondolatnak, hanem betegségnek” nevezte, de szerencsére úgy tűnt, hogy az orosz népnek csak egy töredékét képviseli. A brit politikusok közül talán a legerőteljesebben és legkitartóbban fenntartotta azt az érvet, hogy a bolsevik rendszer német eredetű, és a breszt-litovszki békét egyértelműen árulásnak tekintette.

Churchill utasította a vezérkart, hogy a kabinet 1918. novemberi, Gyenyikin támogatására vonatkozó általános döntése alapján tervezze meg és indítsa el a hadműveletet. Január elején Blackwood ezredes információi alapján úgy döntöttek, hogy azonnal megszervezik a 100 000 fős hadsereg számára az anyagiak szállítását.

Ennek eredményeképpen Churchill saját orosz politikáját kezdte folytatni: a bolsevikok legyőzése a fehér hadseregek hadianyaggal való ellátásával, valamint önkéntesekből és katonai tanácsadókból álló egységekkel való közvetlen támogatásával. A kabinet 1918-tól kezdve hozott homályos határozatait.¹⁷

5. A brit katonai misszió Dél-Oroszországban

Az 1919-ben és 1920 elején a helyszínen ténylegesen végrehajtott brit politikát lényegében a Hadügyminisztériumból hangszerelték, és sok esetben ellentmondott a hivatalos brit külpolitikának. Sir H.C. Holman vezérőrnagy zárójelentésében táblázatban foglalta össze a dél-oroszországi brit katonai misszió katonai támogatását.¹⁸

Ebben szerepelt

A Pichon úr szobájában, Quai d'Orsay, Párizs, 1920. január 19-én, hétfőn, 10:30-kor tartott megbeszélés feljegyzéseiben szerepel Winston Churchill, mint brit résztvevő.

Február 28-án a Vörös Hadsereg bevonult Sztavropolba, az Észak-Kaukázus fő városába, ami fontos gabonaközpont. A hadügyminisztérium elhatározta, hogy visszavonja a brit missziót Dél-Oroszországból a lehető leggyorsabban. „Bármennyire is visszataszító elhagyni egy bátor embert a bajban”, írta Radcliffe tábornok Henry Wilsonnak a következő napon március 1-én „úgy érzem, hogy vissza kell vonnunk Holman egész csapatát. küldetését, mielőtt a helyzet még rosszabbra fordul.

Lloyd George kísérlete, hogy az orosz kérdést inkább tárgyalásokkal, mint beavatkozással oldja meg, ezúttal teljes kudarcnak bizonyult. Több mint egy évnek – és a bolsevikellenes bolsevikok tényleges vereségének – kellett eltelnie ahhoz, hogy a britek tárgyalásokat kezdjenek a szovjet kormánnyal.

A Parlament 1920. február 10-i megnyitóján Lloyd George erőteljes felhívást intézett a béke és a bolsevikokkal való kereskedelem mellett. Oroszországot egy bolsevikellenes rendszerrel lehetett volna „helyreállítani”, minden a világ minden demokratikus országa ezt választotta volna. De – folytatta – „mostanra minden elfogulatlan ember számára tökéletesen világossá vált, hogy megfigyelőnek, hogy a bolsevizmust fegyveres erővel nem lehet eltiporni”.

A Legfelsőbb Szövetséges Tanács a San Remó-i megállapodás eredményeként létrehozott egy „Állandó Bizottságot a kereskedelem újraindításával kapcsolatban” Oroszországgal. Lloyd George aktívan részt vett ennek létrehozásában. Üdvözölte a javaslatot, hogy meghívjanak egy vezető bolsevikot Leonyid Kraszint, hogy megvitassa a szövetségesekkel az angol-szovjet kereskedelem lehetőségét. Churchill nem kapott másolatot a San Remó-i megbeszélésekről, és nagyon bosszús volt.¹⁹

A mintegy 2000 fős brit katonai misszió is megszervezte az orosz csapatok kiképzését. A segély szerves részét képezte a fehér csapatok kiképzése a új brit fegyverek használatára. A világháború alatt az oroszoknak nyújtott hatalmas brit segítség kiábrándító hatásai bebizonyították, hogy a megfelelő kiképzés elenged-

hetetlen volt a bármilyen eredményhez, mivel a legtöbb brit fegyvertípus és azok technikai és taktikai használata új volt az oroszok számára.

Amikor a kabinet felhatalmazta a hadügyminisztériumot, hogy katonai missziót küldjön Dél-Oroszországba, egyértelműen megtiltotta a harci műveletekben való részvételt. Az 1919. márciusi hivatalos politika szerint Oroszországba nem lehetett volna harcoló csapatokat küldeni; az Oroszországban lévő brit katonai személyzetnek csak a Nagy Háború hűségese szövetségeseinek kiképzése és ellátása lett volna a feladata. Churchill hadügyminisztériumának utasításai azonban ellentmondtak az általános politikának.²⁰

A britek és az oroszok közötti együttműködés gyakran nehéznek bizonyult. A brit kormány képtelensége arra, hogy egyértelműen meghatározza az orosz politikát, már a kezdetektől fogva megnehezítette a katonai misszió munkáját. Az oroszok csalódottak voltak, mivel a várva várt brit hadosztályok soha nem érkeztek meg. A Prinkipo-ügy és a határmenti államok támogatásának ellentmondásos politikája szintén nagyon gyanakvóvá tette a fehéreket a britek végső céljait illetően.²¹

A fehérek nem a brit segítség hiánya miatt, hanem annak ellenére szenvedtek vereséget Dél-Oroszországban. Ha a brit 1919 tavaszán a fehérek által kért hadosztályokat küldte volna Dél-Oroszországba, akkor valószínűleg hamarosan Moszkváig meneteltek volna. Minden későbbi szovjet állítás ellenére a polgárháborús Vörös Hadseregnek nem volt esélye a modern hadsereg egységeivel szemben. Ezt bizonyították például a britek ellen Észak-Oroszországban 1919 nyarán vívott harcok. De mi történt volna Lenin rendszerének megdöntése után? Gyenyikin hamarosan bebizonyosodott, hogy még a Kubánt és a Dont is képtelen volt kormányozni, nemhogy Ukrajnát.

Ennek megfelelően egy fehér „győzelem” valószínűleg csak fokozta volna a káoszt, mivel a fehérek újabb polgárháborúba keveredtek volna a hatalmas oroszországi vidék különböző parasztmozgalmai ellen. A fehérek végül is alkalmatlank voltak arra a feladatra, hogy a forradalom és a polgárháború káoszáat követően megújítsák a Oroszországot.²²

A Brit Birodalom és részei bruttó kiadásai az első világháborúban Bogart szerint megközelítették az ötven milliárd dollárt. Ugyanez Oroszország esetében meghaladta a 22 milliárd dollárt.²³

Az intervenció költségeivel kapcsolatosan a brit kormány három fehér könyvet tett közzé a. Az első 1919. augusztus 14-én jelent meg, és a fegyverszünetről az 1919. július 31-ig tartó időszakot fedte le. A második, 1919 novemberében jelent meg, és a fegyverszünetről 1919. október 31-ig tartó időszakot mutatta be. 1920. július 15-én azonban a Hadügyminisztérium kiadott egy felülvizsgált becslést a fegyverszünetről 1919. október 31-ig tartó időszak kiadásairól. Ennek eredményeképpen a brit erők (tengerészet, szárazföldi és légi) teljes készpénze és forgatható készlete 28 millió 50 ezer font volt. Az oroszoknak nyújtott fegyver és nem piacképes támogatás összege 240 ezer font.

Az orosz seregek számára nyújtott teljes támogatás összege 18 millió 628 ezer font, valamint lőszer és árukészletek az orosz számára 2 millió 709 ezer fontot tettek ki.²⁴

Holman záró jelentéséből megtudhatjuk, hogy Gyenyikin és Kolcsak milyen jellegű támogatáshoz jutott a britektől. A részletes táblázat azt mutatja be, hogy elsősorban tüzérségi eszközök és muníció, tankok, légi eszközök (repülőgépek), gépfegyverek, marokfegyverek, pisztolyok, kardok, bajonettek, szállítójárművek, uniformisok, gyógyszerek szerepeltek a listán. Talán érdekes, hogy a modern fegyverzet közül milyen mennyiséget adtak át az oroszoknak: 218 felderítő bombázót, valamint 58 Mark V nehéz, illetve 18 Whippet könnyű harekocsit.²⁵

6. Epilógus

A bolsevikok külpolitikai helyzete 1920-tól kezdett javulni. Ez megnyilvánult abban, hogy feloldották a blokádot, s néhány balti állammal sikerült hivatalos kapcsolatokat teremteniük. Lengyelországgal fegyveres konfliktus után a rigai békében 1921. március 18-án Moszkva rovására húzták meg a határokat. Az angolokkal kötött kereskedelmi egyezmény 1921. március 22-én a szovjethatalom elismerését jelentette.

1922-től aztán a szovjethatalom képviselői nemzetközi konferenciákon is megjelentek, s ehhez az esztendőhöz kötődik az az esemény, amely megszüntette a szovjet rezsím elszigeteltségét azzal, hogy április 16-án egyezményt kötöttek a németekkel az olaszországi Rapallóban. Ez a megegyezés a bolsevizmussal szembeni egységfront végét jelentette.²⁶

Churchill titkos háborújának részletei, annak nagyságrendje nyomon követhető Wright Damien könyvében. Churchill amiért Párizsba ment, hogy nemzetközi összefogás keretében katonailag megoldja az orosz ügyet nem sikerült. Az intervenció ugyan nemzetközi jelleget öltött, mégis vannak többen, akik ezt Churchill saját háborújának tekintik.²⁷

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume III Paris Peace Conf. 182/70. Part I. Composition of the Conference. 6, 14, 62. 85. oldalak.
- 2 Geo A. Finch: The Peace Conference of Paris, 1919. Its Organization and Method of Work. The American Journal of International Law, Vol. 13, No. 2 (Apr., 1919), 159–186. old., valamint The National Archives London War Cabinet (a továbbiakban TNA CAB 29/2.). Továbbá lásd még Gulyás László (2021/b): A békekonzferencia megnyitása, 1919. január 18. In. Gulyás László szerk. (2021/a): A katonai megszállástól a magyar békedelegáció elutazásáig 1918-1920. A párizsi békekonzferencia és Magyarország. A trianoni békediktátum története II/2. kötet. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 81–84. old.
- 3 Dömök Csilla (2015): Közép-Európa és a föderalizmus: nemzetiségi kérdés Ausztriában, 1848-tól 1867-ig. Pécs. Kontraszt Plusz Kft., valamint Dömök Csilla (2023): „Köztes-Európa” és annak nemzeti-kisebbségi viszonyainak átrendeződése az első világháború következtében. In Bognár Zsolt, Rigó Róbert szerk. (2023): Trianoni utóhatások(k), következmények. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó. Károli Könyvek. 239–248. old., Dömök Csilla (2019): Nation und Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit. Prague Papers on the History of international Relations. 2019 1 67–85. old. és lásd még: Dömök Csilla (2019): Minderheiten und Volksgruppen in Europa. West Bohemian Historical Review 2019. 2. 263–276. old.
- 4 Lt-Col. Blackwood: Report on Visit of British Military Mission to the Volunteer Army under General Denikin in South Russia. November-December 1918. The National Archives London War Cabinet TNA CAB 29/2. 378-404
- 5 Lauri Kopisto: The British Intervention in South Russia 1918-1920. Academic Dissertation. Helsinki 2011. 64–67. old.
- 6 John Ainsworth (1991): The Blackwood Report on the Volunteer Army: A Missing Chapter in the Resumption of Anglo-White Relations in South Russia in November 1918. The Slavonic and East European Review, Oct., 1991, Vol. 69, No. 4 (Oct., 1991), 644–645. old.
- 7 The Supreme Control at the Paris Peace Conference 1919. A Commentary Lord Hankey. Routledge 1963. 64–67. old.
- 8 Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume III. Notes on Conversations Held in the Office of M. Pichon at the Quai d’Orsay, on January 16, 1919
- 9 A Márvány-tengeren fekvő Büyükada sziget. A leghíresebb lakója a harmincas évek elején négy évig Trockij volt. A sziget – a szigetszoport legnagyobbika, amely tiszta időben Isztambulból is jól látható – főként gazdag görögök lakóhelye volt. A történelem Prinkipo néven ismerte, mert a bizánci időkben különböző hercegeket száműztek oda.
- 10 Uo., 76. old.
- 11 Lauri Kopisto (2011): The British Intervention in South Russia 1918-1920. Academic Dissertation. Helsinki. 65. old.

- 12 Uo. 69. old.
- 13 Uo.
- 14 Uo., 65. old.
- 15 <https://history.state.gov/milestones/1914-1920/bullitt-mission>. Letöltés ideje: 2025. május 28. The Bullitt Mission to Soviet Russia, 1919. The Bullitt Mission to Russia: testimony before the Committee on Foreign Relations, United States Senate / of William C. Bullitt. New York, Huebsch. 1919.
- 16 Uo.
- 17 Lauri Kopisto (2011) 180. old.
- 18 Uo., 191–193. old.
- 19 Martin Gilbert (2008): Winston S. Churchill. Volume IV. Word in Torment 1916-1922. Hillsdale College Press. RosettaBooks. Michigan, 2015. 465–466. old. és 381. old.
- 20 Lauri Kopisto (2011) 183–184. old.
- 21 Uo. 185. old.
- 22 Uo, 189–190. old.
- 23 Bogart, Ernest L. (1920): Direct and Indirect Costs of the Great World War. Oxford University Press. New York. 267. old.
- 24 James Ramsey Ullman (2019): Anglo-Soviet Relations, 1917-1921, Volume 2. Britain and the Russian Civil War-Princeton University Press. 365–368. old.
- 25 Lauri Kopisto (2011) 191–193. old.
- 26 Majoros István (1993): Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere (1917–1922). Aetas 1993 2. szám. 5 – 36. old.
- 27 Wright Damien (2018): Churchill's Secret War with Lenin. British and Commonwealth Military Intervention in the Russian Civil War, 1918-20. Helion and Company.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A collection of reports on bolshevism** In Russia Great Britain. London: H.M. Stationery off., 1919.
- Ainsworth John:** Sidney Reilly's reports from South Russia, December 1918-March 1919. *Europe-Asia Studies*. 50(8) 1447–1470. old.
- Ainsworth John (1991):** The Blackwood Report on the Volunteer Army: A Missing Chapter in the Resumption of Anglo-White Relations In South Russia in November 1918. *The Slavonic and East European Review*, Oct., 1991, Vol. 69, No. 4 (Oct., 1991), pp. 621–645. old.
- Bogart, Ernest L. (1920):** Direct and Indirect Costs of the Great World War. Oxford University Press. New York.
- Brinkley George A. (1966):** Allied Intervention in South Russia 1917-1921. University of Notre Dame Press Notre Dame. Indiana.
- Dömök Csilla (2015):** Közép-Európa és a föderalizmus: nemzetiségi kérdés Ausztriában, 1848-tól 1867-ig. Pécs, Kontraszt Plusz Kft.
- Dömök Csilla (2023):** „Köztes-Európa” és annak nemzeti-kisebbségi viszonyainak átrendeződése az első világháború következtében. In: Bognár Zsolt, Rigó Róbert szerk. (2023): *Trianoni utóhatások(k), következmények*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó. Károli Könyvek. 239–248. old.
- Dömök Csilla (2019):** Nation und Nationalität, Volk und nationale Zusammengehörigkeit. *Prague Papers on the History of international Relations*. 2019 1 67-85.
- Dömök Csilla (2019):** Minderheiten und Volksgruppen in Europa. *West Bohemian Historical Review* 2019. 2 263-276.
- Drake James–Packwood Allen (editor) (2023):** Sir Winston S. Churchill, Letters for the Ages. The Private and Personal Letters of Sir Winston Churchill-Bloomsbury Continuum. Fairlie John A.: 1918 British War Cabinets University of Illinois. Michigan Law Review. Volume 16. Issue 7. 47–494. old.
- Finch Geo (2015):** The Peace Conference of Paris, 1919. Its Organization and Method of Work. *The American Journal of International Law*, Vol. 13, No. 2 (Apr., 1919), 159–186. old.
- Gilbert Martin (2015):** Winston S. Churchill. Volume IV. Word in Torment 1916–1922. Hillsdale College Press. RosettaBooks. Michigan.
- Gulyás László (2021):** A békekonferencia megnyitása, 1919. január 18. In: Gulyás László szerk. (2021): *A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920. A párizsi békekonferencia és Magyarország. A trianoni békediktátum története II/2. kötet*. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 81–84. old.
- Jenkins Roy (2005):** Churchill I-II. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Kopisto Lauri (2011):** The British Intervention in South Russia 1918–1920. Academic Dissertation. Helsinki.
- Majoros István (1993):** Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok rendszere (1917–1922). Aetas 1993/2.szám. 5–36. old.

Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919, Volume III. Paris Peace Conf. 182/70. Part I.

Peace Handbooks. Vol. IX. The Ukraine. London. 1920.

Peace Handbooks. Vol. VIII. Poland and Finland. London. 1920.

Reguer Sara (2020): Winston S. Churchill and the Shaping of the Middle East, 1919–1922. Academic Studies Press.

The Bullitt Mission to Soviet Russia, 1919. The Bullitt Mission to Russia: testimony before the Committee on Foreign Relations, United States Senate / of William C. Bullitt. New York, Huebsch. 1919.

The Supreme Control at the Paris Peace Conference 1919 A Commentary Lord Hankey. Routledge 1963.

Thompson John M. (1967): Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace-Princeton University Press.

Ullman James Ramsey (2019): Anglo-Soviet Relations, 1917–1921, Volume 2. Britain and the Russian Civil War-Princeton University Press.

Wright Damien (2017): Churchill's Secret War With Lenin British and Commonwealth Military Intervention in the Russian Civil War, 1918-20. Helion and Company.

Online források:

<https://history.state.gov/milestones/1914-1920/bullitt-mission>. Letöltés ideje: 2025. május 28.

Levéltári források:

The National Archives London War Cabinet (CAB 29/2.)

NÁNAY MIHÁLY

rektori megbízott, közszolgálati docens

Nemzeti Közszolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Kar,
Történelem és Társadalom Tanszék

*National University of Public Service Nemeskürty István Faculty of
Teacher Education, Department of History and Society*

ORCID: –

e-mail: m.nanay@gmail.com

A DOKTRINER NAIVITÁS ÁRA – GONDOLATOK KÁROLYI MIHÁLY KÜLPOLITIKÁJÁRÓL

*THE PRICE OF DOCTRINAIRE NAIVETY – REFLECTIONS ON THE
FOREIGN POLICY OF MIHÁLY KAROLYI*

ABSTRACT

Mihály Károlyi and his bourgeois radical circle set as their goal a foreign policy vision that was logical in many respects under the circumstances of the time, but lacking realistic elements and ignoring eternal historical laws, and which they adhered to until March 1919, despite all events to the contrary. Fearing the loss of the Antant's perceived goodwill, no use was made of possible covert, informal means (e.g. fomenting and supporting local resistance) which might have contributed to a more favourable peace situation. The prime minister's foreign policy vision can be briefly described in terms of doctrinaire naivety.

Keywords: Mihály Károlyi, foreign policy, peace conditions

Kulcsszavak: Károlyi Mihály, külpolitika, békefeltételek

A Károlyi-féle polgári radikális időszak intézkedései közül az utókor számára talán legneuralgikusabb kérdés a katonapolitika, melyet sok esetben Linder Béla, a tíznapos hadügyminiszter, többnyire kontextusából kiragadott módon idézni szokott „nem akarok több katonát látni” mondatával szoktak fémjelezni. A megfelelő katonapolitikának azonban előfeltétele a megfelelő külpolitikai vonalvezetés kiválasztása. Egyik oldalról a leghatározottabban törnek lándzsát akár visszaemlékezők,¹ akár történészek amellet, hogy nem volt más út, mint a Károlyi-féle katonapolitika, sőt egyenesen hányadának nevezve azon kortárs visszaemlékezéseket, melyek az ország megszállását feltartóztathatónak tekintették.² Másik oldalról szintén felsorakoztatható számos vélemény, akár kortárs, akár a későbbi történeti szakirodalom részéről, mely a legnagyobb hibának tekinti a fegyveres honvéde-

lem elhanyagolását.³ A hadsereg és a katonai ellenállás kérdése azért is tekinthető különösen fontosnak, mert a korszak realitásai között a nagyhatalmi-geopolitikai helyzettel, demográfiával szemben jószerivel az egyetlen olyan eszköze volt (lehetett volna) a korabeli kormánynak, mellyel némi esélye nyílhatott volna a bekövetkező béke feltételein legalább részben módosítani. Különösen is alátámasztja ezt az álláspontot, hogy a békefeltételeken a vesztesek számára pozitív változás kizárólag ott következett be, ahol fegyveres helyi ellenállás kényszerítette ki a kompromisszumot (Karintia, Felső-Szilézia, Sopron, Törökország). A megfelelő katonapolitikához a megfelelő külpolitikai elképzelések jelentenék az alapot. Jelen írás azt vizsgálja, hogy a Károlyi-féle külpolitika doktriner naivitása miért volt alkalmatlan a bármekkora részben is enyhébb békefeltételek elérésére.

Jászi Oszkár egy helyen így írt barátjáról, Károlyi Mihályról: „Volt benne valami a Dosztojevszkij Idiótájából, aki tudvalevőleg azért neveztetik így, mivel elveket és jellemeket a gyermek naivitásával komolyan vesz. [...] (Ez valóban végzetesen veszélyes helyzet volt oly politikus számára, akinek voltaképp sosem volt dolga az élet igazi realitásával, aki az embereket és dolgokat mindig arisztokrata otthona exterritorialitásából szemlélte.) S ha egyszer eljutott egy elvhez akkor nem ismert többé akadályt.”⁴ Ennél találóbban talán nem is lehetne megfogalmazni Károlyi Mihály és kormányának külpolitikai koncepcióját, melynek alárendelte a katonai döntéseket is.

Elméleti alapállásként abszolút logikus külpolitikai elképzelés, hogy a németek oldalán végigharcolt világháború után, abban vereséget szenvedve az ország sorsa a továbbiakban a győztes antant jóindulatán múlik. Éppen ezért szükséges a megfelelő fordulatot végrehajtani és antantbarát külpolitikát folytatni. Ennek zálogaként pedig egyfelől hangsúlyozni kell a múlttal való szakítást, az új Magyarország béke iránti elkötelezettségét (pacifizmus), valamint a Wilson elnök által megfogalmazott nemzeti önrendelkezés elvének legmesszebb menő érvényesítését a magyarországi nemzetiségekkel szemben. A háborús vereség realitását tudomásul véve, valamint az antanttal kialakítandó minél jobb diplomáciai kapcsolatok érdekében nem is igazán lehetett volna más külpolitikai elképzelést megfogalmazni.

Ugyanakkor a nemzetközi politikai elvek és a valódi realitás között rendszert komoly ellentét feszül, hiszen a nyilvános és elvszerű diplomácia mellett a sikeres hatalmak nem nyilvános és nem elvszerű eszközökkel érvényesítik akaratukat. Ezeknek része lehet valamilyen előnnyel való kecsegtetés (gazdasági lehetőségek, gyarmati területek átadása, stb.)⁵ ugyanúgy, mint erőteljes helyi ellenállás kifejtése, ami kikényszeríti a kompromisszumot. Ennek keretében a vázolt körülmények között kevésbé a nyilvánosan vállalt háborús konfliktust, hanem sokkal inkább a helyi önszerveződő civil(nek tűnő) ellenállást volt célszerű támogatni. Másként megfogalmazva egy hatékony reálpolitikát folytató, a „pályán látó” politikai vezetés nem engedheti meg magának, hogy egyetlen regiszteren, a nyílt és elvszerű diplomácia keretei között, magát kizárólag az antant jóindulatára bízva muzsikáljon,⁶ hanem nyomásgyakorlás egyéb, akár bújtatott eszközeit is fölhasz-

nálva több regiszteren kell játszani, hiszen – a Milton Friedmannak tulajdonított mondás szerint – ingyenebéd nincs. E „több regiszteren játszó” politika eredménye volt Sopron visszatérése, ugyanis a megelőző folyamatok során egyidejűleg volt jelen a kompromisszumkereső nyílt diplomácia és a helyi önszerveződő katonai ellenállás informális támogatása, elismerése.⁷

Mindezzel szemben Károlyi Mihály – ahogy Jászi fentebb idézett véleményéből is kitetszik – egyetlen lapra, a nyílt antantbarát, pacifista diplomáciára tette föl Magyarország sorsát.⁸ Ennek egy jól kézzelfogható példája, mondhatni állatorvosi lova, hogy a Magyar Királyi Államvasutak különvonatokat biztosított az Erdély elszakadását kimondó gyulafehérvári gyűlésre utazó a román küldöttek számára,⁹ hiszen abból indultak ki, hogy az önrendelkezés lehetőségének biztosítása jó benyomást fog gyakorolni a párizsi döntéshozókra. Valójában ez a gesztus semmilyen pozitív hatást nem gyakorolt Magyarország sorsára, ellenben megkönnyítette a románok számára egy demokratikusnak látszó hivatkozási alap megteremtését. Mindezzel kapcsolatban további ellentmondás, hogy addig amíg a Károlyi- (majd Berinkey-)kormány határozottan kitartott a párizsi békekonferencia által meghozandó igazságos döntésbe vetett naiv hit mellett, addig a szomszédországok természetesen a nyilvános diplomácia szintjén ugyanígy (a párizsi döntéshozatalt elfogadva) jártak el, ám a gyakorlatban a békefeltételek megalkotására már lehetőség szerint kész, befejezett helyzetet kívántak teremteni a katonai megszállással és a kívánt területek birtokba vételével.

Hasonló eset volt a Viktor Dvorčák által vezetett keleti-tót („szlovják”) mozgalom és az általuk kikiáltott Szlovák Népköztársaság kérdése. 1918. november elején alakították meg a Keletiszlovák / Keleti tót Nemzeti Tanácsot, melynek vezetői a szlovákság sorsát egyértelműen Magyarországon belül képzelték el.¹⁰ A magyar kormány számára ez kiváló lehetőséget nyújtott volna arra, hogy a szlovák önrendelkezésre és helyi akaratra hivatkozva érveljen a Felvidék megtartása mellett. Ugyanakkor kétségtelen, hogy komoly politikai kockázatot is jelentett volna a kelet-szlovák mozgalom felkarolása, hiszen az antant a „nyugati szlovák” (csehszlovák) irányzatot (Varvo Šrobár, Milan Hodža) ismerte el. Ha tehát a magyar kormány nyíltan föl vállalta volna a keleti tót mozgalom támogatását, akkor nagy eséllyel ellehetetlenültek volna csehszlovákokkal zajló tárgyalások, valamint az antant jóindulatának elnyerésére vonatkozó tervek.¹¹ Ugyanakkor miután december elején megszületett a párizsi döntés arról, hogy a Felvidéket cseh csapatok szállhatják meg, a csehszlovákokkal való megegyezés reménye szertefoszlott, maradt a békekonferencia által később kialakítandó igazságos rendezésben való hit. Itt viszont már ismét fölmerül a több regiszteren zajló külpolitika hiánya. Ha az 1918. december 11-én Kassán kikiáltott Szlovák Népköztársaság nyilvános elismerése túlzottan kockázatos is lett volna, de a magyar kormány rendelkezésére álló eszközökkel való burkolt támogatása kifejezetten célszerű lett volna, „hiszen a keleti szlovákok fellépésével egy fegyveres ellenállás alakulhatott volna ki a Felvidéken, [...] Ha a szlováklakta területeken a fegyveres ellenállás sokáig tartott

volna, egy esetleges népszavazásnál vagy békerendezésnél a magyarlakta területek nagyobb része [...] Magyarországhoz kerülhetett volna.”¹² Ezt a lehetőséget azonban a keleti szlovákokkal kapcsolatot tartó Jászi elmulasztotta.

Mindezzel szemben jogos megjegyzés, hogy az utólagos előrelátás bölcsességével megáldva, a 21. századból nem helyénvaló számonkérni a vázolt külpolitikai elképzelés módosítását Károlyin és kormányán, hiszen a korabeli körülmények között ez volt a legrealisabbnak tűnő opció. A valóság ezzel szemben az, hogy 1918 decemberére (miután a románok különösebb probléma nélkül átlépték a demarkációs vonalat, a cseheket pedig fölhatalmazták a Felvidék megszállására) reális szemlélő számára egyértelművé vált, hogy az ország nem éri, nem érheti el az antant jóindulatát. Innentől kezdve Károlyi mégis továbbra is görcsösen ragaszkodott ahhoz az elképzeléséhez, miszerint a majdani békekonferencia fog igazságot tenni a megszállással szemben. Ennek azonban semmilyen reális alapja nem volt, ellenben a gyakorlati folyamatok pont ellentétes irányban zajlottak. Valójában Károlyi és Jászi számára már 1918. november elején egyértelművé válhatott a valós helyzet, miután átestek a kétségtelenül megalázó belgrádi jeleten. Louis Franchet d’Esperey tábornok szó szerint a következőket mondta az antantbarátságát hangsúlyozó Károlyinak: „Thököly, Rákóczi és Kossuth idejében Franciaország rokonszenvvel viseltetett Magyarország iránt, mert az a függetlenségéért harcolt a németek ellen. 1867 után azonban cinkosa lett Németországnak és a németek hatalomvágyának. Önök együtt mentek velük, Önök velük együtt fogtak bűnhődni. Magyarországnak fizetnie kell. [...] Amikor Wilson nevét és demokratikus, pacifista elveit említettem, megvetően legyintett.”¹³ Természetesen a kormány gondolhatta azt, hogy ez a vélemény csupán a balkáni antant haderő főparancsnokának az álláspontját fedi, de az említett decemberre egyértelművé váló folyamatok tükrében ez már kevésbé tekinthető reálisnak, sokkal inkább a vágyvezérelt gondolkodás megnyilvánulásának.

Mindezt összegezve jól látható, hogy Károlyi Mihály és polgári radikális köre egy a korszak körülményei között több szempontból logikus, de a realista elemeket nélkülöző, örök történelmi törvényszerűségeket figyelmen kívül hagyó külpolitikai elképzelést tűzött ki célként, melyhez minden ellenkező előjelű történés ellenére 1919 márciusáig ragaszkodott. Ennek során – az antant vélt jóindulatának elvesztésétől tartva – nem éltek az esetleges leplezett, informális eszközökkel (pl. helyi ellenállások felszítása, támogatása), melyek adott esetben a békefeltételek kedvezőbb alakulásához járulhattak volna hozzá. A miniszterelnök külpolitikai elképzelését röviden a doktriner naivitás fogalompárjával lehet leírni.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Juhász Nagy Sándor (1945): A magyar októberi forradalom története. Cserépfalvi. Budapest. 285. old.
- 2 Hajdu Tibor (2015): 1919. március 21. A Károlyi-kormány bukásának okairól. *Rubicon* 26 (2015) 3. sz. 61. old.
- 3 Julier Ferenc (1928): Az elmulasztott magyar függetlenségi harc 1918 végén I–III. *Előrs* 1 (1928) 7. sz. 3–5. old.; 8. sz. 9–10. old.; 9. sz. 3–4. old.; Gulyás László (2019): Erdély elvesztése és a Székely Hadosztály. In Gulyás László szerk. (2019): *Trianonról közérhetően*. Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged. 168. old.
- 4 Jászi Oszkár (1920): Károlyi Mihály arcképe. Egy lélektani kísérlet. *Bécsi Magyar Újság* 1920. október 17. 5.
- 5 Erre példa az 1920 tavaszán zajlott Paléologue misszió. – Gulyás László (2012): *A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924*. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő. 30. old.
- 6 Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 112. old.
- 7 „A Károlyi-érától a Bánffy külügyminiszterségéig megtett szellemi távolságot jelzi, hogy a magyar oldal immár nem fogadta el a Nyugat adott szavát, hanem megküzdött céljaiért.” – Veszprémy László Bernát (2021): 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története. Jaffa Kiadó. Budapest. 144. old.
- 8 Romsics Gergely (2023): *Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útja*. HUN-REN BTK TTI. Budapest. 289. old.
- 9 Köő Artúr (2024): A gyulafehérvári gyűlés. In Gulyás László szerk. (2024): *A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920 – A Magyar Királyság összeomlása és megszállása 1918–1919. A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II/1. kötet. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 131. old.
- 10 Janek István (2024): Jászi elszalasztott lehetősége, a Keleti Tót Köztársaság. In Gulyás László szerk. (2024): *A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920 – A Magyar Királyság összeomlása és megszállása 1918–1919. A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II/1. köt. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 116. old.
- 11 Popély Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Magyar Napló. Budapest, 2010. 234. old.
- 12 Janek (2024) 119. old.
- 13 Károlyi Mihály (1982): *Hit illúziók nélkül*. Európa Kiadó. Budapest. 141. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Gulyás László (2012):** A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2019):** Erdély elvesztése és a Székely Hadosztály. In Gulyás László szerk. (2019): Trianonról közérhetően. Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Hajdu Tibor (2015):** 1919. március 21. A Károlyi-kormány bukásának okairól. Rubicon 26 (2015) 3. sz.
- Janek István (2024):** Jászi elszalasztott lehetősége, a Keleti Tót Köztársaság. In Gulyás László szerk. (2024): A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920 – A Magyar Királyság összeomlása és megszállása 1918–1919. A trianoni békediktátum története hét kötetben. II/1. köt. Szerk. Gulyás László. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Jászi Oszkár (2021):** Károlyi Mihály arcképe. Egy lélektani kísérlet. Bécsi Magyar Újság 1920. október 17. 5. old.
- Juhász Nagy Sándor (1945):** A magyar októberi forradalom története. Cserépfalvi. Budapest.
- Julier Ferenc:** Az elmulasztott magyar függetlenségi harc 1918 végén I–III. Előörs 1 (1928) 7. sz. 3–5. old.; 8. sz. 9–10. old; 9. sz. 3–4. old.
- Károlyi Mihály (1982):** Hit illúziók nélkül. Európa Kiadó. Budapest.
- Kő Artúr (2024):** A gyulafehérvári gyűlés. In Gulyás László szerk. (2024): A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920 – A Magyar Királyság összeomlása és megszállása 1918–1919. A trianoni békediktátum története hét kötetben. II/1. kötet. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Nagy Miklós Mihály (2014):** Magyarország az első világháborúban. Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Popély Gyula (2010):** Felvidék 1914–1920. Magyar Napló. Budapest.
- Romsics Gergely (2023):** Összeomlás és útkeresés 1917–1920. A magyar külpolitikai gondolkodás útja. HUN-REN BTK TTI. Budapest.
- Veszprémy László Bernát (2021):** 1921. A Horthy-rendszer megszilárdulásának története. Jaffa Kiadó. Budapest.

OLASZ LAJOS

emeritus

Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Szeged
Emeritus, University of Szeged Juhász Gyula Faculty of Education,
Szeged, Hungary

ORCID: 0000-0002-4463-3251

e-mail: olasz@jgypk.u-szeged.hu

NEM ADJUK PUSKALÖVÉS NÉLKÜL – MURAVIDÉK, 1919. NOVEMBER

*WE WON'T GIVE IT UP WITHOUT A GUNSHOT – MURAVIDÉK,
NOVEMBER 1919*

ABSTRACT

The Paris Peace Conference awarded most of the Mura region (Muravidék – Prekmurje) to Hungary in May 1919. However, the decision was reversed following Belgrade's diplomatic offensive. The Yugoslav army occupied the Mura region in August. Many in Hungary hoped that this was only a temporary situation. The occupiers crossed the border in several places and looted. In November 1919, the peace conference decided that the Yugoslavs had to evacuate Baranya. After this, the Hungarian military units in the Mura region crossed the demarcation line in some points without orders, on their own initiative to protest against the unjust territorial annexation. On November 29, Hungarian soldiers and armed civilians pushed from Rédics towards Alsólendva, but were eventually forced back by the overwhelming Yugoslav force. The losses on both sides were 8–10 dead and the same number wounded. In revenge, the Yugoslavs took civilian hostages, who were only released months later following orders from the peace conference. However, the border line did not change significantly later.

Kulcsszavak: Muraköz, párizsi békekonferencia, jugoszláv–magyar viszony, demarkációs vonal, határincidens

Keynotes: Muraköz, Paris Peace Conference, Yugoslav–Hungarian relations, demarcation line, border incident

1. A Muravidék délszláv megszállása

A párizsi békekonferencián a délszláv–magyar határra¹ vonatkozóan 1919. május 12-én olyan döntés született, amely a Muravidék jelentős részét Magyarországnak hagyta. A belgrádi kormány azonban, mivel a Bánátban és Karintiában

nem sikerült megszereznie a kívánt területeket diplomáciai offenzívát indított a Muravidék elcsatolásáért, amelyet a csehszlovák vezetés, Edvard Beneš is támogatott. Május 20-án az André Tardieu vezette Területi Bizottság már a délszláv igényeknek helyet adó új javaslatot készített, melyet július 9-én a Legfelsőbb Tanács is elfogadott. Ez alapján Belgrád július 16-án kérte a Legfelsőbb tanács engedélyét a Muravidék megszállásához, amit augusztus 1-jén meg is kapott.²

1919. augusztus 12-én Muraszombat, Ljutomer irányból a Sava hadosztály, Radgona felől a Drava hadosztály csapatai, Dragutin Perko, illetve Vladimir Uzorinac alezredes vezetésével benyomultak a Muravidékre. Az új határvonalat a békekonferencia augusztus 25-én véglegesnek nyilvánította. A jugoszlávok azonban több ponton is túllépték a kijelölt vonalat. Megszálltak 8 magyarországi községet és további 9 határának nagy részét. Magyarország nem kapott előzetes értesítést a térség elcsatolásáról, így a kormányt felkészületlenül érték az események. Számottevő magyar haderő nem állt rendelkezésre a nyugati országrészben. A Tanácsköztársaság határvédelmét augusztus elején feloszlatták. A katonai közigazgatás újjászervezéséről a Nemzeti Hadsereg Fővezérsege csak augusztus 22-én intézkedett, de az újonnan felállított III. szombathelyi körletparancsnokság (Lehár Antal ezredes) is alig 1500 fővel rendelkezett. A kormány csak annyit tehetett, hogy tiltakozott a jugoszláv túlkapasok miatt a Budapesten működő Szövetség-közi Katonai Misszió útján Párizsban.³

Az új határ mentén feszült volt a helyzet, jugoszláv részről számos határincidensre került sor. A reguláris haderő egységei behatoltak magyar területre, fenyegették a lakosságot, rekviráltak. Katonák kisebb csoportjai, helyi délszláv önkéntesek és a térségben már korábban bandákba verődő volt osztrák–magyar katonaszökevények („zöld káderek”) rendszeresen fosztogatták a határ mentén élőket. A magyar kormány tiltakozásakor az egyéni akciókat jugoszláv részről egyszerűen letagadták, a reguláris csapatok támadásainál pedig ürügyként magyar provokációkra hivatkoztak. Szeptember 28-án a Muravidék déli körzetének parancsnoka, Perko alezredes (Ludovikát végzett volt osztrák–magyar tiszt) megfenyegette a magyar határőrséget, hogy minden akciót megtorol, majd erre hivatkozva október 2-án egy jugoszláv század benyomult Kerkaszentmiklóásra és Lendvaújfaluba. A megszállásnak és rablásnak a nagykanizsai határrendőrök megérkezése vetett véget, akik elől a délszláv egység harc nélkül visszavonult.⁴

A határvonal mentén a feszültség novemberre még inkább kiéleződött. A délszláv hatóságok szigorú határzárat vezettek be, lehetetlenné téve az átjárást, a földművelést, kereskedést vagy rokonlátogatást. November 20-án Sigray Antal nyugat-magyarországi kormánybiztos jegyzékben kérte Sir George Clerk, a békekonferencia magyarországi brit főmegbízottja közbenjárását, a Muramente délszláv kiűritése érdekében. Clerk azt ígérte, hogy továbbítja a kérést Párizsba. A belgrádi kormány sem érezte még biztosan a kezében a Muravidéket, ezért azt kérte a Legfelsőbb Tanácstól, hogy hivatalosan tájékoztassa Budapestet a terület végleges elcsatolásáról, mert a magyar hatóságok azt terjesztik, hogy a délszláv haderőnek hamarosan ki kell vonulnia onnan.⁵

November 22-én Pécsre érkezett Charles Beatty Moore alezredes a magyarországi amerikai katonai képviselő tagja, Hardy Kálmán százados kíséretében és tájékoztatta a térség katonai parancsnokát, Kosta Vujičić alezredest, hogy a Legfelsőbb Tanács határozatára ki kell üríteniük az engedély nélkül megszállt baranyai területeket, és visszavonulni Kiskőszeg–Bolmány–Belistye és a Dráva vonalára. Vujičić ezt elutasította, arra hivatkozva, hogy nem kapott Belgrádból ilyen parancsot. Néhány nappal később Moore egy angol, egy francia és egy olasz tisztjával visszatért, de a délszláv parancsnok akkor sem engedett. A magyar hatóságok viszont komolyan számoltak a jugoszlávok távozásával. A kaposvári körletparancsnokság készségszerűen helyezte a csapatait, hogy azonnal bevonulhasson a felszabaduló területre. A belgrádi kormány mindent elkövetett a térség megtartására. November 26-án Villányban, 27-én Pécsen szerveztek jugoszláv-barát népgyűlést, melyekre máshonnan szállítottak oda délszláv aktivistákat. A megrendezett „népgyűlések” határozataira hivatkozva a jugoszláv küldöttek kérték Párizsban az azonnali kiürítésre vonatkozó parancs visszavonását.⁶

Sokak számára úgy tűnt, hogy reális esély van a délszlávok által megszállt területek egy részének visszaszerzésére – talán nemcsak Baranyában, hanem a Mura-mentén is. Ez katonai kezdeményezésre ösztönözte a helyi magyar fegyveres erőket. November 23-án éjszaka Nemesnép felől mintegy 30 magyar katona lépte át a határt, benyomult a 2 km-re lévő Kebeleszentmártonba és rajtaütött az ottani délszláv határőrlaktanyán. Mivel ellenállásba nem ütköztek, nem bontakozott ki komoly harc. Az akcióról értesülve a felsőbb parancsnokság azonnal visszarendelte a katonákat, akik távozásukkor azt mondták a magyar lakosoknak, hogy a délszlávoknak hamarosan vissza kell vonulniuk a Mura mögé.⁷

2. Fegyveres demonstráció a terület-elcsatolással szemben

Ebben a bizonytalan helyzetben Rédecsnél komolyabb határincidensre került sor. November 29-én hajnalban a rédecisi határvédelem mintegy 60 katonája az Esterházy uradalom Szabólakosi majorságánál átlépte a határvonalat és Hosszúfalu, Alsólendva irányába indult. Részben a főútvonalon nyomultak előre, részben attól nyugatra, a vasútvonal mentén, illetve a főúttól keletre a Lendvahosszúfalu-hegyi szőlők között. Hosszúfaluban a szállásukon lepték meg a jugoszláv határőröket. Az elfogott Đorđević kapitányt és néhány emberét átkísérték magyar területre. A délszláv katonaság, főként az újonnan toborzott horvát légénység ellenállás nélkül menekült előlük. A támadókhoz több hosszúfalui lakos is csatlakozott, akik összeszedték a jugoszlávok elhagyott fegyvereit. A magyarok egész Alsólendva főteréig jutottak, ahol már ellenállásba ütköztek. A harci zaj hallatán, Pincén a lakosság megtámadta a délszláv határőröket, akik elmenekültek. A lövöldözés nyomán a jugoszláv egységek sietve elhagytak más községeket, köztük Gyertyánost is, pedig ott magyar fegyveresek meg sem jelentek.⁸

Alsólendván a 43. jugoszláv ezred állomásozott. A főtérré érkező magyarokkal először a 3. század főként szerbekből álló szakaszai vették fel a harcot. Géppuskáik tüze a templom térségében megállította az előrenyomulást. A délszláv erők fokozatosan rendezték a soraikat. Az erős tűz miatt a magyar alakulat saját területre húzódott vissza. 10 óra körül a jugoszláv csapatok ismét felzárkóztak a demarkációs vonalra. Ekkor érkezett meg Perko alezredes, aki a harcok hírére egy tábori tűzér üteget hozott magával Muraszombatból, és megtorlásként lövetni kezdte Rédicset, ahol több ház is kigyulladt. Pince, illetve Csente körzetében a nap folyamán ismétlődő lövöldözésre került sor.⁹

A harcok során a magyar veszteség 10 halott és 8 sebesült volt. Varga Antal zászlós, korábbi vörösőr századparancsnok Alsólendva főutcáján fejlődést kapott és meghalt. Péterfi Gábor (vagy Gáborfi Péter) körmendi születésű határrendőr, amikor megsebesült, eldobta a fegyverét, mégis megölték. Ribes József lendvahosszúfalui szőlősgazda sebesülten hazamenekült és amikor az üldözői odaértek megadta magát, de a jugoszlávok lelőtték. Háncs István hosszúfalu-hegyi napszámos, fegyver nélkül menekült a délszláv csapatok elől, mikor hátulról agyonlőtték. Egy magyar káplár fejlődéssel délszláv fogságba került, ahol belehalt a sebesülésébe. Fehér Vendel völgyifalui háza közelében, míg egy másik férfi, Hídvégen, a délszlávok megfélemlítő lövöldözésének esett áldozatául. A rédicsi fűrészüzem munkásai hazafelé tartottak, amikor délszláv katonák minden ok nélkül a határ másik oldaláról közéjük lőttek. Egy lendvadedesi férfi meghalt, egy másik megsebesült és kórházba került. Jugoszláv részről 8 fő elesett, 10 fő megsebesült. A fogságba esett délszláv századost és embereit hamarosan szabadon engedték.¹⁰

A jugoszláv fél igyekezett eltúlozni a magyar támadás méretét. Részben, hogy magyarázza katonái tömeges menekülését, részben, hogy súlyos váddal illethesse Magyarországot a nagyhatalmak előtt. A Sava hadosztály jelentése szerint átfogó magyar támadásra került sor mintegy 1000 katona és tüzérség részvételével. A délszlávok felnagyították saját katonai sikerüket és bagatellizálták a veszteségeket. Hivatalosan csupán 4 sebesült veszteséget ismertek el, és 12 elfogott határőrük helyett később már csak 3 főről beszéltek. Hangsúlyozták, hogy a lakosságot bevonó „megtévesztő propagandával” a magyarok olyan látszatot próbáltak kelteni, hogy a térségben élők nem akarnak a jugoszláv államhoz tartozni.¹¹

A szombathelyi katonai körletparancsnokság a harcok kirobbanása után értesült az eseményekről. Kirendelt a térségbe egy felderítő repülőgépet, hogy tájékozódjon a helyzetről. Azonnal vizsgálat indult a felelősség megállapítására. Az első információk szerint a magyar katonák kézigránátdobó gyakorlatot végeztek, melyet a délszláv határőrök támadásnak vélhettek és visszahúzódtak a határtól. Ezt viszont a helyi magyar parancsnok úgy értelmezte, hogy a jugoszláv haderő megkezdte a Muraköz kiürítését, ezért a rend fenntartása érdekében bevonult a területre, és csak amikor Alsólendván délszláv ellenállást tapasztalt, tért vissza a határvonal mögé. Egy későbbi változat szerint, átállt jugoszláv katonák beszéltek a térség kiürítésé-

ról a magyar határvédelemnek. Ennek ellenőrzésére indultak el a magyar katonák, de Alsólendvánál kiderült, hogy az értesülés téves.¹²

November 30-án a jugoszlávok 40 túszt szedtek Alsólendváról és a környező községekből. Volt köztük tekintélyes iparos, települési vezető, és egyszerű iparossegéd is. Sokakat közülük megvertek, majd Belatincra vitték őket. Három nappal később 18 embert elengedtek, a többiek Muraszombatba kerültek. Egy fő később hazamehetett, 21 személyt viszont december 19-én Szendrőbe szállítottak. Rossz körülmények között tartották őket, szűk cellában, csak minimális ellátással, azt is maguknak kellett fizetniük. Többen súlyosan megbetegedtek. Alsólendva küldöttsége felkereste Perko alezredest, hogy a letartóztatottak szabadon engedését kérje. Ugyanez a küldöttség Zala megye alispánja útján a magyar kormányhoz fordult, hogy tegyen hivatalos lépéseket a fogvatartottak érdekében.¹³

Az eset után felszított magyarellenes délszláv propaganda leszerelésére, december 9-én a kormány hivatalos nyilatkozatot juttatott el a Szövetség-közi Katonai Misszióhoz és a jugoszláv képviselőhöz, melyben elítélte az egyéni kezdeményezésre történt katonai akciót. Elnézést kért a magyar részről provokált egyéb határincidensek miatt is, és ígéretet tett a felelősök számonkérésére, illetve arra, hogy a határ végleges megállapításáig tiszteletben tartja a kijelölt demarkációs vonalat. Ezzel egyidőben a rédicsi határvédelmi erők parancsnokát, Suha Ernő őrnagyot leváltották pozíciójából. December 18-án a Szövetség-közi Misszió egy brit, olasz és francia tisztekből álló bizottságot küldött a helyszínre, Jugoszlávia és Magyarország 2-2 fő képviselője kíséretében. A bizottság úgy ítélte meg, hogy csak helyi jellegű incidensre került sor, mellyel kapcsolatban a magyar kormány megtette a szükséges lépéseket. A körzetben később is voltak kisebb összetűzések. December 25-én Csenténél, illetve Dobronaknál tűzharc robbant ki a határvédelmi erők között.¹⁴

A Külügyminisztérium kérte a jugoszláv féltől a fogvatartott 21 fő szabadon engedését és tiltakozott, hogy a délszláv hatóságok elrendelték 58 magyar hivatalt és értelmiségi kiutasítását a Muraközből azzal az ürüggyel, hogy közreműködtek a katonai akcióban. A tiltakozásnak kevés foganatja lett, csak néhány esetben vonták vissza a kitoloncoló végzést. A túsok érdekében nemcsak magyar fellépésre került sor, hanem szót emelt értük több helyi délszláv személyiség is, köztük Jože Klekl ny. plébános és Anton Korošec szlovén politikus. A Külügyminisztérium 1920. február 1-jén utasította Praznovszky Ivánt, a Franciaországban tartózkodó magyar békedelegáció titkárát, nyújtson be hivatalos panaszt a békekonferenciához a fogvatartottak ügyében. Ennek hatására február végétől kisebb csoportokban hazaengedték az elhurcolt muravidékieket.¹⁵

A békekonferencia támogatásával 1918–1919-ben a Dunántúl egy részét délszláv csapatok szállták meg. A magyar kormányok kiszolgáltatottsága, esetenkénti tehetetlensége révén komolyabb ellenállásra nem került sor. Rédicsnél a helyi katonaság egy fegyveres akcióval próbálta felhívni a figyelmet a terület-elcsatolás igazságtalanságára, még ha végül nem is sikerült változtatni a nagyhatalmak döntésén.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László (2021): A bácskai-baranyai határral kapcsolatos bizottsági viták. In Gulyás László szerk. (2021): A katonai megszállástól A magyar béke delegáció elutasításáig 1918–1920. A párizsi békekonferencia és Magyarország. A trianoni békediktátum története II/2. kötet. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 177–179. old.
- 2 Göncz László (2001): A muravidéki magyarság, 1918–1941. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva. 68–70. old.; Hornyák Árpád (2020): A magyar–jugoszláv határ megvonása. Korunk. III. folyam 31. évf. 2020/5. sz. (36–48. old.) 38–39. old.; Fogarassy László (1986): A magyar–délszláv kapcsolatok katonai története 1918–1921. Baranyai helytörténetírás, 1985–1986. Szerk.: Szita László. BML. Pécs. (537–574. old.) 545. old.
- 3 Zsiga Tibor (1996): Muravidéktől Trianonig. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva. 76. old.; Göncz László (2024): A Muravidék útja a délszláv királyságba. Magyar Nyugat. Vasszilvagy. 508–509. old.; Zawistowska, Renata (2012): Prekmurje – separation from Hungary and connection to Slovenia (1919–1920). Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe. 47. évf. 2012/1. sz. (5–32. old.) 22–23. old.; Suba János (2001): A Vas vármegyei határrendőrség-zászlóalj története 1919–1921. Vasi Szemle. 55. évf. 2001/6. sz. (687–704. old.) 687–691. old.
- 4 Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára (HIM HL) Honvéd Vezérkar Főnöke (VKF) Eln. Főv. 95., 103/1919.; Kovács Attila – Tátrai Ágnes (2013): Magyarok a Délvidéken, 1918–1945. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Inštitut za narodnostna vprašanja. Lendva – Ljubljana. 20. old. Šiftar, Vanek (1989): Prekmurje, 1918–1920 (okupacija) Časopis za zgodovino in narodopisje. Letnik 60 (Nova vrsta 25) 1989/1. sz. (33–53. old.) 42–43. old.; Göncz (2024) 524–525. old.
- 5 HIM VKF Eln. 1. 2160/1919.; Zsiga 1996. 79–80. old.
- 6 HIM VKF Eln. 1. 2374/1919.; Fogarassy 1986. 550–552. old.; Horváth Kázmér (1932): Délbaranya és a trianoni békeszerződés revíziója. Pécs. 26–27. old.
- 7 HIM HL VKF Eln. 1. 2464/1919., 2472/1919., 2503/1919.; Kokolj, Miroslav (1984): Prekmurski Slovenci. Od narodne osvoboditve do nacistične okupacije, 1919–1941. Pomurska založba. Murska Sobota. 34–36. old.; Botlik József (2012): Nyugat-Magyarország sorsa 1918–1921. Magyar Nyugat. Vasszilvagy. 96–97. old.
- 8 HIM HL VKF Eln. 1. 2460/1919., 2464/1919.; Fogarassy 1986. 551. old.
- 9 HIM HL VKF Eln. 1. 2467/1919.; HIM HL VKF Eln. 2. 1227/1919.
- 10 HIM HL VKF Eln. 1. 2464/1919.; Botlik (2012) 89–90. old.
- 11 HIM HL VKF Eln. 1. 2460/1919.; Göncz (2001) 80–81. old.
- 12 HIM HL VKF Eln. I. 10 055/1920., 10 087/1920.; Fogarassy 1986. 551. old.
- 13 HIM HL VKF Eln. 2. 1227/1919.; Zsiga 1996. 81–84. old.
- 14 HIM HL VKF Eln. 1. 2464/1919., 2467/1919.; Kokolj 1984. 34–36. old.
- 15 HIM HL VKF Eln. 2. 1227/1919.; Zsiga 1996. 82–86. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Botlik József (2012):** Nyugat-Magyarország sorsa, 1918–1921. Magyar Nyugat. Vasszilvág.
- Fogarassy László (1986):** Magyar–délszláv kapcsolatok katonai története, 1918–1921. Baranyai helytörténetírás, 1985–1986. 16. évf. 1986/1. sz. 537–574. old.
- Gulyás László (2021):** A bácskai-baranyai határral kapcsolatos bizottsági viták. In Gulyás László szerk. (2021): A katonai megszállástól A magyar béke delegáció elutazásáig 1918-1920. A párizsi békekonferencia és Magyarország. A trianoni békediktátum története II/2. kötet. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 177-179. old.
- Göncz László (2001):** A muravidéki magyarság 1918–1941. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva.
- Göncz László (2024):** A Muravidék útja a délszláv királyságba. Magyar Nyugat. Vasszilvág.
- Hornyák Árpád (2020):** A magyar–jugoszláv határ megvonása. Korunk. III. folyam 31. évf. 2020/5. sz. 36–48. old.
- Horváth Kázmér (1932):** Délbaranya és a trianoni békeszerződés revíziója. Pécs.
- Kokolj, Miroslav (1984):** Prekmurski Slovenci. Od narodne osvoboditva do nacistične okupacije, 1919–1941. Pomurska založba. Murska Sobota.
- Kovács Attila – Tátrai Ágnes (2013):** Magyarok a Délvidéken. 1918–1945. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet – Inštitut za narodnostna vprašanja. Lendva–Ljubljana.
- Suba János (2001):** A Vas vármegyei határrendőrség története 1919–1921. Vasi Szemle. 55. évf. 2001/6. sz. 687–704. old.
- Šiftar, Vanek (1989):** Prekmurje, 1918–1920 (okupacija) Časopis za zgodovino in narodopisje. Letnik 60 (Nova vrsta 25) 1989/1. sz. 33–53. old.
- Zawistowska, Renata (2012):** Prekmurje – separation from Hungary and connection to Slovenia (1919–1920). Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe. 47. évf. 2012/1. sz. 5–32. old.
- Zsiga Tibor (1996):** Muravidéktől Trianonig. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva.

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS

főiskolai tanár

Kodolányi János Egyetem, Humántudományi Kar, Nemzetközi

Tanulmányok és Történelem Tanszék, Székesfehérvár

Associate Professor, Faculty of Humanities, Department of International Studies and History, Székesfehérvár, Hungary

ORCID: 0000-0003-2623-131X

e-mail: vizi.laszlo.tamas@kodolanyi.hu

„BENÁRD KÉPVISELŐ ÚR VIGYÁZZON, MERT ÖNT MAJD EGYSZER MEGKÉRDEZIK, HOGY MIÉRT ÍRTA ALÁ A TRIANONI SZERZŐDÉST”

*„MR. BENÁRD, BE CAREFUL, BECAUSE ONE DAY YOU WILL BE
ASKED WHY YOU SIGNED THE TREATY OF TRIANON”*

ABSTRACT

A sharp exchange of words broke out between Sándor Propper and István Farkas, a Social Democrat, and Ágost Benárd, a member of the governing party, during the session of the National Assembly on 28 April 1938. The dispute soon turned personal. The two Social Democrat MPs accused Ágost Benárd of having voluntarily signed the Trianon Peace Treaty. They also noted that they would not have signed it. Benárd denied the accusations. He asked for the floor and demanded that the charges be withdrawn, citing the attack on his person. He explained that the same accusation had been made against him in Veszprém in the spring of 1935. At the time, when his opponent Miklós Griger had made the same claim in public during the parliamentary election campaign. Benárd brought and won a libel suit against Griger. He presented the minutes of the Council of Ministers which proved that he had signed the agreement on behalf of the government and not voluntarily. Miklós Griger apologised. Benárd expected the same from his Social Democrat colleague, who did not do so.

Kulcsszavak: trianoni békeszerződés, önként vállalt aláírás, személyeskedő vita, becsületbeli ügy, sértett válasz, vádak cáfolata

Keywords: Treaty of Trianon, voluntary signature, personal dispute, matter of honour, victim's response, refutation of accusations

A címben szereplő megjegyzést Propper Sándor¹ szociáldemokrata képviselő vetette oda dr. Benárd Ágost ny. miniszter kormánypárti képviselőnek² az országgyűlés 1938. április 28-i ülésén, amikor szóváltás alakult ki kettejük között.

A szócata akkor bontakozott ki, amikor Propper a honvédelem és a közgazdaság fejlesztéséről, egyes népjóléti beruházásokról s ezek költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslat³ vitájában hosszan felszólalva a következő megállapítást tette: „... a tőke különböző formációkban, a háború előtt és a háború után, az azt követő évtizedekben dúsan aratott és keresett. Az országra zúduló nagy katasztrófa és annak minden következménye a népet sújtotta. A háború, a forradalmak, az ellenforradalom számláját, mindennek a számláját közvetett módon a dolgozó tömegekkel és fogyasztókkal fizettették meg. A városi és a falusi nép egyformán, az ipari, szellemi és mezőgazdasági munkás kivétel nélkül, a kispolgárok és a középosztály: ezek voltak az áldozatok, a munkabérek és fizetések csökkenése, a nagy munkanélküliség, családok nyomorúsága és tönkremenetele, nélkülözés, az életszínvonal süllyedése, a közegészségügy romlása: ez mind a katasztrófák számlájának közvetett kiegyenlítésére szolgál.”⁴ Ezen a ponton szólt közbe Benárd Ágost, aki a következő megjegyzést tette: „Jórészt a kettős zsidó forradalom eredményeképpen!”⁵ Kéthly Anna⁶ azonnal reagált a „De megtanulta a történelmi leckét!”⁷ felkiáltással. Propper „határozottan tudatlan és tájékozatlan” „demagóg” kiszólásnak nevezte Benárd megjegyzését. Olyanra, amelyet a „történelem ... százszor megcáfolt” s ezért arra reflektálni nem kívánt.⁸

A két politikus közötti pengeváltás itt talán be is fejeződött volna, de Farkas István⁹ szociáldemokrata képviselő közbeszólására, miszerint „Nem is zsidók csinálták, hanem katonatisztek és rendőrök csinálták!”¹⁰ – mármint a forradalmakat – Benárd azonnal reagált: „Kik voltak a népbiztosok? Majdnem mind zsidók! Kik voltak a nemzeti tanács tagjai? Majdnem mind zsidók!”¹¹ Farkas erre a Trianon kártyát előhúzza megjegyezve: „Egy se írta alá a trianoni szerződést!”¹² Propper ekkor ráérezett arra, hogy Benárddal szemben a trianoni békeszerződés aláírása okán politikai fogást lehet találni az egykori népjóléti és munkaügyi miniszteren, s ezért nagy rössel támadásba lendült: „T. képviselőtársam én mondom önnek valamit. T. Benárd képviselő úr vigyázzon, mert őnt majd egyszer megkérdezik, hogy miért írta alá a trianoni szerződést.”¹³ Benárd erre csupán annyit válaszolt, hogy „Meg fogok felelni!”¹⁴ Propper azonban ennyivel nem elégedett meg, s tovább folytatta Benárd elleni támadását azzal, hogy „mint internacionális szociáldemokrata, ha ez a jobbkezem elszáradt volna, akkor sem írtam volna alá a trianoni szerződést.”¹⁵ Farkas István azonnal feltakart képviselőtársa mögé, miszerint ő sem vállalta volna az aláírást, s ezt megtoldotta azzal, hogy „Senki más nem vállalkozott rá, csak ön!”¹⁶ Benárd képmutatásnak és valótlanak minősítette Farkas megjegyzéseit, s csak annyit fűzött hozzá, hogy „Kötelességemet teljesítettem a nemzet iránt!”¹⁷

Mielőtt a vita tovább folytatódhatott és elmérgesedhetett volna, az ülést vezető képviselőházi elnök, Sztranyavszky Sándor¹⁸ arra kérte a vitázó feleket, hogy tegyék lehetővé azt, hogy „a képviselő úr, – Propper Sándor – aki a szólás jogát

bírja, beszédét folytathassa és befejezhesse.”¹⁹ Propper tehát folytatta felszólalását. Az azonban borítékolható volt, hogy Benárd Ágost nem hagyja annyiban a dolgot.

Benárd Ágost a képviselőház házszabályának 143. § 1. bekezdésének a) pontjára hivatkozva – mely szerint „Mindazok röviden felszólalhatnak, akik személyes megtámadás visszautasítása ... céljából röviden szólni kívánnak...”²⁰ – az ülésnap napirendjeinek tárgyalását követően jelezte a képviselőház ülését vezető Bobory György alelnöknek,²¹ felszólalási szándékát. Miután ezt az elnök engedélyezte, Benárd először a Propper Sándor által a személyére tett megjegyzésre csak annyit válaszolt, hogy „Ma délelőtt Propper képviselőtársam faját meghazudtoló szerénytelenséggel kioktatott engem hazafiságra. Erre, azt hiszem, kár szót vesztetnem.”²² Adódik a kérdés, vajon Benárd Ágost miért nem reagált érdemben Propper megjegyzéseire. Talán azért nem, mert a fenyegetésektől sosem ijedt meg, s korábbi nemzetgyűlési képviselői évei²³ alatt hozzászokhatott a szociáldemokraták politikai támadásaihoz. Ráadásul már a vita során megválaszolta, hogy az aláírást miniszteri kötelességét teljesítve vállalta. Majd azt is hozzátette, hogy választ fog adni. S ezt Farkasnak intézett válaszában a későbbiekben meg is tette. Proppernek arra a megjegyzésére pedig, hogy inkább leszáradt volna a keze, mintsem, hogy aláírja a békét, válaszolhatta volna, hogy ezzel a megjegyzéssel Propper megkésett, hiszen az „Átkozott a kéz, mely ezt a békét aláírja” feliratú plakát 1920 májusától elárasztotta a pesti utcákat. De megjegyezhetette volna azt is, hogy amikor 1919 júniusában a második Clemenceau-jegyzék közölte a tervezett magyar határokat, s azok a Népszavában olvashatóvá és térképen is követhetővé váltak,²⁴ azt a kommun kormánya elfogadta. Az ő kezük nem lett volna átkozott, s nem száradt volna le? De megjegyezhetette volna azt is, hogy szociáldemokrata kormánytagra már csak azért sem eshetett volna az aláírás keserű poharának kiürítése, mert a szociáldemokraták nem indultak az 1920-as nemzetgyűlési választásokon, s következésképpen a választásokat követően megalakuló kormányban sem kaptak, kaphattak miniszteri tárcát. De akár célzást tehetett volna Benárd Ágost arra is, hogy Propper felszólalása mögött személyes és pártsérelmek is meghúzódhattak. Propper és közte a Munkásbiztosító Pénztár államosítása tárgyában ugyanis éles politikai ellentét feszült, amely végül Propper és a szociáldemokraták kizorításához vezetett éppen Benárd államtitkári, majd miniszteri idején, aminek egyik következménye lett Propper eltávolítása a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár éléről.

Benárd Ágost felszólalásában tehát nem Propper megjegyzéseire fókuszált, hanem Farkas Istvánnak a személyét sértő bekiabálására, miszerint önként vállalkozott volna a trianoni békeszerződés aláírására.²⁵ Márpedig Benártnak ebben a kérdésben olyan ütőkártya volt a kezében, amit most becsületének védelmében a képviselőház ülésén ki kellett játszania. Rövid felszólalásában emlékeztette a képviselőket, hogy „Ugyanezt állította rólam annak idején néhai Griger Miklós²⁶ volt képviselőtársunk is, akit emiatt becsületsértésért és rágalmazásért bepöröltem. Griger Miklós a veszprémi törvényszék előtt, mint vádlott kijelentette, hogy akkori minisztertanács hitelesített jegyzőkönyvéből felolvasott részlet után belátja, megy-

győződött arról, hogy valótlanlalt mondott és ezért tőlem, bocsánatot kért. Ez így van a bírósági jegyzőkönyvben.”²⁷ Ezek után felszólította Farkas Istvánt, hogy „vonja vissza állítását, vagy ismételje meg ott, ahol ezért felelősségre vonhatom és rágal-mazás miatt bíróság elé állíthatom.”²⁸ Farkas azonnal válaszolt: „T. Ház! Köz-beszólásomban megállapítottam, hogy Benárd képviselőtársam írta alá a trianoni szerződést. Egyebet nem mondtam és ezt nem vonom vissza, mert ez igaz. Én nem írtam volna alá.”²⁹

De lássuk kinek volt igaza, s ki csúsztatott ebben a kérdésben? A Képviselőházi Napló szerint – amely szöveghűen rögzíti a képviselők hozzászólásait – Farkas István a következőt mondta: „Senki más nem vállalkozott rá, csak ön!”³⁰ Farkas-nak ez a megjegyzése egyértelmű utalás volt arra, miszerint Benárd Ágost önként vállalkozott volna az aláírásra. Benárd Ágost felszólítására adott válaszában pedig nem vonta vissza eredeti állítását, de ügyes fordulattal úgy magyarázta azt, hogy csupán azt a köztudomásúan ismert tényt rögzítette, hogy az aláíró Benárd Ágost volt. Ugyanakkor megjegyezte, hogy ő nem írta volna alá.³¹ Farkasnak ez az utóbbi megjegyzése nyilvánvalóan arra irányult, hogy a vádakat látens módon fenntartsa és azt politikai ellenfelével szemben a jövőre nézve újból kijátszhatóvá tegye.

A tényyszerűség érdekében szögezzük le, hogy dr. Benárd Ágost, a Simonyi-Semadam Sándor vezette kormány népjóléti és munkaügyi minisztereként a béke alá-írásának 1920. május 7-én kezdődő és május 31-én lezáruló vitájában egészen a május 31-i minisztertanácsi ülésig következetesen azon az állásponton volt, hogy inkább lemond, mintsem, hogy aláírja a békét.³²

Álláspontjának megváltoztatásában nagy szerepet játszhatott Teleki Pál, aki a Karcagról a kormányülésre megérkező Benárdnak Horthy Miklós személyes kéré-sét tolmácsolhatta, ami elől Benárd nem térhetett ki. Benárd Ágost, ha kénysze-redetten is, de vállalta az aláírást. A kormányzó személyes felkéréséhez azonban ragaszkodott, amire Simonyi-Semadam Sándor kíséretében sor is került. A kor-mányzói audienciáról visszatérő Benárd Ágost a minisztertanácsban felszó-lálásában kifejtette „hogyminden érzése a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy kimenjen Párizsba a békeszerződés aláírására, de miután a kormányzó úr őt a leghatározottabban felkérte és apellált hazafias érzésére, kénytelen volt annál is inkább teljesíteni a kormányzó úr ezen határozott kívánságát, miután ő a kor-mányzó úrnak hűségesküt tett és így kötelessége ezen kívánságát respektálni.”³³

Az idézett 1920. május 31-i minisztertanácsi jegyzőkönyv bizonyító erővel ren-delkező olyan dokumentum, amely egyértelműen cáfolja Farkas István vádjait, amiért Benárd Ágost joggal követelte, hogy képviselőtársa vonja vissza becsület-sértő állítását.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Propper Sándor (1877–1956). Eredeti foglalkozása szerint kárpitos. Mozgalmi pályafutását a szakszervezeti mozgalomban kezdte, majd a Magyarországi Szociáldemokrata Pártban folytatta, ahol a pártvezetés tagja lett. 1907-től a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár tisztviselőjeként, később főtisztviselőjeként/titkáráként tevékenykedett, ahonnan a proletárdiktatúra után elbocsájtották. 1918–1919-es szerepválalása miatt ügyészségi vizsgálat is folyt ellene. Szerkesztője volt több szakszervezeti lapnak, helyettes szerkesztője és vezércikkírója a Népszavának. 1922-től 1939-ig a törvényhozás szociáldemokrata frakciójának egyik meghatározó tagja, Peyer Károly politikai irányvonalának követője. 1945 után kiszorult a pártvezetésből, s bár 1948-ban tagja lett az MDP-nek, politikai szerepet már nem kapott.
- 2 Dr. Benárd Ágostot a Nemzeti Egység Pártja jelöltjeként választották 1935-ben képviselőnek Veszprémben.
- 3 A honvédelem és a közgazdaság fejlesztéséről, egyes népjóléti beruházásokról s ezek költségeinek fedezéséről szóló törvényjavaslatot 1938. április 8-án nyújtotta be Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, s azt 1938. május 2-i ülésén fogadta el a képviselőház. A felsőház a törvényjavaslatot a képviselőház szövegezésében változatlanul jóváhagyta. Erről 1938. május 13-án tájékoztatták a képviselőházat. Az 1938. évi XX. törvénycikk kihirdetésére 1938. június 3-án került sor. A törvény szövegét és részletes indoklását lásd: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyi>. Az országvédelem komplexitásáról szóló törvényt újabban elemzi: Simicskó István: Az országvédelem és országmozgósítás szervezeti, hatásköri, irányítási rendszere minősített időszakokban (Történelmi korokon át napjaink hatályos jogi szabályozásáig) Doktori (PhD) Értekezés, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Kossuth Lajos Hadtudományi Kar, Hadtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Molnár Miklós egyetemi tanár. Budapest, 2008. 43–44. old. <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/12135/ertekezés.pdf>
- 4 Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. k. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1938. (a továbbiakban KN) 82.
- 5 Uo.
- 6 Kéthly Anna (1889–1976). Munkásmozgalmi pályafutását 1913-ban kezdte, amikor belépett a Tisztviselői Szakszervezetbe. A Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak 1917-ben lett tagja. Az 1918-as októberi fordulatot üdvözlölte, de a proletárdiktatúrával már nem azonosult. 1922-ben második női képviselőként került a nemzetgyűlésbe, s képviselői mandátumát 26 éven keresztül, 1948-ig megtartotta. Határozott, elsősorban a nőmunkásság, az iskoláztatás és a népegészségügy kérdéseiben történt bátor hangú felszólalásaival kiérdemelte a „magyar politika Jeanne d’Arcja” elnevezést. 1945 után a párt egyik legaktívabb tagja, Peyer Károly 1947-es emigrációja után vezetője. Határozottan ellenezte a két munkáspárt egyesülését, amiért kizárták a Szociáldemokrata Pártból. 1950 júniusában letartóztatták. Több éves előzetes, vádemelés nélküli fogva tartás után 1954 elején hoztak ellene ítéletet. 1954 végén kegyelemmel szabadult, de továbbra is megfigyelés alatt tartották. Az 1956. november 3-án megalakult harmadik Nagy Imre-kormánynak államminisztere lett. November 4-én

- Bécsben tartózkodott a Szocialista Internacionálé kongresszusán. A forradalom leverését követően nem tért vissza Magyarországra.
- 7 KN 82.
- 8 KN 83.
- 9 Farkas István (1869–1944). Eredeti foglalkozása szerint cipész. 1890-ben kapcsolódott be a munkásmozgalomba. Nevéhez fűződik a vidéki cipésszakszervezetek országos szervezetbe történő tömörítése. 1911-ben lett a Magyarországi Szociáldemokrata Párt titkárságának a tagja. 1921-ben támogatója a kormány (Bethlen István) és az MSZDP (Peyer Károly) közötti politikai megállapodásnak. Annak egyik szociáldemokrata aláírója. 1922-től előbb nemzetgyűlési, majd 1939-ig országgyűlési képviselő. Számos parlamenti vitában az ellenzék vezérszónokaként lépett fel. A párt főtitkáráként elnöke volt a szociáldemokrata parlamenti frakció intézőbizottságának. Parlamenti munkája mellett szerepet játszott a fővárosi politikai életben is mint törvényhatósági bizottság tag. 1944-ben a német megszállás után a Gestapo letartóztatta és koncentrációs táborba hurcolta. További sorsa ismeretlen.
- 10 KN 83
- 11 Uo.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Uo.
- 15 Uo.
- 16 Uo.
- 17 Uo.
- 18 Sztranyavszky Sándor (1882–1942). Budapesten és Kolozsváron végezte jogi tanulmányait, majd Balassagyarmaton apja mellett lett közjegyzőjelölt. 1912-ben a Nemzeti Munkapárt jelöltjeként itt választották országgyűlési képviselővé. 1922 és 1926 között Nógrád-Hont vármegye főispánja, majd 1926-tól 1931-ig belügyminisztériumi államtitkár. Ebben a minőségében az 1926-os és 1931-es országgyűlési választások szervezője és irányítója. Mindkét választás során a salgótarjáni kerületben szerzett mandátumot. 1932 és 1935 között a Nemzeti Egység Pártja elnökeként az országos párt-szervezés, és az 1935-ös választási mozgalom irányítója. A megalakuló országgyűlés képviselőházának elnöki tisztét 1938-ig töltötte be. Utána rövid ideig földművelésügyi miniszter az Imrédy-kormányban. 1938 novemberében lemondott és kilépett a kormánypártból.
- 19 KN 83
- 20 A képviselőház házszabályai. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság. Budapest, 1929. 98. old.
- 21 Bobory György (1883–1949). A kolozsvári jogi tanulmányok és az államtudományi doktorátus megszerzését követően közigazgatási pályára lépett. 1908-tól szolgabíró. Végig harcolta a nagy háborút. A Monarchia csaknem valamennyi frontján harcolt. Többször megsebesült. Szolgálatiért vitézi címet kapott. 1918-ban pétérvásárai főszolgabírói kinevezést kapott. 1919-ben alatt aktív ellenforradalmi tevékenységet végzett, amiért halálra ítélték, de megszökött. A kommün bukása után ismét elfoglalta

- hivatalát. 1919 őszétől Heves vármegye kormánybiztosa, majd 1920 és 1925 között főispánja. Az országos politikába 1931-ben kapcsolódott be, amikor kormánypárti (Egységes Párt) programmal a tiszafüredi kerületben mandátumot szerzett. 1935-ben és 1939-ben szintén kormánypárti jelöltként (Nemzeti Egység Pártja, Magyar Élet Pártja) került az országgyűlésbe. Második képviselői ciklusában a Ház alelnöki feladatait látta el. Ezt csak az 1939 április-október közötti időszakban szüneteltette, amikor belügyi államtitkárként dolgozott.
- 22 KN 124.
- 23 Benárd Ágost 1920 és 1922, majd 1922 és 1926 között nemzetgyűlési képviselő volt.
- 24 Népszava, XLVII. évf. 145. sz. 1919. június 19. 1–2.; Népszava, XLVII. évf. 146. sz. 1919. június 20. 7.
- 25 KN 124.
- 26 Griger (Grieger) Miklós (1880–1938). Teológus, legitimista politikus, bakonysárákányi (1910–1912), sóskúti (1912–1932), bicskei plébános (1932–1938), baracskai (1929-től) és csornai c. apát (1930-tól). 1920–1926 között nemzetgyűlési, majd 1927 és 1935 között országgyűlési képviselő a csornai választókerületben. 1935-ben nem szerez mandátumot. Többszöri próbálkozás után 1937-ben a lovasberényi kerületből kerül be ismét a képviselőházba. Több keresztény szelleműségi pártnak vezetője, aktív politikusa.
- 27 KN 124.; Az 1935-ös veszprémi országgyűlési képviselői választások kampányában Griger Miklós, a Nemzeti Legitimista Párt jelöltje nagy nyilvánosság előtt több alkalommal is azzal vádolta meg kormánypárti vetélytársát, hogy önként vállalkozott a trianoni békeszerződés aláírására. Benárd Ágost az őt ért rágalmazás miatt „bűnvádi feljelentést” tett Griger Miklós ellen. Az ügyet a Veszprémi Járásbírószágon 1935. május 7-én tárgyalta Solymossy Gyula járásbíró. Amikor a tárgyaláson Priegl László, Benárd Ágost jogi képviselője felolvasta az 1920. május 31-i minisztertanács közjegyzőileg hitelesített másolatának vonatkozó részét, miszerint Benárd Ágost csak a minisztertanács határozott utasítására vállalkozott a trianoni szerződés aláírásának fájdalmas kötelességteljesítésére, Griger Miklós kijelentette: „az, hogy Benárd Ágost a trianoni békeszerződést önként írta volna alá, téves és a valóságnak meg nem felelő volt, miért is ezennel kijelentem, hogy Benárd Ágost személyére vonatkozólag tett ezen és ezzel kapcsolatos kijelentéseimért tőle bocsánatot kérek.” Griger Miklós bocsánatot kért Benárd Ágosttól. Veszprémvármegye. XXXVII. (LX) évf. 19. sz. 1935. május 12. 1.; Békésen ért véget a Griger – Benárd pör. Veszprémi Hírlap. XLIII. évf. 19. sz. 1935. május 12. 4.; Vizi László Tamás (2025): Rágalmazási perrel végződő választási összecsapás az 1935-ös veszprémi országgyűlési voksoláson. (Kézirat megjelenés alatt)
- 28 Uo.
- 29 Uo.
- 30 KN 83.
- 31 A békeszerződés aláírását a minisztertanács jegyzőkönyvek ismertetében a kormány felhatalmazása alapján Apponyi Albert, a békedelegáció vezetője, Teleki Pál külügyminiszter és Soós Károly honvédelmi miniszter is aláírta volna. Vizi László Tamás (2023): A kényszernek engedve. A trianoni békediktátum aláírása és ratifikációja, 1920. Ráció Kiadó, Budapest. 54–58., 64–71., 84–89.; Vizi László Tamás (2020):

Kormányzói álláspont a trianoni békeszerződés aláíróinak személyéről. In: Barna Attila szerk. (2003): Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest. 135–146. old.

32 Vizi (2023): 88. old.

33 MNL OL K 27 (1920. 05. 31.) 15–16.; Vizi (2023): 89–103. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

A képviselőház házszabályai. Pesti Könyvnyomda-Részvénytársaság, Budapest, 1929.

Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. XVIII. k. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. Budapest. 1938.

Simicskó István (2008): Az országvédelem és országmozgósítás szervezeti, hatásköri, irányítási rendszere minősített időszakokban (Történelmi korokon át napjaink hatályos jogi szabályozásáig) Doktori (PhD) Értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Kossuth Lajos Hadtudományi Kar. Hadtudományi Doktori Iskola. Témavezető: Dr. Molnár Miklós egyetemi tanár. Budapest.

Vizi László Tamás (2023): A kényszernek engedve. A trianoni békediktátum aláírása és ratifikációja, 1920. Ráció Kiadó. Budapest.

Vizi László Tamás (2020): Kormányzói álláspont a trianoni békeszerződés aláíróinak személyéről. In: Barna Attila szerk. (2020): Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriuma. Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest.

Vizi László Tamás (2025): Rágalmazási perrel végződő választási összecsapás az 1935-ös veszprémi országgyűlési voksoláson. (Kézirat megjelenés alatt)

Hivatkozott levéltári forrás:

MNL OL K 27 (1920. 05. 31.)

Hivatkozott sajtóanyagok:

Népszava, XLVII. évf. 145. sz. 1919. június 19.

Népszava, XLVII. évf. 146. sz. 1919. június 20.

Veszprémvármegye. XXXVII. (LX) évf. 19. sz. 1935. május 12.

Veszprémi Hírlap. XLIII. évf. 19. sz. 1935. május 12.

KÖÖ ARTÚR

egyetemi tanársegéd

Nemzeti Közzolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Kar,
Magyarságkutató Intézet tudományos munkatárs
*teaching assistant at the István Nemeskürty Teacher Training Faculty of
the National University of Public Service, a staff member of the Institute
for Hungarian Studies*

ORCID: 0000-0001-6805-1929

e-mail: Koo.Artur@uni-nke.hu, koo.artur@mki.gov.hu

IULIU HOSSU: NAGY-ROMÁNIA KIHIRDETŐJÉBŐL A ROMÁN KOMMUNISTÁK ELLENSÉGÉVÉ LETT GÖRÖGKATOLIKUS PAP

*IULIU HOSSU: THE PROCLAIMER OF GREAT ROMANIA TURNED
GREEK CATHOLIC PRIEST TURNED ENEMY OF THE ROMANIAN
COMMUNISTS*

ABSTRACT

When we mention Romanian communism, we often emphasise its national communist character. This concept, in simple terms, means that Romanian communist leaders, unlike Hungarian communists and in defiance of Marxist ideology, thought primarily in national terms. Despite the emergence of Bolshevik ideas, they defined themselves first and foremost as patriots, and only then were they communists. In our country it was quite different. The communists in Hungary rejected everything that was national, denied their Hungarian identity and wanted to become first and foremost ‘homo sovieticus’. At the same time, the example of the Greek Catholic pastor Iuliu Hossu shows that, national communism or not, if someone went against a decision of the Romanian communist state, however much merit he or she may have had in the creation of Greater Romania, he or she was cleared out of the way, tortured and persecuted mercilessly.

Keynotes: creator of Greater Romania, enemy of the Romanian communists, persecution, national communism, bishop, Greek Catholic

Kulcsszavak: Nagy-Románia létrehozója, a román kommunisták ellensége, meghurcolás, nacionálkommunizmus, püspök, görögkatolikus

Ha román kommunizmust említjük, gyakran domborítjuk ki annak nacionálkommunista jellegét. E fogalom leegyszerűsítve annyit jelent, hogy a román kom-

munista vezetők – szemben a magyar kommunistákkal, s a marxi ideológiára fittyet hányva –, elsősorban nemzetben gondolkodtak. A bolsevik eszmék megjelenése ellenére elsősorban hazafiakként határozták meg magunkat, s csak azt követően voltak kommunisták. Hazánkban ez teljesen másképpen alakult. A magyarországi kommunisták elutasítottak mindent, ami nemzeti, megtagadták magyarságukat és elsősorban „homo sovieticussá”¹ akartak válni. Ugyanakkor Iuliu Hossu görögkatolikus lelkész példáján keresztül látható, hogy nacionálkommunizmus ide vagy oda, abban az esetben, ha a román kommunista állam valamelyik döntésével ment szembe valaki – bármennyire is voltak érdemei az illetőnek Nagy-Románia létrejöttében – eltakarították az útból, megkínózták és meghurcolták könyörtelenül.

Tanulmányunk hat pillérré épül: bemutatjuk, hogy ki is volt Iuliu Hossu görögkatolikus püspök; megvizsgáljuk azt, hogy milyen szerepe volt Nagy-Románia létrehozásában; megnézzük, miképpen alakult a püspök úr életútja a két világháború közötti időszakban; górcső alá vesszük miképpen került a román kommunista állam célkeresztjébe; elemzés tárgyává tesszük, hogy milyen meghurcoltatásoknak lett kitéve; és végül megpróbáljuk személyét a történelem palettáján elhelyezni.

Iuliu Hossu a 19. század végén született (1885. január 30.), az akkor Kolozs vármegyéhez tartozó Nagynyulason.² A többgyerekes család harmadik csemetéjeként látta meg a napvilágot, testvére és apja is a görögkatolikus papi pályát választotta. Középiskolai tanulmányait a szászrégeni evangélikus gimnáziumban kezdte meg, a marosvásárhelyi római katolikus gimnáziumban folytatta, végül pedig Balázsfalván a görögkatolikus főgimnáziumban fejezte be. Ezt követően került Rómába, ahol két doktori címet is szerzett: filozófiából és teológiából doktorált. 1910-ben szentelte pappá Vasile Hossu.³ 1914 és 1917 között tábori lelkész, mely tevékenységet 1917-ben azért kellett befejeznie, mert kinevezték szamosújvári püspöknek. A következő esztendő az egyik legfontosabb Iuliu Hossu történelmi szerepét figyelembe véve, ugyanis ő az, aki 1918. december 1-én a gyulafehérvári nagygyűlésen felolvasta azt a határozatot, amely kimondta Erdély Román Királysághoz csatlakozását. Erről a későbbiek során aztán írt is: „1917. novemberében neveztek ki a szamosújvári püspökség élére, így nehéz szívvel ugyan, de kénytelen voltam a Monarchia kórházaiban végzett munkámmal felhagyni. Három évig voltam ugyanis katonalelkész, több, mint tízezer sebesült román katona lelkésze. A kórházakból is és otthonról is ismertem a mieink óhaját, szándékát: vagyis az egyesülési szándékot az anyaországgal a Magasságos Úr akarata szerint. Meg is osztottam tapasztalataimat, az akkori politikai vezetőinkkel Pop de Băsești-el, Mihalival,⁴ Vaidával.⁵ Elmondtam, hogy mindenki csak az adott jelre vár, ami nemsokára meg is érkezett. »Legyünk erősek! Legyünk alázatosak!« – ezeket mondogattuk. Beiktatásom után találkoztam az uralkodóval. 32 éves fiatal püspök voltam. Beszélgetünk: az én népem pusztulásra van ítélve, ha a magyar uralom alatt marad. Igazságot követel! Meghallgatott, de igazat nem adott nekem. Magunk kellett megoldjuk. (...) December 1-én elérkezett az igazság órája, melyet régóta vártunk, s az Úr megadta azt az örömet népünknek, hogy Romániával egyesüljünk, s örökre egygyé

legyünk. Az igazság győzelme, melyhez ezeréves szenvedés és állandó bizakodás vezetett. Ez a román lelkek szent napja volt, Románia felemelkedésének napja. (...) Igen, emlékszem... Kint, amerre csak a szem ellátott, több, mint százezer román várta a nagy hírt. Mondtam Miron Cristeanak, a karánsebesi püspöknek: Mire várunk? Gyerünk az emberek közé és mondjuk el nekik a jó hírt. Igazad van testvérem. – hangzott a válasz. Néhány lap hevert az asztalon, rajta a határozat, melyet el kellett fogadtatni. Magamhoz vettem az egyik másolatot és karöltve kimentünk a kint nyüzsgők közé. Megálltunk nemzetünk szent zászlója mellett középen, ahol liturgikus csend lett. Néztam a tiszta eget és a párákat, a szemben lévő dombokat, ahol Horea és Cloșca vereséget szenvedett, majd keresztet vettem a sokaság felé és belekezdtam: Ez az igazság órája! Nemzetestestvéreim! Kezeimet felemeltem, mintha át akarnám ölelni az eget és a földet, mindeközben kórházi jelenetek elevenedtek meg előttem.

Emlékeztek arra, amikor több száz kórházban hirdettem nektek, hogy az igazság győzni fog? Emlékszel arra, amikor azt mondtam közeledik az örömteli óra? Igen, Tiszteletes Úr, emlékszünk, tudjuk! – válaszoltak százával. Az az óra most eljött! Egyesülés, egyesülés! Hullámozott a tömeg. Krisztusra és az apostolokra gondoltam és a következőket mondtam a tömegnek: Igen Testvéreim, egyesülés! Sokan szerették volna azt megélni, amit ti most átéltek, de nem adatott meg számunkra. Szerették volna hallani, amit ti most hallotok, de nem halhatták meg. Szemetek most örömkönnyekeket ont, füleitek jó híreket hall, örökre egyesülünk. Hallgassátok! Felolvastam nekik az egyesülésről szóló határozatot. Végül azt mondtam Nekik, hogy e Határozat Isten ítélete. Annak hallatán, amiket mondtam az ég belerengett az egyesülünk kiállításokba. Minden jelenlévő román testvér örömeiben sírt. Egyesülünk! Isten áldja, Tiszteletes Úr! Ismét elmondtam nekik: Boldogok lehettek ti, akik kimondhattátok az örökre szóló uniót Romániával. Az egyesülést, mely Krisztus igazságán alapszik, s melyet a román nép hite eredményezett. Az egyesülés alapja az igazság. Így történt...”⁶

Az első világháborút követően megpróbálta egyházát a helyzetnek megfelelően rendezni, ugyanis 1930-ban átalakult – immáron a Román Királyságban – a görögkatolikus román egyház szerkezetét tekintve. A kolozsvár-szamosújvári egyházmegye központja például áthelyeződött Szamosújvárról Kolozsvárra. A megüresedett épületet görögkatolikus tanítóképzőnek alakították át Hossu irányításával. 1933 és 1934 között teológiai akadémiát is szervezett, s mindez jól mutatja, hogy a püspök tehát belevetette magát aktívan a munkába. Nem véletlen, hogy igen hamar mély megbecsülésre tett szert, s az 1930-as években már „Erdély lelkipásztoraként”, minden román lelkipásztoraként nevezik őt. Történik ez annak ellenére annak ellenére, hogy – mint közismert – a románság nagy része ortodox vallású. Tekintélyét az is növelte, hogy amikor a területi revízióra sor került (1940), s a második bécsi döntés⁷ értelmében Észak-Erdély visszatért a Magyar Királysághoz, az egyedüli olyan román vezető pap, aki nem tette át székhelyét dél Erdélybe, s a „kis magyar világot” is szülőföldjén élte át, az maga Iuliu Hossu volt. E sok

mindenről árulkodik. 1945. június 2-án a Román Tudományos Akadémia tagjává választották. Laudációjában a következő mondattal utalnak arra, hogy mivel is érdemelte mindezt ki: „életét kockáztatva küzdött népéért és egyházáért viharos időkben is”. Ez utalhat az I. világháború előtti időszakra, de akár a területi revíziót követő évekre is, hiszen, mint láttuk, ő Észak-Erdélyben maradt.

A második világháborút követően ismét egyháza ügyeinek rendezése kötötte le, ugyanakkor, szinte rögtön, konfliktusba került a kiépülő román kommunista állammal. Ennek oka az volt, hogy a román kommunisták szándéka a görögkatolikusok ortodox egyházba történő beolvasztása volt, ami lényegében a görögkatolikus templomok, parókiák, intézmények ortodox kézbe juttatását jelentette. Iuliu Hossu ellentmondást nem tűrően, a legelső pillanattól kezdve ellenállást fejtett ki.⁸ Márton Áron katolikus püspökkel együtt nyilatkoztak azzal kapcsolatosan, hogy a román kommunista állam szándékait nem hajlandók figyelembe venni, elismerni nem fogják. 1948-ban a görögkatolikus egyházat felszámolták a hatóságok, Iuliu Hossu és püspöktársai július 24-én „A görögkatolikus egyház papjai és hívei. Ennek az órának tanúságtétele” címmel adtak ki körlevelet. Mindezek ellenére október 1-én Kolozsváron, 36 görögkatolikus pap részvételével lezajlott az a „határozatot hozó gyűlés”, mely kommunista nyomásra megszavazta az ortodox egyházba való integrálódást. Elmondható, hogy a körülmények nyújtotta lehetőségek közül mindent megragadott annak érdekében, hogy egyházát megmentse a pusztulástól, s a román kommunista állam szándékai meggátolja. Így hát nem meglepő, hogy 1948. október 29-én letartóztatták.

A Securitate⁹ iratai között fennmaradt az az elfogatóparancs, amelyet ellene adtak ki. Ez áll benne: „A borítékon említett személyekkel együtt menjetek a Sátor utca 11. szám alá, azonosítsátok és vegyétek őrizetbe Iuliu Hossut. Derítsétek fel a helyszínt: Hogy néz ki a ház, hány kijárata van, van-e kijárat a szomszédos utcákra, a tető illeszkedik-e a szomszéd háztetőkhöz, milyen az udvar? Úgy kell elosztani az embereket, hogy biztosítva legyenek az épület kijáratai, megakadályozva ezzel az esetleges menekülést. A házkutatási parancs értelmében az érintett személyt, valamint a házban tartózkodókat meg kell motozni, a lakást és mellékhelyiségeket át kell vizsgálni. Lőfegyvereket, robbanóanyagokat, az állam rendjére és biztonságára vonatkozó dokumentumokat kell keresni. Külön figyelmet kell fordítani az említett személy jegyzeteire, jegyzetfüzetére, naplójára. A házkutatás során talált anyagokról jegyzőkönyvet kell készíteni. A talált dokumentumok provokatív jellegűek lesznek, az arról készült jegyzőkönyvet alá kell írni a megnevezett személlyel. A magánszemélyt a tárgyi bizonyítékokkal, a házkutatási jegyzőkönyvet és az utasítási parancsot le kell adni a MAI-nak.¹⁰ A küldetés végrehajtásáról szóló jelentést a hármasként titkárságnak kell benyújtani. Amennyiben a keresett személy nem tartózkodik otthon, információkat kell gyűjteni arra vonatkozóan, hogy hol található.”¹¹

A letartóztatását követően kolostorba szállították és megkezdődött az a passió, ami aztán 1970-ben ért véget. Először a dragoslavelei (Argeş), majd a căldăruşani

kolostorban tartották fogva. 1950 májusától a hírhedt máramarosszigeti börtönbe került,¹² a két világháború közötti időszak meghatározó demokratikus párt vezetőivel és több görögkatolikus püspökkel egyetemben. Raboskodtak ott magyar egyházi személyek is. Érdekes, hogy miképpen emlékezik vissza erre az időszakra a román püspök. Állítása szerint lényegében a kiéheztetés volt az elsődleges szempont, mert ez volt az egyik olyan mód, aminek aztán a későbbiek során nem volt „látható jele”, hiszen az éhezésben elhunyt emberen nincsenek kék-zöld foltok. Arról, hogy miképpen érkeztek meg és miképpen teltek az első napok a máramarosszigeti börtönben következőket írta: „Kinyílt egy ajtó a kb. hat méter magas falból és beléptünk egy nem túl nagy udvarra. Kétszintes épület állt előttünk, baloldalon végig a falak mellett egyenruhások sorakoztak, ők voltak a börtönőrök. Amikor leszálltunk az autóról hallottuk, amint azt mondják: »Zárjuk a bivalyokat az istállóba!« Így fogadtak bennünket. Leszedték csomagjainkat is és egyenként kellett a bejáráshoz mennünk. Amint átléptem a küszöböt tudtam, hogy börtönben vagyok. A két emelet dróthálóval volt elválasztva, pontosan olyannal, mint amelyet a kolozsvári büntetés-végrehajtási intézetben láttam korábban. A lépcső tetején az intézmény igazgatója állt listával a kezében, akárcsak őrünk, pontosabban főnökeink. Amikor rám került a sor a következőket mondtam: »Iuliu Hossu püspök.« Jött is a válasz: »Itt nincs semmilyen püspök.« Ez pontosan rávilágított arra, hogy mi vár ránk Máramarosszigeten. Nekünk fogvatartottaknak az élete állandó küzdelem volt a halállal. Minden, ami történt, azzal a szándékkal történt, hogy elpusztítsanak bennünket. A legfőbb eszköze a kommunistáknak céljuk eléréséhez az éheztetés volt. Egy olyan fegyver, amely tisztán működhetett, mert nem hagyott nyomot, és éppen ezért ez vált a legfőbb kínzási eszközüké. Itt minden nap ugyanolyan volt: reggel ötkor kelés, este kilenckor fekvés, közben semmi más csak nyomasztó egykedvűség és éhínség. Az első napon a kapott étel elfogadható volt, harmincöt-nyolcvan gramm kenyér és egy kis darab szalonna. »Ez lenne a reggeli?« – kérdezte Jurescu rabtársam. Valami azt súgta, hogy ez egy kivételes dolog, s ezen az első reggelen nem a szokásosat esszük. Azt a magyarázatot találtuk, hogy a börtön vezetésének nem volt ideje felkészülni az est során érkezett foglyokra, azaz ránk. Ugyancsak kaptunk egy háromszázhetvenöt milliliteres ón csészét, egy tányért és kétszázötven gramm kenyeret 24 órára. Az ebéd bab volt, melyet disznózsírral készítettek. A fogvatartottaknak nem volt idejük foglalkozni az étel állagával, elég kihívást jelentett az elfogyasztása. Asztalnak a térdünket használtuk. Estére ismét bab, igaz ragu-szerű, folyékonyabb formában. Nem ettem meg mind. »Miért nem etted meg mind a babot?« – kérdezte az őrközönyösen. »Mert nem tudtam.« – válaszoltam. »Rosszul teszed, ez ugyanis jó étel. Meglásd később olyan éhes leszel, hogy rózsákat látsz a plafonon.«¹³

És valóban, több fogvatartott visszaemlékezéséből is az világlik ki, hogy nagy küzdelem zajlott az éhhalállal. Ion Nistor PNL-s (Partidul National Liberal, azaz Nemzeti Liberális Párt) pártpolitikus visszaemlékezésében is azt írta, hogy Sztálin halála jelentette a megmenekülést, mert azt követően majdnem megduplázódott a

kenyéradag, különben mind belehaltak volna az éhínségbe. Az elhunytakat éjjel temették a város temetőjébe, jelöletlen sírokba. Tit Liviu Chinezu görögkatolikus bukaresti püspök, Valeriu Traian Florențiu, Ioan Suci balázsfalvi helyettes metropolita Augustin Maghiar nagyváradi kanolok balázsfalvi püspök mind-mind itt lelték halálukat. Az életben maradottaknak valóban az volt a szerencséje, hogy 1953. március 5-től kezdve valamelyest az ellátás megváltozott. Ennek köszönhető az is, hogy Iuliu Hossu nem halt itt éhen, 1955 nyarán máshova szállították át.

Iuliu Hossu 1970-ben halt meg egy bukaresti kórházban és itt is temették el. Amikor érezte, hogy közeledik számára a megváltás, a halál, végrendeletet írt. Azt kérte, hogy Kolozsváron, a család sírhelyében helyezték örök nyugalomra, lehetőség szerint lelkész testvére búcsúztassa. Meghagyta azt is, hogy milyen imákat mondjanak el temetésén. Arra kérte végrendeletében az életben maradottakat, hogy abban az esetben, ha nincs görögkatolikus pap, akkor más felekezetű lelkész ne végezze a szertartást. Akkor inkább pap nélkül temessék. Tehát vagy görögkatolikus pap, vagy senki más és lehetőség szerint Kolozsvárra. A kommunista mentalitást mutatja, hogy a Securitate kérésére Bukarestben temették el és római katolikus pap temette el. Még az utolsó kérését sem volt a román kommunista állam hajlandó teljesíteni úgy, hogy Nagy-Románia létrehozásában oroszlánrészt vállaló, köztiszteletben álló személyről volt szó.

338 jelentést írtak róla, 72 besúgó dolgozott azon, hogy minden lépését kövessék, 54 szekusnak „adott munkát”. 2019-ben a pápa romániai látogatása során avatta Iuliu Hossu püspököt boldoggá. Hossu utolsó szavai a következők voltak: „Az én harcom befejeződött. A tiétek tovább folytatódik.” Ezzel próbálta a híveit arra bírni, hogy ne adják föl hitüket, ne adják be derekukat a román kommunista állam szándékának, és tartsanak ki a végsőkéig...

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A kommunizmus utópisztikus embertípusa, mely az ideológia minden elvárásának megfelel.
- 2 Román neve Milaș. Ma Beszterce-Naszód megyéhez tartozik.
- 3 Iuliu Hossu nagybátyja, lugosi, majd kolozsvár-szamosújvári görögkatolikus püspök. Az erdélyi románság nem csak egyházi, de politikai vezetője is volt a 20. század elején. Tisza István megbízásából „missziós” tevékenységet folytatott Bukarestben. A magyar miniszterelnök azzal bízta meg, hogy a román fővárosba járva próbáljon eredményeket elérni a tekintetben, hogy a Román Királyság ne lépjen be a nagy háborúba.
- 4 Theodor Mihali: erdélyi román politikus, 1919-ben a Román Nemzeti Párt elnöke.
- 5 Alexandru Vaida-Voevod: erdélyi román politikus, aki tudatos politikai botránykeltéseivel, izgatásaival itthon és külföldön is ismert személy volt. Lásd: Kőő Artúr (2025): Nagy-Románia a tantermekben. A román-magyar viszony a Lex Apponyi árnyékában Trianon előtt. Patrióták. Budapest. 82–103. old.
- 6 Sergiu Soica (2016): Cardinalul Iuliu Hossu în dosarele Securității – Note informative. Editura MEGA. Cluj-Napoca. 21–22. old.
- 7 Csak érdekességgént említjük meg, hogy a román történetírás a második bécsi döntést rendszerint diktátumként emlegeti.
- 8 „Ma, amikor a szent pünkösdtől ünnepeljük, más híreket is hallottatok, amiknek nem szabad hitelt adnotok. Az igazság az, hogy felszólítottak az egyesülésre. De hogyan? „Testvériesen.” Hát igen, mi is testvériesen válaszolunk: Mi tudjuk, érezzük és erősen hisszük, hogy Krisztus igazi egyházának a tagjai vagyunk. Ez a mi szent meggyőződésünk. Igaz, ha százalékban akarjuk kifejezni, azt mondhatnánk, hogy a két román egyház 96%-ban hasonlít egymásra. Tehát kevésben különbözünk. De éppoly igaz az is, hogy miénk az igazi hit kincstára. Mert Krisztus egyháza egy és csakis egy. Szent Péter egy volt, és ahol ő volt, ott van Krisztus igazi egyháza. Senki kedvéért nem válunk árulókká. A földön senki kedvéért nem hagyjuk el Róma anyánk hitét.” – részlet Iuliu Hossu 1948-ban elmondott pünkösdi beszédjéből.
- 9 A Securitate (románul: Departamentul Securității Statului, azaz Állambiztonsági Osztály) a román kommunista diktatúra titkosszolgálat volt.
- 10 Ministerul Afacerilor Interne (Román Belügyminisztérium).
- 11 ACNSAS, Fond informativ, Dosar I000736, vol. 4, f. 306.
- 12 1955-ig raboskodott itt. 1955 nyarán a curtea de argeși kolostorba vitték, 1956-ban a Ciorogârla kolostorba került, majd visszaszállították Căldărușaniba, ahol élete végéig tartózkodott.
- 13 Sergiu Soica (2016): Cardinalul Iuliu Hossu în dosarele Securității – Note informative. Editura MEGA. Cluj-Napoca. 31. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Kőő Artúr (2025): Nagy-Románia a tantermekben. A román-magyar viszony a Lex Apponyi árnyékában Trianon előtt. Patrióták. Budapest.

Sergiu Soica (2016): Cardinalul Iuliu Hossu în dosarele Securității – Note informative. Editura MEGA. Cluj-Napoca.

ACNSAS, Fond informativ, Dosar I000736, vol. 4, f. 306.

L. BALOGH BÉNI

PhD, tudományos munkatárs

ELTE Társadalomtudományi Kutatóközpont – Kisebbségkutató Intézet
ELTE Social Science Research Center – Minority Research Institute

ORCID: 0009-0006-2708-7259

e-mail: lbalogh1@gmail.com

KÉT MAGYAR NAGYGYŰLÉS 1918 ŐSZÉN: MAROSVÁSÁRHELY ÉS KOLOZSVÁR

*TWO HUNGARIAN NATIONAL ASSEMBLY IN THE AUTUMN OF 1918:
MAROSVÁSÁRHELY AND KOLOZSVÁR*

ABSTRACT

In the fall of 1918, many different people's assemblies, national assemblies, and various other assemblies took place on the territory of the Austro-Hungarian Monarchy. They declared independence, secession or actually staying. In this study, we present a brief history of two (Marosvásárhely és Kolozsvár) such meetings.

Keywords: Austro-Hungarian Monarchy, assemblies, national assemblies

Kulcsszavak: Osztrák-Magyar Monarchia, népgyűlés, nemzetgyűlés

Bevezetés

1918 őszén az Osztrák-Magyar Monarchia területén számos különféle népgyűlésre, nemzetgyűlésre, különféle egyéb gyűlésre került sor. Ezek kinyilvánítottak függetlenséget, elszakadást vagy éppen maradást. E tanulmányban két ilyen gyűlés (Marosvásárhely és Kolozsvár) rövid történetét mutatjuk be.

1. A marosvásárhelyi székely nagygyűlés, 1918. november 28.

1918 novemberében a fokozatos román hatalomátvétel Erdély azon románlakta vagy vegyes nemzetiségű területein is zajlott már, amelyeket egyelőre még nem szállt meg a román hadsereg. Eöttevényi Olivér, Krassó-Szörény vármegye főispánja 1918. november 6-i jelentésében például arra hívta fel a kormány figyelmét, hogy a helyi románság külön szervezkedik, magához akarja ragadni a hatalmat, és felszólítja a főszolgabírókat, körjegyzőket, adják át neki a hivatalt.¹ November 8-án arról írt, hogy a románok semmiféle együttműködésre nem hajlandók, és azt állítják, a wilsoni elvek alapján ők hivatottak a vármegye vezetésére.² Az Arad vármegyei világozi főszolgabíróval ugyanezekben a napokban egy helybeli román

ügyvéd megfenyegette, miszerint népgyűlést hívnak össze abból a célból, hogy a községi elöljárókat elmozdítsák és a főszolgabíró hatáskörét népbiztosokra bízák.³ Temes vármegye lippai járásának községeiben az újonnan megalakult román nemzeti tanácsok átvették a hatalmat, román nemzetőrskéket szerveztek, a román iskolák épületeiről eltávolították a magyar feliratokat, a magyar címet, és több helyen a községházával is ezt tették.⁴

Az erdélyi magyarok számára az is figyelmeztető jel volt, hogy a Központi Román Nemzeti Tanács 1918. november 18-án román, angol és francia nyelven közzétette „A világ népeihez” intézett kiáltványát. Ebben leszögezte, hogy semmilyen körülmények között nem kíván többé a magyar nemzettel egy állami közösségben élni, ezért elhatározta, hogy az általa lakott területen „szabad és független” államot létesít. Két nappal később, november 20-án újabb kiáltványban tett közzé egy felhívást a gyulafehérvári nagygyűlés megtartására. A felhívás ünnepélyesen kinyilvánította, hogy „a magyarországi és erdélyi nemzet” az örök igazság és a népek önrendelkezési joga alapján akar dönteni a sorsáról.⁵

Mindez mély aggodalommal töltötte el a vezető erdélyi magyar politikusokat, akik tiltakozó akciók szervezésével próbálták bizonyítani a hazai és a nemzetközi közvélemény, valamint a győztes nagyhatalmak előtt, hogy Erdély Romániához csatolása összeegyeztethetetlen a wilsoni elvekkel. A budapesti Székely Nemzeti Tanács 1918. november 17-én nagygyűlést tartott, amelynek résztvevői támogatásukról biztosították Jászi Oszkár tárca nélküli nemzetiségi minisztert és politikai irányvonalát. Ha azonban a békekonferencia nem fogadja el az ország integritását – hangoztatták –, úgy deklarálni kell az erdélyi magyarság önrendelkezési jogát, és a Székelyföldet „minden államtól független szuverén köztársasággá” kell alakítani. Az erdélyi politikusok demonstratív akcióit és a székely köztársaság kikiáltásának esetleges előkészítését a kormány és személy szerint Jászi sem ellenezte.⁶

Bethlen István ösztönzésére és a budapesti Székely Nemzeti Tanács támogatásával 1918. november 19-én Marosvásárhelyen létrejött egy bizottság, amelynek feladata az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács megalakulásának előkészítése és a november 28-ára Marosvásárhelyre meghirdetett „székely nemzetgyűlés” megszervezése volt. A marosvásárhelyi szociáldemokrata Munkástanács és az ugyancsak baloldali beállítottságú, Antalfy Endre által vezetett helyi Nemzeti Tanács azonban a reakció újjászületését látta a mozgalomban, ezért támadást indított ellene. A hatalmi harc Bethlenék visszavonulásával végződött: az előkészítő bizottság november 24-én feloszlatta magát, és így a nagygyűlés szervezését a városi Nemzeti Tanács vette át.⁷

Az 1918. november 28-i nagygyűlésen a vártnál kevesebben jelentek meg, egyes becslések szerint összesen kétezen, mások szerint ötezen; a helyi és a környékbeli lakosság mellett 20 erdélyi vármegye küldöttei is ott voltak, továbbá minden erdélyi magyar társadalmi szervezet és egyház képviseltette magát. A közlekedési nehézségek, a Székelyföld egy részének román katonai megszállása, valamint a rossz propaganda miatt azonban a távolabb lakó székelység nem vett részt a nagy-

gyűlésen.⁸ A szónokok többnyire az ország integritásának védelméről, a demokratikus Magyarország megteremtéséről beszéltek. A nagygyűlésen elfogadott határozat – akárcsak a november 18-i román kiáltvány – „A világ népeihez” címet kapta, de valójában inkább az erdélyi románságnak szólt. A kormány álláspontjával összhangban a demokratikus, szabad népköztársaság, illetve egy jövőbeni keleti Svájc előnyeit hangsúlyozta, ugyanakkor bekerültek a megszállók által elkövetett jogszértések is.⁹ A dokumentum, amelyet utólag angolra és franciára is lefordítottak és külföldön is terjesztettek, a wilsonizmussal összeegyeztethetetlennek, illetve jogtalannak nevezte Erdély katonai megszállását és tervezett elcsatolását. A korábbi tervektől eltérően a nagygyűlés nem foglalkozott a székely köztársaság esetleges kikiáltásával, és nem választotta meg az Erdélyi Székely Nemzeti Tanácsot sem. Bizonyára felmérték a székely köztársaság kikiáltásának súlyos kockázatait, hiszen a román hadsereg akkor már elfoglalta a térség egy részét. Azt is szem előtt tarthatták, hogy nem lenne szerencsés, ha külön útra térne a Székelyföld, mert az rontaná az Erdély egyéb részein élő magyarság helyzetét, és keresztezné a kormány integritáshoz ragaszkodó politikáját is.¹⁰

2. A kolozsvári magyar nagygyűlés, 1918. december 22.

Az erdélyi magyarság a jövő iránti mélységes aggodalommal fogadta az Erdély Romániával való egyesülését kimondó gyulafehérvári román nagygyűlés hírét, és a magyar kormány sürgős intézkedését várta. *„A gyulafehérvári román nemzeti gyűlés óta mi, exponáltabb erdélyrészi magyarok felette kritikus helyzetbe jutottunk – írta egy bethleni magyar lakos 1918. december 3-án a hadügyminisztériumnak. Féljük elsősorban magyar voltunkat, amellyel talán nem is volna tanácsos nyilvánosan tüntetni, különösen olyan helyen nem, mint Szolnok-Doboka megyében, ahol a románság többségben van, s a magyarság elleni hangulatot már nem is titkolják. Csak másodsorban féljük élet- és vagyonbiztonságunkat is, amely abban a pillanatban borulhat fel teljesen, mielőtt nem ismernénk el magunkra nézve is a román nemzetgyűlés határozatának érvényét. Hisz máris nem tűrik meg a magyar szövegű falragaszokat, mert fényes nappal tüntetőleg tépik le azokat.”*¹¹

Egy reprezentatív jellegű magyar „ellengyűlés” megtartásának ötlete december elején merült fel először kormányzati szinten. A hadügyminisztérium 1918. december 5-i átiratában jelezte Jászi Oszkár nemzetiségi miniszternek, hogy *„a gyulafehérvári eseményekkel szemben... célszerű lenne, ha a székelyek és a százszok hasonló gyűlésben az önrendelkezési jog alapján kimondanák a románoktól való teljes függetlenségüket, és egy alkalmat sem mulasztanának el, hogy azt folyton ne hangoztassák.”*¹²

A Kelet-magyarországi Főkormánybiztosság vezetői, valamint az Erdélyi Nemzeti Tanács és a kolozsvári Székely Nemzeti Tanács tagjai közös Intézőbizottságot hoztak létre az erdélyi magyarság érdekeinek képviselése céljából. A kolozsvári városháza nagytermében december 18-án tartott ülésükön kiáltványt fogadtak el,

amely leszögezte: nem lehet elvitatni az erdélyi magyarságtól azt a jogot, hogy saját ügyében maga határozzon és saját magát kormányozza.¹³ Egyben eldöntötték, hogy december 22-ére a gyulafehérvári román nagygyűléshez hasonló nagygyűlést hívnak össze Kolozsvárra azért, hogy tiltakozzanak a román megszállás ellen, és kifejezzék ragaszkodásukat a magyar állam iránt.¹⁴

Annak ellenére, hogy a nagyszebeni román Kormányzótanács nyilvánosan kijelentette: nem fogja megakadályozni a gyűlés megtartását, titokban utasította a román nemzeti tanácsokat és a nemzetőrseégeket, hogy akadályozzák meg a magyarok Kolozsvárra utazását. A gyűlés előtt több helyről is jelentették, hogy a román hadsereg betiltotta a férfilakosság Kolozsvárra utazását, aki pedig mégis menni akart, azt letartóztatták.¹⁵ A magyar kormány válaszul különvonatokat küldött Nagyváradra, Aradra, Dévára és Nagyenyedre, hogy ezek szállítsák a magyar lakosságot a nagygyűlésre. Sajtóértesülések szerint több helyen, így például Nagyenyeden vagy Aranyosgyéresen is a románok feltartóztatták a különvonatokat.¹⁶ Egy nappal a nagygyűlés előtt a *Világ* című polgári radikális napilapnak nyilatkozva Vincze Sándor, a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságának alelnöke elmondta, hogy abban reménykedtek, miszerint több mint negyedmillió ember vesz majd részt a tiltakozó gyűlésen. A románok erőszakoskodásai miatt azonban – jelentette ki – „*elmarad vagy százezer ember; de magát a tiltakozó demonstrációt semmi szín alatt meg nem akadályozhatják.*”¹⁷

Az Erdélyt megszálló és már Kolozsvár felé közelítő román csapatok parancsnoka, Traian Moşoiu tábornok mindenáron megpróbálta megakadályozni a nagygyűlés megtartását: felszólította a magyar kormányt, vonja vissza csapatait a városból, és intézkedjék, hogy a nagygyűlést tiltsa be. Ellenkező esetben megszállja a környező magaslatokat, és „*a kolozsvári gyűlést ágyúkkal fogja üdvözölni*”.¹⁸ Károlyi Mihály Fernand Vix alezredesnél, a budapesti szövetséges katonai misszió vezetőjénél tiltakozott, aki elismerte a tiltakozás jogosságát, és táviratban utasította a román katonai parancsnokságot, hogy a kolozsvári nagygyűlést ne próbálják megzavarni.¹⁹ A nagygyűlésen résztvevők számát illetően csak becsléseink vannak. Ezek az alábbiak:

- Mikes Imre könyvében 120 ezer főre becsülte a tömeget.²⁰
- Mikó Imre becslése ötvenezer fő volt.²¹
- Márki Sándor azt írta naplójában, hogy a várt 200 ezer ember talán csak huszadrésze tudott elmenni.²²
- Kelemen Lajos 12–15 ezer főre becsülte a résztvevők számát²³
- Visszaemlékezéseiben Kertész Jenő csak tízezer résztvevőt említ.²⁴

A város főterén megtartott nagygyűlésről szemléletesen számolt be naplójában Kelemen Lajos. „*Az Iparos Kör kapujától a templom járdájáig, sőt vaskerítéséig, s a Központi Szálló felé majd a járdáig tele volt emberrel. A járdák mindenütt tele. Jóformán félkört képeztek, mely az Iparos Kör előtt volt a legtömörebb, hol hering módjára állottak. Kétfelől zászlók csoportosultak. Vagy öt vörös zászló is*

volt. Ilyen alatt vonultak föl a banktisztviselők s a hadirokkantak és özvegyek, kik a színháztól kapták a vörös zászlót. [...] Legimpozánsabb volt a Mátyás király téren a vasutasok fölvonulása, kik szintén csak vörös zászló alatt jöttek. Velük érdekes vidéki, szilágysági és szabolcsi magyarok jöttek. [...] Külön jöttek a kolozsvári földműves gazdák két szép magyar zászló alatt, mintegy kétszázan. Tíz óra után negyeddel már jóformán együtt volt a hatalmas tömeg. Csakhamar elénekelték a Himnuszt. [...] Sütött a nap, de hideg volt, s a közönség halljukozni kezdett. Erre a vasúti banda a Marseillaise-t kezdte játszani. Éljenzések következtek, aztán újra türelmetlen halljukozás, pedig a Körben csak akkor nemrég kezdték a tanácskozást. A Szózat, új muzsikaszám s a Kossuth nóta után végre $\frac{3}{4}$ 11 felé megjelentek az erkélyen a gyűlés szónokai [...].”²⁵

Apáthy István, a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottságának elnöke patetikus beszédben állt ki a történeti Magyarország megőrzése mellett, és elfogadhatatlannak nevezte azt, ami 1918. december 1-jén Gyulafehérváron történt. Kijelentette, hogy Magyarország legyőzött ország, amiből azonban nem következhet, hogy „bármely itt lakó nemzetnek joga lehessen az ország földarabolását kimondani, és egyik darabját az egyik, másikat a másik államhoz csatolni”.²⁶

Ezt követően két román szociáldemokrata szólalt fel: az aradi Sava Damian-Ştrengar és Gheorghe Avramescu. Damian-Ştrengar leszögezte, hogy a román szocialisták nem azonosítják magukat a gyulafehérvári határozattal, és kifogásolta a Kolozsvárra utazó magyarok feltartóztatását. Avramescu román nyelven hasonló értelemben beszélt. „Magyarországon és Erdélyben – mondta – elnyomás alatt élünk. De Romániában is ez a rendszer: Magyarországon nem volt jogunk művelődni. De Romániában sincs másképpen. A mai helyzet megoldása az, hogy Erdély legyen független köztársaság svájci mintára.”²⁷

Ezután Vincze Sándor felolvasta a határozati javaslatot. Ez nem a független Erdély megteremtéséről szólt, hanem arról, hogy a nagygyűlés résztvevői a wilsoni elvek alapján „Magyarországgal egyazon népköztársasági állami közösségben kívánnak élni, és az egységes és csonkítatlan Magyarország keretein belül követelik minden itt lakó nemzet számára a teljes egyenlőséget, szabadságot és önkormányzatot.”²⁸ A határozat azt is kimondta, hogy az erdélyi magyarság és székelység teljes jogosultságú önkormányzati szervének a december 17-én egyesült Erdélyi Magyar és Székely Nemzeti Tanácsot, valamint a december 18-án általa megválasztott központi kormányzótanácsot ismerik el. Ennek elnökévé a nemzeti tanácsok Apáthy Istvánt, alelnökeivé pedig Sándor Józsefet, Janovics Jenőt és Vincze Sándort választották. A határozatot a nagygyűlés résztvevői előtt is felolvasták, majd ismét Apáthy mondott beszédet. A tömeg a Himnusz és a Marseillaise hangjai mellett ünnepelte az új Magyarország és Erdély elszakíthatatlan egységét, miközben a román csapatok Kolozsvártól nem messze már készen álltak a bevonulásra.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Eöttevényi Olivér, Krassó-Szörény vármegye főispánjának jelentése. Lugos, 1918. november 6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 40–1918–IX–27.
- 2 Eöttevényi Olivér, Krassó-Szörény vármegye főispánjának jelentése. Lugos, 1918. november 8. MNL OL K 40–1918–IX–82
- 3 Schill József Arad vármegyei alispán kérelme. Arad, 1918. november 7. MNL OL K 40–1918–IX–41.
- 4 A lippai járás főszolgabírójának jelentése. Lippa, 1918. november 12. MNL OL K 40–1918–sz. n.–6.
- 5 L. Balogh (2020) 29. old.
- 6 Romsics (2019) 128–129. old.; Romsics (2018) 126–127. old.
- 7 Fodor (2016) 159. old; Romsics (2019) 130.; Romsics (2019) 128. old.
- 8 Kóréh (é. n.) 23. old.; Mikes (1996) 138. old.
- 9 Fodor (2016) 160. old; Raffay (2019) 137. old.
- 10 Romsics (2018) 129–130. old.
- 11 Somlyói V. Ignác bethleni lakos jelentése az erdélyi magyarság helyzetéről és a román-ság magatartásáról. Közli L. Balogh (2020) 40. számú irat, 158–159. old.
- 12 A hadügyminisztérium átírata Jászi Oszkárnak az Erdély román katonai megszállása kapcsán tanúsítandó magatartásról, lásd L. Balogh (2020) 42. számú irat, 162. old.
- 13 Mikes (1996) 184–185. old; Romsics (2018) 146. old.
- 14 Az előkészületek során az is felmerült, hogy a nagygyűlésen ki kellene kiáltani az önálló Erdélyi Köztársaságot. Erre azonban nem került sor. MNL OL K 27, 1918. december 18.; Világ, 1918. december 19. 1–2. old.
- 15 Romsics (2018) 149. old.
- 16 Az Ujság, 1918. december 22. 8. old.; Világ, 1918. december 22. 2. old.
- 17 Világ, 1918. december 22. 2. old.
- 18 MNL OL K 27, 1918. december 21.
- 19 MNL OL K 27, 1918. december 21.
- 20 Mikes (1996) 186–187. old.
- 21 Mikó (1941) 11. old.
- 22 Márki Sándor naplója az impériumváltásról. Korunk, 2018. 11. sz. 91. old.
- 23 Kelemen (2017) 629. old.
- 24 Kertész (1929) 98. old.
- 25 Kelemen (2017) 629–630. old.
- 26 Romsics: (2018) 150. old.
- 27 Idézi Mikes (1996) 187. old.
- 28 Mikó (1941) 13. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 40–1918–IX–27

MNL OL K 40–1918–IX–82

MNL OL K 40–1918–IX–41

MNL OL K 40–1918–sz. n.–6.

MNL OL K 27, 1918. december 18., 21.

Feldolgozások

Fodor János (2016): Impériumváltás Marosvásárhelyen, 1918–1922. *Múltunk*, 2016. 2. sz.

Kelemen Lajos (2017): *Napló. I. [1890–1920].* Sajtó alá rendezte, szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Sas Péter. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.

Kertész Jenő (1929): A tíz év előtti Erdély napjai. Harmadik rész. *Korunk*, 1929. 3. sz.

Kórh Endre (é. n.): „Erdélyért”. A székely hadosztály és dandár története 1918–1919. Makkay Zoltán Könyvkiadó Vállalata. Budapest.

L. Balogh Béni (2020): Erdélyből jelentik. A Károlyi-kormány nemzetiségi minisztériumának válogatott iratai 1918. november 3. – 1919. január 29. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta L. Balogh Béni. Iskola Alapítvány Kiadó – Magyar Nemzeti Levéltár. Kolozsvár – Budapest. Márki Sándor naplója az impériumváltásról. *Korunk*, 2018. 11. sz.

Mikes Imre (1996): Erdély útja Nagymagyarországtól Nagyromániáig. Kaláka Könyvek. Sepsiszentgyörgy.

Mikó Imre (1941): Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig. A „Studium” kiadása, Budapest, 1941, [Reprint, é. n.]

Romsics Ignác (2019): Bethlen István. Politikai életrajz. Helikon Kiadó. Budapest.

Romsics Ignác (2018): Erdély elvesztése, 1918–1947. Helikon Kiadó. Budapest.

Raffay Ernő (2019): Erdély 1918–1919-ben. Tanulmányok. Harmadik kiadás. Kárpátia Stúdió. Köröstárkány – Kápolnásnyék.

POPÉLY GYULA

professor emeritus

Károli Gáspár Református Egyetem

Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary

ORCID: –

e-mail: –

A MAGYAR FELSŐFOKÚ OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK SZÉTZÚZÁSA A FELVIDÉKEN, 1919-1920

*THE CRUSHING OF HUNGARIAN HIGHER EDUCATION
INSTITUTIONS IN THE FELVIDÉK, 1919–1920*

ABSTRACT

Before 1918, several higher education institutions (law academies, theological academies) operated in addition to the Elizabeth University territories that became part of the Czechoslovak Republic. In this study, we present the evolution of their fate after 1918.

Keywords: history of higher education institutions, Czechoslovak Republic

Kulcsszavak: Csehszlovákia története, felsőoktatási intézmények

Bevezetés

A Csehszlovák Köztársasághoz került területeken 1918 előtt az Erzsébet Tudományegyetem mellett több felsőoktatási intézmény (jogakadémiák, teológiai akadémiák) működött. Jelen alfejezetben ezek 1918 utáni sorsának alakulását mutatjuk be – a szerk.

1. Felsőoktatási intézmények a Felvidéken 1918 előtt

A csehszlovák hadsereg által megszállt Felvidéken 1918 előtt négy felvidéki városban működtek felsőoktatási intézmények: Pozsonyban, Selmecbányán, Eperjesen és Kassán, ezek az alábbiak voltak:

- **Egy tudományegyetem (Pozsony)**
Pozsonyban működött az Erzsébet Tudományegyetem. (Ennek sorsáról jelen tanulmányban nem foglalkozunk – P.GY.)
- **Két jogakadémia (Eperjes és Kassa)**
Eperjes működött az 1667-ben alapított – az impériumváltás idején tehát már több évszázados múlttal rendelkező – és a Tiszai Ágostai Hitvallású

Evangélikus Egyházkerület által fenntartott Eperjesi Evangélikus Kollégium keretében jogakadémia.¹

Kassa adott otthont az 1777-ben alapított – tehát ugyancsak nagymúltúnak tekinthető – Magyar Királyi Állami Jogakadémiának.

- **Két evangélikus teológiai akadémia (Eperjes és Pozsony)**

Pozsonyban volt található a méltán híres Egyetemes Evangélikus Teológiai Akadémia, amelynek a Magyarhoni Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyetemes Egyház volt a fenntartója.²

Eperjes működött a már említett Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület által fenntartott Eperjesi Evangélikus Kollégium keretében a teológiai akadémia.³

- **Egy bányászati és erdészeti főiskola (Selmechánya)**

Selmechányán III. Károly magyar király 1735. június 22-én kelt rendelete vetette meg az alapját egy „Berg-Scholá”-nak, azaz bányaiskolának. A bányaiskolát az 1770. évi átszervezés után Mária Terézia magyar királynő „akadémia” címmel ruházta fel.⁴ A következő 150 évben az az iskola neve többször módosult, 1904-től, Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskolának hívták.⁵

- **Egy gazdasági akadémia (Kassa)**

Kassán 1875-ben létesítettek egy ún. gazdasági intézetet, amely azonban csak középfokú szakképzést nyújtott. Ezt a szaktanintézetet 1906-ban gazdasági akadémiává fejlesztették, miáltal az felsőfokú tanintézetévé vált. Hivatalos neve a következőképpen hangzott: Kassai Magyar Királyi Gazdasági Akadémia.⁶

2. A felvidéki felsőoktatási intézmények felszámolása

A csehszlovák állam megszületésével⁷ Felvidéken található felsőoktatási tanintézetek sorsa is megpecsételődött. A Selmechányai Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskola lett az első menekült tanintézet. Az 1918. év októberében itt még rendesen elkezdődött az új tanév. A főiskolának ekkor csaknem 400 hallgatója volt. December elején híre jött, hogy a csehek – magyar kormány jóváhagyásával – rövidesen megszállják a várost. A tanintézet vezetősége úgy döntött, hogy be sem várja az idegen bevonulást, és még magyar fennhatóság alatt álló területre távozik. Valóban 1918. december 14-én a tanári kar, valamint a hallgatók zöme – kb. 300 fő – elhagyta a várost, és egyelőre Budapestre menekült. A kormány átmeneti budapesti tartózkodás után Sopronba költöztette a főiskolát, ahol 1919. április 28-án megindult az oktatás egy volt gyalogsági laktanyában, egyelőre minden felszerelés és segédeszköz nélkül.

Hasonló sors érte a több évszázados múlttal rendelkező Eperjesi Evangélikus Kollégium felsőoktatási részlegeit is, a teológiai, valamint a jogtudományi kart. Anton Štefánek, a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium iskolaügyi referense 1919

márciusának első napjaiban ellátogatott Eperjesre, összehívatta a Kollégium vezetőségét és bejelentette, hogy a Kollégium felsőoktatási részlegének meg kell szűnie. Az ágostai hitvallású teológiai kar további fenntartása már csak azért is indokolatlan, mivel a csehszlovák államnak szándékában áll a Pozsonyban létrehozandó új egyetem keretében létesíteni egy teológiai kart, természetesen szlovák tanítási nyelvvvel. A jogtudományi kar pedig – ha úgy látja jónak – költözzön át a maradék Magyarországra.⁸ Ez így is történt. Mindkét nevezett főiskolai kar mindjárt márciusban távozott Eperjesről. A jogtudományi kar Miskolcra tette át a székhelyét, és a borsodi megyeszékhelyen folytatta rendeltetésszerű működését.⁹ A teológiai kar először Budapestre menekült, ahol a Pozsonyból ugyancsak kiutasított Egyetemes Evangélikus Akadémiával egyesülve folytatta működését.¹⁰ Idővel a Pozsonyból, illetve Eperjesről menekült evangélikus teológiai akadémiákat Sopronba telepítették, ahol azok a továbbiakban a Pozsonyból Pécsre menekült Erzsébet Tudományegyetem kihelyezett evangélikus hittudományi karát alkották.¹¹

A Kassai Állami Jogakadémia is hasonló sorsra jutott. Kassán a jogakadémia vezetése 1919. március első napjaiban már értesült Štefáneknek, az Eperjesen lebonyolított iskolabezárási tevékenységéről, ezért jónak látta felkészülni a legrosszabbakra. Rátvay Géza dékán március 6-ára rendkívüli kari értekezletet hívott össze, hogy felkészülhessenek a hírheft referens kassai látogatására. Az eldöntendő kérdés a következő volt: Miként fogadják az új hatalom emberét, illetve mit tegyenek a tanintézet megmentése érdekében? A szóban forgó kari értekezlet résztvevői úgy határoztak, hogy „a területi kérdések végleges eldöntéséig” a Felvidéken fokozatosan berendezkedő csehszlovák katonai és polgári közigazgatást egyszerűen csak „megszálló idegen hatalomnak” tekintik, és a hozzá való viszonyulásuk is ezen elvből indul ki. A dékán előterjesztésére az értekezlet résztvevői határozatban mondták ki: *a tanári kar „a cseh-szlovák kormány által esetleg kívánt esküt vagy fogadalmat megtagadja, mint olyant, ami az ő hazafias érzésével és a magyar állam iránti hűségével ellenkezik; hogy a cseh-szlovák kormány által esetleg felkínálható mindenemű megalkuvást visszautasít’, mivel csak a magyar kormány impériumát ismerheti el törvényesnek mindaddig, míg a magyar kormány hozzájárulásával megkötendő békeszerződés Kassa városát Magyarország testéből ki nem szakítja; hogy a jogakadémia tudományos működését megakadályozandó minden erőszakos beavatkozás ellen óvást emel, és a legerélyesebben tiltakozik, mint olyan ellen, ami a katonai megszállás lényegével ellenkezik és amit sem stratégiaileg, sem katonailag indokolni nem lehet; végül jóváhagyólag tudomásul veszi a dékán azon elhatározását, hogy a jogakadémia könyvtárát és szerelvényeit, valamint az oktatás céljaira rendelt tanfelszereléseit csak a fegyveres erőszaknak engedve adja át, és hivatalát is csak a fegyveres erőszak alkalmazása esetén hagyja el.”*¹²

Bármennyire is meglepő, de tény: 1919 tavaszán és nyarán az új államhatalom még nem tett lépéseket a kassai jogakadémia felszámolására. Úgy tűnik, a bolsevizmus elleni harc ürügyén Magyarország ellen folyó fegyveres fellépés, a város átmeneti birtokba vétele a magyar Vörös Hadsereg egységei által, majd az újbóli

csehszlovák bevonulás 1919 júliusában, illetve az azt követő politikai és katonai zűrzavar idején az iskola sorsa a hatalom számára másodrendű kérdéssé vált. „*Midőn az 1918/19. tanévet befejezve pihenőre tértünk – tekintett vissza egy év múlva Rátvay dékán az 1919. év nyarára –, alig volt reményünk, hogy a következő tanévre megnyithassuk az ősi főiskola kapuit. Még szeptember elején sem tudtuk, hogy mi sors vár a jogakadémiára. Miután a cseh-szlovák állam tanügyi főhatósága nem rendelkezett, arra határozta el magát a jog- és államtudományi kar, hogy a tanévet megnyitja.*”¹³

Az akadémia vezetése 1919. szeptember 1-jén meghirdette a beíratásokat a soron következő tanévre. A hatalom csak ezt követően eszmélt fel, és szánta el magát a határozott közbelépésre. Szeptember második felében újból színre lépett Štefánek, és hozzálátott a jogakadémia felszámolásához. Szeptember 27-én Štefánek egy karhatalmi asszisztenciával megerősített bizottság élén jelent meg Kassán, azzal a szándékkal, hogy ott egyszerűen bejelenti a jogakadémia bezárásának tényét, a dékántól átvegye a tanintézet vagyonát és felszerelését, az iskola tantermeit és egyéb helyiségeit pedig hivatalosan lezárja és lepecsételje. Szándéka és cselekedete jogszerűségének igazolásául átadott Rátvay dékánnak egy általa aláírt szlovák nyelvű végzést, amelyben az iskolaügyi miniszter, valamint a szlovákiai teljhatalmú miniszter döntéseire hivatkozva elrendeli a tanintézet megszüntetését. Közben utalt rá, hogy a hallgatók tanulmányaikat befejezhetik a pozsonyi tudományegyetem egyelőre még meghagyott jogtudományi karán. Az akadémia épületét és teljes leltárát ideiglenes megbízással a Kassára kinevezett csehszlovák tanfelügyelő, Ján Šimeček-Gara fogja átvenni. Rátvay dékán azonnal szóbeli óvást emelt Štefánek eljárása ellen. Meglepő, de Štefánek ezen érvek ellen nem lépett fel a tőle megszokott szigorú kérlelhetetlenséggel. Azt javasolta Rátvay dékánnak, hogy „a tárgyalások további felvétele végett” utazzék fel Pozsonyba, és ott október 4-én keresse fel Vavro Šrobárt, Szlovákia teljhatalmú miniszterét.¹⁴

A kari vezető a Štefánek-látogatás másnapján, szeptember 28-án levélben értesítette Šrobár minisztert az előző napon történekről, és megindokolta a jogakadémia felszámolásának törvénytelenségét. Ezt követően 1919. október 4-én – Rátvay Géza, Réthelyi Ferenc valóban jelentkezett a pozsonyi minisztériumban, ahol módjukban volt találkozni Szlovákia teljhatalmú miniszterével. Elvárásaiban azonban csalódnia kellett. Itt szó sem lehetett semmilyen tárgyalásról, Šrobár miniszter ilyesmire nem méltatta a nála kilincselő kassaiakat. Mindössze arra volt hajlandó, hogy ő is közölje velük a referense által egyszer már tudomásukra hozott kegyetlen valóságot: a kassai jogakadémia megszűnik. Az intézet hallgatói tanulmányaikat befejezhetik a felszámolt pozsonyi egyetem egyelőre még megtűrt jogi karán. A kassai küldöttség pozsonyi igyekezete tehát eredménytelennek bizonyult.

Rátvay Géza dékán és Réthelyi Ferenc tanár Pozsonyból haladéktalanul felutaztak Prágába, hogy ott az Iskolaügyi Minisztériumban próbáljanak támogatókra találni a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium hajthatatlan szigorával szemben. Bizonyára maguk is meglepődtek azon, hogy Prágában hajlandók voltak meghall-

gatni őket, sőt részben méltányolták is érveiket. A prágai Iskolaügyi Minisztériumban történekről néhány nap múlva Rátvay dékán már többek között a következőket nyilatkozta a sajtónak: „... a minisztériumban Sommer Ottó dr. osztálytanácsos, egyetemi magántanár személyében megértő lélekre találtam (...) Pozitív ígéretek kaptam abban az irányban, hogy a pozsonyi kormánnyal egyetértőleg kedvezően fogják a jogakadémia ügyét elintézni. (...) az a benyomásom (...), hogy a kassai jogakadémia éppúgy tovább fog működni, mint a pozsonyi egyetem jogtudományi kara, vagyis még három évig az előadások megtarthatók lesznek, hogy azok a hallgatók, akik tanulmányaikat itt megkezdték, itt be is fejezhessék.”¹⁵

Otto Sommer minisztériumi osztálytanácsos 1919. október 24-én személyesen utazott el Kassára, hogy ott a jogakadémia vezetése elé terjessze a tanügyi kormányzat pontokba foglalt álláspontját a tanintézet további sorsával kapcsolatban. Ennek lényege a következő megállapítás volt: a Kassai Állami Jogakadémia az 1921/22-es tanév végéig – tehát még három tanéven keresztül – rendeltetésszerűen végzi munkáját, miközben csorbíthatatlanul megtartja autonómiáját. Az előadások továbbra is magyar nyelven folynak, de a szlovák nyelv oktatása is kötelező. A fennálló körülmények között ezen feltételek kiharcolása igazi sikernek volt tekinthető. A Štefánek által szeptember 27-én már megszűntnek nyilvánított tanintézet – ezt a határozatot október 4-én Šrobár tejhatalmú miniszter is megerősítette – végül 1919. október 30-án megtarthatta tanévnyitó Veni Sanctéját, és 1919. november 4-én az előadások is elkezdődhettek. A következő két tanév – 1920–1921, 1921–1922 – viszonylag simán lezajlott. Ezek után került sor, 1922. július 31-én a 265 éves múltra visszatekintő jogakadémia utolsó tanévzáró ünnepségét. Ez a szomorú nap egyúttal az utolsó magyar felsőfokú tanintézet búcsúját is jelentette a csehszlovák uralom alá jutott Felvidéken.¹⁶

A Kassai Állami Gazdasági Akadémia felszámolása már sokkalta gyorsabb lefolyású volt. A tanintézet épületébe már 1919 őszén beköltöztettek egy középiskolai jellegű, „csehszlovák” tannyelvű gazdasági szakiskolát, azaz annak az 1919/20-as tanévben induló első évfolyamát. A hatalom ebben a tanévben még megengedte a magyar tanintézet működését, de csakis abból a célból, hogy a tanulmányaikat még be nem fejezett hallgatók leállamvizsgázhassanak, illetve megszerezhessék végbizonyítványukat. A tanintézetet 1920. június 30-án megszűntnek nyilvánították.¹⁷

Az 1920. év őszi kezdődő tanévben a Felvidéken még két magyar felsőfokú tanintézetben folyt oktatás. Az egyik a felszámolt pozsonyi tudományegyetem még megtúrt jogtudományi kara volt, a másik pedig a Kassai Állami Jogakadémia. Az államhatalom mindkét tanintézet vezetésének megígérte, hogy 1922. július 31-ig elláthatják oktatási feladatukat. A pozsonyi tanintézet azonban nem tolthette ki a hatalom által a számára engedélyezett türelmi időt.

Kassán azonban a jogakadémia 1921 őszén még elkezdhetette utolsó tanévét, amely 1922 nyarán annak rendje és módja szerint véget is ért. A megszűnés előtt álló kassai jogakadémia hallgatói 1922. július 2-án, vasárnap hatalmas tiltakozó nagygyűlést szerveztek, amelyen a tanintézetük napokon belül sorra kerülő bezá-

rása ellen emelték fel szavukat. A tiltakozó nagygyűlés záróakkordjaként Spenik Sándor joghallgató felolvasott egy határozati javaslatot, amelyet a tárcavezető miniszterhez szándékoztak felterjeszteni. Ebben felsorolták mindazokat a hátrányokat, amelyek a kassai joghallgatókat érik tanintézetük bezárása következtében. A határozati javaslat lényege a következő kérelem volt: *„Ha már nem volna megengedhető, hogy a jogakadémia továbbra is fönntartassék, legalább 2 évre biztosítsák még fönntállását, hogy a joghallgatók tanulmányaikat befejezhessék.”*¹⁸ A kassai joghallgatók, akadémiai tanárok, sőt a városi magisztrátus mindennemű kérvényezése és tiltakozása hiábavalónak bizonyult.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gömör János (1933): Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531–1931). Prešov.
- 2 A Magyarhoni Ág. Hitv. Ev. Keresztény Egyetemes Egyház Theológiai Akadémiájának 1914/15-iki Évkönyve. Pozsony 1915.
- 3 Gömör János (1933): Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531–1931). Prešov.
- 4 Mihalovits János (1935): Az első bányatisztképző tanintézet alapítása Magyarországon. Budapest. Mihalovits János (1938): A selmeci bányászati akadémia alapítása és fejlődése 1846-ig. Sopron.
- 5 Kornis Gyula (1927): Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest. 348–349. old.; Somogyi József (1942): Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Budapest.
- 6 Csiki László (1941): Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete. Budapest.
- 7 Erről bővebben lásd Gulyás László (2014): A csehszlovák állam titkos születésnapja, avagy mi történt Prágában 1914 őszén. *Acta Scientiarum Sicialium* 2014/2. szám 23–32. old. Továbbá Gulyás László (2019): Versailles fényes termeiben 1. A csehszlovák–magyar határ születése a békekonferencián. In Gulyás László szerk. (2019): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 105–123. old., illetve Gulyás László (2021): Hogyan született meg a csehszlovák állam? In Gulyás, László – Sziridopoulos, Archimédész szerk. (2021) Trianoni kiskaté: 101 kérdés – 101 válasz a békediktátumról. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 45. old.
- 8 Gömör János (1933): Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531–1931). Prešov 71–72. old.
- 9 Bruckner Győző (1943): A Tiszai Evangélikus Egyházkerület miskolci jogakadémiájának múltja az eperjesi ősi kollégium tükrében. Miskolc. 31. old.
- 10 A helybeli magy. ev. theol. áthelyezése Budapestre. *Híradó*, 1919. november 14. 2. old.
- 11 Zsedényi Béla (1933): Az Eperjesi Ev. Kollégium nemzetközi sorsa és jogi személyisége. Miskolc 7. old.
- 12 Slovenský národný archív, Bratislava. Kráľovská právnická akadémia v Košiciach. Kartón č. 2. Inv. č. 8. Jegyzőkönyv. Fölvétetett Kassán, 1919. évi március hó 6-án a Jog- és Államtudományi Kar rendkívüli üléséről.
- 13 Slovenský národný archív, Bratislava. Kráľovská právnická akadémia v Košiciach. Kartón č. 2. Inv. č. 8. Jegyzőkönyv. Felvétel Kassán a Jog- és Államtudományi Kar 1920. évi június 8-án tartott rendes (évváró) ülésében.
- 14 Slovenský národný archív, Bratislava. Kráľovská právnická akadémia v Košiciach. Kartón č. 2. Inv. č. 8. Jegyzőkönyv. Felvétel Kassán, 1919. évi október hó 25-én tartott II. (rendes) üléséről.
- 15 Jogakadémiánk sorsa. Kassai Újság, 1919. október 12. 1. old.
- 16 Ősi jogakadémiánk legutolsó tanéve. Kassai Újság, 1922. augusztus 21. 1–2. old.
- 17 Ősz Béla (1922): Felsőmagyarország iskolaügye a cseh megszállás alatt. Budapest. 73–74. old.

- ¹⁸ A kassai jogakadémia jövője. Kassai Napló, 1922. július 4. 3. old.; Jogászok tiltakozó nagygyűlése. Kassai Újság, 1922. július 5., 1-2. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Leváltári források

- Slovenský národný archív, Bratislava. Kráľovská právnická akadémia v Košiciach. Kartón č. 2. Inv. č. 8. Jegyzőkönyv. Fölvétetett Kassán, 1919. évi március hó 6-án a Jog- és Államtudományi Kar rendkívüli üléséről.
- Slovenský národný archív, Bratislava. Kráľovská právnická akadémia v Košiciach. Kartón č. 2. Inv. č. 8. Jegyzőkönyv. Felvétel Kassán a Jog- és Államtudományi Kar 1920. évi június 8-án tartott rendes (évváró) ülésében.
- Slovenský národný archív, Bratislava. Kráľovská právnická akadémia v Košiciach. Kartón č. 2. Inv. č. 8. Jegyzőkönyv. Felvétel Kassán, 1919. évi október hó 25-én tartott II. (rendes) üléséről.

Feldolgozások

- Bruckner Győző (1943):** A Tiszai Evangélikus Egyházkerület miskolci jogakadémiájának múltja az eperjesi ősi kollégium tükrében. Miskolc.
- Csiki László (1941):** Mezőgazdasági szakoktatásunk kialakulása, fejlődése és mai helyzete. Budapest.
- Gulyás László (2014):** A csehszlovák állam titkos születésnapja, avagy mi történt Prágában 1914 őszén. Acta Scientiarum Sociarum 2014/2. szám 23–32. old.
- Gulyás László (2019):** Versailles fényes termeiben 1. A csehszlovák–magyar határ születése a békekonferencián. In Gulyás László szerk. (2019): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 105–123. old.
- Gulyás László (2021):** Hogyan született meg a csehszlovák állam? In: Gulyás, László – Sziridopoulos, Archimédész szerk. (2021) Trianoni kiskaté: 101 kérdés – 101 válasz a békediktátumról. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 45. old.
- Gömöry János (1933):** Az Eperjesi Ev. Kollégium rövid története (1531–1931). Prešov.
- Kornis Gyula (1927):** Magyarország közoktatásügye a világháború óta. Budapest.
- Mihalovits János (1935):** Az első bányatisztképző tanintézet alapítása Magyarországon. Budapest.
- Mihalovits János (1938):** A selmeci bányászati akadémia alapítása és fejlődése 1846-ig. Sopron.
- Ósz Béla (1922):** Felsőmagyarország iskolaügye a cseh megszállás alatt. Budapest. 73-74. old.
- Somogyi József (1942):** Hazánk közoktatásügye a második világháborúig. Budapest.
- Zsedényi Béla (1933):** Az Eperjesi Ev. Kollégium nemzetközi sorsa és jogi személyisége. Miskolc 7. old.

TURNÁR ERIK

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola

*PhD-student, University of Pécs, Faculty of Humanities and Social
Sciences, Doctoral School of Interdisciplinary Studies*

ORCID: 0009-0000-3075-7504

e-mail: erikturnar@gmail.com

A BRESZT-LITOVSZKI BÉKESZERZŐDÉS ÉS NÉMETORSZÁG KELETI BIRODALMA

*THE TREATY OF BREST-LITOVSK AND GERMANY'S EASTERN
EMPIRE*

ABSTRACT

From the first battles of 1914 the German army had superiority over Russia throughout the war. In the spring of 1915 the Central Powers dealt a crippling blow to the Russian Empire, which had fallen in early 1917, not being capable to sustain the staggering losses of the war. The Provisional Government decided to continue the war which decision rendered it to suffer the same fate as the tsarist monarchy. In contrast, the Bolshevik leadership after the October Revolution wanted to leave the war completely, but it had to face the ever increasing demands of Germany. Finally in March 1918 the Central Powers and Soviet-Russia made peace but Russia had to give up huge territories which became Germany's eastern empire until the end of the Great War. To exploit its success, Germany launched multiple military campaigns. The most notable were the occupation of Ukraine and the expeditions in Finland and the Caucasus.

Keywords: Germany, World War I, Russia, Bolsheviks, Brest-Litovsk

Kulcsszavak: Németország, első világháború, Oroszország, bolsevikok, Breszt-Litovszk

Az első világháború során már a kezdeti német-orosz ütközetekben nyilvánvalóvá vált, hogy a német hadsereg jelentős fölényrel bír orosz ellenfelével szemben. Az 1914-es tannenbergi győzelmet követően 1915 folyamán megsemmisítő csapást mértek a központi hatalmak az orosz hadseregére, melynek során Kelet-Európa jelentős részét megszállták. 1917-re a háborúban teljesen kimerült

Oroszország két egymást követő forradalmat is megért, melyek tovább növelték a német–osztrák–magyar csapatok által uralt területeket, melyek sorsának alakulásában a bolsevik hatalomátvétel alapvető változást okozott.

A bolsevikok november 7-i petrográdi hatalomátvételét követően egy olyan vezetés került hatalomra, mely felismerte, hogy a fennmaradása érdekében bármilyen áron békét kell kötnie a központi hatalmakkal. A központi hatalmakkal folytatott tárgyalások 1917. december 1-jén kezdődtek meg, de egy hónapig semmilyen eredmény nem született, ráadásul a bolsevikok 28-án elnapolták a tárgyalást. A németek gyanítani kezdték, hogy a Trockij vezette delegáció csak az időt próbálja húzni, ezért amikor január 9-én újraindultak a tárgyalások, a németek sokkal keményebb állaspontra helyezkedtek, mint a decemberi tárgyalások alatt. Követelték Lengyelország, Ukrajna, Litvánia és Lettország elszakadását, aminek hatására Trockij egyszerűen megszakította a tárgyalást.¹ A központi hatalmak a függetlenségét kinyilvánító Ukrajnával 1918. február 9-én békét kötöttek, ami a bolsevik tárgyalófél pozícióját tovább rontotta.² A német hadvezetés a kezdetektől a katonai megoldást szorgalmazta. Hoffmann február 18-án indította meg az Ökölcsapásra (Faustschlag) keresztelt hadműveletet, melynek során a német katonák érdemi ellenállásba nem ütköztek, és mélyen benyomultak Oroszország területére. Február 21-én a befagyott Balti-tenger jegén átkeltek az észti szigetekről a kontinensre és Petrográd irányába indultak. 22-én ultimátumot küldtek Petrográdba, amelyben már Finnország függetlenségét is követelték. A 48 órás határidő lejártá előtt, 24-én a bolsevik vezetés elfogadta a feltételeket.³

Március 3-án, Breszt-Litovszkban került sor a békeszerződés aláírására. A szerződés értelmében Oroszországnak ki kellett ürítenie a Baltikumot, Belaruszt, Kelet-Anatóliát, Ardagan, Karsz és Batum vidékét, valamint el kellett ismernie Finnország és Ukrajna függetlenségét és a központi hatalmak és Ukrajna között békeszerződést. A békeszerződés értelmében hatmilliárd német márka hadisarcot kellett fizetnie az orosz vezetésnek. A területi elcsatolások rendkívül súlyos gazdasági veszteséget hordoztak. Oroszország elvesztett 780 ezer km² területet, amivel az ország elvesztette vastermelése 73%-át, szénkészleteinek 79%-át, valamint négyezer különböző üzem is német birtokba került. A békeszerződéssel megszületett Németország 1918-as keleti impériuma.⁴

A breszt-litovszki béke egyértelműen az annexiópártiak elképzelései szerint lett megkötve, de ez nem jelentette, hogy a német vezetésen belül ne lettek volna olyanok, akik eltérően gondolkodtak Németország kelet-európai politikájáról. A Richard von Kühlmann vezette külügyminisztérium erősen ellenezte a túlzott keleti expanziót. 1918 folyamán a külügyminisztérium és az OHL közötti ellentét állandó volt Kühlmann júliusi menesztéséig. Az ő álláspontja az volt, hogy a történetek ellenére Oroszország továbbra is Európa egyik nagyhatalma, és nem szabad túlzott követelésekkel fellépni vele szemben, mivel az magában hordozza annak veszélyét, hogy az új bolsevik vezetés megpróbál egyezsége jutni a nyugati nagyhatalmakkal. Kühlmann részt vett a breszt-litovszki tárgyalásokon, de ott Luden-

dorff álláspontja győzedelmeskedett. A béke megkötése után megpróbálta elejét venni a meggondolatlan kalandoknak.⁵

A katonai vezetők – mint Erich Ludendorff, Max Hoffmann, vagy Rüdiger von der Goltz – szerint a keleti lehetőségeket a legjobban ki kellett aknázni, valamint elejét kellett venni a bolsevik befolyás terjedésének. Ez a két – a gyakorlatban a megfelelő tervezést teljes mértékben mellőző – célkitűzés határozta meg a kelet-európai katonapolitikát. A német hadsereg (és kisebb mértékben a szövetségeseik) három fontos műveletet vezényelt le Kelet-Európában 1918-ban: az ukrainai megszállást, a finnországi intervenciót, valamint a kaukázusi expedíciót.

Az Ukrán Népköztársaság és a központi hatalmak kapcsolatát az 1918. február 9-én megkötött békeszerződés határozta meg, melyben Ukrajna az elismerésért cserébe élelmiszerrel támogatta a központi hatalmak – elsősorban a németek – csapatainak ellátását. Ukrajna területének nagy része a bolsevikok irányítása alatt állt, amire hivatkozva Ludendorff sürgette a bolsevikellenes harcot. A német és osztrák-magyar csapatok 1918 áprilisára kiszorították a bolsevikokat Ukrajna területéről, de nem sikerült tényleges rendet teremteni. A paraszti felkelőcsoportok, valamint az anarchisták tevékenysége Pavel Szkoropadszkij április 29-i puccsához vezetett, aki elűzte az addig működő Radát és magát hetmanná nyilvánította. Szkoropadszkij élvezte a németek támogatását és a német csapatok segítségével nagyjából sikerült rendezett viszonyokat teremteni. Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy Németországnak fenn kellett tartania Ukrajna megszállását. Ez 600 ezer katonát jelentett, ráadásul az Ukrajnából származó élelmiszer éppen elég volt a megszálló hadsereg ellátásra. A világháború viszonylatában a megszállás leglényegesebb eredménye több mint félmillió német katona értelmetlen lekötése volt keleten, akikre nagy szükség lett volna a nyugati fronton.⁶

A kaukázusi expedíció nem vont el akkora mértékben csapatokat Németországtól, mint az ukrainai megszállás, de lényeges töréspontot mutatott a háborús szövetségben. A konfliktus hátterében az állt, hogy a függetlenségüket frissen kikiáltó kaukázusi államok az oszmán terjeszkedés számára fontos területeket jelentettek. Május végére Azerbajdzsán és Grúzia egyezséget kötött a németekkel, illetve elismerte a breszt-litovszki békeszerződést, de Örményország fenntartotta a hadiállapotot az Oszmán Birodalommal, így a török hadsereg megkezdte a Kaukázus meghódítását. Fontos megjegyezni, hogy a későbbiekben az oszmánok Grúziát és Azerbajdzsánt ugyanolyan ellenséggként kezelték, mint az örményeket. A németek számára fontos volt a transzkaukázusi vasútvonal biztosítása, mivel a bakui olaj stratégiaiag nagyon fontos volt a német hadigépezetnek – a sors fintora, hogy végül semennyi olajat sem sikerült Németországba szállítani. A német expedíciós erőt 3 ezer fő képezte, akik kiegészültek a grúz, illetve grúziai német erőkkel. A haderő június 10-én ért Tbiliszibe. Az oszmán csapatok június 4-én megadásra kényszerítették Örményországot és folytatták az útjukat a grúz főváros felé, ami június 10-én oszmán-német összecsapásba torkolt. Az incidensre válaszul a német kormány azzal fenyegette meg a törököket, hogy ha a kaukázusi csapataikat nem vonják vissza, Németország

visszarendeli a birodalom katonai támogatását. Ennek hatására a török csapatokat ideiglenesen visszavonták, de a két szövetséges kaukázusi rivalizálása megmaradt. A nyár folyamán a kaukázusi német erőket kettő, a Balkánról átvezényelt hadosztállyal erősítették meg a Baku elfoglalására indított támadásra, mivel továbbra is valószínű volt a törökökkel az összecsapás. Augusztus 27-én megállapodás született a németek és a bolsevikok között egy Baku elleni közös hadműveletről, de a valószínűleg inkább párhuzamos cselekvésről lehet beszélni, gyakorlati együttműködés a felek között nem volt. Az oszmán csapatok – a németek figyelmeztetését figyelmen kívül hagyva – szeptember 15-én elfoglalták Bakut. Habár a bakui hadműveletre megindult a felkészülés, a német csapatokat október 21-én hazarendelték Németországba, az egyre jobban elhatalmasodó politikai válság következtében. Az utolsó német alakulat 1918 decemberében hagyta el a Kaukázust.⁷

A kaukázusi expedíció az ukrainai eseményekhez hasonlóan súlyos fiaskó volt, aminek több negatív következménye is volt. Elsősorban meg kell említeni a német-török ellentétet, ami a világháború alatt teljesen értelmetlen és különösen veszélyes volt. Ahogyan Ukrajnára is, a Kaukázusra is igaz, hogy sokkal több katonát vett igénybe, mint amekkora hasznot ígért. A balkáni frontról két hadosztályt vezényeltek át, ami az alakulatok feltöltöttségétől függően 20-30 ezer katonát jelentett, akiknek a jelenléte éppen a háború utolsó hónapjaiban értékelődött fel.

Az előző két eseménytől eredményében eltérő volt a finnországi intervenció. Finnországban, Oroszországtól való elszakadását követően polgárháború tört ki. A finn kommunisták és ellenfelek között kitörő harcokban a bolsevikok igyekeztek az előbbieket győzelmét elősegíteni, de a breszt-litovszki békeszerződés meggátolta, hogy fegyveres segítséget nyújtsanak. Mivel a kommunisták tartották uralmuk alatt a legnépesebb területeket, a finn fehér csapatok parancsnoka, Mannerheim tudta, hogy külföldi segítségre van szükség a győzelem biztosítására. Mannerheim bizalmatlanul állt a németekhez, ő személyesen svéd segítségben reménykedett, de ennek hiányában Németországhoz fordult segítségért. A németek számára a svéd vasérc-szállítmányok biztonságából kifolyólag érdekük volt egy baráti Finnország léte.⁸

A finnek segítségére létrejött a német Balti Hadosztály – nagyjából 14 ezer fő – és Rüdiger von der Goltz tábornok parancsnoksága alá került, de csak 1918 áprilisától vett részt a harcokban.⁹ Finnországban a három legfontosabb város Tampere, Helsinki és Viipuri volt, ezek birtoklása eldöntötte a háborút. Mannerheim a csapataihoz legközelebb elhelyezkedő Tampere elfoglalását tűzte ki célul. A fehérek március 22-én értek a város közelébe és az első, március 25-én indított támadás még sikertelen volt.¹⁰ Április 1-jén Mannerheim ultimátumban követelte a város átadását, de ezt a kommunisták megtagadták. A fehérek jelentős tüzérségi támogatást vetettek be a város elfoglalására, ennek ellenére a megmaradt 11 ezer védő csak április 6-án adta meg magát.¹¹

A német csapatok április 3-án szálltak partra Finnországban. Április 11-én Goltz támadást indított Helsinki elfoglalására, és a vörösök védelme mindössze két nap

alatt összeomlott, így a finn főváros április 13-án a németek kezébe került.¹² Helsinkitől 77 km-re keletre egy újabb német különítmény ért partot, mely április 18-án elvágta A Viipuri felé vezető útvonalat. Mannerheim 28-án elfoglalta a várost, lezárva a polgárháborút.¹³ A harcokat követően a finn belpolitikát meghatározta a német dominancia. 1918 nyarán a finn politikusok mozgástere folyamatosan csökkent, aminek látványos betetőzése volt, hogy 1918. október 9-én Friedrich Karl von Hessen grófot a németek nyomására a finn parlament Finnország királyává választott. Érdekesség, hogy ő maga nem fogadta el a választást és 1918 decemberében hivatalosan is lemondott a finn koronáról.¹⁴

A finnországi „királycsináláshoz” hasonló folyamat zajlott le a német fennhatóság alá került Baltikumban is. Észtország és Lettország egyesítése napirenden volt, ennek keretében a németek egy balti hercegséget akartak létrehozni, ahol a vezető szerep a balti németekre hárult volna. Ugyanakkor vita tárgyát képezte a jövőbeli balti állam kapcsolódása a birodalomhoz. II. Vilmos ragaszkodott ahhoz, hogy a területek uralkodója a mindenkori porosz király legyen és szorosan kapcsolódjanak Németországhoz, ezzel szemben mások azon a véleményen voltak, hogy a területnek csak laza kapcsolatban kellene állnia a német állammal.¹⁵ A kérdés rendezésére a háború végéig nem került sor, a terület így végig katonai megszállás alatt maradt, annak minden visszásságával együtt. A német fegyverletétel előtt volt még egy utolsó próbálkozás a terület hercegséggé szervezésére, de ez a gyakorlatban már nem tudott hatást gyakorolni az eseményekre. Litvániában a Litván Tanács, a Taryba a németek árnyékában igyekezett az ország jövőjét megalapozni. Az Ober Ost jelenléte miatt 1918-ban a litván állam megszervezésére kizárólag német engedéllyel volt lehetőség. Az 1917 decemberében megfogalmazott nyilatkozat kimondta a Németország és Litvánia közötti uniót, de ezt a litvánokkal nem lehetett elfogadtatni. 1918. február 16-án új nyilatkozatot fogalmaztak meg, mely viszonylagos függetlenséget engedett Litvániának a szoros német-litván kapcsolatok megtartása mellett. A nyilatkozatot a Taryba mellett II. Vilmos is elfogadta március 23-án. Ennek ellenére az erős német kontroll a háború végéig megmaradt, önálló politikára gondolni sem volt érdemes.¹⁶

Végül, de nem utolsó sorban érdemes néhány szó erejéig Lengyelország háború alatti alakulásáról is megemlékezni. A központi hatalmak csapatai 1916-ra elfoglalták a Kongresszusi Lengyelország területét és 1916. november 5-én kihírdették Lengyelország létrehozását.¹⁷ 1917. október 14-én II. Vilmos és IV. Károly Lengyelország irányítására létrehozta a Régenstanácsot Zdzisław Lubomirski herceg vezetésével (akinek javaslatára a Régenstanács 1918. november 14-én átadta a hatalmat Pilsudskinak).¹⁸ Lengyelországot a központi hatalmak egy német és egy osztrák-magyar megszállási övezetre osztották és 1918-ig alapvetően egyetértés volt a felek között azt illetően, hogy Lengyelország jövőjét közösen döntenek el. A breszt-litovszki béke megkötését követően az annexiópárti német körök – nem utolsó sorban a katonai vezetés, mely már korábban is hajlamos volt a Monarchiát másodlagos partnernek tekinteni – egyre erősebben követelték egész Lengyelor-

szág német irányítás alá kerülését. Az év folyamán folyamatosak voltak a viták a felek között, amelyeken a megegyezés esélyét erősen csökkentette, hogy a Kühlmannhoz hasonló mérsékeltek egyre jobban elszigetelődtek. A háború végéig nem született megállapodás Lengyelország jövőjéről, az utolsó hónapokban a német vezetés egyoldalúan német ügyként foglalkozott a lengyel kérdéssel.¹⁹

Elmondható, hogy a német politikán belül két különböző nézőpont érvényesült Kelet- Európa jövőjét illetően, valamint, hogy a katonai sikerek, illetve az annexiópárti katonai vezetők egyre meghatározóbb szerepe a birodalom irányításában az agresszív keleti politika térnyerését és győzelmét jelentette 1918-ra. A keleti hódítás kiterjesztése a gyakorlatban feleslegesen vont el értékes csapatokat az aktív háborús frontokról, jelentősen megnehezítette a német-orosz megegyezést, és ami a háború során talán a legfontosabb, hozzájárult a szövetségesek közötti ellentétek kiéleződéséhez. A világháború elvesztése egyet jelentett a keleti impérium szétesésével is, ami a német Ostpolitik teljes újragondolását igényelte.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Pipes, Richard (1997): Az orosz forradalom története. Európa Könyvkiadó. Budapest. 192–196. old.
- 2 Horak, Stephen M. (1988): The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. Columbia University Press. New York. 43. old.
- 3 Buttar, Prit (2017): The Splintered Empires. The Eastern Front 1917-1921. Osprey Publishing. Oxford. 265–269. old.
- 4 Lengyel István (1975): A breszt-litovszki béketárgyalások. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 279–282. old.
- 5 Baumgart, Winfried (1978): Deutsche Ostpolitik 1918-1926. 242. old. In: Fischer, Alexander – Schwabe, Klaus – Moltmann, Günther (Hrsg.): Russland, Deutschland, Amerika: Festschrift für Fritz T. Epstein zum 80. Geburtstag. Steiner. Wiesbaden. 239–256. old.
- 6 Baumgart (1978) 244–246. old.
- 7 Baumgart, Winfried (1966): Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. R. Oldenbourg Verlag. Wien–München. 174–208. old.
- 8 Buttar (2017) 295–296. old.
- 9 Goltz, Rüdiger von der (1920): Meine Sendung in Finnland und im Baltikum. Verlag von K. F. Koehler. Leipzig. 47. old.
- 10 Hoppu, T. – Haapala, P. (2010): Tampere 1918: A Town in the Civil War. Tampere Museum. Tampere. 181–203. old.
- 11 Buttar (2017) 302. old.
- 12 Goltz (1920) 59–60. old.
- 13 Buttar (2017) 305–306. old.
- 14 Hessen, Rainer von (2009): König im „Land der ersten Augen“. Das finnische Thronangebot an Prinz Friedrich Karl von Hessen im Sommer 1918. 190-204. old. In: Heidenreich, Bernd (Hrsg.): Kronen, Kriege, Künste. Das Haus Hessen im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurter Societäts-Druckerei. Frankfurt. 190–204. old.
- 15 Baumgart (1966) 67–68. old.
- 16 Eidintas, Alfonsas – Bumblauskas, Alfredas – Kulakauskas, Antanas – Tamošaitis, Mindaugas (2013): The History of Lithuania. Publishing House Eugrimas. Vilnius. 146–154. old.
- 17 Szokolay Katalin (1997): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest. 129. old.
- 18 Dziewanowski, M. K. (1969): Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918-1922. Hoover Institution Press. Stanford. 57–59. old.
- 19 Németh István (2009): Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871-1918). L'Harmattan Kiadó. Budapest. 331–338. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Forrás

Goltz, Rüdiger von der (1920): Meine Sendung in Finnland und im Baltikum. Verlag von K. F. Koehler. Leipzig.

Könyvek és tanulmányok

Baumgart, Winfried (1966): Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. R. Oldenbourg Verlag. Wien–München.

Baumgart, Winfried (1978): Deutsche Ostpolitik 1918-1926. 242. old. In: Fischer, Alexander – Schwabe, Klaus – Moltmann, Günther (Hrsg.): Russland, Deutschland, Amerika: Festschrift für Fritz T. Epstein zum 80. Geburtstag. Steiner. Wiesbaden.

Buttar, Prit (2017): The Splintered Empires. The Eastern Front 1917-1921. Osprey Publishing. Oxford.

Dziewanowski, M. K. (1969): Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918-1922. Hoover Institution Press. Stanford.

Eidintas, Alfonsas – Bumblauskas, Alfredas – Kulauskas, Antanas – Tamošaitis, Mindaugas (2013): The History of Lithuania. Publishing House Eugrimas. Vilnius.

Hessen, Rainer von (2009): König im „Land der ersten Augen“. Das finnische Thronangebot an Prinz Friedrich Karl von Hessen im Sommer 1918. 190-204. old. In: Heidenreich, Bernd (Hrsg.): Kronen, Kriege, Künste. Das Haus Hessen im 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurter Societäts-Druckerei. Frankfurt.

Hoppu, T. – Haapala, P. (2010): Tampere 1918: A Town in the Civil War. Tampere Museum. Tampere.

Horak, Stephen M. (1988): The First Treaty of World War I. Ukraine's Treaty with the Central Powers of February 9, 1918. Columbia University Press. New York.

Lengyel István (1975): A breszt-litovszki béketárgyalások. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.

Németh István (2009): Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871-1918). L'Harmattan Kiadó. Budapest.

Pipes, Richard (1997): Az orosz forradalom története. Európa Könyvkiadó. Budapest.

Szokolay Katalin (1997): Lengyelország története. Balassi Kiadó. Budapest.

LIGETI DÁVID

tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

senior research fellow, VERITAS Research Institute for History and Archives

ORCID: 0000-0003-0832-634X

e-mail: david.ligeti@veritas.gov.hu

A VERSAILLES-I BÉKERENDSZER ELSŐ ÁTFOGÓ REVÍZIÓJA – AZ 1923. ÉVI LAUSANNE-I BÉKE

*THE FIRST COMPREHENSIVE REVISION OF THE VERSAILLES
PEACE SYSTEM: THE TREATY OF LAUSANNE IN 1923*

ABSTRACT

In this short paper, I present my thoughts on the Treaty of Lausanne, which was concluded between the Entente and Turkey in 1923. I point out that this document was the first revision of the Versailles Peace System and provided much more favorable conditions for the Turks compared to the Treaty of Sèvres, which had been imposed on the Ottoman Empire in 1920.

Keynotes: Lausanne, Sèvres, békeszerződés, Versailles-i békerendszer, Törökország

Kulcsszavak: Lausanne, Sèvres, Peace Treaty, Versailles Peace System, Turkey

Ladislao Gulyás sexagenario

1923. július 24-én a Musztafa Kemal vezette Törökország békeszerződést írt alá az antanthatalmakkal, amellyel a három évvel korábban – még az Oszmán Birodalommal aláírt – sèvres-i béke érvényét veszítette. A törökök akkor nem pusztán a birodalom összes, nem-török etnikumú régióját veszítették el, hanem – az antant számára kijelölt befolyási övezetek révén – honfitársaik jelentékeny része került volna kisebbségi sorba.

Sèvres azonban a gyakorlatban nem valósult meg. Kemal vezetésével rendszerváltoztatás ment végbe és az anatóliai fennsíkra visszahúzódott törökök nem pusztán megállították megállították – egy hatfrontos háborúban – ¹ az ellenséges görög–francia–olasz–angol intervenciót, hanem visszaszerezték az örmények, kurdok lakta területek zömét is. Kemal karizmatikus vezetése mellett a törökök kezére játszott, hogy az I. világháború folyamán az ország „relative” csekély veszteségeket szenvedett el, miközben a konfliktus mellékhadszínterein háborúztak a

Brit Birodalommal, valamint a cári Oroszországgal. Ez utóbbi jogutódjával, Szovjet-Oroszországgal az új török állam 1921-ben barátsági egyezményt kötött, és Lenin jelentős hadianyag-szállítmányokkal támogatta Ankarát.²

Az 1918-as összeomlást követően az antant megkísérelte az Oszmán Birodalom csaknem teljes elfoglalását, de ettől a tervtől a nyugati államok viszonylag hamar elálltak. A görög állam azonban megkísérelte a Bizánci Birodalom helyreállítását: ez vezetett a véres és etnikai tisztogatások által kísért görög–török háborúhoz, amely konfliktusból a törökök kerültek ki győztesen. A harcok 1922 őszén azután szakadtak félbe, hogy a britek – Lloyd George miniszterelnök bukása után – kihátráltak Athén mögül és ezt követően már csak az észak-iraki, Moszul környéki olajmezők megszerzésére törekedtek. Nem véletlenül nevezték el a későbbiekben a lausanne-i békét brit olajbékének.

A katonapolitikai realitások mentén 1922 őszén valódi tárgyalások kezdődtek a felek között – immár nem Párizsban, még pontosabban annak egyik „agglomerációs” kastélyában, hanem a svájci Lausanne-ban. Külön jelentősége volt, hogy a felek között valóban tárgyalásokra, nem pedig csak diktátumok átadására került sor, amint az történt a Német Birodalom, Ausztria, Magyarország, valamint Bulgária esetében. Lord Curzon brit külügyminiszter ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Ez idáig diktáltuk a békeszerződéseket. Most tárgyalásokat folytatunk erről, méghozzá olyan ellenféllel, akinek van tényleges serege, míg nekünk nincs. Ki hallott még ilyet?”³ Valóban: 1923 elején Kemal lényegében a mai Törökország területét már ellenőrizte, „birtokon belül” volt, így váltig ismételhette, hogy az éppen aktuális antant javaslatot „nem írhatom alá”.⁴

A török államfő a tárgyaló-delegáció vezetésével a függetlenségi háború egyik legsikeresebb hadvezérét Musztafa İsmet pasát (az inönü-i csaták hőst) nevezte ki, aki egyúttal külügyminiszterré is avanszált. İsmet legfontosabb feladata a török állam szuverenitásának biztosítása volt. Kemal ugyanakkor erős kontroll alatt tartotta a delegáció vezetőjét: szinte mindennap táviratban érintkeztek. A török delegáció az antant küldöttségek kifárasztására törekedett és eredményesen húzta az időt. Ha valamilyen Törökország számára kedvezőtlen dokumentumot terjesztettek elő, İsmet rendre kijelentette, hogy „ezt nem írhatom alá” és több ízben hazautazott. A tárgyalások emiatt jócskán elhúzódtak.

Területi kérdésekben már túl sok mozgástér nem maradt egyik félnek sem: a görögöknek be kellett azzal éniük, hogy Ankara csak két égei-tengeri szigetet ellenőrzött, viszont el kellett ismerni az Edirne környéki európai török területsávot, illetve fel kellett adni Isztambul visszafoglalását is. A Benito Mussolini vezette olaszok már csak az 1912-ben megszerzett Dodekániszosz-szigetek megtartására törekedtek, kis-ázsiai területi ambícióikat feladva. A francia–brit deputációk pedig a közel-keleti pozícióikat kívánták megőrizni: ennek emlékét őrzik a mai szírtörök libanoni–török, illetve, ill. libanoni–szír határvonalak. A britek makacsul ragaszkodtak moszuli területi követeléseikhez, ezért a kortársak joggal nevezték a megszületendő békét brit olajbékének. Lausanne-ban ugyanakkor egyelőre csak

annyit értek el, hogy a Népszövetség égisze alá helyezték a kérdés rendezését. A pontos határvonalat így nemzetközi szakértők – többek közt széki Teleki Pál gróf– bevonásával végezték el, amelynek révén Kemal 1925-ben engedni kényszerült és kialakult a mai török–iraki határvonal.

A lausanne-i béke nagy lelkesedést váltott ki 1923 Magyarországon. Bebizonyosodott, hogy kellően koordinált ellenállás és kedvező politikai „csillagállások” mellett lehetséges az 1919–20-ban aláíratott békék rendszerének revíziója, illetve az is világossá vált, hogy még a rendkívül terhes, népszövetségi kontroll alól is meg lehet szabadulni, amely a fegyverkezési korlátozások betartatására, valamint gazdasági ellenőrzésre irányult. Mindez a Károlyi Mihály fémjelezte, „népköztársasági politikát” vont a ismét heves bírálatok alá. Teleki Pál hiába védekezett azzal, hogy hazánk nem rendelkezett egy olyan stratégiai bázissal, mint Kemal Anatóliában, mindez az 1918 november–decemberében demobilizált 1,5 millió katona esetét nem feledtethette. Végeredményben az antant lausanne-i kompromisszuma azt az örök igazságot szentesítette, hogy a reálpolitikai fejleményeket hosszú távon nem lehet figyelmen kívül hagyni. Igazolódott az a tétel is, hogy egyetlen nép sem adhatja fel saját érdekérvényesítését, mert ha ez bekövetkezik, senki más nem fogja azt megtenni helyette. A „török Sacro egoismo” győzelme egyúttal a szokványos diplomáciai-katonai realitások diadalát is jelentette, mi több a wilsonizmus több elvét fegyveres úton biztosította: a nemzeti önrendelkezés elvét, amelyet egyetlen más vesztes állammal szemben sem érvényesítettek, Kemal vezetésével a törökök saját esetükben tartalommal töltötték fel, miközben Wilson elnök 1918. január 8-án megfogalmazott 12. pontját nagymértékben semlegesítették. Bár a tengerszorosok a nemzetközi hajózás számára nyitva maradtak, a Törökországban maradt nemzetiségek önálló fejlődésének biztosítása pusztán írott malaszt maradt. A török győzelem fontos elemét jelentette, hogy a nemzeti önrendelkezés elvét sem a kurdok, sem az örmények esetében nem alkalmazták, továbbá a törökországi kisebbségeket egyszerűen a „nem muszlim” kategóriába sorolták. Mindezek fényében bár Lausanne is szentesítette az Oszmán Birodalom közel-keleti területeinek elvesztését, a sèvres-i béke⁵ területcsonkítását jelentősen csökkentette, gazdasági megszorításait eltörölte.

Az új békeszerződés egyúttal lehetővé tette, hogy az Oszmán Birodalom romjain egy új európai középhatalom jöjjön létre, amely stratégiai helyzete folytán mind a Balkán, mind a Közel-Kelet főbb kérdései kapcsán megkerülhetetlen tényező lett. A súlyos területi veszteségek mellett és ellenére a törökök ekként őrizhették meg kialakuló nemzeti identitásukat, térhettek át számos nyugati szokásra, amelyekkel Kemal Atatürk eredményesen modernizálta országát. A lausanne-i béke értelemszerűen nem vonatkozott a bolsevik Szovjetunióra, de azzal a törökök még 1921 folyamán rendezni tudták területi ellentéteiket, amelynek keretében Ankara még az 1878-ban elvesztett Kars vidékét is visszaszerezte. Nem meglepő, hogy amikor Kemal 1934-ben hivatalosan is felvette a törökök atyja (Atatürk) elnevezést, akkor

a legtöbb török lakos a nemzet megmentőjeként tartotta őt számon a lausanne-i béke megteremtése miatt.

Törökország – amely 1923. október 27-én köztársaság lett – csak nagymértékű lakosságcsere révén válhatott úgy-ahogy nemzetállammá. Jó példa erre, hogy a kurdokat nemes egyszerűséggel csak törököknek tekintették, az örmény lakosság jelentékeny részét pedig még a világháború folyamán lemészárolták. Hasonló atrocitások történtek görög–török relációban is, amelyek közül kiemelkedett a szmirnai (izmiri) vérfürdő, amely során 1922 szeptemberében legalább 50 ezer görög és örmény lakos vesztette életét. Ezen háttér után nem meglepő, hogy a békeszerződés kiterjedt lakosságcsereket is magával vont, így Lausanne ebben az értelemben már a következő világhégés utáni „rendezés” előfutárává lett.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gulyás László–Kövecsi-Oláh Péter (2023): A második török béke: Lausanne. In: Gulyás László szerk. (2023): A trianoni békediktátum története hét kötetben. Szeged. 221–232. 221. old.
- 2 Gulyás–Kövecsi-Oláh (2023) 222. old.
- 3 Dobó Attila (2021): A trianoni békediktátum. Magyar Kultúra Emlékművek Kiadó. H.n. 6. old.
- 4 Gulyás–Kövecsi-Oláh (2023) 226. old.
- 5 Minderre legújabban lásd: Gulyás – Tóth Péter András (2023) Az első török béke: Sèvres. In: Gulyás László szerk. (2023): A trianoni békediktátum története hét kötetben. Szeged. A trianoni békediktátum története hét kötetben. 201–220. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Dobó Attila (2021):** A trianoni békediktátum. Magyar Kultúra Emlékművek Kiadó. H. n.
- Gulyás László–Tóth Péter András (2023):** Az első török béke: Sèvres. In: Gulyás László szerk. (2023): A trianoni békediktátum története hét kötetben. Szeged. 201–220. old.
- Gulyás László–Kövecsi-Oláh Péter (2023):** A második török béke: Lausanne. In: Gulyás László szerk. (2023): A trianoni békediktátum története hét kötetben. Szeged. 221–232. old.

BALOGH ÁDÁM

PhD., középiskolai történelemtanár

Deák Ferenc Gimnázium, Szeged

PhD., history teacher, Deák Ferenc High School, Szeged

ORCID: –

e-mail: adamaki@freemail.hu

VÁZLAT ELEFTHERIOSZ VENIZELOSZ ÉLETRAJZÁHOZ

SKETCH FOR THE BIOGRAPHY OF ELEFTHERIOSZ VENIZELOSZ

ABSTRACT

Eleftheriosz Venizelosz is the most important Greek politician of the first half of the 20th century. He was Prime Minister of Greece seven times between 1919 and 1933, for 12 years. In this study, we briefly present his political career.

Bevezetés

Eleftheriosz Venizelosz a 20. század első felének legjelentősebb görög politikus. 1910 és 1933 között hét ízben, 12 éven keresztül volt Görögország miniszterelnöke. Jelen tanulmányban röviden bemutatjuk politikai pályafutását.

1. Politikai pályafutása 1914-ig

Krétán született, a Hania melletti Murnies településén Kiriakosz Venizelosz, krétai kereskedő és forradalmár fiaként. Szellemi fejlődésére és gondolkodására komoly hatást gyakorolt szülőhelye: a krétai öntudat és szabadságszeretet, valamint apja forradalmi tevékenysége. Az 1866-os krétai felkelésben részt vett édesapja, emiatt el kellett hagynia a családnak szülőhelyét, Kithira majd Szirosz szigetén éltek az 1872-es amnesztia kihirdetéséig. A sziroszi iskolaéveket az athéni egyetemen folytatta, ahol ügyvédi diplomát szerzett, majd visszatért 1886-ban Krétára. Ügyvédként kezdett el dolgozni, 1891-ben feleségül vette Maria Katelutzut, akitől két gyermeke (Kiriakosz, Szofoklisz) is született, de 1894-ben felesége meghalt. 1921-ben újra megnősült, Helena Stefanovich Schilizzi-vel.

Már az 1880-as évektől aktívan politizált, egyre inkább a krétai egységmozgalom vezetőjévé válva. 1897-ben tagja a krétai nemzetgyűlésnek, személyesen is részt vett az alkotmány elkészítésében. Miután az 1903-as krétai választásokon nem ért el sikereket (a nemzetgyűlésben csak négy helyet szerzett meg a hatvannégyből), az

1905-ös választásokon már nem is vett részt, és 1905 márciusában 600 fegyverrel visszavonult a hegyekbe, ahol felkelést hirdetett. Hosszas tárgyalások után végül november 2-án aláírta a megegyezést, mely véget vetett a felkelésnek. A felkelők beszolgáltaták a fegyvereket és hazatértek, a falusi katonai szervezeteket feloszlatták és eltörölték a rögtönítélő bíróságokat. Politikai pályájának elején még nem támogatta Kréta és Görögország unióját, hanem fejedelemséget hozott volna létre választott herceggel vagy elnökkel. Ezt a nézetét megjelentette egy athéni újságban is, amire válaszul Kréta 1898 és 1906 közötti főmegbízottja, György herceg (apjával a görög királlyal és a görög kormánnyal történt konzultációja után) elbocsátotta őt. Ezzel kezdetét vette az ellenségeskedés a királyi család és Venizelosz között, amely a venizeloszi politika egyik fő jellemzőjévé vált pár évvel később.

Az 1908-as ifjútörök forradalom után a krétai nemzetgyűlés újfent kinyilvánította a sziget unióját Görögországgal, melyet Venizelosz október 8-án tartott beszédében deklarált is. A nagyhatalmak azonban ezt nem ismerték el, majd arra kényszerítették Venizeloszt, hogy döntsön a krétai vagy az athéni politikai szerepvállalás között. Venizelosz ezt tudomásul vette, Görögországba utazott, ahol nem csak a parlamentbe választották be képviselőnek, de még ugyanebben az évben görög miniszterelnök is lett, az újonnan megalapított Liberális Párt elnökeként (1910. október 18-án).

Venizelosz már 1910 októberétől (első kormányalakításától) kezdve a görög külpolitika fő irányvonalát követte: a Nagy Eszme magvalósítását és a görögség felszabadítását tűzte ki célul. Ehhez 1911-től komoly erőfeszítéseket tett egy törökellenes szövetség megalakítására, a görög–bolgár kapcsolatok szorosabbra vonásával, amit csak ösztönzött Olaszország 1911-es támadása az Oszmán Birodalom ellen. 1912. május 30-án Szófiában Bulgária és Görögország szövetséges szerződés kötött egymással, mely szerint, ha valamelyik felet török támadás éri, akkor a másik is csatlakozik a török elleni küzdelemhez, és csak közös megegyezés után köthetnek békét. Venizelosz vezetésével Görögország belépett az 1912. október 8-án Montenegró támadásával elindult első Balkán-háborúba, majd Athén is hadat üzent az Oszmán Birodalomnak, egyúttal bejelentve Kréta unióját Görögországgal. 1913-ra az I. és II. Balkán-háború eredményeként először gyarapodott Görögország saját erejéből (a Jón-szigetek és Thesszália nagyhatalmi támogatással történt megszerzését követően): Krétán kívül a makedón területeket is elfoglalta Thesszaloniki városával, Epirusz nagy részét Joannina településével, valamint az északi Égei-szigeteket. A bolgárok azonban égei-tengeri kijáratot szereztek Nyugat-Trákia egy részével, ami elvágtá Görögországot a kelet-trákiai, konstantinápolyi és kis-ázsiai görögségtől.

2. Tevékenysége az első világháború időszakában

Az első világháború kitörése komoly dilemmát okozott a görög politikai elitnek, markánsan szembe állítva az uralkodót és körét Venizelosz miniszterelnökkel és

támogatóival. Venizelosz be szeretett volna lépni a háborúba, hogy újabb területet szerezzen, I. Konsztantin (aki II. Vilmos német császár sógora volt), semleges kívánt maradni. A két politikai csoportosulás közötti első szakítást az 1915-ben indított Gallipoli-hadművelet idézte elő, amikor I. Konsztantin még kis-ázsiai területek és Ciprus ígéretéért sem csatlakozott a később csúfos kudarcot vallott antant-hadművelethez. Ennek hatására Venizelosz 1915 elején lemondott, viszont 1915 májusában újra megnyerte a választásokat. Kormányt alakított, a választási győzelmet pedig úgy értelmezte, hogy a görögök többsége az ő elképzeléseit támogatja. Az uralkodó ugyanakkor továbbra sem engedett beleszólást a külpolitika irányításába, ami 1915 végén Venizelosz újbóli lemondásához vezetett.

1916 októberében Venizelosz antant-támogatással ellenkormányt hozott létre Szalonikiben, és kézbe vette az északi területek (Makedónia és az égei-tengeri szigetek) közigazgatását. Az antant számára 1915–1916-ra egyre fontosabbá vált, hogy Athén csatlakozzék szövetségükhöz, így balkáni (valamint földközi-tengeri) pozíciójuk erősödhetett volna. A Gallipoli-hadművelet kudarca és Bulgária csatlakozása központi hatalmakhoz súlyos presztízsvesztést jelentett az angoloknak és franciáknak. 1916 végén francia csapatok érkeztek Athénba (Thesszalonikiben már 1915 óta állomásoztak francia csapatok Maurice Sarraill parancsnoksága alatt), és blokád alá vonták a kikötőket. Eközben 1916 májusában Venizelosz-párti katonatisztek megalapították a *Nemzeti Védelem* szervezetét, mely egy antant támogatta ideiglenes kormányt próbált megalapítani. Tervüket segítette az antant egyre határozottabb térnyerése az Égeikum régiójában. A francia haditengerészet 1916. június 9-én elfoglalta Thaszosz szigetét, antant katonai bázist hozva létre Kavala partjainál. A semleges Görögország egyre inkább az antant-hatalmak oldalára sodródott. Az antant támogatásával 1916. augusztus 30-án körülbelül 1.500 krétai csendőr és kis-ázsiai menekült forradalmat robbantott ki, deklarálva Makedónia „függetlenségét az athéni kormánytól”, majd megalakította a Nemzeti Védelem Ideiglenes Kormányát. Venizelosz október 9-én behajózott a városba átvéve irányítását, így 1916 végére Görögország ténylegesen kettészakadt: Észak-Görögország miniszterelnöke Venizelosz lett.

Az uralkodóra nehezedő nyomás, hogy az antant oldalán lépjen be a háborúba, egyre fokozódott. A belpolitikai ellenzék a bolgár támadásra várt volna választ (Venizelosz háborúpárti táborát erősítette Bulgária agressziója, mikor 1916 elején betört észak felől, és elfoglalta a Szerresz-környéki dohányföldeket), és Trákia megszerzésében bízott, míg Franciaország egyre határozottabban avatkozott be a hivatalosan még semleges ország belügyeibe. Ebben a kiélezett helyzetben tartották meg a görög választásokat, amelyeket 1917. június végén Venizelosz nyert meg (tehát az antant-párti háborús csoport). 1917. június 7-én a francia *La Justice* cirkáló behajózott Szalamisz szigetéhez, szembe a pireuszi kikötővel, majd ultimátumot adott az uralkodónak. 1917. július 2-án a négy éve trónra került Konsztantin lemondott fia, Alexandrosz javára, majd elhagyta az országot, míg ugyanezen a napon a francia csapatok megszállták Thesszáliát. 1917. június 27-én Alexandrosz

király kinevezte Venizeloszt miniszterelnöknek, aki kormányt alakított Athénban, majd két nappal később Görögország belépett a háborúba.

3. Tevékenysége a párizsi békekonferencia és a görög-török háború időszakában

A háborút győztes oldalon fejezte be Athén, így a görög küldöttség a miniszterelnök vezetésével utazott el, hogy részt vegyen a párizsi békekonferencián, és az 1917-ben elhangzott területi ígérek megvalósításáért szálljon síkra. Venizelosz 1919. február 3-án kapott szót, hogy kifejtse a görög álláspontot, és ismertesse a megszerezni kívánt területek határait. Venizelosz hatalma csúcsára érkezett: elindította a kis-ázsiai hadjáratot bevonulva Szmirnába, küszöbön állt egész Trákia és Epirusz északi részének megszerzése: Nagy-Görögország karnyújtásnyi távolságba került.

Az ország azonban kimerült anyagilag, az elhúzódó háború, a folyamatos adóemelések és a nélkülözések általános kiábránduláshoz vezettek. 1920 nyarán merényletet kíséreltek meg Venizelosz ellen, ami már mutatta a politikai hangulat megváltozását. Ebben a letargikus hangulatban rendezték meg 1920. november 14-én a választásokat, ahol a monarchista erők győztek, Venizelosz vereséget szenvedett. 1920 végén újra Konsztantin lett Görögország uralkodója, a Venizelosz vezette Liberális Párt pedig búcsúzni kényszerült a hatalomtól. Választási vereségét követően Venizelosz el is hagyta az országot, tíz évig tartó diadalmenete véget ért. Ennek ellenére ezt követően is jelen volt a tárgyalásokon, ugyanis a brit kormány nem hivatalos meghívásának eleget téve részt vehetett az 1921. február 21-i londoni konferencián.

Vereségének köszönhetően nem ő volt hatalmon a tragikus véget érő görög–török háború 1922-es lezárásakor, így nem neki kellett aláírnia a győztes 1920-as sèvres-i békét revideáló 1923-as lausanne-i békeszerződést, mely nemzeti katasztrófát jelentett Athénak. Görögország nemcsak Kelet-Trákiát és Kis-Ázsiát veszítette el, hanem egy lakosságcsere-egyezményt is el kellett fogadnia Törökországgal.

4. További politikai pályafutása haláláig

Ez a Venizelosz-ellenes erők (Néppárt) teljes meggyengüléséhez vezetett. 1923 decemberében újabb választásokat tartottak, amelyen a Néppárt, hogy ne élezze tovább a belpolitikai helyzetet, nem vett részt, így újra Venizelosz lett a miniszterelnök 1924 elején. Vezetésével a parlament kikiáltotta a köztársaságot, amit az 1924 tavaszán megtartott népszavazás 70%-os eredménnyel jóvá is hagyott, György királyt pedig száműzték. Görögország 1924 és 1935 között köztársaság lett. A kaotikus állapotokra jellemző, hogy Venizelosz háromheti miniszterelnökség után lemondott, külföldre távozott. Ezt követően rendkívül instabil időszak következett a görög belpolitikai életben: 1924–1928 között 11 kormány, 3 válasz-

tás, 11 puccs és két katonai diktatúra zajlott le, ami csak Venizelosz 1928-as politikai visszaérkezésével normalizálódott.

Venizelosz 1927 tavaszán utazott vissza Görögországba, de egyből Kréta szigetére hajózott, ahol családi körben töltött el hónapokat. Egy évvel később azonban újra bekapcsolódott az athéni politikai életbe, és 1928. júliusától újra miniszterelnök lett. Venizelosz egész életében a Nagy Eszme elszánt híve volt, de utolsó miniszterelnökségére komoly ideológiai pálforduláson ment keresztül, és a Törökországgal való jó viszonyt kezdte el hirdetni. Tudatosan fordított hátat a belpolitikai kérdéseknek, új külpolitikai programot megfogalmazva. Célja a nagyhatalmakkal való szoros és jó kapcsolat kiépítése lett, és a szomszédos országokkal fennálló nézeteltérések elsimítása. A két világháború közötti megegyezésre törekvő görög külpolitika nem kívánt konfliktust egyik környékbeli országgal sem, így mikor Venizelosz 1928-ban megkötötte az olasz–görög barátsági szerződést, kijelentette, hogy a Dodekanesz-szigetek nem akadályozhatják a két ország baráti közeledését, a szigetek Athénhoz csatolása így fel sem merült a görög külpolitika részéről. Ugyanebben az évben Belgrádban a szaloniki szabad kikötői zóna használatáról írt alá egyezményt Jugoszláviával, majd Albániában tárgyalt a kétoldalú kapcsolatok felvételéről. 1929-ben Bulgáriával rendezte diplomáciai kapcsolatait Szófiában, 1930-ban pedig teljes politikai pálfordulást végrehajtva aláírta a görög–török barátsági és semlegességi szerződést, évtizedekre rendezve az Athén és Ankara közötti diplomáciai kapcsolatokat. A balkáni államok együttműködését szorgalmazva 1930 őszén Athén megrendezte az első Balkán Konferenciát, melyből évenkénti találkozók fejlődtek ki, míg 1934. februárjában Athénben megkötötték a Balkán-paktumot. Ezt a toleranciára és békés egymás mellett élésre támaszkodó politikát azonban nem mindenki fogadta kitörő örömmel: sem a Dodekanesz-szigetek egyesülésre törekvő lakossága, sem a nacionalista retorikájú politikai csoportok. Belpolitikai támogatottsága folyamatosan csökkent, amihez a világválság hatása is hozzá járult, az 1932-es választások után már csak koalíciós kormányt alakítva tudott hatalmon maradni.

1933. júniusában merényletkísérletet hajtottak végre ellene, a tűzpárbajban több testőre is életét vesztette, 1935-ben venizelista csoport próbált puccsot végrehajtani, hogy visszakerüljön az ország élére, de a kísérlet sikertelenül végződött, ezt követően júniusban Párizsba távozott, ahol 1936. márciusában stroke-ot kapott, majd öt nappal később elhunyt. A mai napig a modern Görögország egyik legnagyobb politikusának tartják, a modern görög állam megalapozása is hozzá kötődik. Nevét az athéni repülőtér is őrzi, leghíresebb köztéri szobrai Thesszalonikiben és Krétán találhatók.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Dalby, Andrew (2009):** Makers of the Modern World. The peace conferences of 1919–23 and their aftermath. Eleftherios Venizelos – Greece. Haus Publishing Ltd. London
- Doros Alastos (1942):** Venizelos. Percy Lund, Humphries & Company. London.
- Llewellyn-Smith, Michael (2021):** Venizelos: The Making of a Greek Statesman 1864–1914. Oxford University Press. Oxford.
- Kitromilides, Paschalis ed. 2006):** Elefth erios Venizelos, the trials of statesmanship, Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Βερέμης, Θάνος (2009):** Ελευθέριος Βενιζέλος. Μεταίχμιο (Veremisz, Thanosz: Eleftheriosz Venizelosz. Metehmio)
- Venizelos, Eleftheriosz (2022):** Greece Before the Peace Congress of 1919; a Memorandum Dealing With the Rights of Greece. Legare Street Press.
- Venizelos, Eleftheriosz (2022):** Greece in Her True Light: Her Position in the World-Wide War as Expounded. Legare Street Press.

TÓTH MARCELL

levéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltára
*archivist, Hungarian National Archives Csongrád-Csanád County
Archives*

ORCID: 0009-0004-8716-8726

e-mail: toth.marcell@mnf.gov.hu

HÁNY ZSIDÓ TISZT VETT RÉSZT A MARS TÉRI LAKTANYA ELFOGLALÁSÁBAN?

*HOW MANY JEWISH OFFICERS PARTICIPATED IN THE
OCCUPATION OF THE MARS SQUARE BARRACKS?*

ABSTRACT

On 7 May 1919, the Mars Square barracks were occupied by the counter-revolutionaries. In the years that followed, a debate erupted: how many Jewish officers were involved? The real question was whether the Jews could actually be identified with the Hungarian Soviet Republic, or whether in fact the Israelites had taken their part in the counter-revolution in the same way as their Christian fellow citizens. On the basis of the available sources, I will try to determine which side was right.

Keynotes: Szeged, counter-revolution, anti-semitism, World War I

Kulcsszavak: Szeged, ellenforradalom, antiszemitizmus, első világháború

1. Bevezetés

Az 1920-as évek elején vita robbant ki arról, hány izraelita tartalékos tiszt vett részt a szegedi ellenforradalom egyik legelső sikerében, a Mars téri laktanya elfoglalásában. A zsidósághoz köthető szerzők azt hangsúlyozták, hogy a műveletben résztvevők és főleg az aktívan cselekvők többsége hitsorsosaik közül került ki, míg Kelemen Béla, a szegedi Károlyi-kormány volt minisztere – helyi tiszteket megszólaltatva – vitatta ezt. Természetesen e vitának nagyobb tétje volt holmi „számháborúnál”. A valódi kérdés arról szólt, ténylegesen azonosítható-e a zsidóság a tanácsköztársasággal, vagy valójában ugyanúgy kivették a részüket az izraeliták az ellenforradalomból, mint keresztény polgártársaik. A következő oldalakon a rendelkezésre álló források alapján egyrészt megpróbálom megállapítani, hogy melyik félnek volt igaza, másrészt ez alapján a ki nem mondott korabeli kérdést is igyekszem megválaszolni. Legvégül közlök egy táblázatot az azonosított izraelita

vagy izraelita származású szegedi, katonaként vagy katonatisztként 1919. május 7-én szerepet vállalókról – azzal a megjegyzéssel, hogy ez még nem tekinthető végleges listának, a témában további kutatások szükségesek.

2. Ellenforradalmárok, szakaszok, számok és százalékok

„Hogyan születik meg egy hadsereg. A szegedi zsidó tisztek dicsősége” – e címmel jelent meg az Egyenlőség 1919. október 25-i számában egy részlet Paál Jób aradi és szegedi ellenforradalomról szóló kötetéből.¹ A közölt könyvfejezetben a riporter – inkább zszurnalisztaként, mint valódi krónikásként – bemutatta, hogyan szerveződött az ellenforradalom „katonai szárnya”, miként fegyverezték le a Mars téri, korábbi „közös 46-os” laktanya baloldali katonáit a helyi hivatásos és tartalékos tisztek, tisztjelöltek, valamint bajtársaik 1919. május 7-én. Ugyanezen a napon a tüzer- és a huszárlaktanyában is átvették az irányítást a kommunistaellenes katonatisztek, így megalapozva az ellenforradalom politikai sikerét is.

Paál hangsúlyozta, hogy az öt ötletgazda közül ketten – Fischer Marcell tartalékos tüzer főhadnagy és dr. Biedl Jenő tartalékos gyalogos főhadnagy – zsidó származásúak voltak. Szintén kiemelte, Fischer vette észre, hogy a kommunista tisztek megsejtették az előkészületeket, s egy helyre hordták a fegyvereket. A leírás szerint a Fischer-szakasz ezt követően megrohanta a helyiséget: „[h]uszonnégy bátor fiatalember vállával esik neki az ajtónak. A tölgyfaajtó recseg, ropog, betörik. Foglyul ejtik a tiszteket.” Ezt követően a megszerzett puskákkal az udvarra rohantak, majd a Biedl-szakasz megrohanta a kapuőrseget fegyverekkel és megadásra szólította fel az őrséget, a laktanya a tartalékos tisztek kezébe került. „Nem fontos dolog, nem is tartozik az eseményekhez, de a krónikát író nem hallgathatja el, hogy a Fischer Marcell szakaszában huszonnégy ember közül huszonkettő volt zsidó” – írta Paál.² Valójában pont az ellenkezője az igaz az előbbi állításnak, hangsúlyozni kívánta a szerepüket a szerző, aki a lefegyverzés során is csak a zsidó tisztek vezette szakaszok szerepét emelte ki. Megerősíti e gondolatot az, hogy a román cenzúra engedélyével megjelenő kötet szerzője izraelita vallású volt, s a kiadvány egyik legfontosabb, újból és újból megjelenő momentuma a zsidóság néhány hónappal korábbi ellenforradalmi szerepvállalásának bizonyítása a fehérterror napjaiban.

Az Új Kelet 1919 novemberében Paál kötetét már úgy értelmezte, hogy Fischer és Biedl ketten kezdeményezték a tisztí század felállítását, „amelynek több mint fele zsidó volt”. „Hogy aztán a szegedi kormány miként bánt a zsidókkal és miként tette lassanként lehetetlenné a zsidó tiszteket, akiknek létét köszönhette, az mind ismeretes dolog” – írta a szerző, s hozzátette, a szegedi kormány egyes tagjai azzal vádolták az izraelita katonákat, hogy „haszonlelésből verték le a kommunizmust”, pedig azok valójában minden fizetés nélkül vállalták a szolgálatot.³ Az Egyenlőség 1919. november 9-én közölte a Mars téri laktanya elfoglalásában résztvevő „zsidó vallású magyar tartalékos tisztek” névsorát, amely 33 nevet tartalmazott.⁴

Az előbbieket azonban vitatta a szegedi kormány korábbi belügyminisztere, az antiszemitizmusának az 1923-ban kiadott, szegedi ellenforradalomról szóló művében is többször hangot adó Kelemen Béla. Ő Diendorfer mellett Pottyondy Károly őrnagy szerepét emelte ki, aki „a lefegyverzés közvetlen végrehajtója” volt. Jegyzetben írta le a lefegyverzés végrehajtását: a négy szakaszparancsnok egyike sem volt zsidó, s név szerint egyetlen izraelitát sem említett meg tettei okán.⁵

Felkérte báró Heim Géza századost, hogy reagáljon Paál könyvére. A későbbi tábornok szerint a kötetre nem igazak a krónikás és elfogulatlan jelzők: „leírása nem hű és telve a zsidók mellett szóló céltudatos valótlanosságokkal.” Cáfolta, hogy néhány tiszt ötlete lett volna az akció (a kerületi parancsnok utasítása alapján történt), azt, hogy a Nemzeti Hadsereg a tartalékos tiszti századból alakult volna meg (annak tagjaiból is), a szobába összehordott fegyvereket és az azokat őrző két tiszte (a kommunista tiszteket már május 5-én letartóztatták), valamint többek között azt, hogy Fischer szakaszában 22 zsidó lett volna: egyrészt nem volt ilyen szakasz, másrészt az összesen 72 résztvevőből 15 volt izraelita.⁶

Heim után Burtik Győző őrnagyot idézte Kelemen, aki név szerint felsorolta a 72 főt és „(zs)”vel jelezve a 15 izraelita résztvevőt. „Anélkül, hogy a zsidó tartalékos tisztek bátor magatartásából és érdemeiből legkevesebbet is elvonni igyekeznék, legyen szabad csupán arra rámutatnom, hogy a tartalékos tiszti századnak nem fele, hanem 18%-a volt zsidó, a lefegyverzést nem Fischer Marcel szakasza hajtotta végre, mert nem is volt szakaszparancsnok és hogy a név szerint felsorolt 33 tiszt helyett csak 15-en vettek részt, a többiek nevét az „Egyenlőség” tendenciája állította elő.”⁷

Ez utóbbi állítást viszont árnyalja az, hogy a további 18 tiszt(jelölt) közül nem egyet felleltem a hadsereg és a honvédség I. világháborús sematizmusában, közlönyeiben, valamint e személyek megtalálhatóak a tűzér laktanya elfoglalóinak listáján.⁸ Többen részt vettek a helyi ellenforradalmi megemlékezéseken, sőt a második zsidótörvény elfogadása után tartott, 1939. augusztusi szegedi ellenforradalmi ünnepségen. Fennmaradt egy névsor az utóbbi rendezvény tervezett(?) meghívottairól, amelyben külön alkategóriában szerepelnek a szegedi laktanyák lefegyverzésében résztvevők,⁹ itt is felbukkan több név az Egyenlőség névsorából.

Matematikailag is vitatható Burtik állítása, valójában nem 18, hanem 21%-a volt izraelita a laktanya elfoglalásában résztvevő tiszteknek. Bármelyik számot vesszük azonban figyelembe, az kb. megegyezik, illetve kicsit magasabb is a zsidó tartalékos tisztek világháború előtti arányával: 1911-ben a közös hadseregben az említett csoport 17%-a, a magyarországi egyévi önkéntesek 17,3%-a volt zsidó vallású.¹⁰ Ezek alapján megállapítható, hogy sem felül-, sem alulreprezentált nem volt a közösség a szegedi ellenforradalom egyik első, meghatározó momentumának végrehajtói között.

Véleményem szerint kimondható, hogy Burtik a Mars téri laktanya elfoglalásában részt vevő tényleges és tartalékos tiszteket pontosan sorolta fel, míg az évkönyvben az összes laktanya-elfoglalásban közreműködő zsidó személyt tüntet-

hették fel – és valahol a pesti szerkesztőség felé vezető úton az információ pontatlanná vált. Kifejezetten meglepő azonban az, hogy a szegedi születésű, a városban érettségiző, majd a viláégés idején a 46-osoknál szolgáló Burtik nem ismert legalább néhány főt az Egyenlőség „tendenciája” által „előállítottak” közül. Mindezek alapján összbenyomásom az, hogy Kelemen kötetében az adatok pontosak, de a sugallt következtetés – a zsidó vallású magyar tisztek szerepe másodlagos, tetteiket utólag nagyították fel – hamis. Ezzel ellentétben az izraelita vagy az izraelitákhoz köthető kiadványok adatai pontatlanok, Paál (és az őt idézők) túlzó(a)k volt(ak), viszont az üzenet – a zsidóság részt vett az ellenforradalomban, számárányához méltóan – igaz.

3. Az 1919. május 7-i szegedi laktanya-elfoglalásokban résztvevő zsidó és zsidó származású személyek névsora:¹¹

A táblázat rövidítéseinek feloldása:

alhdgy. (alhadnagy), AVÉ (Arany Vitézségi Érem), c. (címzetes), cs. és kir. (császári és királyi) DM (Délmagyarország), E. (Egyenlőség listája), e. e. (emléklappal ellátott), EVÉ (Ezüst Vitézségi Érem), fhdgy. (főhadnagy), gt. (gazdászati tiszt), gye. (gyalogezred), hdgy. (hadnagy), KÉK (Katonai Érdemkereszt), népf. (népfelkelő), ny. (nyugállományú), o. (osztály/osztálya/osztályú), önk. (önkéntes), MHZSA (A magyar hadviselt zsidók aranyalbuma), MZSL (Magyar Zsidó Lexikon), t. (tartalékos).

1. táblázat: Ismert izraelita vagy zsidó származású „Május 7-i Bajtársak” névsora:

	Név:	Kelemen Béla	Egyenlőség	1939-es lista	Egyéb helyen:	Egyéb információ:
1.	dr. Biedl Jenő t. fhdgy.	Igen	Igen		Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1889–1928. 46. gye., több kitüntetés, köztük kardos hadidíszítményes KÉK III. o.
2.	Bach Artúr t. fhdgy.	Igen	Igen		Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1891–1926. Testvérei: B. Ferenc és László. 46. gye., több kitüntetés, köztük kardos hadidíszítményes KÉK III. o., I. o. EVÉ
3.	Bach Ferenc t. hdgy.	Igen	Igen		Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1897–1921. Testvérei: B. Artúr és László. 46. gye., több kitüntetés, köztük AVÉ
4.	Bach László t. alhdgy.	Igen	Igen	Igen	Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1899–1980. Testvérei: B. Artúr és Ferenc.

5.	bégavári Back Bernát t. hdgy.			Igen (DM, 1939. 05. 07.)	Élt: 1871–1953. Felnőttként, az 1900-as években katolizált. 1. honvéd lovas tüzérosztály, több kitüntetés, köztük II. o. EVÉ. A tüzérlaktanya elfoglalóinak egyike. A Horthy-korszakban a Felsőházban Szeged képviselője.
6.	Bodnár István t. hdgy.		Igen	Igen (DM, 1939. 05. 07., Két emberöltő stb.)	Élt: 1898–? 1. honvéd lovas tüzérosztály, több kitüntetés. A tüzérlaktanya elfoglalóinak egyike.
7.	Bodnár László t. hdgy.		Igen	Igen (DM, 1939. 05. 07., Két emberöltő stb.)	1. honvéd lovas tüzérosztály. A tüzérlaktanya elfoglalóinak egyike.
8.	Boros Jenő t. fhdgy.		Igen (?)		1. honvéd lovas tüzérosztály, több kitüntetés, köztük kardos hadidíszítményes KÉK III. osztály.
9.	Boros Jenő t. fhdgy.		Igen (?)	Igen(?) (MZSL, MHZSA stb.)	Több zsidó kiadványban a Mars téri laktanya 15 elfoglalójának egyike – ezekről a listákról Kardos György hiányzik. A 16. szám alatt szereplő tiszt mellett volt egy Boros Jenő tart. főhadnagy a cs. és kir. 46. gyalogezredben is. Amennyiben részt vett a laktanya elfoglalásában, akkor ő lehet az.
10.	Engelsmann Jenő c. alhdgy.			Igen (Két emberöltő)	Élt: 1900–1985. 1918-ban vonult be az 5-ös honvédekhez, majd a tartalékos tiszti iskola elvégzése után a 4. honvéd gye-hez vezényelték. 1918 őszén Szegeden érte az összeomlás. A II. világháború idején mint szegedi cipőgyári vezetőt gumidrágításért perbe fogták – az országos sajtó antiszemita hangsúllyal tudósított az ügyről. 1944 decemberében a 452. különleges munkásszázad munkaszolgálatosa.
11.	Feigl Iván önk. (Két emberöltő: István)		Igen	Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1898–1969 után. MHZSA szócikk: 1916-tól 46-osoknál szolgált (hivatalosan: cs. és kir. 63. gye.), több kitüntetés, köztük I. o. EVÉ
12.	dr. Fischer Marcell t. fhdgy.	Igen	Igen	Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1889–1956. Cs. és kir. 7. tábori tüzérezred, több kitüntetés, köztük kardos hadidíszítményes KÉK III. o. Az elsőként csatlakozó izraelita tiszt.
13.	Gábor György t. hdgy.	Igen	Igen	Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	

14.	Gáspár György önk.		Igen		Igen (Két emberöltő)	
15.	Gerő Aladár főszámvevő			Igen		Élt: 1882–1961. Eredetileg Grünbaum, 1906-ban kiskorú honvéd szakaszvezetőként magyarosított Gerőre. 1906-ban került a hivatásos állományban, 1910-től Szegeden szolgált számvivő őrmesterként az 5. honvéd gyalogezredben. Főszámvevő a háború végén, a forradalom után szerelt le. 1946-tól ny. gt. alhdgy.
16.	dr. Grüner István t. fhdgy.		Igen	Igen	Igen (DM, 1939. 05. 07., Két emberöltő stb.)	Élt: 1887–1976. 1. honvéd lovas tüzérszázal, több kitüntetés, köztük II. o. EVÉ. A tüzérlaktanya elfoglalóinak egyike.
17.	Guszmán Ferenc önk.		Igen		Igen (Két emberöltő)	Élt: 1898–? Szegeden, a Felsőkereskedelmi Iskolában tanult egy hőmező-vásárhelyi szülőkkkel rendelkező G. F. az 1910-es években. 1922-ben adatokat kértek a honvédségi közlönyben G. F. „volt cs. és kir. 46. gyalogezredbeli hadapródjelöltről”.
18.	Haáz Rezső önk. (E.: Haas)		Igen		Igen (MHZSA)	Élt: 1897–1947 után. Szegedi születésű, 5. honvéd gye., 1919. 07. 1-jei ranggal tart tisztjelölt (közölve: 1918. 11. 30.). MHZSA szócikk: frontszolgálat, több kitüntetés, jánoshalmi textiltereskedő, e. e. hadnagy 1940-ben. „Okmányokkal igazolja, hogy a katonai parancsnokság megállapítása szerint »életét veszélyeztette az ellenforradalomban a Haza érdekében.«” Az előbbi ellenére feleségét, fiát deportálták, nem éltek túl. Ő maga Igen, 1947-ben újjaraházasodott.
19.	Halmos Ferenc önk.		Igen		Igen (Két emberöltő)	
20.	Halmos Imre t. alhdgy.				Igen (Két emberöltő)	Csak Szabolcsi Lajos posztumusz kötetében szerepel. 5. honvéd gye., forradalmak alatti magatartása igazolva.
21.	Havas Árpád t. hdgy. (E.: Hevesi)	Igen	Igen	Igen	Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	6. honvéd. gye.
22.	Kardos György t. fhdgy.	Igen	Igen	Igen	Igen (Két emberöltő)	5. (ténylegesen: 302.) honvéd gye., több kitüntetés, köztük kardos hadidíszítményes KÉK III. o.
23.	Kiss Dávid t. fhdgy.		Igen		Igen (Két emberöltő)	Cs. és kir. 46. gye., több kitüntetés.

24.	Klein János önk.		Igen		Igen (Két emberöltő)	
25.	Kövesi János t. fhdgy.		Igen		Igen (Két emberöltő)	
26.	Kup László t. hdgy. (az 1939-es névsorban Kupp László, anyakönyvben Kup, nemes Kup, a sajtó- ban felsőne- mesköttsei Kup)			Igen	Igen (DM, 1939. 05. 07.)	Élt: 1895–1990. Katolikusként született, anyja és testvérei születése előtt pár hónappal keresztelkedtek ki. 1. honvéd lovas tüzérosztály, több kitüntetés, köz- tük II. o. EVÉ. A tüzérlaktanya elfogla- lójának egyike.
27.	dr. Landesberg Jenő t. fhdgy. (tévesen Landeszberg Dezső az 1939-es név- sorban)			Igen	Igen (DM, 1939. 05. 07.)	1. honvéd lovas tüzérosztály, kitüntetést kapott. A tüzérlaktanya elfoglalójának egyike.
28.	Lindenfeld Lajos t. alhdgy. (E: önk.)	Igen	Igen	Igen	Igen (Két emberöltő)	Élt: 1898–1939 után.
29.	dr. Löw Lipót t. hdgy.		Igen		Igen (Két emberöltő)	Élt: 1889–1966. Cs. és kir. 117. tüzérez- red, több kitüntetés, köztük II. o. EVÉ. Az azonos nevű főrabbi unokája, L. Immánuel fia.
30.	Mandel Árpád t. fhdgy. (néhol Mandl és hdgy.)		Igen		Igen (Két emberöltő)	Élt: 1896–1946 után. 5. honvéd gye., több kitüntetés, köztük II. o. EVÉ. 1930- ban Uruguayba vándorolt ki.
31.	várhelyi Rósa Lajos népf. hdgy.	Igen	Igen		Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1880–1942. Népfőlkelő tiszt, az 5. honvéd népfőlkelő parancsnokság nyil- vántartásában, a 46-os pótzászlóaljhoz beosztva
32.	Rubin Andor t. fhdgy. (néhol: Arnold)		Igen		Igen (Két emberöltő)	
33.	Schatz György t. hdgy. (MZSL: Gyula)	Igen	Igen		Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1898–? 5. honvéd gye., II. o. EVÉ

34.	Singer Géza önk.		Igen		Igen (Két emberöltő)	
35.	Szántó Benő t. hdgy. (MZSL, MHZSA: Rezső)	Igen			Igen (MHZSA, MZSL stb.)	Élt: 1881–1944. A holokauszt áldozata lett.
36.	Szász Mátyás t. hdgy.		Igen	Igen	Igen (DM, 1939. 05. 07., Két emberöltő stb.)	Élt: 1898–1969.
37.	Trebitsch Gyula t. hdgy. (E: György fhdgy, több helyen Tre- bics/Trébics)	Igen	Igen		Igen (MHZSA, Két emberöltő stb.)	Élt: 1893–1944. 46. gye., több kitün- tetés, köztük kardos hadidíszítményes KÉK III. o., I. o. EVÉ. Mind kitünteté- sei, mind ellenforradalmi szerepe miatt kivételezett zsidónak számított, mégis fogolytáborba zárták és kérvénye elle- nére sem engedték ki, majd deportálták. Vagy ismeretlen helyen 1944. június 30-án, vagy Dachauban hunyt el 1944. július 4-én.
38.	várhelyi Vajda György t. hdgy.				Igen (DM, 1939. 05. 07.)	Élt: 1897–?. 1. honvéd lovas tüzérosz- tály, több kitüntetés, köztük II. o. EVÉ. A tüzérlaktanya elfoglalóinak egyike.
39.	Varga József t. hdgy.		Igen		Igen (Két emberöltő)	
40.	Vass Miklós önk. (E: Vas hdgy.)	Igen	Igen		Igen (Két emberöltő)	A szeged állami felsőkereskedelmi iskola tanulói között megtalálható egy 1900-ben Budapesten született, izraelita Vas Miklós, de további adatok szükségé- sek a biztos azonosításhoz.
41.	Weil Pál t. hdgy.		Igen		Igen (Két emberöltő)	Élt: 1898–1936. Cs. és kir. 134. tábori tüzérezred, tartalékos tisztjelölt.
42.	Zeisler Sándor t. fhdgy. (1939-es lista: Zébel Zeiszler Sándor, E: Czeizler Sán- dor, MHZSA: Ceisler Jenő)	Igen	Igen	Igen	Igen (Két emberöltő)	Élt: 1892–1943. 46. gye., több kitün- tetés, köztük II. o. EVÉ

4. A névsor elemzése

Összesen 42 olyan izraelita, izraelitaként számon tartott vagy zsidó származású személy nevét tudtam összegyűjteni, akiről tudható vagy feltételezhető, hogy tevőlegesen részt vett a szegedi laktanyák „elfoglalásában”, azaz a helyi magyar katonaság ellenforradalom melletti szolgálatba állításában. E névsor nem végleges, szűkülhet – például, ha egyértelműen meghatározható lesz, hogy melyik Boros Jenőre vonatkoznak a források – és bővíthet is. Több személyről nem sikerült kiegészítő személyes adatokat találnom, nem zárható ki, hogy nevük pontosításra szorul. A 42 főből egy már az események előtt bő évtizeddel katolizált, egy pedig katolikusként született, de szülei csak pár hónappal születése előtt keresztelkedtek meg.

A bizonytalan keretek ellenére is megállapítható, hogy az ellenforradalomban résztvevő zsidó (származású) katonák markáns többsége tartalékos tiszt vagy tisztjelölt volt, a 42 személy között csupán egyetlen hivatásos altisztet találunk, Gerő Aladárt. Százados – habár tartalékosként elérhették e rendfokozatot – nem volt közöttük, ellenben 13 főhadnagyot nevezhetünk meg, ami arra utal, hogy jelentős részük végigharcolta a világháborút, jellemzően zászlósként, esetleg hadnagyként a harctérre kerülve. 16 fő hadnagyi rendfokozattal bírt, a maradék 12 fő pedig tisztjelölt, jövődöbeli tiszt volt. Az eredmény nem meglepő: egyrészt az ellenforradalom elsősorban a középosztály ügye volt, amelynek tagjai egyben tartalékos tisztek is voltak. Másrészt a szakirodalomból ismert tény, hogy kifejezetten alacsony volt a zsidók vagy zsidó származásúak aránya a hadsereg „hivatásos részében” a monarchia idején.

Habár nem tudtam minden személy kitüntetéseit megtalálni, de kimondható, hogy legalább 16 személy, tehát az ellenforradalmár tisztek 38%-a rendelkezett olyan, személyes bátorsággal kiérdemelhető érdeméremmel vagy érdemrenddel, amellyel felvehették volna vagy „tisztán” a haditettei alapján vagy a haditettei és ellenforradalmi szerepvállalása alapján a Vitézi Rendbe.¹²

Az egyéni sorsok töredékét sikerült feltárnom, de ezek alapján is megállapítható, hogy az ellenforradalmi múlt ellenére sem lett minden érintett a zsidótörvények alól felmentve: legalább két fő vált a holokauszttá áldozatává, további egy személy elvesztette közeli családtagjait valószínűleg Auschwitzban és minimum egy személy munkaszolgálatos lett – igaz, az ő esetében nem tudni, hogy szerepet játszott-e ebben az ellene (is) indított antiszemita, de köztörvényes jellegű per. A világháború túlélése azonban nem jelentette azt, hogy szülőföldjükön maradhattak az ellenforradalom zsidó veteránjai. Dr. Lőw Lipót előbb emigrált Bogotába, majd alijázott, Jeruzsálemben hunyt el.¹³ Szász Mátyást mint hűsgyári igazgatót 1947-ben támadták magas fizetése miatt a kommunista Délmagyarországban, 22 évvel később Kanadában bekövetkezett haláláról adott hírt ugyanezen lap.¹⁴

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Egyenlőség, 1919. október 25. 1–4. old.
- 2 Paál Jób (1919): A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története. Budapest. 26–34. old.
- 3 Uj Kelet, 1919. november 6. 9. old.
- 4 Egyenlőség, 1919. november 9. 8. old.
- 5 Kelemen Béla (1923): Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. (1919.). A szerző kiadása. Szeged. 115–116. old.
- 6 Kelemen (1923) 116–117. old.
- 7 Kelemen (1923) 117–118. old.
- 8 Délmagyarország, 1939. május 7. 3. old.
- 9 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K Polgári kori kormányhatósági levéltárak, 29 Miniszterelnökség – Társadalompolitikai Osztály, 4. csomó. 12. old.
- 10 Tóth Marcell (2020): A Király utcától a Király utcáig. Areión. Szeged. 30. old.
- 11 Helyhiány miatt csak általánosságban adom meg a személyes adatok forrásait: a hadsereg és a honvédség sematizmusai, közlönyei, korabeli iskolai évkönyvek, alakulattörténetek, albumok, sajtó, egyházi és állami anyakönyvek, a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltárának Központi Levéltárában őrzött iskolai névkönyvek, a Yad Vashem Intézet adattára, szaktanulmányok.
- 12 Tóth Marcell (2022): Szegedi vitézek, vitéz szegediek. Areión. Szeged. 9–12. old.
- 13 Magyar Nemzet, 1966. május 14. 6. old.; Uj Élet, 1966. június 1. 2. old.
- 14 Délmagyarország, 1947. február 9. 5. old., 1969. február 29. 10. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K Polgári kori kormányhatósági levéltárak, 29 Miniszterelnökség – Társadalompolitikai Osztály.

Sajtóanyag

Délmagyarország, 1939–1969. évf.

Egyenlőség, 1919. évf.

Magyar Nemzet, 1966. évf.

Uj Élet, 1966. évf.

Uj Kelet, 1919. évf.

Feldolgozások/ emlékiratok

Kelemen Béla (1923): Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. (1919.). A szerző kiadása. Szeged.

Paál Jób (1919): A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története. Budapest.

Tóth Marcell (2020): A Király utcától a Király utcáig. Areión. Szeged.

HAMERLI PETRA

történész

Historian

**A RÓMAI MAGYAR AKADÉMIA – COLLEGIUM
HUNGARICUM ÁLLAMI ÖSZTÖNDÍJASAI A KÉT
VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT**

*THE SCHOLARS OF THE HUNGARIAN ACADEMY – COLLEGIUM
HUNGARICUM – IN ROME IN THE INTERWAR PERIOD*

ORCID: –

e-mail: hamerli.petra@gmail.com

ABSTRACT

The paper examines the statistical data and the circumstances of the first scholars of the Hungarian Academy – Collegium Hungaricum – in Rome, Italy. The institution was established in 1927 and it received the first scholars in 1928/1929. The research focuses on the period between 1928 and 1941, when 121 scholars – researchers and artists – got the support of the Hungarian State to get a chance to enlarge their knowledge and experience in Italy. The main aim of the scholarship was to educate in abroad those talented Hungarians who would be able to profit their experience for the benefit of their homeland in the future.

Keywords: Hungarian institution in Rome, cultural diplomacy, scholarship, interwar period

Kulcsszavak: római magyar intézet, kulturális diplomácia, ösztöndíj, két világháború közötti időszak

1. A kutatásról

A Római Magyar Akadémia – Collegium Hungaricum jelentős szerepet tölt be az olasz kultúrával foglalkozó kutatók életében, munkájában. Az 1927-ben alapított, és 1928 óta működő¹ intézmény az 1928/1929-es tanévben fogadta az első ösztöndíjasokat. A 2. világháború átmeneti megakadást hozott, az Országos Széchényi Könyvtárban az 1941/1942-es tanévig állnak rendelkezésre a korszak ösztöndíjasaira vonatkozó nyilvántartások.² Tanulmányom ezek, valamint az Olasz Külügyminisztérium Levéltára és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára anyagainak felhasználásával ismerteti az ösztöndíjasok tevékenységét, helyzetét a nevezett időszakban.

A terjedelem okán a tanulmány csak az állami ösztöndíjasokra tér ki, nem vizsgálja a törvényhatósági ösztöndíjasokat és a szintén a Falconieri-palotában található Pápai Magyar Intézet ösztöndíjasait.

2. A Római Magyar Akadémia alapítása

A Római Magyar Akadémia – Collegium Hungaricum – alapítása Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–1931) nevéhez fűződik, aki művelődéspolitikájával azt kívánta elősegíteni, hogy a magyar társadalom megőrizze azt az előkelő helyet, amit – a korabeli statisztikák szerint – a kultúra terén birtokolt a közép-európai nemzetek között.³ A kulturális színvonal fenntartásához, növeléséhez Klebelsberg – a köz- és a felsőoktatási képzés fejlesztése mellett – elengedhetetlennek tartotta a külföldi tanulmányok és tapasztalatszerzés lehetőségének megteremtését a magyarok számára. Ennek intézményes hátterét a fontosabb európai kulturális központokban létesített Collegium Hungaricumok és az 1927-ben kidolgozott ösztöndíjrendszer biztosította. Az első Collegium Hungaricumok Bécsben, illetve Berlinben nyitották meg kapuikat 1924-ben,⁴ majd az olasz és a magyar kormányokat képviselő Klebelsberg és Pietro Fedele olasz kultuszminiszter 1927 tavaszán folytatott tárgyalásának eredményeként megállapodás született a Római Magyar Intézet, későbbi nevén Római Magyar Akadémia felállításáról.

A római Collegium Hungaricum a Fraknoi Vilmos arbei címzetes püspök által 1895-ben alapított Római Magyar Történeti Intézet (Istituto Storico Ungherese di Roma) bővítése, fejlesztése révén jött létre.⁵ Az újjászervezett intézet élére Klebelsberg Gerevich Tibor művészettörténészt nevezte ki, akit az olasz értelmiségi körökkel való kapcsolatai tettek különösen alkalmassá a feladatra.⁶

Az olasz állam a Via Giulia 1. szám alatt található Falconieri-palotát ajánlotta fel Klebelsbergnek a Római Magyar Akadémia lehetséges székhelyéül. Miután az olasz kormány kész volt a palotát – amelyet a korabeli források legtöbbször Medici-Vascello palotaként említenek – 5 millió líráért átadni a magyar államnak, a felek rövidesen megegyeztek az ingatlan adásvételében.⁷ Klebelsberg joggal tölthette el büszkeséggel az impozáns épület megvásárlása, az intézet mindmáig a magyar állam egyik legértékesebb külföldi tulajdonának számít. A Római Magyar Történeti Intézethez hasonlóan a Collegium Hungaricum igazgatásával is Gerevich Tibort bízták meg 1928-ban, amikor az intézet hivatalosan is megkezdte működését. Az első ösztöndíjasok is az 1928/1929-es akadémiai évben érkeztek a Római Magyar Akadémiára.⁸

3. Az ösztöndíjasok

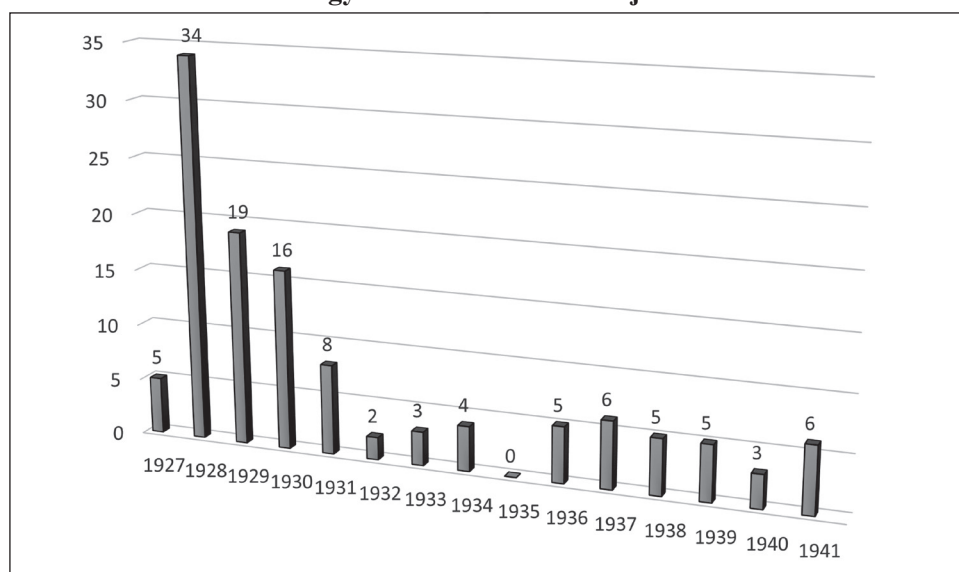
A Collegium Hungaricumok alapítása mellett Klebelsberg Kuno az állami ösztöndíjak folyósításának jogi hátterét is megteremtette. A külföldre szóló támogatások feltételeit „A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szol-

gáló ösztöndíjakról” címet viselő 1927. évi XIII. törvénycikk rögzítette, amely kimondta, hogy minden tudományág legtehetségesebb képviselőit szükséges támogatni a külföldön folytatott tanulmányokban, illetve kutatómunkában. Ennek legfőbb célja annak elősegítése volt, hogy – ahogyan a törvény fogalmaz – „kellő számmal legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek megoldása érdekében szükség van”.⁹

A törvény értelmében a Collegium Hungaricumok három egységből – tudományos kutatóintézetből, művészképző intézetből és felsőoktatási kollégiumból – állhatnak.¹⁰ Ennek megfelelően a Római Magyar Akadémia ösztöndíjai is három kategóriába sorolhatók: az első csoportot a már diplomával rendelkező kutatók, a másodikat a képzőművészek, a harmadikat pedig az egyetemi hallgatók alkották. Az ösztöndíjasok kiválasztásában maga Klebelsberg is közreműködött azzal a nem titkolt céllal, hogy a támogatottak a Rómában szerzett tapasztalataikat a két ország kulturális kapcsolatainak és szövetségének tovább erősítése érdekében kamatoztassák majd.

Ahogyan azt az Országos Széchenyi Könyvtár nyilvántartása alapján készített ábra (1. ábra¹¹) is mutatja, az 1928 és 1941 közötti időszakban összesen 121 fő részesült újonnan állami ösztöndíjban a Római Magyar Akadémián.¹²

1. ábra: A Római Magyar Akadémia ösztöndíjai 1928–1941 között

A legtöbb ösztöndíjas több alkalommal is részesült támogatásban, így az intézményben egyszerre ott lakók száma többnyire jóval magasabb volt, mint az adott évre jutó új ösztöndíjasoké. A támogatottak jelentős hányada, 34 fő az első, 1928/1929-es tanévben utazhatott Rómába, majd az új ösztöndíjasok száma fokozatosan csökkent,

ahogyan az 1929-ben kirobbanó gazdasági világválság hatására Magyarország – és általában véve Európa – gazdasági helyzete romlott. A mélypontot az 1935/1936-os tanév jelentette, amikor senki sem nyert el római ösztöndíjat az újonnan pályázók közül. A következő tanévben úgy tűnt, hogy javulás várható ezen a téren – az 1936/1937-es tanévet öt újdonsült ösztöndíjas tölthette a Római Magyar Akadémián –, de a 2. világháború kirobbanása (1939) ismét visszaesést eredményezett.

Az ösztöndíjasok kutatási–művészeti tevékenységét illetően az adatfeldolgozás során két kategóriába soroltam – kutatók (62 fő) és képzőművészek (59 fő) – soroltam az ösztöndíjasokat.

A 62 kutatói ösztöndíjas közül 10 fő egyetemi hallgató és 8 fő középiskolai tanár volt, a többiek a magyarországi egyetemek oktatói, illetve a tudományos intézmények dolgozói közül kerültek ki. A kutatók és a hallgatók többsége a bölcsészettudományok – történelem, irodalom, régészet, muzeológia, művészettörténet – területén folytatott kutatást vagy tanulmányokat, de az építészek és a zene-történettel foglalkozók is szép számmal képviseltették magukat, és néhány jogász is elnyerte az állami ösztöndíjat.¹³ A bölcsész kutatók között a történészek kiemelt helyet foglaltak el, mivel Klebelsberg a történelmet, azon belül a magyarság történetének dicsőséges korszakairól szóló értekezéseket Magyarország civilizációs értékének igazolására használta fel, amivel a korszak politikusai a trianoni béke revíziójának szükségét kívánták alátámasztani. Emellett a történészek feladatává vált annak feltárása, hogy melyek voltak azok a múltbéli események, elhibázott lépések, amelyek a békeszerződéshez vezettek.¹⁴

Az 59 képzőművész közül legtöbbször festők és a szobrászok voltak, de grafikusok, iparművészek és keramikusok is megfordultak a Római Magyar Akadémián. A képzőművész ösztöndíjasok tevékeny szerepet vállaltak a Falconieri-palota felújításában, és sok esetben konkrét – Magyarországon kapott – megbízatással érkeztek Rómába.¹⁵ Mivel a Horthy-korszak idejének magyar kormányai kitűnő kapcsolatokat ápoltak Olaszországgal,¹⁶ gyakori volt, hogy egy-egy képzőművészt azzal bíztak meg, hogy szobrot vagy festményt készítsen Benito Mussolini kormányfőről. A korszakban a Római Magyar Akadémián – Gerevich Tibor pártfogásával – az ösztöndíjasok saját, főként neoklasszicista jegyeket mutató stílusirányzatot hoztak létre, amely a Római Iskola nevet kapta.¹⁷

Az ösztöndíjasok a Római Magyar Akadémián való tartózkodásuk alatt zavar-talanul dolgozhattak, de a kezdettől fogva fennálló, majd a világválságot követően súlyosbodó anyagi nehézségek miatt az intézménynek komoly nehézségekkel kellett megküzdenie. Ennek leküzdésére a kezdeti időszakban az intézet nemzeti jellegéhez képest nagy számban voltak jelen külföldi lakók is a palotában, aminek az volt az oka, hogy ők nem állami ösztöndíjjal, hanem önköltségen szállhattak meg a Római Magyar Akadémián, és az általuk adott fizetség nagymértékben hozzájárult a római Collegium Hungaricum fennmaradásához.¹⁸ Az 1930-as években viszont ez sem segített a nehéz helyzeten, ezért végül csökkenteni kellett az intézet személyzetét, ami megnehezítette a zavartalan működést.¹⁹

Végül, de nem utolsó sorban kisebb nézeteltérést okozott az, hogy a szintén 1927-ben létrehozott Pápai Osztály (1940-től Pápai Magyar Intézet),²⁰ amely a katolikus egyház papjainak római továbbképzését szolgálta, fizikailag nem különbözött el a Római Magyar Akadémiától, ezért hallgatói szükségszerűen találkoztak a Collegium Hungaricumon lakó női ösztöndíjasokkal is. A papság egy része nehezményezte ezt és felvetette, hogy a nőket máshol kellene elszállásolni a római tartózkodásuk idejére. A problémáról Miskolczi Gyula igazgató (1930–1935) feljegyzést is készített: „Azon intézetekben, ahol a nők bentlakásának nincs elvi akadálya, a probléma azért egyszerűbb, mert ezek az intézetek nem tartanak fönn konyhaüzemet, nincs közös étkezdé, a tagok tehát nem érintkeznek állandóan egymással, mint a mi intézetünkben, ahol a helyzetet a papi osztály fennállása is komplikálja.”²¹ A helyzet végül magától megoldódott, és a női ösztöndíjasok is az intézetben maradhattak.

A Római Magyar Akadémia – Collegium Hungaricum 1928-as megnyitásától kezdve – kisebb megszakításokkal – fontos szerepet tölt be az Olaszországgal foglalkozó kutatók és az olasz művészeti értékekből inspirálódni kívánó képzőművészek munkájában. Az intézet az 1928–1941 közötti időszakban a felmerülő, elsősorban anyagi természetű nehézségek ellenére is sok tehetséges magyar számára lehetőséget nyújtott ahhoz, hogy Olaszországban bővítsék a tapasztalataikat. Az ösztöndíjasok túlnyomó többsége a hazaérkezését követően fontos szerepet töltött be a hazai tudományos és művészeti életben.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A Római Magyar Akadémiát 1948-ban a római magyar nagykövetségbe integrálták. Ezt követően az 1980-as évekig gyakorlatilag a kommunista propaganda intézményes háttereként szolgált.
- 2 Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1928/1929. tanévben – 1941/1942. tanévben.
- 3 Ujváry Gábor (2014): „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat. Pécs – Budapest. 161. old.
- 4 Ujváry Gábor (1995): A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között. In Csorba László szerk. (1995): Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995). HG & Társa Kiadó. Budapest. 21. old. A Római Magyar Történeti Intézetet az I. világháború idején bezárták, majd 1923-ban újranyitották.
- 5 Ujváry (1995). 22–25. old.
- 6 Csorba László (1995): A Római Magyar Történeti Intézet megalapítása és első évei (1895–1922). In Csorba László szerk. (1995) 16. old.
- 7 Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (ASMAE). Affari Politici (AA. PP.) 1919–1930. Ungheria. Busta 1755. Rapporti politici. Telegramma in arrivo N. 6370.
- 8 Santoro, Stefano (2005): L’Italia e l’Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943. Franco Angeli Editore. Milano. 101. old.
- 9 1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92700013.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D40>
- 10 1927. évi XIII. törvénycikk a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról.
- 11 Az ábrát az OSZK nyilvántartása alapján készítette: Hamerli Petra.
- 12 OSZK. A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1928/1929. tanévben – 1941/1942. tanévben.
- 13 OSZK. A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1928/1929. tanévben – 1941/1942. tanévben.
- 14 Santoro (2005) 97. old.
- 15 OSZK. A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1928/1929. tanévben – 1941/1942. tanévben.
- 16 Lásd részletesen: Hamerli Petra (2018): Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai, 1927–1934. Fakultás Kiadó. Budapest.
- 17 Lásd részletesen: P. Szücs Julianna (1987): A római iskola. Corvina Kiadó. Budapest.
- 18 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). K 636. 664. doboz. 326/1933-34. szám.
- 19 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). K 636. 664. doboz. 51/1932-33. szám.

20 MNL OL. K 636. 664. doboz. 1932/36 – K 63 – 2.

21 MNL OL. K 636. 664. doboz. 158/1934-35. szám.

Források

Archivio Storico Diplomatico degli Affari Esteri (ASMAE). Affari Politici (AA. PP.) 1919–1930. Ungheria. Busta 1755.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL). K 636. 664. doboz.

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK). A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1928/1929. tanévben – 1941/1942. tanévben.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Csorba László (1995): A Római Magyar Történeti Intézet megalapítása és első évei (1895–1922). In Csorba László szerk. (1995): Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995). HG & Társa Kiadó. Budapest. 7–18. old.

Hamerli Petra (2018): Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai, 1927–1934. Fakultás Kiadó. Budapest.

P. Szücs Julianna (1987): A római iskola. Corvina Kiadó. Budapest.

Santoro, Stefano (2005): L'Italia e l'Europa orientale. Diplomazia culturale e propaganda 1918–1943. Franco Angeli Editore. Milano.

Ujváry Gábor (1995): A Római Magyar Intézet története 1912–1945 között. In: Csorba László szerk. (1995): Száz év a magyar–olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895–1995). HG & Társa Kiadó. Budapest. 19–40. old.

Ujváry Gábor (2014): „Egy európai formátumú államférfi”. Klebelsberg Kuno (1875–1932). Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat. Pécs – Budapest.

OROSZ LÁSZLÓ

tudományos főmunkatárs

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár

senior research fellow, VERITAS Research Institute for History and Archives

ORCID: 0009-0006-0393-2083

e-mail: laszlo.orosz@veritas.gov.hu

**„HAGYOMÁNYOS, ÖNKÉNTES ÉS
KÉNYSZERKISEBBSÉGEK.”**

**A NEMZETI KISEBBSÉGEK TELEKI-FÉLE
KATEGORIZÁLÁSÁNAK HAZAI NÉMET
FOGADTATÁSA**

*„TRADITIONAL, VOLUNTARY, AND FORCED MINORITIES.”
THE RECEPTION OF TELEKI’S CATEGORIZATION OF NATIONAL
MINORITIES AMONG ETHNIC GERMANS IN HUNGARY*

ABSTRACT

The decade following the Treaty of Trianon witnessed a hardening of Hungarian nationality policy. As a result, populations that had come under the jurisdiction of successor states – including the ethnic German minority – openly expressed that they had no intention of returning to Hungary as long as they enjoyed more favorable conditions in their new homes within the Little Entente states. Hungary’s appeal was not enhanced by the reasoning put forward by the scholar-politician Pál Teleki who publicly elaborated his views on the minority question. Teleki categorized national minorities into three types (traditional, voluntary, and forced minorities) and accordingly envisioned differentiated approaches to their treatment and to the international minority protection they should be entitled to. His theory was sharply criticized by contemporaries who felt that the criteria he proposed were biased and served exclusively Hungarian national interests. Even leading figures of the ethnic German minority in Hungary – such as Gustav Gratz and Jakob Bleier – voiced strong opposition to Teleki’s framework, despite their patriotic loyalty to Hungary.

Keywords: minority issues, nationalities policy, ethnic Germans of Hungary, international relations, minority protection

Kulcsszavak: kisebbségi kérdés, nemzetiségpolitika, magyarországi németek, nemzetközi kapcsolatok, kisebbségvédelem

A trianoni békediktátumot követő évtized a magyar nemzetiségpolitika fölke-ményedését hozta. Az új korszak kezdetének ígéretes lehetőségei, nevezetesen a forradalmak látványos (bár üres) kisebbségi koncessziói, majd az ellenforradalmi kurzus korai, a békekonferencia meggyőzését célzó nemzetiségi rendeletei a fruszt-rált és sovíniszta irányba forduló közvélemény nyomására igen hamar elenyésztek.

Nem véletlen, hogy az utódállamokhoz átkerült népesség – közülük számunkra most a németiség bír jelentőséggel – idővel nyíltan s mind gyakrabban vágta Buda-pest fejéhez, hogy Magyarország az elszakított nemzetiségek visszaédesgetése terén addig ne is várjon sikert, amíg azok új helyükön, a kisantant államokban kedvezőbb helyzetben vannak. Az 1922-ben Bécsben megalakult (az erdélyi szász Rudolf Brandsch és az észtországi német Ewald Ammende által irányított) Európai Német Kisebbségek Bizottsága, mely alapvetően a német kisebbségek politikáját kívánta összehangolni egymással, határozatot is hozott a magyar kormányra írá-nyuló nyomásgyakorlás szükségességéről.¹

Látunk kell persze azt is, hogy az alapproblémát – függetlenül a magyar kor-mány magatartásától – valójában az jelentette, hogy az új körülmények között anyaországaikban államalkotó nemzetekké emelkedett egykori nemzetiségeink ugyan miért is akartak volna Magyarországhoz (kisebbségi sorba) visszatérni?² Román, délszláv, szlovák vonatkozásban ezért nyilván aligha volt remélhető a sta-tus quo megváltoztatására irányuló szándék fölébredése. Ha akadt is egyáltalán olyan nemzeti közösség, amelyet Budapest reményei szerint sikerülhet megnyerni a méltányos kezelésére vonatkozó ígéretekkel, legfőképp azzal, hogy a helyreál-lítani kívánt magyar szupremácia csupán egyfajta „primus inter pares” szerepkör³ lesz, az egyedül a németiség volt, amely az egységes Kárpát-medencei államalaku-lat szétverését voltaképp maga is traumaként, önnön szétszakíttatásaként, telepü-lésterületeinek az ő érdekeire fittyet hányó feldarabolásaként élte meg.⁴ A többség azonban közülük is lassacskán megtalálta számításait az új keretek közt, s már nem táplált illúziókat az iránt, hogy a térségben élő számos etnikum a korábbi elveivel szakító új magyar nemzetiségpolitikától azonos elbírálást kapna.⁵

Aligha erősítette Magyarország vonzerejét az utódállamok németjei körében az a gondolatkísérlet, melyben a politikai és tudományos tekintéllyel egyaránt bíró Teleki Pál – már túl az első miniszterelnökségén, de még előtte a másodiknak – tette közzé a kisebbségi kérdés kapcsán vallott nézeteit. Teleki, aki még a béke-diktátum traumatizált légkörében is mérsékelt hangnemet tudott megütni a nemze-tiségek irányában,⁶ nem is tagadta, hogy differenciáltan ítéli meg az egyes kisebb-ségeket. 1931-ben a Pester Lloydban németül,⁷ a Jancsó Benedek Emlékkönyvben pedig magyarul⁸ kifejtett nézete szerint az európai nemzetiségek valójában három csoportba sorolhatók: 1. hagyományos, 2. önkéntes és 3. kényszerkisebbségek. Az 1. típusba tartozók (pl. a szlovákok, bretonok, katalánok) már hosszabb törté-nelmi periódus óta együtt élnek egy többségi néppel, s mindeddig nem veszítették el nemzeti jegyeiket. A 2. típus (ide sorolja a történeti magyar állam szerbjeit, románjait, németjeit) hívatlanul vagy meghívásra, de mégiscsak önként s maga

telepedett egy idegen ország lakosai közé. A 3. típus (vagyis a kényszerkisebbségek csoportja) viszont sehová sem költözött, különösen nem önként: ők az I. világháború után újjárajzolt határok folytán – anélkül, hogy megváltoztatták volna lakhelyüket – kényszerültek kisebbségi sorba. Ők 15–16 millióan alapvetően eltérnek a 10–11 milliónyi hagyományos, illetve a 2–2,5 milliónyi önkéntes kisebbségtől, következésképp (ellentétben az első két típussal) eltérő kezelést, nemzetközi kisebbségvédelmet érdemelnek.⁹

A kortársak éles kritikával fogadták az elméletet, úgy érezték, hogy a Teleki által felállított kritériumrendszer alapvetően a magyar viszonyokra van szabva. A magyarságnak a többi etnikumtól való láthatóan megkülönböztetett, sőt privilegizált kezelése miatt az utódállamok részéről – az eleve borítékolható – gúnyos elutasítás volt a válasz.¹⁰ A hazai nemzetiségpolitika kontextusában azonban sokkal elgondolkodtatóbb az, hogy még a magyarellenesnek aligha nevezhető két mérvadó csonkaországi német politikus, a német népművelődési egyesület vezető pozícióit betöltő Gratz Gusztáv és Bleyer Jakab (mindketten egykori miniszterek) is ellenvéleményüket fejezték ki a kormány félhivatalos szócsöveként szolgáló német nyelvű Pester Lloydban.

Gratz, Teleki egykori külügyminisztere szerint vitatható, hogy a másik két típusnak nincs joga a garantált kisebbségvédelemhez, ugyanis mind a hagyományos, mind az önkéntes kisebbségek esetében igenis előadódhat, hogy a többség magatartása adott esetben megváltozik felénk – mégpedig nem épp pozitív irányban. Ráadásul az egyes típusok keletkezési körülménye is problémás lehet: pl. az oszmán birodalom balkáni kisebbségei – dacára annak, hogy több száz éven át egy stabil állami keret részeként éltek – vajon tényleg az 1. típusba tartoznának? Csakugyan hagyományos kisebbségek volnának, avagy valójában ők is kényszerkisebbségek, hiszen leigázták őket? A legtöbb nemzeti minoritásról elmondható, hogy egykor maga is kényszerkisebbség volt, csak az a kérdés, mikortól tekintik már őket régi, hagyományos kisebbségnek. A kisebbségek keletkezési körülményeinél ezért igazából sokkal fontosabb azok kultúrfoka, így aztán kisebbségvédelemre is inkább ott van szükség, ahol magasabb színvonalú népesség kerül egy alacsonyabb kultúrfokon álló többség uralma alá. Azzal ugyan nem vádolja Gratz a tudós Telekit, hogy nem kellőképp differenciáltan, hanem csupán sablonok szerint látja a nemzeti kisebbségek problémáját, ám olvasóinak jelentős része – s valójában ez a hatalmas veszély – igenis ilyen sablonok alapján interpretálhatja az ő nézetrendszerét.¹¹

Bleyer Jakab, az első négy ellenforradalmi kormány nemzeti kisebbségekkel foglalkozó minisztere más érvrendszert vonultatott fel kritikájában. Ő nem a mesterséges keretrendszer történetfilozófiai összefüggései, hanem inkább Budapest revíziós törekvéseinek gyakorlatias szempontjából közelített a kérdéshez. Míg Teleki deklarálta, hogy az első két típusnak nincs szüksége kisebbségvédelemre – hisz ők anélkül is elboldogulnak már hosszabb ideje –, addig Bleyer arra figyelmeztet, hogy a legutóbbi idők történéseiből okulva Európa nemzeti kisebbségei

követelik a jogvédelmet. A szörszálhasogató tudományos és politikai okfejtések helyett ők sokkal inkább megértést várnak el. A magyarságnak ráadásul emlékeznie kellene, hogy annak idején, a nem magyar államnyelvűség korában, maga is harcra kényszerült saját nemzeti aspirációit védelmezve. S emlékezni arra is, hogy a XVIII. századi kolonizáció során toborzott svábok miféle ígéretek nyomán és milyen koncessziók reményében vállalták az elpusztított országba való áttelepülést. Bleyer nem vitatja Teleki állítását, hogy a történelem változó, ám azt nem mulasztja el a fejére olvasni, hogy e változásokat a magyar politika (a világháború előtti nemzedék ideáihoz ragaszkodva) csak a maga javára szereti magyarázni; ha viszont e változások mások számára igényelnék a méltányos elbánást, s neki ebből kára és nem haszna származna, máris szűkkeblűvé válik. Márpedig neki a történeti államterület többi népének a lelkét kellene megnyernie. Ez pedig szölamok helyett csakis tettekkel és becsületes megoldás révén lehetséges.¹²

Teleki kisebbségpolitikai okfejtése – illetve viszontválasza¹³ a két hazai német politikus kritikáira – az egykori magyarországi nemzetiségekre láthatóan nem tudott vonzerőt kifejteni, azok jobb esetben csak nem kielégítőnek, rosszabb esetben egyenest felháborítónak ítélték a magyar megközelítést.¹⁴ A csonkaország egyetlen érdemben megmaradt nemzeti kisebbségét, a németiséget szintén nem sikerült megnyerni. Ám ennél még aggasztóbb jelenség volt, hogy a hagyományos „szentistváni” magyar nemzetiségpolitika alternatívájaként a harmincas évek közepétől feltűnt egy újabb elgondolás, amely, ahogyan utat tört magának, úgy szorította háttérbe a régi magyar modellt: ez pedig a saját nemzetrészek kezelésének német nemzetiszocialista módozata volt. A náci Németország által alkalmazni kezdett „korszerű” kisebbségvédelmi módszer alapja immár az lett, hogy az anyaország saját népcsoportjának (Volksgruppe) minősítette a más országokban élő németeket, és szoros irányítása alá vonva őket, rajtuk – mint jogcímen – keresztül megteremtette az állandó beavatkozás lehetőségét. Az ún. népcsoportjog alapján számukra követelt autonómia kivonta őket a befogadó állam irányítása alól, „állam az államban” helyzetet biztosítva nekik. Márpedig e rendkívül agresszív és veszélyes kihívás épp akkor törte át az útjába gördített akadályokat, amikor ismét Teleki állt a kormányruánál: az ő második kormánya volt az, mely 1940 augusztusában – a visszaszerzett Észak-Erdély áráként¹⁵ – aláírta a II. bécsi döntéshez kapcsolt német népcsoportegyezményt.¹⁶

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Budapestet e barátságtalan gesztus mellett az a diplomáciai kudarc is nyomasztotta, hogy Németország úgy a weimari kor stresemanni vonalvezetésében, mint az 1933 utáni időszakban „mereven elzárkózott [attól], hogy az utódállamokban élő német kisebbségeket megkísérelje rábírní a magyarokkal való revízió-orientált együttműködésre.” Vö. Eiler Ferenc (2008): Kisebbségvédelem és revízió. A kisebbségi kérdés helye a magyar kormánypolitikában. In Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Szerk.: Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László. Gondolat–MTA KKI. Budapest. 84–89. old., 87. – A magyar revíziós külpolitika kiinduló feltételrendszere kapcsán (Németország és Stresemann vonatkozásában) lásd Gulyás László (2013): A Horthy-korszak külpolitikája. 2. kötet. Attraktor. Máriabesnyő. 38–39. old. és 73–76. old.
- 2 Tilkovszky Loránt (1967): Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest. 327. old.
- 3 A kifejezést lásd Teleki Pál (1941): Szent István Birodalma 1941-ben. Magyar Férficserkészek 1940–41. évi Nemzetnevelő előadássorozata. 3. előadás, 1941. január 25. Élet Nyomda. Budapest. – Újraaközlése Teleki Pál (2000): Válogatott politikai írások és beszédek. Ablonczy Balázs szerk. Osiris. Budapest. 496–519. old., 518. old.
- 4 A témáról részletesebben Orosz László (2020): Egy centripetális nemzetiség az impériumváltások korában: a hazai németek magatartása 1918–1919 fordulóján. In Anka László szerk. (2020): „Valami fáj, ami nincs.” A Trianoni békekötés előzményei és következményei. VERITAS–Magyar Napló. Budapest. 362–394. old.
- 5 Jó példa erre az impériumváltás időszakában még feltétlen magyarbarátságáról ismert bánáti sváb politikus, Kaspar Muth magatartása, aki az 1922 őszén magyarországi tájékozódó utazáson tartózkodó Karl Christian von Loescht, az utódállamokbeli német kisebbségeket felkaroló Deutscher Schutzbund vezetőjét arról tájékoztatta, hogy a térség német kisebbségi szervezetei „a magyar területi integritás gondolatától már teljesen eltávolodtak.” Vö. Eiler Ferenc (2017): A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931). Regio. 2017/1. szám. 41–71. old., 46–47. old.
- 6 A békeszerződés ratifikálásakor, a Nemzetgyűlés 1920. november 13-i ülésén, Teleki miniszterelnök – egy olyan lelkiállapotban, amikor beszédében önmaga ellen kezdeményez vád alá helyezési indítványt, merthogy a kormány fejeként ő maga is a megszavazást ajánlotta – épp a nemzetiségek felé tesz gesztusértékű megnyilatkozást: „[...] elismerjük minden embernek, minden nemzetiségnek jogát nyelvéhez, szokásaihoz és vallásához. Ezt az elvet mi a trianoni békének megcsontkított Magyarországon belül is, azokkal a kevés idegenajkúakkal szemben is, akik ezen belül vannak, érvényesíteni fogjuk [...]. Nézetem szerint a régi Magyarországon is rég kellett és lehetett volna az állam egységének sérelme nélkül a nemzetiségek jogait biztosítani [...]” Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922. VII. 13. old.
- 7 Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 18. 1–2. old. – Újraaközlése Teleki (2000) 267–272. old.

- 8 Időszerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In: Jancsó Benedek Emlékkönyv. (1931) Szerk.: Asztalos Miklós. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 183–202. old. (A kisebbségekről szóló rész: 196–197.)
- 9 Teleki cikke kapcsán Ablonczy Balázs (2005): Teleki Pál. Osiris. Budapest. 234–235. old., valamint Eiler (2017) 56–64. old. – A nemzetiségpolitikai gondolkodásához lásd még Teleki Pál (1940): Magyar nemzetiségi politika. Stádium. Budapest. – Diószegi István (1992): Teleki Pál nemzetiségi politikája. In: Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévkévi előadásai. Szerk.: Csicsery-Rónay István–Vigh Károly. Occidental Press. Budapest. 66–78. old. – Orosz László (2017): „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege.” Teleki Pál és a nemzetiségi kérdés. VERITAS Évkönyv 2016. 205–225. old.
- 10 „Az új kisebbség ideológiája.” Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle az erdélyi nép számára. 1931/6. szám. 230. old. (A közlemény ismerteti a Československá Republika – 1931 februárjában – a fenti cím alatt megjelentetett vezércikkét.)
- 11 Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 20. 2–3. old.
- 12 „Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten”. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 21. 2. old.
- 13 Noch ein Wort zur Minderheitenfrage. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 22. 5. old. – Ebben (némi finomítással) kitartott eredeti álláspontja mellett, fenntartva, hogy „hatékony” kisebbségvédelmet csak a 3. típus igényel, a másik két típus ugyanis egy organikus történeti fejlődés révén jutott el jelenlegi helyzetébe, melynek fenntartása kevésbé igényel bármilyen külső szabályozást.
- 14 Tilkovszky (1967) 328.
- 15 A második bécsi döntés szélesebb kontextusáról, s abban a népcsoportegyezményről Gulyás László (2018): A Horthy-korszak külpolitikája 5.: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor. Máriabesnyő. 183–247. old.
- 16 A m. kir. minisztérium 1940. évi 8.490. M.E. számú rendelete, a Bécsben, 1940. évi augusztus hó 30-án kelt magyar–német kisebbségi megállapodást tartalmazó jegyzőkönyv közzétételéről. (1941) Magyarországi Rendeletk Tára. 74. évf. 1940. Magyar Kir. Belügyminisztérium. Budapest. 3239–3245. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Nyomtatott források:

Magyarországi Rendeletk Tára, 1940.

Nemzetgyűlési Napló, 1920–1922.

Az egykorú sajtóból:

Pester Lloyd

Magyar Kisebbség. Nemzetpolitikai szemle az erdélyi nép számára

- Ablonczy Balázs (2005):** Teleki Pál. Osiris. Budapest.
- Bleyer, Jakob (1931):** „Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten”. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 21. 2. old.
- Diószei István (1992):** Teleki Pál nemzetiségi politikája. In Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai. Szerk.: Csicsery-Rónay István–Vigh Károly. Occidental Press. Budapest. 66–78. old.
- Eiler Ferenc (2008):** Kisebbségvédelem és revízió. A kisebbségi kérdés helye a magyar kormánypolitikában. Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László szerk. (2008): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat–MTA KKI. Budapest. 84–89. old.
- Eiler Ferenc (2017):** A kisebbségek kategorizálásának kísérlete, mint politikai fegyver a magyar–német kapcsolatokban (1930–1931). Regio. 2017/1. szám. 41–71. old.
- Gratz, Gustav (1931):** Minderheitsfrage und Minderheitsrecht. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 20. 2–3. old.
- Gulyás László (2013):** vA Horthy-korszak külpolitikája. 2. kötet. Attraktor. Máriabesnyő.
- Gulyás László (2018):** A Horthy-korszak külpolitikája 5: A revíziós sikerek 2. A második bécsi döntés 1939–1940. Attraktor. Máriabesnyő. 183–247. old.
- Orosz László (2017):** „Az erkölcsi tényezők működése minden cselekvés lényege.” Teleki Pál és a nemzetiségi kérdés. VERITAS Évkönyv 2016. 205–225. old.
- Orosz László (2020):** Egy centripetális nemzetiség az impériumváltások korában: a hazai németek magatartása 1918–1919 fordulóján. In Anka László szerk. (2020): „Valami fáj, ami nincs.” A Trianoni békekötés előzményei és következményei. VERITAS–Magyar Napló. Budapest. 362–394. old.
- Teleki Pál (1931):** Időszzerű nemzetközi politikai kérdések a politikai földrajz megvilágításában. In Asztalos Miklós szerk. (1931): Jancsó Benedek Emlékkönyv. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 183–202. old.
- Teleki, Paul (1931):** Traditionelle, freiwillige und Zwangsminderheiten. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 18. 1–2. old.
- Teleki Paul (1931):** Noch ein Wort zur Minderheitenfrage. Pester Lloyd. Morgenblatt. 1931. február 22. 5. old.
- Teleki Pál (1940):** Magyar nemzetiségi politika. Stádium. Budapest.
- Teleki Pál (1941):** Szent István Birodalma 1941-ben. Magyar Férficserkészek 1940–41. évi Nemzetnevelő előadássorozata. 3. előadás, 1941. január 25. Élet Nyomda. Budapest.
- Teleki Pál (2000):** Válogatott politikai írások és beszédek. Ablonczy Balázs szerk. Osiris. Budapest.
- Tilkovszky Loránt (1967):** Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941). Akadémiai. Budapest.

UJVÁRY GÁBOR

habilitált főiskolai tanár,

főigazgató-helyettes, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár
Deputy Director-General, VERITAS Research Institute for History and Archives

ORCID: –

e-mail: gabor.ujvary@veritas.gov.hu

A KÉPVISELŐK MENTELMI JOGÁNAK FELFÜGGESZTÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

*THE WAIVER OF THE IMMUNITY OF MEMBERS BETWEEN THE
 TWO WORLD WARS*

ABSTRACT

Between the two world wars, the immunity of parliamentarians was suspended relatively often, but rarely with serious consequences. They were usually sentenced to stoning in the House of Representatives, to a written reprimand or to exclusion from meetings. When they have been brought before the courts, they have usually been fined or acquitted. Until 1935, political immunity was mainly used against Social Democratic MPs, then against far-right MPs, and from 1939 mainly against Arrow Cross MPs, with the possibility of imprisonment or loss of mandate.

Keywords: suspension of immunity, House of Representatives, MSZDP, extreme right

Kulcsszavak: mentelmi jog felfüggesztése, képviselőház, MSZDP, szélsőjobboldal

A két világháború között a parlamenti képviselők mentelmi jogát viszonylag sokszor felfüggesztették, ennek azonban ritkán lett komolyabb következménye. Többnyire a képviselőház megkövetésére, jegyzőkönyvi megrovásra vagy ülésekről történő kizárára ítélték őket. Amennyiben bíróság elé került az ügyük, általában kisebb (pénz)büntetéssel vagy felmentéssel zárult. A mentelmi jog politikai jellegű megvonását 1935-ig főleg a szociáldemokrata honatyákkal, ezt követően pedig a szélsőjobboldallal – 1939-től főleg a nyilasokkal – szemben alkalmazták; ilyenkor elzárás vagy a mandátum elvesztése lehetett a büntetés.

Keywords: members of parliament immunity financial penalties exemption detention loss of mandate

Kulcsszavak: parlamenti képviselők mentelmi jog pénzbüntetés felmentés elzárás mandátum elvesztése

A két világháború közötti időszakban a parlamenti képviselők mentelmi jogának lényegét a kisgazdapárti Rubinek István foglalta össze abban a hosszas vitában, amely IV. Károly második, 1921. október végi, sikertelen visszatérési kísérlete kapcsán zajlott a nemzetgyűlésben. Rubinek 1921. december 9-én kitért ennek előzményeire, az 1867: XII. tc. 47. §-ára – amely nem az országgyűlés, hanem a Monarchia közös ügyeiről évenként tárgyaló, 60 fős magyar delegáció tagjaira vonatkozott –, illetve a magyar országgyűlés tízes bizottságának annak alapján született, 1867. november 18-i jelentésére. Utóbbi szerint: „»[...] az országgyűlési tag sérthetetlensége két irányban jut gyakorlati érvényre, t. i.: 1. hogy amit az országgyűlési tag mint olyan a Házban és a Házon kívül mond vagy tesz, azért csak az országgyűlés, és pedig annak azon Háza által vonathatik feleletre amelyhez tartozik; 2. hogy amit az országgyűlési tag nem mint olyan és nem törvényhozói hivatásának gyakorlása közben mond vagy tesz, azért csak a Ház engedelmével vonathatik közkereset alá, s a tettenérés esetét kivéve csak a Ház előleges engedelmével zárathatik el. [...] E kettős sérthetetlenség nem annyira az egyéni mentességnek előjoga, mint inkább a törvényhozó testület politikai teljes szabadságának és függetlenségének elengedhetetlen feltétele, követelménye.«”

Ezekből az 1867-es szabályokból fejlődött ki az a gyakorlat, amelynek alapján Rubinek megállapította a mentelmi jog két fontos kiváltságát. „Az egyik a felelőtlenség kiváltsága, amelynek értelmében az országgyűlés tagja mindazért, amit ezen minőségében a Házban vagy a Házon kívül mond vagy tesz, csakis az országgyűlés és annak azon Háza által vonathatik felelősségre, amelyhez az illető tartozik. A másik fontos kiváltság a sérthetetlenség, amely abban áll, hogy amit az országgyűlés tagja a Házon kívül nem törvényhozói tevékenysége közben mond vagy tesz, azért, a tettenérés esetét kivéve, le nem tartóztatható és mentelmi jogának felfüggesztése nélkül közkereset alá nem vonható.”¹

A mentelmi jog tehát olyan, bizonyos közjogi tisztségekhez fűződő jog, amely az érintett személy számára – hivatása gyakorlásával összefüggésben – garantálja a büntetőjogi és szabálysértési kényszerintézkedés alóli mentességet, és védelmet biztosít a különböző zaklatásokkal szemben.² Szigorú védelméből arra következtethetnénk, hogy a nemzet-, illetve az országgyűlésben a képviselők mentelmi jogát ritkán függesztették fel. Valójában nem így történt: a Nemzet- és az Országgyűlési irományok adatai alapján az 1920–22. évi ciklusban 33, az 1922–1926 közöttiben 65, az 1927–31. éviben 40, 1931–35-ben 52, 1935–39-ben 72, 1939-től pedig 86 honatya mentelmi jogának megszüntetését javasolta a parlament mentelmi bizottsága. Az ezirányú ajánlásokat szinte kivétel nélkül elfogadta a mentelmi ügyekkel bejelentés vagy megkeresés alapján foglalkozó képviselőház. Az előbbi esetében a képviselők maguk számoltak be mentelmi joguk megsértéséről, az utóbbiban pedig az ügyészség útján a bíróságoktól érkezett irat nyomán kérték a parlamenttől valamelyik honatya mentelmi jogának felfüggesztését. A házelnök a bírói megkeresést a mentelmi bizottsághoz továbbította, amely elkészítette erről szóló jelentését. Ezt a bizottság előadója ismertette a Ház ülésén.³

Gyakori volt, hogy egy cikluson belül egy személynek több ügyét is tárgyalták. 1922 és 1926 között Peyer Károlynak és Szilágy Lajosnak hat, Lingauer Albinnak és Ulain Ferencnek hét, Lendvai Istvánnak tizenkét, Rupert Rezsőnek tizenhárom, Vanczák Jánosnak pedig harminc alkalommal javasolta a mentelmi bizottság mentelmi joguk felfüggesztését. Az 1927–31-es ciklusban Lázár Miklós és Lingauer Albin öt, Bartos János hét, Vanczák János kilenc, Szabó Imre huszonhét, Farkas István pedig ötvenöt esetben járt ugyanígy. 1931–35-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre és Meskó Zoltán öt, Fröhwrth Mátyás kilenc, Turchányi Egon tizenhárom, Esztergályos János huszonhárom, Lázár Miklós harminchat, Weltner Jakab ötvenhárom, Farkas István hatvanhárom; 1935–39-ben Eckhardt Tibor, Horváth Zoltán és Takács Ferenc öt, Drozdy Győző, Mojzes János, Rajniss Ferenc és Széchényi György gróf hat, Hubay Kálmán és Rupert Rezső hét, Györki Imre kilenc, Milotay István tizenkilenc, Esztergályos János hatvanhat alkalommal szenvedett ilyen sérelmet valamilyen kihágás miatt. 1939 és 1944 között Rátz Kálmánnak nyolcszor, Rajniss Ferencnek kilencszer, Maróthy Károlynak tizenegyszer, Milotay Istvánnak tizenkészer, Matolcsy Mátyásnak tizenháromszor, Gál Csabának tizennegyszer, Hubay Kálmánnak hússzor függesztették föl a mentelmi jogát.⁴ 1944-ben, a német megszállás, részben pedig a nyilas hatalomátvétel után számos képviselőt tartóztattak le és hurcoltak el az országgyűlés mentelmi bizottságának tudomása és beleegyezése nélkül.

Az előző névsorból egyértelműen kiderül, hogy elsősorban az ellenzéki honatyák mentelmi jogát vonták meg. Az így járó képviselők azonban a továbbiakban is részt vettek a törvényhozás munkájában – a korabeli sajtót is állandóan foglalkoztató kihágások döntő többségében ugyanis a honatyákat többnyire csak a nemzet- vagy országgyűlés megkövetésére ítélték, illetve egy, esetleg több ülésnapról kizárták onnan őket,⁵ a bíróság elé kerültek pedig általában felmentették, illetve kisebb pénzbüntetésre ítélték.

A legtöbb esetben a vád a sajtó (jóval ritkábban a nyomtatvány) által elkövetett rágalmozás (vagy becsületsértés); a párviadal; a pusztá rágalmozás és / vagy becsületsértés; a magyar állam (és / vagy a magyar nemzet) megbecsülése elleni cselekedet; az izgatás vagy a kihágás volt. További hosszas vizsgálatot igényelne minden mentelmi jog alól felfüggesztett képviselő esetének vizsgálata. Az azonban bizonyos, hogy csak nagyon keveseknek szakította meg további politikai tevékenységét az ellene indított eljárás. Még azok esetében is így volt, akiket megfosztottak mandátumuktól: többen közülük ezután is kaptak még politikai szerepet. (Igaz, ez inkább csak az utolsó, 1919–44-es ciklusban történt így, főleg a nyilas képviselők esetében, akik aztán a német megszállás vagy a nyilas hatalomátvétel után újra politizálni kezdtek.)

Az imént felsoroltak közül 1927–1931-ben Farkas Istvánnak ötvenötször, a következő ciklusban hatvanháromszor függesztették föl a mentelmi jogát, az esetek döntő többségében „sajtó útján elkövetett rágalmozás” miatt. Megszólalásai azonban már 1922-től többször feltűnést keltettek. Az 1869-ben született Farkas –

az ún. Bethlen–Peyer paktum egyik aláírója – 1911-től a szociáldemokraták titkárságának vezetője, 1922-től 1939-ig az idő múlásával egyre fogyatkozó szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának meghatározó egyénisége, 1931-től vezetője; emellett 1925-től 1931-ig a főváros törvényhatósági bizottságának is tagja, 1928–1931 között pedig a Népszava szerkesztője volt. A már parlamenti pozícióval nem rendelkező Farkast a német megszállása után a Gestapo letartóztatta és elhurcolta, 1944-ben vagy 1945 elején bekövetkezett halálának pontos körülményeiről semmit sem tudunk.

Farkas 1925. június 5-i beszédében azt állította, hogy a kormányzó felbujtóként részese volt az 1920. február 17-i Somogyi–Bacsó gyilkosságnak. Emiatt az elnök kétszer is rendreutasította és a mentelmi bizottság elé utasította, amely aztán javasolta, hogy – mivel „az államfővel szemben súlyosan sértő kifejezést használt” – három ülésnapról zárják ki a parlament munkájából. A kisebbségi vélemény ellenére a javaslatot az országgyűlés június 12-én elfogadta.⁶

Esztergályos János pécsi képviselőtől 1931–35-ben huszonháromszor, 1935–39-ben hatvanhatszor vonták meg a mentelmi jogot. Ő Farkashoz hasonlóan szintén 1922-től 1939-ig volt szociáldemokrata honatya. 1916-tól a Népszava kiadóhivatalában, 1919-től a párt központi titkárságán dolgozott. 1933. május 1-jétől haláláig a Népszava felelős szerkesztője, 1939-től főszerkesztője volt.⁷ „Élehangú felszólalásai – állította az almanach – sokat foglalkoztatták a Házat. Az Eskütt-ügy tárgyalásáról emlékezetes ülésen [1924. november 28-án] őt is kivezték és húsz napra kitiltották az ülésekről. [...] A szociáldemokrata párt népszerű és egyik legtevékenyebb képviselője, közbeszólásaival az utóbbi években sok derűt keltett, de sokszor meg is zavarta a tanácskozás nyugalját.”⁸

Az említett Eskütt (Esküdt)-ügy 1921-ben kezdődött, és elsősorban Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter – Bethlen István miniszterelnök fő riválisa – lejárátását célozta. Nagyatádi Szabó minisztériumában a fiatal titkár, Eskütt Lajos az agrárkiviteli engedélyek kiadásáért (gyaníthatóan nem a saját ötletére) kenőpénzt kért, amely a Kiszgazdapárt kasszáját gazdagította. Ennek megszűntetése jelentősen hozzájárult Nagyatádi Szabó népszerűségének csökkenéséhez, illetve ahhoz, hogy a kiszgazdákra épülve jöjjön létre 1922 februárjában Bethlen vezetésével az új, erős kormánypárt, az Egységes Párt.

Ezután egy ideig „megfeledeztek” Eskütről, ám 1924-ben újból elővették az ügyét, amelynek augusztus végén kezdték a főtárgyalását. Többen úgy vélték, hogy el a miniszteri tárcájáról 1924. október közepén lemondó Nagyatádi a hónap legvégén emiatt hunyt el. Halála után nem sokkal, november 27-én az Eskütt-perben Bethlen is tanúvallomást tett, a következő napon, november 28-án pedig a nemzetgyűlésben kitört a korszak egyik legnagyobb parlamenti botránya.

Györki Imre szociáldemokrata képviselő Bethlen miniszterelnököt hamis tanúzással vádolta, mire Scitovszky Béla házelnök megvonta tőle a szót, ám Györki ennek ellenére tovább beszélt. Ezután Scitovszky a mentelmi bizottság elé utalta Györkit, felfüggesztette az ülést, és a szünet után – amikor Györki állva maradt

és ismét beszélni kívánt – a parlamenti őrséggel vezettette ki az engedetlenkedő honatyát. Az ezt követő – 16 órától 23 óráig tartó – zűrzavarban az állandó bekiabálások, egymás szavába vágás közepette a házelnök a hasztalan figyelmeztetések után újbóli szünetekről határozott, további, egy kivétellel szociáldemokrata képviselőket rendelt a mentelmi bizottsághoz és távolíttatott el az ülésteremből. Végül 1924. december 1-jén a parlamentből kivezetett 15 főből kettőt (Györki Imre és Szilágyi Lajos) 25 ülésről, ugyancsak kettőt (Propper Sándor és Kabók Lajos) 22-ről, tízet (Esztergályos János, Peyer Károly, Baticz Gyula, Sütő József, Szabó Imre, Saly Endre, Klárik Ferenc, Farkas István, Szeder Ferenc és Malasits Géza) 20, egyet (Peidl Gyula) pedig 10 ülésről tiltottak ki, Hébelt Edét pedig a nemzetgyűlés megkövetésére kötelezték.⁹

A november 28-i események következményeként a fővárosban – főleg a munkásnegyedekben – megerősítették a rendőri jelenlétet és a honvédség jelentős erőit a fővárosba és környékére vonták össze, másnap pedig betiltották a Népszava árusításának jogát. December 1-jén a „szövetkezett” ellenzéki képviselők döntő többsége bejelentette a nemzetgyűlésben, hogy a házszabály-revízióról folytatott tárgyalásokon – ennek elején szólalt fel Györki – nem vesz részt.¹⁰

Weltner Jakabtól az 1931–35. évi ciklusban ötvenháromszor vonták meg a mentelmi jogot. A Tanácsköztársaság bukása után csaknem öt esztendő Bécstől Bécsben töltötte Weltner az amnesztia után tért vissza Magyarországra, s ismét – miként már korábban is – a Népszava szerkesztője lett. Bár a proletárdiktatúra alatti tevékenységéért bűnvádi eljárás indult ellene, 1929-ben kormányzói kegyelemben részesült. 1931-től 1936 májusában bekövetkezett haláláig szociáldemokrata honatyaként, egyben a Népszava felelős szerkesztőjeként tevékenykedett. Utóbbi minőségében számtalan sajtóper miatt függesztették föl a mentelmi jogát – a legbizarrabb talán az volt, amikor egyetlen napon, 1932. november 29-én 22 Weltner elleni vádemelést tárgyaltak. Szinte mindegyik mentelmi bizottsági javaslat ismertetése azzal indult, hogy a „budapesti kir. főügyészség Weltner Jakab országgyűlési képviselő mentelmi jogának felfüggesztését kérte, mert a budapesti kir. büntetőtörvényszék megkeresése szerint ellene a bíróság, mint felelős szerkesztő ellen, büntetőeljárást indított a »Népszava« politikai napilap» 1931. október 4-e és 1932. augusztus 10-e között kiadott, különböző címet viselő, egy kivétellel név nélkül megjelent cikkek tartalma és – általában a jelentésben idézett – kitételei miatt.

Az 1920-ban még a választásokat bojkottáló szociáldemokraták 1922-től lettek a nemzetgyűlés tagjai. Ettől kezdődően az 1930-as évek közepéig elsősorban tőlük vonták meg a mentelmi jogot a parlamentben, mivel ők számítottak a legmaradandóbb ellenzéki csoportosulásnak. Az utolsó Horthy-korszakbeli országgyűlési voksolásokat követően, 1939-től a szélsőjobb oldali honatyák vették át tőlük ezt a szerepet.

A nyolcszor több alkalommal mentelmi joguktól megfosztottak kizárólag közülük kerültek ki. A szokatlanul kacskaringós politikai pályát befutó Rátz Kálmánt háromszor becsületsértéssel, szintén háromszor párviadallal, egyszer-egyszer

pedig sajtórendészeti kihágással, illetve „tiltott formaruha viselése által elkövetett kihágással” gyanúsították. Rátz ugyan a Nyilaskeresztes Párt mandátumával jutott a parlamentbe, de 1941-ben kilépett a pártból, és új, németellenes szélsőjobboldali alakulatot hozott létre. A német megszállás után őt is letartóztatták, Mauthausenbe vitték, ahonnan 1944 szeptemberében kiszabadult. Visszatért Magyarországra, de a nyilas hatalomátvétel után bujkálni kényszerült. 1948-ban emigrált Svájcba, ott is hunyt el.

A kormánypártiként megválasztott, de hamarosan az ellenzéki Magyar Megújulás Pártjához csatlakozó Rajniss Ferencnek nyolcszor sajtó útján elkövetett rágalmazás vétsége, egyszer pedig párviadal miatt vonták meg a mentelmi jogát. 1941 májusától ő volt a főszerkesztője a nagy példányszámban megjelenő Magyar Futár című képes hetilapnak, amely egyértelműen szélsőjobboldali, antiszemita és németbarát nézeteket képviselt. Szálasi Ferenc kormányában Rajniss lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter; a népbíróóság háborús bűnösnek ítélte halálra, 1946 májusában kivégezték.

Az ugyancsak szélsőjobboldali programmal a parlamentbe került, 1940-ben a nyilasokhoz csatlakozó Maróthy (1940-ig ifj. Meizler) Károly 1939-ben alapított a főszerkesztésében megjelenő *Pesti Ujság*-ot. Kilencszer sajtó útján elkövetett rágalmazás (illetve becsületsértés), egyszer-egyszer közlekedésrendészeti kihágás, illetve rágalmazás miatt függesztették fel a mentelmi jogát. Érdekes viszont, hogy mely alkalmakkor nem tették ezt meg – ebből egyet emelek ki. A *Pesti Ujság* minden címlapjának alján szerepelt a „Zsidó hirdetést mi nem fogadunk el!” felirat. 1942. február 19-én, a kormányzóhelyettes választásáról szóló cikkben a kormányzóhelyettes fényképét úgy helyezték el, hogy az újság négybe hajtásakor (így árulták a rikkancsok) Horthy István fotója alá a „mi nem fogadunk el” szöveg került. Mindez elkerülte a cenzúra figyelmét, s bár a lapot 15 napra betiltották és Maróthy ellen sajtórendészeti eljárást indítottak, a képviselőház mentelmi bizottságának június 9-i ülésén – mivel a szám közlése ellen előzetesen a sajtóellenőrzés nem emelt kifogást – nem vonták meg a főszerkesztő mentelmi jogát.¹¹ Maróthy a II. világháború végén Németországba, onnan 1947-ben Argentínába menekült, itt hunyt el 1964-ben.

Milotay István, a korszak legismertebb és legnépszerűbb radikális jobboldali újságírója 1939-ben kormánypárti mandátummal jutott az országgyűlésbe, ám pártjának szélsőjobb szárnyához tartozott. Tíz sajtó útján elkövetett rágalmazás, egy-egy tiltott közlés, illetve hivatalból üldözendő rágalmazás vétsége miatt vonták meg a ciklusban a mentelmi jogát. 1944 végén Németországba, onnan 1947-ben Braziliába ment, 1956-tól 1963-as haláláig Svájcban élt.

Az 1940-ben a Nyilaskeresztes Pártba olvadt Nyilaskeresztes Front mandátumával a parlamentbe került Matolcsy Mátyás fiatal és tehetséges sztárközgazdászként 1938-ban csatlakozott a szélsőjobbhoz, ám 1942-ben visszalépett a kormánypártba, amelynek korábban is tagja volt. Kilencszer sajtó útján elkövetett rágalmazás (és becsületsértés), kétszer rágalmazás, egyszer-egyszer pedig annak

érdekében, hogy „meghatározott kényszerítő intézkedések terhével tanúként megidézhető legyen”, illetve büntetett való gyanúsítás miatt függesztették föl a mentelmi jogát. 1945-ben az amerikai hatóságok kiadták, a népbíróság tíz évi börtönre ítélte, ott hunyt el 1953-ban.

A régi szélsőjobboldali mozgalmár, Gál Csaba mentelmi jogát tizennégyszer vonták meg, a legkülönbözőbb indokokkal. Gált végül Szálasi nemzetvezető 1944. november 1-én a „személyügyek országos kormánybiztosává” nevezte ki. A világháború végén Németországba menekült, amerikai hadifogságba esett, az amerikaiak kiadták Magyarországnak. Kötél általi halálra ítélték, 1946. június 25-én végezték ki.

Annak ellenére, hogy – a Nyilaskeresztes Pártot a börtönben ülő Szálasi helyett vezető – Hubay Kálmán mandátumát a Vágó Pállal közösen beadott, a Magyarországon élő népcsoportok és nemzetiségek önkormányzatáról és anyakönyvezéséről szóló törvényjavaslata miatt már 1940. július 22-én megszűntnek nyilvánította a képviselőház,¹² mégis ő vezette a listát a mentelmi jogok felfüggesztésének eset-számát tekintve. Kilencszer a sajtó útján elkövetett rágalmazás (ebből egyszer: izgatás), hatszor „tiltott közlés”, kétszer „tiltott formaruha viselésével elkövetett kihágás” egyszer-egyszer rágalmazás, „engedély nélküli gyűjtés által elkövetett kihágás”, valamint „a magyar állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására irányuló és folytatólagosan elkövetett izgatás” miatt vonták meg tőle a mentelmi jogot. Bár Hubay 1942-ben komoly konfliktusba került Szálasisal és kilépett a Nyilaskeresztes Pártból, a nyilas hatalomátvétel után a Nemzetvezető Munkatörzse Kultúrirodájának vezetője lett. A népbíróság halálra ítélte, 1946 június 22-én végezték ki.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Nemzetgyűlési Napló (NN) 1920–22. (1921): XIII. köt. Athenaeum. Budapest. 232–233. old.
- 2 Szente Zoltán (2010): Bevezetés a parlamenti jogba. Atlantisz. Budapest. 206. old.
- 3 A képviselőház házszabályai (1908): Pesti Könyvnyomda–Részvénytársaság. Budapest. III. fejezet, 188–191. §, 146–148. old. – A mentelmi jog szerepéről lásd. még: Püski Levente (2015): A Horthy-korszak parlamentje. Országgyűlés Hivatala. Budapest. 64–72. old.
- 4 Az adatokat itt és a továbbiakban is a Nemzet-, illetve Országgyűlési irományok megfelelő kötetei alapján közlöm (itt olvashatóak a mentelmi bizottság határozatai). Ezek összegyűjtésében hálásan köszönöm kollégáim, Balogh Atilla, Hollósi Gábor és Orosz László segítségét!
- 5 Püski (2015) 264. old. szerint – a ciklusok időrendjében haladva – a Ház megkövetésére az egymást követő ciklusokban, 2, 7, 5, 6, 4, 20; jegyzőkönyvi megrovásra 0, 6, 7, 5, 3 és 4; ülésekről kizárásra 0, 23, 1, 2, 1, 2 alkalommal került sor. Ebből egy megkövetés és 14 kizárás 1924. december 1-jén, az ún. Eskütt-ügy kapcsán történt (lásd. később).
- 6 NN 1922–26 (1925): XXXIII. köt. Athenaeum. Budapest. 81–82. és 157–160. old.
- 7 Vértesi Lázár: 150 éve született Esztergályos János politikus, lapszerkesztő, ország- és nemzetgyűlési képviselő. https://mnl.gov.hu/mnl/baml/hirek/150_eve_szuletett-esztergalyos_janos_politikus_lapszerkeszto_orosz_es_nemzetgyulesi
- 8 Haeffler István szerk. (1940): Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről (Sturm-féle országgyűlési almanach). MTI. Budapest. 250–151. old.
- 9 NN 1922–1926 (1924): XXVII. köt. 492–504, 525–527. – Az ügy parlamenti eseményeit ismerteti: Püski (2015) 266–269. old. Lásd. még: Karsai Elek (1967): A budai Sándor-palotában történt. 3. kiad. Táncsics, Budapest. 112–114, 118–119, 132–134. old.
- 10 Serfőző Lajos (1967): A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922–1926. Akadémiai, Budapest. 233–239. old.
- 11 Erről az esetről tudósít: Olasz Lajos: A kormányzóhelyettesi intézmény története, 1941–1944. Akadémiai, Budapest. 200–201. old.
- 12 Erről a sajtó is részletesen tudósított, például: Hubay Kálmánt és Vágó Pált megfosztották mandátumától. Népszava, 1940. július 23. 5. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- A képviselőház házszabályai (1908):** Pesti Könyvnyomda–Részvénytársaság. Budapest. III. fejezet, 188–191. §, 146–148. old.
- Haeffler István. (szerk.) (1940):** Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről (Sturm–féle országgyűlési almanach). MTI. Budapest.
- Karsai Elek (1967):** A budai Sándor-palotában történt. 3. kiad. Táncsics. Budapest.
- Nemzetgyűlési Napló 1920–22. (1921):** XIII. köt. Athenaeum. Budapest.
- Nemzetgyűlési Napló 1922–1926 (1924):** XXVII. köt. 492–504, 525–527. old.
- Nemzetgyűlési Napló 1922–26 (1925):** XXXIII. köt. Athenaeum, Budapest. 81–82. és 157–160. old.
- Népszava,** 1940. július 23. 5. old.
- Olasz Lajos:** A kormányzóhelyettesi intézmény története, 1941–1944. Akadémiai. Budapest.
- Püski Levente (2015):** A Horthy-korszak parlamentje. Országgyűlés Hivatala. Budapest.
- Serfőző Lajos (1967):** A Magyarországi Szociáldemokrata Párt a parlamentben 1922–1926. Akadémiai. Budapest. 233–239. old.
- Szente Zoltán (2010):** Bevezetés a parlamenti jogba. Atlantisz, Budapest.

VINCZE GÁBOR

történész-muzeológus

Tornyai János Múzeum, Könyvtár és Közművelődési Központ –
Emlékpont

János Tornyai Museum, Library and Cultural Centre – Memorial Point

ORCID: –

e-mail: pinczegabor@gmail.com

„...IGAZÁN NINCSEN ÉRTELME AZ ESPERESSÉGNEK.” BAKÓ LÁSZLÓ SZEGEDI REFORMÁTUS ESPERES LEMONDATÁSA 1951-BEN

“...THERE REALLY IS NO POINT IN ESPERIANISM.”
*RESIGNATION OF LÁSZLÓ BAKÓ, REFORMED DEACON OF
SZEGED IN 1951*

ABSTRACT

In 1948–49, the increasingly powerful Rákosi dictatorship succeeded in shackling the Reformed Church: the „disobedient” bishops were forced to resign. Following this, the removal of deans and pastors who opposed the communist regime began. One of the victims of this purge was László Bakó, the deacon and pastor of Szeged. His „crime” was his insistence on exercising the remaining rights of the church. His removal was orchestrated by two individuals: László Óvári, the county senior officer of the State Office for Church Affairs, and János Péter, the bishop of Debrecen. László Bakó was not only forced to resign from his position as deacon, but also had to leave his pastoral post. He was exiled from Szeged and was not allowed to move back even before his death.

Keywords: the Rákosi era, church policy, State Church Office, Reformed Church

Kulcsszavak: Rákosi-korszak, egyházpolitika, Állami Egyházügyi Hivatal, református egyház

1. A református egyház „hódoltatása”

A református egyháztörténelemmel foglalkozó szakirodalom szerint a Magyarországi Református Egyház elleni nyílt támadás 1948-ban kezdődött el. Ez részben igaz, ám az sem hallgatható el, hogy már a „népi demokrácia” első éveiben számos egyházi személyt internáltak, bíróság elé állítottak és elítéltek.

A Magyar Kommunista Párt (MKP) egyházpolitikájának látványos megváltozása összefüggésben van azzal, hogy a KOMINFORM megalakítását követően a „népi demokratikus országok” (a szovjet csatlósállamok) moszkvai parancsra rá kellett térjenek „a szocializmus építése felé vezető útra”, vagyis elkezdődött ezen országoknak a sztalinizációja. Ezzel magyarázható, hogy Lengyelországtól Romániáig mindenhol egy időben kezdődött a nyílt egyházellenes politika. Rákosi Mátyás 1948 januárjában a budapesti pártértekezleten meghirdette a „klerikális reakció” elleni harcot, amit hamarosan tettek követtek.

A református egyház „hódoltatása” a két legtekintélyesebb püspök eltávolításával kezdődött meg. Ravasz László,¹ a dunamelléki egyházkerület püspöke – Rákosi követelésére – 1948 májusában volt kénytelen beadni lemondását a püspöki állásáról. Utóda a Rákosi által korábban püspöknek kiszemelt Bereczky Albert lett. A Ravasztól „megszabadított” református egyház vezetésével ezután – erőteljes kommunista nyomásra – el lehetett fogadtatni az iskolák államosítását, és október 7-én alá lehetett írni az állam és az egyház közötti „megállapodást”, amely valójában egy diktátum.

1949 őszén Révész Imre², a tiszántúli egyházkerület püspöke betegségére hivatkozva – valójában az ellene irányuló folyamatos politikai támadások miatt – ugyancsak lemondott. Utódának megválasztatása a rákosista egyházpolitika nyitányának tekinthető. A püspöki tisztség betöltése „alapos előkészületet” igényelt. Mivel az egyházi törvények szerint a más egyházkerületből származó püspököknek előzetesen az adott kerület valamelyik egyházközségében kellett szolgálnia, Péter Jánost, a budapesti Filadelfia Diakonissza Intézet lelkészét először meg kellett választatni a Debrecen-Péterfia utcai egyházközség lelkipásztorává, ami még viszonylag simán ment. Az azonban elgondolkodtató, hogy ugyanez a presbitérium gyakorlatilag nem támogatta lelkipásztora püspökké választását – akárcsak számos más presbitérium sem. Az 1949. december 15-én beiktatott püspöknek hűséges munkatársa lett az elhunyt egyházkerületi főgondnok, Szentpéteri Kun Béla helyére félévvel később megválasztott „kriptokommunista” földművelésügyi miniszter, Erdei Ferenc³ (aki 1945 után semmilyen formában sem vett részt az egyházi közéletben). Tehát egyházkormányzati szinten megtörtént az „örségváltás”, ezután elkezdődhetett a „rendcsinálás” a Tiszántúlon.

Bár Péter János kezdettől fogva élvezte a kommunista hatalom támogatását, időbe telt, míg valahogy (hatalmi támogatással) el tudta fogadtatni magát a lelkészi karral, az egyház tagságával. Ezzel kapcsolatban Rösler János debreceni egyházügyi főelőadó az alábbiakat jelentette az ÁEH-központnak: *„A megválasztását a tiszántúli református papok és a körük csoportosult különböző erők nagyon ellenzték. Az ellenzésre jellemző 1952-ben Kürthy Károly debreceni lelkipásztor [...] azon nézetének adott kifejezést, hogy Péter János elárulja az egyházat.”*⁴

A református egyház „hozzáigazítása” a megváltozott viszonyokhoz az ötvenes évek legelején történt meg. 1951 júliusában Kossa István, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) első elnöke magához hívatta Péter Jánost, valamint Finta István

konventi főtanácsost, és közölte velük az „elvégzendő feladatokat”: 1.) A diakonissza szervezetek felosztása; 2.) A maradék egyházi földek „föjlájnlása”; 3.) A kis gyülekezetek „csoportosítása”; 4.) A teológiai akadémiák „összevonása”; 5.) Egyházmegyék, egyházkerületek „összevonása”. Az új egyházkormányzatra várt a feladat, hogy mindezt a Református Zsinat tagjaival elfogadtassa.

A Zsinat soron következő, 1951. október 24-i ülészakán nem várt fordulat következett be: a belső ellenzék két tagját, Pap Béla⁵ karcagi lelkipásztort és Szabó Imre⁶ budapesti esperest – a Zsinati Elnökség szándéka ellenében – beválasztották a Zsinati Tanácsba (kiejtve az egyházkormányzat két jelöltjét). A „népi demokráciát támogató” egyházkormányzat természetesen nem tűrhette ezt a presztízsvesztést, és tartottak a precedenstől is. Emiatt a budapesti esperest Bereczky püspök november 26-án felszólította, hogy azonnal mondjon le minden egyházi tisztségéről. Az esperes így a Zsinat következő ülésén már nem vehetett részt. Pap Béla karcagi lelkipásztort – aki az első ülésnapon megakadályozta a „hivatalos jelöltek” bekerülését a Zsinati Tanácsba –, a november 28-i ülésre tartva, útközben letartóztatták, majd 1952. február 15-én négy és fél év börtönbüntetésre ítélték. A két „nagy ellenálló” lelkésztől megszabadult Zsinat a november végi ülészakon elfogadta a sárospataki és pápai teológiai akadémiák megszüntetését, valamint azt a határozatot, mely lehetővé tette, hogy a püspökök kényük-kedvük (illetve a kommunista hatalom érdekei) szerint bárhová áthelyezhessék a lelkészeket. Arról, hogy ezentúl „nem babra megy a játék”, Bereczky Albert püspök kétséget sem hagyott: *„Ezért adtuk ki 1950. decemberében azt a Testvéri Izenetet, amelyben eligazítást adtunk. [...] Ez a Testvéri Izenet 7 időben adott és bizonyos értelemben, bizonyos köröknek utoljára adott figyelmeztetés volt. [...] Aki nem értette meg a szót 1950-ben, még mindig megértheti 1952-ben...”*⁸

2. Bakó László, a „renitens esperes”

Bakó László azok egyike volt, akik nem akarták megérteni a „testvéri izenetet”. 1896-ban született Szatmárnémetiben, apai ágon ősi szatmári nemesi családok leszármazottja volt. 1918-ban végzett a budapesti református teológián, majd a Kálvin téri gyülekezetben végzett segédlelkészi szolgálatot. 1922-ben a szegedi református gyülekezet meghívta lelkipásztorául. Aktív egyházszervező volt: a két világháború között három új, önálló egyházközség létesült a Tisza-parti városban, a Honvéd téri templom, imaházak épültek, emiatt is örvendett nagy közmegebecsülésnek. Lenyűgöző hatású igehirdető volt: amikor prédikált, a Kálvin téri templom mindig megtelt. Nagy hangsúlyt helyezett a missziói tevékenységre, az evangelizációra, ami azonban az 1950-es években már „bűnnek” számított a kommunista hatalmat kiszolgáló egyházi vezetés szemében. Amikor a Békés-Bánáti Református Egyházmegye 1948 júliusában kettévált, magától értetődő volt, hogy Bakó László legyen a létrehozott Csanád-Csongrádi Református Egyházmegye esperese. A békési egyházmegye élén a korábbi esperes, Gönczy Béla maradt.

Péter János püspök, majd az ÁEH főelőadója, Óvári László kezdettől fogva úgy tekintettek rá, mint a „klerikális reakció” támogatójára. Óvári 1951 végén egyik jelentésében arról számolt be, hogy kénytelen foglalkozni a „kerületi” esperessel, mivel azt tapasztalta, hogy a megyében a gyülekezeti tanácsstermekben folyik a konfirmációi előkészítés. Bakó közölte vele, hogy erre szóbeli engedélyük van, egyébként pedig zsinati határozat kötelezi őket arra, hogy két éven keresztül foglalkozzanak a konfirmáció előtt a gyermekekkel. Óvári a kérdés rendezése érdekében fölhívta Horváth Jánost, az ÁEH elnökhelyettesét, de tőle nem kapott olyan értelmű utasítást, melyre hivatkozva betilthatta volna a konfirmációi előkészítést.

Nem csupán emiatt volt szálla Óvári László szemében Bakó László esperes, hanem azért is, mert megszervezte egyházmegyéjében a „sáfársági alapot”. Ennek az volt a lényege, hogy a kongrua egy tetszés szerinti hányadát a lelkipásztorok önként befizették egy közös alapba, és ebből támogatták az egyházmegye lelkész-özvegyeit, lelkész-árváit, valamint a diakóniai és missziói munkát. (Nyilván ez utóbbival volt a baj.) Az alap létrehozásáról egyébként az egyházmegyei közgyűlés 1951 májusa (az ÁEH megalakítása) előtt jogerős határozattal döntött. A „sáfársági alap” meglétéről korábban valószínűleg nem volt tudomása Óvárinak, 1952 közepén azonban fölhívta rá a figyelmeztetést Kádár Imre⁹ lelkipásztor, aki személyes konfliktusba keveredett Bakóval.

Augusztus 22-én Óvári magához rendelte az esperest a hódmezővásárhelyi hivatali helyiségébe. Arról nem maradtak fenn források, hogy itt konkrétan mi hangzott el, csupán az esperesnek az egyházügyi főelőadóhoz írott augusztus 25-i leveléből lehet némi következtetésre jutni. Ebben a levelében az esperes még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy megértesse a főelőadóval: a „sáfársági alappal” kapcsolatban semmiféle törvényteleniséget sem követett el. A befizetések teljesen önkéntesek voltak (és nem kötelezőek, mint ahogyan Óvári állította Kádár nyomán), és tetszés szerinti összeget (nem pedig a kongrua tíz százalékát) fizettek be. A bevételek és a kiadások mindig szerepeltek az egyházmegyének az egyházkerülethez elküldött zárszámadásában, tehát erről a püspök pontosan informálva volt.

Augusztus 27-én a szegedi városi pártbizottság napilapjában, a Délmagyarországon és a megyei pártbizottság lapjában, a hódmezővásárhelyi Viharsarokban egy időben jelent meg *„Bakó László esperes és az őrgrófi ügyész szentszövetsége: »elsáfárkodják« saját papjaik kenyerét”* címmel egy durva kirohanás. A cikk szövege alapján egyértelmű, hogy a névtelenségbe burkolózó sajtómunkás Óváritól kapta a „muníciót”, ugyanis az általa megfogalmazott vádak olykor szó szerint visszaköszönnek az egyházügyi főelőadó Bakóval kapcsolatos jelentéseiben. A szerző egyebek mellett azzal vádolta az esperest, hogy *„a bethánistákat támogatja”*, *„sáfársági hozzájárulást”* szed, és gondnokával, dr. Nagy Sándorral üldözi *„az államhoz hű lelkészeket”*, például a fábiánsebestyéni Kádár Imrét. A végső konklúzió pedig az, hogy *„...mindezek olyan tények, amelyek azt bizonyítják, hogy az egyházi palást mögé búvó reakció támadja azokat a józan gondolkodású papokat is, akik hajlandók lennének a Népköztársaság békemunkájában részt venni és*

nem szándékosan ellene cselekedni.” Bakó azonnal megküldte a cikk egy-egy példányát az egyházkerületnek Debrecenbe, és Finta István konventi tanácsosnak is, jelezve, hogy így tartja be Óvári László az ÁEH-val kötött „barátságos megállapodást”.

Az esperes, aki a szíve miatt betegszabadságra ment, a cikk megjelenése után fölkereste Budapesten Finta Istvánt, a segítségét kérve. Ő eljárt ügyében az ÁEH-nál, s azt a hírt hozta, hogy nyugodtan menjen csak vissza kezeltetni magát, mert megállapodtak az Állami Egyházügyi Hivatallal, hogy „nyugtatják” az ügyet a püspök hazaérkezéséig. Amikor ő augusztus legvégén a nyugati útjáról hazaért, az esperes levélben fordult hozzá, talán abban a reményben, hogy majd mellé áll. Valószínűleg nem tudta, hogy püspökének igen rossz a véleménye róla.

3. Lemondatása és száműzetése Szegedről

Szeptember 10-én Bakó Lászlónak sikerült beszélnie a püspökkel, és ekkor fölvetette, hogy lemond az esperesi tisztségéről, valamint – legvégső esetben – a szegedi lelkészi állásáról is. Péter János ekkor képmutatóan megjegyezte: *„Lehet, ez lesz a könnyebb megoldás”*. Másnapi megbeszélésükön a püspök közölte vele, hogy nem csak Óvárinak van ellene kifogása.¹⁰ *„Vizsgáljam meg azért egész magatartásomat, a rendszerhez stb. viszonyulásomat...”* – mondta neki Péter.¹¹ 22-én ismét találkoztak, ekkor már úgy hallotta Bakó, hogy egyesek azt híresztelik, Óvári az esperesi és a Szeged-Kálvin téri tisztségeit „felajánlotta” Szabó József Makó-újvárosi lelkipásztornak...

Szeptember 28-án a püspök és az egyházügyi főelőadó Makón átbeszélték a „Bakó-ügyet”. Óvárinak az volt a véleménye, hogy az egyházmegye kettészakadt: *„a Bakó László szegedi esperes betánista és kulák-lelkészek frontjára”*, és azokra a szegényebb lelkipásztorokra, akik *„a megegyezés szellemében dolgoznak”*. Péter János azt is közölte Óvárival, hogy *„...Bakó Lászlóval neki is igen sok baja van, ő tudja, hogy Bakó László a fennálló államrendszerrel nem igen szimpatizál és nevel[tet]ésénél fogva ténylegesen antiszociális lény.”*¹² Ráadásul azzal is tetézte a meglévő bűneit, hogy „kifogásolta, sőt becsmérelte” a tiszántúli főgondnokot, a földművelésügyi miniszter „elvtársát”, Erdei Ferencet. Végül kijelentette: *„ő is úgy látja, Bakó László idejét múlta esperesnek lenni.”* Emiatt a legközelebbi egyházmegyei közgyűlésen *„gyakoroljon önkritikát”* (mint a kommunista politikusok!), és *„mondjon le”*.

Október első hetében ismét találkozott a püspökkel az esperes, és természetesen a lemondásáról volt szó. *„Az esperességről engedelmesen mondok le, de a Szegedről való távozást – semmivel sem tudván azt megindokolni – engedetlenül vállalnám”* – mondta ekkor.¹³

Három hét múlva (október 27-én) Debrecenben Péter János nyilvánvalóvá tette számára, hogy mindenképpen le kell mondania a Szeged-Kálvin téri lelkipásztori állásáról is. Kiderült az is, hogy hová kell mennie: Bereczky Albert dunamelléki

püspök hajlandó öt „befogadni” a Vértessaljai Református Egyházmegye egyik egyházközségébe, a mintegy ezer lelkes Tabajdra. Ekkor már csak haladékot kért: *„Az esperességre nézve azonnal tudok válaszolni: igen. Sz[eged] K[álvin tér]re azonban most még nem. Váratlanul ért; meg kell tanácskozzam Istennel, magammal, a családommal.”*¹⁴

Az esperes és az egyházmegyei gondnok egy 1952. október 31-i – az egyházmegyei közgyűlésnek címzett levelükben – közölték a tisztségükről történő lemondásukat, melyet indoklásuk szerint *„az egyházmegye érdekében”* tettek meg. A nyilvánosság előtt november 5-én, a makói egyházmegyei közgyűlésen jelentették be a lemondásukat. A közgyűlésen jelen volt Óvári és a püspök is, aki az egybegyűlt lelkipásztoroknak „megmagyarázta”, miért kellett lemondania Bakó Lászlónak: *„...nem képviselte munkájában a megegyezés 15 vonalát, nagyon sok esetben megegyezés ellenesen viselkedett, magaköré csoportosította a múlt rendszernek prominens egyéneit.”*¹⁶ Másnap a közgyűlés elfogadta a lemondást. Bakó lemondása valószínűleg keveseknek okozott meglepetést.

A szegedi lelkipásztori állásáról való lemondását egy december 19-i levelében közölte a gyülekezettel. Ekkor tájékoztatta őket arról is, hogy elfogadta a tabajdi egyházközség meghívását.

A lemondatása valószínűleg sok – tisztességes, Istenéhez és nem az ateista, egyházüldöző diktatúrához hű – lelkipásztort fölháborított. Közéjük tartozott Gönczy Béla esperes is, aki egy 1952. november 12-i levelében azt írta, hogy neki már korábban is keserűséget okozott a barátjával szembeni, érthetetlen eljárás, amikor azonban meghallotta, mi történt a lelkészértekezleten és az egyházmegyei közgyűlésen, elhatározta, hogy szolidaritásból lemond a tisztségéről. Lemondását november 7-én bejelentette Péter János püspöknek, és arra hivatkozott, hogy *„ha Bakó László nem maradhatott esperes, én sem lehetek.”* Végül közölte a püspökkel: *„...ha egy esperes nem lehet pásztor a lelkészeknek, és ennyit sem tehet meg, akkor igazán nincsen értelme az esperességnek.”*¹⁷ A Békési Református Egyházmegye (akkor már volt) esperese a lényegre tapintott: addigra nem maradhattak tisztségükben azok az esperesek, akik az egyház szelleméhez és törvényeihez hűen töltötték be a tisztségüket.

Bakó Lászlót tabajdi lelkészi tisztségébe december 21-én – az év legsötétebb napján – iktatták be. A forradalom leverése utáni, még mindig valamelyest szabadabb egyházi légkörben fölmerült annak lehetősége, hogy visszatérhessen a szegedi gyülekezethez, azonban a „visszarendeződés” után hamarosan kiderült, hogy erről szó sem lehet. Bakó Lászlónak még azt is megtiltották, hogy nyugdíjasként visszatérhessen a városába! Végül Debrecenben húzhatta meg magát egyik fiánál, ott hunyt el 1968-ben.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Ravasz László (1882–1975) lelkész, teológiai tanár, püspök, az MTA tagja. 1907-től 1921-ig a kolozsvári teológia tanára, az erdélyi egyházkerület főjegyzője volt. 1921-ben választották meg a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének, ekkor telepedett Budapestre. A két világháború között élénk közéleti életet élt, püspökként ő is tagja volt a Felsőháznak. Az 1948-as lemondása után Leányfaluba vonult vissza, de az 1956-os forradalom alatt élére állt a Református Megújulási Mozgalomnak. Annak ellehetetlenítése után, 1957-től ismét Leányfaluban élt, belső száműzetésben.
- 2 Révész Imre (1889–1967) lelkész, teológiai tanár, püspök. 1914-től a kolozsvári teológián az egyháztörténet tanára volt. 1920-ban megválasztották a debreceni egyházközség lelkészévé, majd 1938-ban a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökének. 1930-ban a debreceni Tisza István Tudományegyetem professzora lett. Az 1930-as években élénk tudományos és közéleti tevékenységet folytatott. 1945–46-ban támogatta a református lelkiségi-megújulási mozgalmat. 1949-es távozása után belső száműzetésbe vonult.
- 3 Erdei Ferenc (1910–1971) szociográfus, politikus. Az 1930-as években a népi írók baloldarához tartozott, a világháború alatt fölvette a kapcsolatot az illegális kommunista párt vezetőivel. 1945-ben az ideiglenes „nemzeti” kormány belügyminisztere lett, hivatalosan a Nemzeti Parasztpárt vezetőjeként – valójában ekkor már az MKP „külső tagja” volt („kriptokommunista”). Belügyminiszterként törvénytelenések sorát igyekezett eltussolni. 1949 és 1953 között – az erőszakos téészesítés, kulákküldözések idején – földművelésügyi miniszter volt, az 1950-es évek végén az újabb, erőszakos „kollektivizálást” támogatta.
- 4 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára, XXIII. 34/a. fond, 1. doboz, iktsz. n. Péter János jellemzése.
- 5 Pap Béla (1907–1957) református lelkész, publicista, lapszerkesztő. Erdélyi származású, családjával 1919-ben költözött Budapestre. Teológiai tanulmányai után a Soli Deo Gloria Szövetség „utazólelkésze” lett. Az első botrány akkor tört ki vele kapcsolatban, amikor beadványban kérte a Konventet, hogy lépjenek közbe az erőszakos téészesítés leállításá érdekében. A börtönből 1956 májusában szabadult. Október végén bekapcsolódott az Országos Intézőbizottság munkájába. 1957. augusztus 10-én tisztázatlan körülmények között „eltűnt” a Bakonyban. (Valószínűleg az állambiztonság emberei „eltették láb alól”.)
- 6 Szabó Imre (1891–1955) református lelkész. 1923-tól a budapesti Fasori Református Egyházközség lelkipásztora volt. 1932-ben megalapítója a budapesti egyházmegyének, annak esperese volt mindaddig, míg 1951 végén Bereczky Albert tisztségéből való lemondásra nem kényszerítette. 1952 februárjától egy félreeső nyírségi gyülekezetben, Buj-on lett lelkipásztor, ahol haláláig szolgált.
- 7 Az 1950. december 12-i körlevél szövegét közli: Ladányi – Keresztes – Hamarkay (2006), 366–372. old.
- 8 Idézi Dienes (1999) 230. old.
- 9 Kádár Imre (1907–1967) erdélyi lelkipásztor. 1945 után költözött át Magyarországra. Csupán névrokona annak a viszonylag ismert Kádár Imrének, aki „októbrista” emig-

- ránsként a két világháború között Kolozsvárott élt (egyik alapítója volt az Erdélyi Szépműves Céhnek). 1944-ben Budapestre menekült, 1956 előtt a Konventen belül „Kolozsvári” fedőnéven ügynöki munkára, a református lelkészek „feldolgozására” használták.
- 10 Óvári annyira utálta, hogy kijelentette: „Örüljön, hogy nem deportálták, hogy szabad lábón van!”
 - 11 Bakó László a püspökkel történt megbeszéléseiről az események után két héttel írt egy emlékiratot. Közli Molnár János (2005), 217–227. old.
 - 12 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanádi Vármegyei Levéltára (MNL Cs-CsVmL), 149. ő. e., 026/210/1953. Ü. cs. sz. (Óvári László 1952. szeptember 30-i jelentése, 1. old.
 - 13 Molnár (2025) 217–227. old.
 - 14 Uo. Molnár
 - 15 Az 1948. október 7-én a református egyház és az állam képviselői által aláírt „egyezményről” van szó.
 - 16 MNL Cs-CsVmL, 149. ő. e., 026/231/952. sz. Óvári november havi jelentése.
 - 17 Bakó-hagyaték, Gönczy Béla 1952. november 12-i, 928/1952. sz. gépelt, aláírt levele.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Dienes Dénes (1999):** A Tiszáninnen Református Egyházkerület megszüntetése és visszaállítása. In Barcza József – Dienes Dénes szerk. (1999). A magyarországi református egyház története, 1918–1990. Tanulmányok. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémia. Sárospatak. 227–239. old.
- Ladányi Sándor – Keresztes Dániel – Hamarkay Ede (2006):** [Sic!] Válogatott kövek a református egyház és az állam kapcsolatának medréből. Exodus.Erdőkertes.
- Molnár János (2005):** Egy emlékirat margójára. (Bakó László: A Péter Jánossal való beszélgetések rövid summái.) In Hit és tudomány: tanulmányok dr. Lenkeyné dr. Semsey Klára professzorasszony ötvenévi teológiai, tanári és kutatói munkája jubileumára. Kiadja a DRHE–Doktorok Kollégiuma Újszövetségi szekciója és a SRTA, Debrecen – Sárospatak, 2005. 217–227. old.

**XVIII. ÉVFOLYAM 2. SZÁM,
2025/2. SZÁM
№ 61.**

KAPOSI ZOLTÁN

egyetemi tanár, az MTA doktora,

Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar, Pécs
professor, University of Pécs Faculty of Business and Economics, Pécs,
Hungary

ORCID: 0009-0002-7328-7383

e-mail: kaposi.zoltan@ktk.pte.hu

A GAZDASÁGFEJLESZTÉS EGY LEHETSÉGES ÚTJA: TERMÉKKIÁLLÍTÁSOK PÉCSETT A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

*A POTENTIAL WAY OF ECONOMIC DEVELOPMENT: TRADE
EXHIBITIONS IN PÉCS IN THE INTERWAR PERIOD*

ABSTRACT

In this study we examined Hungary's Southern Transdanubia region's largest city's economic development. For centuries, Pécs had been the region's industrial and commercial centre. However, WWI and the subsequent thirty-three month long Serbian occupation set back the city's development. From the end of 1921 trade and distribution regained its importance once again. One potential for that was the organisation of trade exhibitions and fairs. The six, later twelve national fairs per year yielded increasing turnovers – except for the period of the Great Depression (1929-33). Trade exhibitions covered all industries: at first, the agricultural and horticultural expos, and later the industrial ones grew in numbers. The biggest trade exhibitions were held in the second part of the 1930s, when not only local and regional, but distant and even nationally significant companies brought their products to demonstrate and sell. The trade exhibitions were mostly paired with purchasing opportunities; meanwhile, they generated huge attention. In this study we present that these trade exhibitions greatly contributed to the fact that Pécs quickly became a developing city again prior to WWII.

Keywords: Pécs, industry, trade, product exhibitions, fairs

Kulcsszavak: Pécs, ipar, kereskedelem, termékkiállítás, vásár,

1. Bevezetés: a pécsi kiállítások és vásárok múltja

A 19. századi gazdaság fejlődése során a vállalkozók nagy hangsúlyt fektettek termékeik, szolgáltatásaik bemutatására, megismertetésére. Az európai országok-

ban gyorsan terjedtek a helyi, regionális vagy országos kiállítások. Nagy lökést adott a folyamatnak az 1851-ben Londonban megrendezett első világkiállítás megszervezése, ahol mintegy 6 millió ember tekintette meg a bemutatót. A kiállításon 32 magyarországi termelő is részt vett.¹ A rendezvényt gyorsan követték az újabb világkiállítások. Voltak pécsi sikerek is: Zsolnay Vilmos például az 1873. évi bécsi világkiállításon bronzérmert nyert porcelánfajansz termékeiért.² A szakmai kiállítások Magyarországon is gyorsan terjedtek. Kossuth Lajos és a Védegylet irányításával már az 1840-es évek közepén szerveztek ipari kiállításokat. Pécsen kezdetben főleg mezőgazdasági és kertészeti kiállításokat rendeztek. A jövő azonban az iparé volt. A legnagyobb helyi rendezvény az 1907. évi Országos Ipari Kiállítás és Vásár volt. A Főpályaudvartól északra az Indóház (ma Szabadság) út nyugati oldalán, egészen a mai 6. sz. útig terjedő hatalmas, ekkor még nagyrészt beépítetlen területen mutathatták be termékeiket a helyi, regionális és országos termelők, köztük a hazai ipar nagy reprezentánsai. Ott voltak a helyiek mellett az ország neves gyárosai, képviseltette magát például a Ganz, a Hofherr, a Herz stb. Összesen mintegy 4000 termelő mutatta be termékét. A fél évig tartó rendezvényt mintegy 1 millióan látogatták. A vásár nyereséggel zárta, a megmaradt pénz nagyobb részét az ún. kiállítási alapba helyezte el a város, amit az Ullmann-bankháza bízott, ám a bank 1911. évi csődjé után az összeg elveszett.³

2. Kísérletek a kereskedelmi forgalom növelésére az 1920-as években

A szerb megszállás és a Trianon okozta sokk okozta gazdasági visszaesés miatt mindenképpen szükséges volt a kereskedelmi forgalom élénkítése. Ennek érdekében a városvezetőség kezdeményezte az addigi vásárok rendjének módosítását, ami viszont miniszteri engedélyköteles volt. Nagy reményeket fűztek a vásári napok szaporításához. Pécs 1924-ig hat országos vásárt és egyidejűleg kirakodóvásárt tarthatott. A kereskedelemügyi miniszter 1924-ben rendeletével engedélyezte, hogy Pécs az addigi gyakorlat megszüntetésével ezentúl minden hónap első hétfőjén, illetve, ha ezen határnapok ünnepnapra esnek, a következő hétköznapon országos állat- és kirakodóvásár tarthasson.⁴ A nagy áttörést az 1923. év hozta, amikor is a Baross-Szövetség budapesti központja és vidéki fiókjai, a Baranyavármegyei Gazdasági Egyesület, a Baranyai Kisgazdák Hitel és Gazdasági Szövetkezete, a Pécsi Tejcsarnok Rt. és egyéb kisgazda-alakulatok, a Baranyamegyei Kertészek Szövetsége és a Baranyamegyei Méhészkör országos jellegű árumintavásár megtartását kezdeményezte.⁵ Mintegy 180 kiállító jelezte érkezését a rendezvényre, amely lehetőséget adott a pécsi kisiparosoknak is termékeik népszerűsítésére. A kiállítás 1923. augusztus 22-én nyílt meg. A Zrínyi Miklós reáliskolai nevelőintézet (volt Hadapródiskola) előcsarnokában számos hazai méltóság köszöntötte a rendezvényt, amely két hétig tartott.⁶ A kiállítást hat teremben, két folyosón és egy tornacsarnokban rendezték. A bemutató gazdasági főcsoportjai a ruházat, a lakberendezés, az élelmiszer, a vas-, gép- és szerszám, a mezőgazdaság és a méhészet voltak.

Nincs lehetőségünk a korabeli sajtóban is kiemelt minden pécsi termék bemutatására, de néhányat azért megemlítünk. Richter János cipész, a Király u. 22. sz. alatti műhely elegáns, kényelmes és tartós cipőit sokan keresték, amely mellett a vállalkozó a tömegek számára parafa- és strapacipőket is előállított. Kövécs József Király u. 40. sz. alatti műasztalos hálósobabútoráival vonzotta a látogatókat. A kisiparos külföldön és Budapesten, az iparművészeti iskolában szerezte szakmai ismereteit. Kertész Ferenc a Munkácsy u. 27. szám alatti üzemében állította elő kalapjait, amelyek közül a női divatkalapok bécsi és párizsi mintára készültek, de mindent a pécsi cég állított elő.⁷ A kistermelőkön túl számos pécsi nagyüzem is részt vett a bemutatón és vásáron, ott volt az Angster-orgonagyár, a Romeisz lakatos, bádigos és rézárugyár stb. A különböző szekciókban a Pécs melletti településekről is érkeztek kiállítók.

Felhasználva az árumintavásár adta lehetőséget, 1923. szeptember 10-ére Kertészeti- és gyümölskiállítást szerveztek Pécsre. Trianon után a háború előtti pezsgő korszakhoz képest a mezőgazdasági kiállítások száma lecsökkent,⁸ így a pécsi rendezvény kivételnek számított.⁹ A régi Pécs-Baranyai Kertész Egylet mellett 1920-tól a helyi kertészeknek volt már önálló szakmai testülete, Pécsi Kertészek Egyesület néven.¹⁰ A kiállítás két napig tartott, s a korabeli híradások szerint hatalmas tömeg tekintette meg. Az ország legkülönbözőbb pontjairól is érkeztek kiállítók. Három szakmacsoportba szervezték a bemutatót: volt dísz- és kereskedelmi kertészeti; konyhakertészeti; ill. gyümölcsfakertészeti és faiskolai cikkek. A pécsiek jól szerepeltek a versenyen, hiszen mindhárom szakmacsoportban voltak aranyérmesek. A dísz- és kereskedelmi kertészeti csoportban Kött Jenő pécsi kertészete aranyérmet, Szücs József uradalmi kertész (Gross-uradalom, Üszög) ezüstérmet nyert. E csoportban egyesületi aranyérmet kapott az alapvetően szénbányászattal és áruszállítással foglalkozó Dunagőzhajózási Társaság (DGT) kertészete, valamint ezüstérmet a püspöki uradalom kertészete. A konyhakertészeti csoportban a híres pécsi bolgárkertész, Krisztovics Sándor kapott állami aranyérmet, Skrivának István pedig bronzérmet; egyesületi ezüstérmet a püspöki uradalom, míg bronzérmet Véber István pécsi őstermelő nyert. A gyümölcsfacsoporthoz állami aranyérmet kapott Jankovics József szőlőbirtokos, ezüstérmet pedig Veszély István, a DGT főkertésze. Mindjárt tegyük hozzá, hogy a pécsiek erős mezőnyben nyertek, hiszen az ország különböző nagy, tőkeerős uradalmainak versenyében kellett megmérettetni magukat. A kiállítás után a termékeket eladták, Krisztovics Sándor pl. saját bevételét (69 ezer korona) a 19-es bajtársi szövetségnek és a pécsi kertész-szövetségnek ajándékozta.¹¹

3. Válság és megújulás: az 1930-as évek fellendülése

Az évtized végén meginduló világgazdasági válság hatásai erősen érződtek a pécsi gazdaság működésében. A városban gyorsan nőtt az állástalanok száma: 1927 végén a városháza munkaközvetítője még csak 78, de 1930 január elején már 1549

munkanélkülit regisztrált.¹² A munkanélküliség növekedése főleg az ipar, s azon belül az építőipar elbocsátásaival függött össze.¹³ A mezőgazdaságból való megélhetés lehetősége is csökkent: az agrárárak felére, harmadára estek vissza. Több nagy gyár sodródott a csőd szélére. A válság érzékenyen érintette a kisiparosokat is: szinte mindegyik szakmacsoportban érzékelhetjük a tevékenység szüneteltetését, a segédek és a tanoncok számának csökkenését stb.¹⁴ A jövedelmek kényszerű felélése néhány kereskedelmi ág számára katasztrofális forgalmi helyzetet teremtett. A borértékesítés már korábban is nehézkes volt, a válság alatt még rosszabb helyzetbe került. Hasonlóan más városokhoz, Pécssett is régi és reprezentatív boltok zártak be. Az egyik legnagyobb veszteség az 1869 óta működő Alt és Böhm norinbergi- és díszműbolt bezárása volt, de bezárt az 1883 óta működő, az Irgalmasok u. 16. sz. alatt Spitzer Sámuel rövidáru-, rőfös- és cipőüzlete is.¹⁵ A hasonló eseteket még sorolhatnánk, de ezekből a példákból is kitűnik, hogy a válság éveit a városi kereskedelem nagy nehézségekkel küszködött.

1933 után a külső gazdasági körülmények javultak, ezért egyre nagyobb igény fogalmazódott meg a helyi kereskedelem szélesítésére. A pécsi termékek megismertetése és a kereskedelem élénkítése okán az egész évtizedet végig kísérték a kiállítások és vásárok. Nehéz lenne felsorolni önmagában még a Dél-Dunántúlon is, hányféle és milyen tematikájú vásárokat rendeztek. A megyék, a civil gazdasági egyesületek, a városok, községek stb. szinte mindenhol megpróbálkoztak a forgalomnövelés ezen eszközével. A legfontosabbak továbbra is az országos vásárok maradtak, mind a mezőgazdasági, mind az ipari termékek szempontjából. Az országos kiállításokra, mint például az 1935. évi Budapesti Nemzetközi Vásárra főleg a nagyobb ipari cégek jutottak el, így a Zsolnay, a Hamerli, a bór-gyár stb.¹⁶ Az Országos Mezőgazdasági Kamara 1935. évi kiállítására is inkább csak az uradalmak, a nagyobb erdőgazdaságok és borászatok tudtak bejutni.¹⁷ A helyi gazdálkodók számára sokkal fontosabbak voltak a városra és a régióra kiterjedő bemutatók, amelyek ugyanakkor néha messzebből is vonzottak látogatókat, üzletembereket.¹⁸

Pécssett 1930-tól legnagyobb számban kertészeti jellegű kiállításokat tartottak, ahol általában bor, gyümölcs, szőlő és virág kategóriában osztottak díjakat. A nagy sikerre való tekintettel a szervezők, a Pécs-Baranyai Kertészeti Egyesület és a Baranyavármegyei Gazdasági Egyesület a következő években is megrendezték a kiállítást.¹⁹ Egyre többen vettek részt ezeken a kiállításokon, az 1937. évin például kétszer annyi kiállító volt, mint egy évvel korábban. Erre már jugoszláv, osztrák és német gyümölcsexportőrök is érkeztek.²⁰ 1938-ban már a kilencedik „*Pécs-baranyai gyümölcs, szőlő, bor és méhészeti*” kiállítást tartották.²¹ Ezt követően azonban a háborús hírek hatására megszakadt a sorozat.

Ezekben az években az országban számos ipari kiállítást is rendeztek, Pécssett viszont már régóta nem volt ilyen rendezvény. Adódott egy alkalom: 1936-ban a helyi Ipartestület az alapításának 50. évfordulóját ünnepelte, így felmerült egy Pécsi Ipari Bemutató Kiállítás és Vásár gondolata. Pécssett a már említett áru-

mintaárúvásár óta nem volt ipari kiállítás, ugyanakkor „*azóta a pécsi iparosság elvesztette piacait, csökkent a város közönségének vásárlóképessége, megnehezült a nyersanyagbeszerzés, nagyobbodtak a közterhek*”.²² A cél egyértelmű volt, amit Nendtvich Andor polgármester – aki gyógyfürdőkúrája miatt nem vehetett részt a kiállításon –, így fogalmazott meg: „*Adja az Ég, hogy a most kezdődő új félszázadban újból szebb napok viruljanak a becsületes ipari munkára, hogy a most tengődő ipari műhelyek ismét a jólét, a megelégedettség és a boldogság meleg fészkévé váljanak.*”²³

Nagy volt az érdeklődés a kiállítás iránt, amelynek meghirdetése után pár héttel már 162 kisiparos jelentkezett. A kiállítás háttérét adta, hogy Pécsen több száz évre visszamenőleg mindig erős volt a kisipar és a kiskereskedelem, s ez a társadalmi és foglalkozási réteg létszámában is az egyik legnagyobb volt a városban. Ráadásul sokat kellett harcolniuk az 1922-től erőszakosan terjeszkedő, s jelentős kormányzati hátszéllel rendelkező Hangya szövetkezettel, vagyis pozícióik nagyban romlottak. Sikert a kiállítás fővédnökségére jelentős potentátokat szerezni. József Ferenc főherceg, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter, Pécs országgyűlési képviselője, gróf Zichy Gyula kalocsai érsek, Virág Ferenc pécsi püspök, Halász Antal magyar kir. pénzügyigazgató, miniszteri tanácsos mellett helyi gyárosok, gazdasági vezetők is bekerültek a testületbe.²⁴

A kiállítás 1936. augusztus 29-én vette kezdetét, ezt követte egy díszvacsora, míg a bemutató és vásár másnap reggel nyílt meg a nagyközönség számára.²⁵ Közben lezajlott az Ipartestület jubiláris díszközgyűlése. A minisztert képviselő Kruchina Károly tanácsos négy pécsi iparos miniszteri díszoklevéllel való kitüntetését jelentette be, olyan emberekét, akik ötven éven át, illetőleg még azontúl is folytatták Pécsen iparukat. Kiss József csizmadiamester 57 év óta megszakítás nélkül üzte iparát, Schwarcz Károly 50 év óta vezette kelmefestő és vegytisztító üzemét, hasonlóképpen Schack Ferenc aranyműves és ékszerésmester, aki emellett a kereskedelmi múzeum kiállításán aranyokmányt nyert. Külön kiemelték az ekkor már 80 éves Cafflisch Kristófnét, „*az iparosok nagyasszonyának személynét*”, aki egyike volt azoknak az egészen ritka iparosasszonyoknak, akik férjük halála után is hosszú időn át vezették üzemüket.²⁶

Az Irányi Dániel téren (ma Búza tér) lévő Fémipari Szakiskola 22 tantermében és hatalmas udvarán már az első látogató napon mintegy 6000 nézték meg a kiállítást. A népszerűsítés jegyében különböző látogató kedvezményeket találtak ki a szervezők. Ezek egyike a villamos menettérrel kombinált belépőjegy volt: a város bármely pontjáról 50 filléres menettérrel jeggyel lehetett utazni a villamoson az ipari kiállításra, s a jegy egyben belépőként is szolgált. Ezek a jegyek szeptember 8-ig, a kiállítás bezárásáig voltak forgalomban. A megyeri kertvárosi és a pécs-bányatelepi lakosság az autóbusz-kalauzoknál a menetjegy egyidejű megváltásával 20 fillérért szerezhették be a kiállításra szóló belépőjegyet.²⁷ A rendezvényen végül is 204 kiállító vett részt, akik közül 201 pécsi, egy Baranya megyei, egy zalai, egy pedig budapesti volt.²⁸ A látogatók száma elérte a 20 ezret.

Szinte minden korabeli lap tudósított a pécsi kiállításról: a Vállalkozók Lapja, a Pesti Hírlap, a Budapesti Hírlap, a megyei lapok stb. A bíráló bizottság ítélete szerint kiosztásra került 86 db aranyérem, 68 db ezüstérem és 17 db bronzérem. Nehéz válogatni az aranyérmesek között, de emeljük ki, hogy egyrészt ott voltak köztük a nagyobb ipari cégek (gyárak), mint például az Angster orgonagyár, a Deutsch gőztéglagyár, a Hamerli kesztyűgyár, az Asztalosmesterek Bútorcsarnok Szövetkezete, a Griffaton hordógyár stb., de a többség mégiscsak lakatosokból, asztalosokból, gyógyszerészekből, szabókból, kádárokból, cipészekből, ruházati iparosokból, cukrászokból stb. állt. Nem véletlen persze utóbbiak nagy száma, hiszen maga a kiállítás elsődlegesen a kisiparról szólt. A kiállítás rendezésért egy aranyérmet, egy ezüstérmet és 10 elismerő oklevelet adtak át.²⁹ A kiállítás szeptember 8-án este zárult.³⁰

Az Ipartestület a sikeren felbuzdulva 1937-ben úgy döntött, hogy újra szerveznek egy olyan kiállítást, amelyen megpróbálják a pécsi kézműipar mellett a Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara teljes, három megyére kiterjedő iparát, illetve mindazon fővárosi és más vidéki gyárak és üzemek olyan termékeit is bemutatni, amiket a pécsi és a környékbeli ipar nem készít. Fontos kitétel volt, a térség kereskedői is nagy számban jelenjenek meg. Jelentős háttértámogatást adott a pécsi szervezőknek, hogy pár nappal a kiállítás előtt a párizsi világkiállításon 66 magyar céget tüntettek ki Grand Prix-vel, akik között ott volt a pécsi Zsolnay gyár is.³¹ A pécsi kiállítás 1938. szeptember 4-én nyílt meg, a Pannónia szálló (ma Palatinus) összes termét elfoglalva mutatta be a helyi ipar és kereskedelem eredményeit. A kiállításon már helyet kaptak a modernitást megjelenítő ágak is. A Munkácsy utcai telephellyel rendelkező Belvárosi Garage cég például kiállította az általa forgalmazott Zündapp motorkerékpárokat, amelyek dicséretében az is szerepelt, hogy *„Megbízhatóságára jellemző, hogy a német hadsereg gépe ez, amely, mint terepjáró is, minden tekintetben bevált.”*³² Ott volt a Bosch háztartási jégszekrénye, amely napi 28 fillér áramköltséggel egéjszapos üzemmódban tudott működni és még jeget is gyártott. A modernitást mutatta az elektronikai eszközök széles választéka: Richter József a legújabb típusú és szelektív Standard, Orion és EKA rádiókat, ezen kívül különböző gyártmányú gramfonok, szebbnél szebb álló- és éjjeliszekrény-lámpák és csillárok sokaságával ejtette bámulatba a közönséget. Az államilag támogatott Hangya szövetkezet Divatárüzlete központi helyet foglalt el a kiállítótérben. De maradtak még lehetőségei a régi kézműveseknek, kisiparosoknak is. Völgyi asztalosmester (Színház tér 2.) ötletes szabadalma nemcsak a pécsi, hanem a magyar ipar diadalát hozta az asztalba épített automata mosogatójával és a konyhaszekrénnyel egybeépített jégszekrényével, amelyről azt írták, hogy *„...rendkívül ötletes megoldásával a háziasszonyoknak a legnagyobb kényelmet biztosítja, amellet, hogy praktikus és higiénikus. Ára pedig még a mai viszonyok között is igen olcsónak mondható.”*³³ A kiállításon nem osztottak díjakat, de fontos reprezentációja volt a helyi iparnak és kereskedelemnek.

4. Összegzés

A két háború közötti korszakban a pécsi kereskedelem és ipar fejlődésében a vásárok és a kiállítások nagy szerepet játszottak. A korabeli technika és technológia szintjén a termékek megismertetésére, népszerűsítésére a személyes kapcsolatokat is hozó kiállítási alkalmak a forgalmazás fontos eszközei voltak és maradtak. A városban működő gazdasági szereplők piaci hatóköre egyre szélesedett, ebből következően az 1930-as évek második felében már egyre szélesebb termékstruktúrájú kiállításokat tudtak szervezni. Pécs gazdasági jelentősége sokat emelkedett az 1930-as évek második felében, a város egyre vonzóbb lett az országban máshol élő népesség számára is. Nagyon lényeges volt, hogy a kiállítások és vásárok közös érdekként jelentek meg: nemcsak a termelők, hanem a mögöttük álló civil és szakmai egyesületek, közösségek, illetve hosszú távú előnyöket várva a városi önkormányzat is támogatta a rendezvényeket. A kölcsönös érdekek felismerése, az ebből fakadó előnyök kiaknázása ma is hasznosítható lehetőségeket mutathat.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Lásd Gál Vilmos (2009): A világiállítások és Magyarország (1851-1900). Polgári Szemle 5. (2009) No. 6. (december) <https://polgariszemle.hu/archivum/50-2009-december-5-evfolyam-6-szam/358-a-vilagkiallitasok-es-magyarorszag-1851-1900>
- 2 Pécs Lexikon (2010) II. kötet 433. old.
- 3 Pécs Lexikon (2010) I. kötet 19–20. old.
- 4 Lásd: Pécsi Lapok, 1925. március 4., 3.; lásd még: Kaposi Zoltán (2023/1) tanulmányát.
- 5 Borászati Lapok, 1923. június 21., 191. old.
- 6 Dunántúl, 1923. augusztus 22., 1. old.
- 7 A leírásokhoz lásd: Dunántúl, 1923. augusztus 23., 1. old.
- 8 Lásd: Csoma Zsigmond (1996): 86. old; Fülöp Éva Mária (1996): 28–30. old.
- 9 A kedvezőtlen időkre: Bezerédy Győző (1996): 51. old.
- 10 Lásd: Mezőgazdasági Címtár (1936) I. kötet 98. old.
- 11 A kiállításához: Pécsi Lapok, 1923. szeptember 13., 1.; Dunántúl, 1923. szeptember 11., 3. old.
- 12 Vargha Dezső (1988): 315. old.; 318. old.
- 13 T. Mérey Klára (1985). 182. old.
- 14 Egyre többen adták vissza az iparigazolványt. Lásd: Dunántúl, 1931. január 17., 5. old.
- 15 Pécsi Napló, 1932. április 17., 5.; Lásd még Kaposi Zoltán (2023/2) tanulmányát.
- 16 Pécsi Napló, 1935. január 13., 4. old.
- 17 Lásd: Fülöp Éva Mária (1996): 31. old.
- 18 Erre egy eset a lengyeltői kiállítás. Lásd: Kaposi Zoltán (2022)
- 19 Rayman János (1996): 107–111. old.
- 20 Pécsi Napló, 1937. augusztus 19., 4. old.
- 21 Pécsi Napló, 1938. augusztus 18., 5. old.
- 22 Pesti Hírlap, 1936. augusztus 30.
- 23 Pécsi Napló, 1936. szeptember 1., 3. old.
- 24 Pécsi Napló, 1936. augusztus 9., 6. old.
- 25 A pontos programot lásd: Pécsi Napló, 1936. augusztus 27., 3. old,
- 26 Pécsi Napló, 1936. szeptember 1., 2. old.
- 27 Pécsi Napló, 1936. augusztus 29., 4. old.
- 28 Pécsi Napló, 1936. szeptember 13., 1. old.
- 29 A díjazottak felsorolását lásd: Pécsi Napló, 1936. szeptember 8., 4–5. old.
- 30 Pécsi Napló, 1936. szeptember 5., 3. old.
- 31 Pécsi Napló, 1938. augusztus 28., 1. old.
- 32 Dunántúl, 1938. szeptember 6., 4. old.
- 33 Ugyanott.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bezerédy Győző (1996):** A pécsi vásárok 1846–1937. In B. Horváth Csilla – Bezerédy Győző: A pécsi vásárok 150 éves története. A termékbemutatótól a nemzetközi vásárig. Pécs. 17–52. old.
- Csoma Zsigmond (1996):** Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások Magyarországon (XIX–XX. század). In Kecskés Sándor szerk. (1996): Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Budapest. 73-94.
- Fülöp Éva Mária (1996):** A magyar mezőgazdaság és bemutatói 1881–1945. In Kecskés Sándor (szerk.): Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Budapest. 19–35. old.
- Gál Vilmos (2009):** A világkiállítások és Magyarország (1851-1900). Polgári Szemle 5. (2009) No. 6. (december) <https://polgariszemle.hu/archivum/50-2009-december-5-ev-folyam-6-szam/358-a-vilagkiallitasok-es-magyarorszag-1851-1900>
- Kaposi Zoltán (2022):** Kiállítás a vidékfejlesztés jegyében. Turisztikai és Vidékfejlesztési Tanulmányok 7. (2022) 3. 4–16. old.
- Kaposi Zoltán (2023/1):** Válságból válságba. Pécs kereskedelmének változásai 1921-1930. Közép-Európai Közlemények XVI. (2023) 1. (No. 56.) 9–26. old.
- Kaposi Zoltán 2023/2):** Pécs gazdasági változásai a világgazdasági válság éveiben. Közép-Európai Közlemények XVI. (2023) 2. (No. 57.) 9–25. old.
- Mezőgazdasági Címtár (1936):** Országos Mezőgazdasági Címtár I–II. Szerk. Czeglédy Béla, Gesztely Nagy László, Kiss Elemér, Kulin István, Ormándy János. Budapest.
- Pécs Lexikon (2010):** Pécs Lexikon I-II. Főszerk. Romváry Ferenc. Pécs
- Ráýman János (1996):** A pécsi kiállítások és vásárok érmészeti emlékei, II. rész. 1907-től napjainkig. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 40. (1995). Pécs. 107–128. old.
- Szőnyi Ottó (1927):** Útmutató a városban és a környékén. Pécs
- T. Mérey Klára (1985):** Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején. Budapest
- Vargha Dezső (1988):** A pécsi munkaerőhelyzet és a városi ínségmunka-rendszer 1929–1940. In: Szita László szerk.(1988): Baranyai helytörténetírás 1987–1988. Pécs. 315-339. old.

DOMONKOS ENDRE

habilitált egyetemi docens

Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem, Nemzetközi Gazdálkodás Kar,
Társadalomtudományi Tanszék

*associate professor, Budapest University of Economics and Business,
Faculty of International Business, Department of Social Sciences*

ORCID: 0000-0003-1899-4798

e-mail: domonkos.endre@uni-bge.hu

A CSEH-MORVA PROTEKTORÁTUS GAZDASÁGA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

*ECONOMY OF THE PROTECTORATE OF BOHEMIA-MORAVIA
DURING WORLD WAR II*

ABSTRACT

Austria's annexation on March 12, 1938, and the dismemberment of Czechoslovakia in Spring 1939 was meant a turning point in the German expansion policy. Hitler's long-term objective was to create the Lebensraum and adjust the Czechoslovak economy to the German military production. The National socialist leadership acquired control over the gold and foreign exchange reserves of the National Bank of Czechoslovakia, which amounted to USD 100 million. In economic terms, the majority of military equipment and weapons meant substantial gains because their total value seems to have been about 2 billion Reichsmark (USD 800 million). In parallel with the appearance of German large enterprises and financial institutions, the confiscation of Czechoslovak private property had already been started by the authorities. By signing "Treuhand" agreements, the leading Czech companies were indefinitely taken over by German business groups (Konzern). The Hermann Göring Werke became dominant in the Czechoslovak economy, which gained control over 80 Czech large enterprises with 150 000 industrial workers. With the dismemberment of Czechoslovakia, Hitler and the Nazi leadership succeeded in building up the concept of "Grossraumwirtschaft".

The aim of my study is to analyse the economic development of the Protectorate of Bohemia-Moravia over the period 1939 to 1945. During World War II, the industrially developed Czech and Moravian territories played a pivotal role for German war economy. Based on calculations, they accounted for 10 per cent of the wartime industrial production of the Third Reich. Due to length constraints, the essay won't focus on evaluating the economic performance of all countries in Central and Eastern Europe.

Keywords: economic history, German war economy, Protectorate of Bohemia–Moravia, industry, agriculture, World War II

Kulcsszavak: gazdaságtörténet, német hadigazdaság, Cseh-Morva Protektorátus, ipar, mezőgazdaság, második világháború

1. Bevezetés

A német terjeszkedési politikában alapvető fordulatot jelentett Ausztria bekebelezése (1938. március 12.), majd 1939 tavaszán Csehszlovákia feldarabolása. Hitler távlati célja a keleti „életter” megteremtése és a csehszlovák gazdaság német hadiipari termelés szolgálatába állítása volt.¹ A nemzetiszocialista vezetés megszerezte a Csehszlovák Nemzeti Bank arany- és devizakészletének egy részét (összesen 100 millió dollárt). Gazdasági téren még jelentősebbnek bizonyult a katonai felszerelések és fegyverek birtokba vétele, amelynek összes értékét 2 milliárd birodalmi márkára (800 millió dollár) becsülték.² A német nagyvállalatok és pénzintézetek megjelenésével párhuzamosan megkezdődött a cseh tulajdon kisajátítása is. A megszálló német hatóságok ún. „Treuhand-egyezmények” megkötésével kényszerítették ki, hogy vezető cseh vállalatokat meghatározatlan időre bérbe adják német konszerneknek. A Hermann Göring Művek térnyerése a csehszlovák gazdaságban egyre erőteljesebbé vált, mivel ez a társaság 80 cseh nagyvállalatot szerzett meg 150 ezer ipari munkással. Csehszlovákia feldarabolásával Hitler és a náci vezetés a gyakorlatban is megvalósította a „nagyterg gazdaság” elméletét.

Tanulmányom célja a Cseh-Morva Protektorátus gazdasági fejlődésének vizsgálata az 1939 és 1945 közötti időszakban. A második világháború idején a német hadigazdaság szempontjából kulcsfontosságú szerepet játszottak az iparilag fejlett cseh és morva területek. Egyes számítások szerint a térség a Harmadik Birodalom ipari termelésének közel 10 százalékát biztosította. Terjedelmi korlátok miatt ugyanakkor nem kívánok foglalkozni valamennyi közép- és kelet-európai ország gazdasági teljesítményének értékelésével.

2. A Cseh-Morva Protektorátus a német hadigazdaságban

Gazdaságtörténeti szempontból az iparilag fejlett cseh és morva területeknek a nemzetiszocialista vezetés nem nyersanyag- és élelmiszertermelő szerepet szánt, hanem ipari kapacitásaikat teljes egészében a Harmadik Birodalom gazdasági szerkezetébe integrálták. A második világháború időszakában a német hadigazdaság szempontjából kulcsfontosságú szerepet játszott a Cseh-Morva Protektorátus. A cseh-morva területek a legfejlettebb ipari kapacitásokkal rendelkeztek, és gazdasági jelentőségüket egészen a világháború végéig megőrizték, mivel a térséget elkerülték a szövetségesek légítámadásai, valamint a katonai hadműveletek.³ A Protektorátus jelentőségét mutatja, hogy jogilag különálló egységként kezelték és a német hadigazdálkodás ipari kapacitásainak maximális kihasználására töre-

kedett. További előnyt jelentett, hogy a cseh-morva területek saját fizetőeszközzel (korona, amely különbözött az 1939. március előtt használt csehszlovák koronától) rendelkeztek. A hatékony ár- és bérszabályozásnak köszönhetően az inflációt sikerült megfékezni, a bankközi klíring elszámolási rendszer pedig biztosította a pénzkereslet és pénzkínálat egyensúlyát.⁴

Csehszlovákia feldarabolását követően az öt különböző részre osztott ország minden egyes területe önálló gazdasági egység formájában működött tovább. Csehszlovákia összes ipari termelésének 70 százaléka a gazdaságilag legfejlettebb Cseh-Morva Protektorátus térségére, 22 százaléka pedig a Szudétavidékre koncentrálódott. Az ipari kapacitások mindössze 8 százaléka került Szlovákiához. A Protektorátus a német hadiipari termelés számára kiemelt fontosságú terület volt, főleg a hadviseléshez szükséges vas- és acélgyártás, illetve a gépipar területén. A Szudétavidék fejlett textilipari kapacitásokkal és fogyasztási javakat előállító iparágakkal rendelkezett. Számítások szerint a háború éveiben a Cseh-Morva Protektorátus – a foglalkoztatott munkáslétszám alapján – 9-12 százalékkal járult hozzá a Német Birodalom összes ipari termeléséhez. A nemzetiszocialista rezsim azonban a Protektorátust olyan térségnek tekintette, amely biztosítja Németország számára a hadviseléshez szükséges ipari kapacitásokat, katonai és pénzügyi forrásokat, valamint a hadigazdálkodás számára nélkülözhetetlen munkaerőt. Mindezek a törekvések szorosan összekapcsolódtak a zsidó vagyon elkobzásával, melyet a németek egyszerűen hadizsákmánynak tekintettek.⁵

A cseh ipar a második világháború éveiben mérsékelt ütemben növekedett. Az ipari termelés 1941-ben 8,4 százalékkal maradt el az 1939. évi szinthez képest, de a következő évben újból elérte a világháború előtti utolsó békeév színvonalát. 1943-ban az ipari termelés – változatlan áron számolva – 13 százalékkal, 1944-ben pedig 18 százalékkal haladta meg az 1939. évi szintet. 1941 közepéig a fémipar termelése csak mérsékelt ütemben, a vegyiparé viszont dinamikusan növekedett. Ugyanakkor 1941 és 1944 között textilipar termelése jelentős mértékben visszaesett, miközben a haditermelési célokat szolgáló vas- és acélgyártás növekedése tovább folytatódott.⁶

A nyersanyagtermelő iparágak közül a széntermelés 1939 és 1943 között több mint egyharmadával növekedett.⁷

1. táblázat: Csehszlovákia széntermelése (millió tonna)

Év	Feketeszén	Barnaszén	Koksz
1939	18,8	19,4	3,2
1941	21,0	22,4	3,7
1943	24,6	27,6	4,3
1944	23,2	26,8	4,5

Forrás: Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

566. old.

A vasérctermelés csúcspontját 1941-ben érte el; és a későbbiekben már nem érte el ezt a szintet. Az acéltermelés 2,3 millió tonnáról 1943-ig csak 2,56 millió tonnára emelkedett. A hadiiparral szoros kapcsolatban álló villamos energia termelése jóval gyorsabban, mintegy 44 százalékkal bővült (1939=4,6 millió kWó, 1943=6,7kWó).⁸

Az ipari termelés alakulása leginkább a foglalkoztatottak száma alapján állapítható meg. Míg a Protektorátusban 1941 szeptemberében a gyáriparban foglalkoztatott munkások létszáma 785 ezer főt tett ki, addig a háborús termelés csúcspontján (1944. április) számuk elérte a 977 ezer főt. A foglalkoztatottak száma a – hadiipari termelés szempontjából – kulcsfontosságú gazdasági ágazatokban (fémfeldolgozó ipar, acélgyártás, vegyipar és villamosenergia-termelés) dinamikus növekedett, miközben a könnyűipar (ezen belül a textilgyártás, kerámia és üveg, valamint építőipar) munkáslétszáma csökkent. A foglalkoztatottak számának gyors ütemű növekedése főleg a nehézipari ágazatokban figyelhető meg. 1939-ben az ipar (bányászat, feldolgozó- és építőipar) a cseh-morva területek népességének 38 százalékát, 1942-ben pedig a 42 százalékát foglalkoztatta. A második világháború utolsó évében a cseh területek gyáripari munkásságának több mint fele a vas- és fémiparban dolgozott.⁹

2. táblázat: Iparban foglalkoztatottak száma Cseh-Morva Protektorátusban, 1941-1945 között (ezer főben kifejezve)

	1941. szeptember	Átlag			1945. március	Változás (%-ban kifejezve) 1941-1944
		1942	1943	1944		
Bányászat	43	57	53	55	54	+26
Fémfeldolgozó ipar és acélgyártás	314	347	429	512	512	+63
Vegyipar	32	37	42	44	41	+37
Fakitermelés és papíripar	60	61	66	63	62	+5
Textil, bőr- és ruházati ipar	130	128	125	117	113	-10
Kő-, cement és téglagyártás, ill. kerámia- és üvegipar	66	53	50	48	40	-27
Villamos energia és gázipar	12	14	17	20	21	+67
Építőipar és egyéb iparág	128	113	119	118	112	-10
Összes foglalkoztatott száma	785	810	901	977	955	+25

Forrás: Radice, Edward Albert (1986): The Development of Industry. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 421. old.

Hasonló tendencia figyelhető meg a Szudétavidék esetében is. A gyárparban foglalkoztatott munkáslétszám 1942 után növekedett dinamikusán. Különösen szembetűnő a kohászatban és acélgyártásban, valamint vegyiparban foglalkoztatottak számának ugrásszerű növekedése. A Cseh-Morva Protektorátussal szemben a Szudétavidéken a könnyűipari ágazatokban (textil-, bőr- és ruházati ipar) dolgozó munkások létszáma az 1939. évi 104 ezer főről 1943-ra 129 ezer főre növekedett. A textil és bőriparban alkalmazott munkások száma még 1944 májusában is meghaladta a 111 ezer főt. Mindez a német hadsereg (Wehrmacht) által textilipari termékek iránt támasztott megnövekedett kereslettel magyarázható.¹⁰

**3. táblázat: Iparban foglalkoztatottak száma Szudétavidéken, 1939-1944
(ezer főben kifejezve)**

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	Változás (%-ban kifejezve) 1941-1944
Fémfeldolgozó ipar és acélgyártás	46	46	46	61	126	142	+209
Vegyipar	15	14	13	23	29	30	+123
Fakitermelés és papíripar	20	17	17	16	33	31	+86
Textil, bőr- és ruházati ipar	104	82	75	65	129	111	+47
Kerámia- és üvegiar	35	36	32	28	46	45	+38
Építőipar és egyéb iparág	41	27	25	28	34	36	+14
Összes foglalkoztatott száma	259	222	209	219	398	395	+89

Forrás: Radice, Edward Albert (1986): The Development of Industry. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 423. old.

A cseh-morva területek gazdasági fejlődése is az egyoldalú háborús erőfeszítések ismertetőjegyeit mutatta. A német hadiipari termelés számára kiemelt fontosságú volt a cseh fegyverkezési ipar, főleg a repülőgép- és harckocsigyártás. A cseh ipar teherautókat és motorkerékpárokat, valamint nehéztüzérségi fegyvereket (ágyúkat, rohamlövegeket) is gyártott. A fegyvergyártás központjai voltak a Plzeňben és Mladá Boleslavban működő Škoda Művek mellett a 38 tonnás harckocsit gyártó, prágai székhelyű Böhmische-Mährische Kolben Danek, és a brnói

Československá Zbrojovka Brno (CZB) vállalatok. Valamennyi hadiipari létesítmény a Škoda-Brünn komplexummal együtt a Hermann Göring Művek irányítása alatt állt, de a német óriásvállalathoz tartozott a Witkowitzban és Kladnóban működő páncéllemez, valamint nemesacél gyártására szakosodott üzem is. 1944-től a szövetségesek Németország ellen irányuló egyre intenzívebbé váló légítámadásai miatt a hadiipari termelést a cseh-morva területekre helyezték át. Szintén fontos szerepet játszott a repülőgép alkatrészek és motorok gyártása terén a német Flugtechnische Fertigung Prag Letnany vállalat. Végül említést érdemel a cseh vegyipar, amely a világháború éveiben dinamikusan fejlődött. A Szudétavidéken, Most városától északra szintetikus olaj gyártásával foglalkozó üzemet építettek, mely 1942 végétől havonta 40-50 ezer tonna üzemanyagot állított elő. Az ipari létesítményt később villamos energia termelésére alkalmas erőművel is bővítették. A világháború éveiben a két vegyi üzem összesen 32,600 munkást foglalkoztatott. Pardubice (Pardubitz) és Ústí-nad Labem (Aussig) településeken pedig olaj- és robbanóanyag, valamint festékgyártásra szakosodott ipari üzemek működtek.¹¹ A cseh nehéz-, gép- és vegyipar gyors ütemű növekedése azonban nem tudta ellensúlyozni a könnyűipar (bőr, textil és ruházati ipar) termelésének visszaesését. A Protektorátus területén 1942-ben elfogadott rendelet előírta, hogy minden egyes iparágat (beleértve a nehéz- és könnyűipar termelését) a hadviselés szolgálatába kell állítani. Különösen erős volt a könnyű- és nehéziparban az SS gazdasági szervezeteinek befolyása, melynek vezetői elkobozták nemcsak a zsidó, hanem a cseh tulajdonú vállalatokat és gyárat. Végső soron az SS nemcsak a termelést és a nyersanyagelosztást felügyelte, hanem a politikai nyomásgyakorlás eszközeit is felhasználva, biztosította a termeléshez szükséges gépeket és munkaerőt. Az SS megszerezte és újjászervezte a cseh porcelán és kerámiaipart is, amely a Deutsche Wirtschaftsbetriebe konzern teljes ellenőrzése alá került.¹²

A hadiipari termelés felfutása káros hatást gyakorolt nemcsak a fogyasztási javakat előállító iparágakra, hanem a mezőgazdaságra is. A világháború időszakában mind a Szudétavidéken, mind a Cseh-Morva Protektorátusban központilag ellenőrizték a mezőgazdasági termelést és az agrártermékek értékesítését. Német mintára bevezették a jegyrendszert, és pontosan meghatározták a lakossági fogyasztás szempontjából szükséges élelmiszer mennyiséget. A cseh-morva területeken és a Szudétavidéken a kenyér és húsfejadagok nagyjából megfeleltek a németországi jegyrendszer keretében bevezetett napi mennyiségnek (2500 kalóriát biztosítottak a német lakosságnak). Ugyanakkor a zsírfejadagok nem érték el a Német Birodalomban előírt mennyiséget. A nemzetiszocialista politika az élelmiszer-elosztás terén is a faji szempontokat érvényesítette: a Szudétavidéken élő német kisebbség nagyobb élelmiszer fejadagot kapott, mint a náci által „alsóbbrendűnek” tekintett szláv népesség.¹³

Csehszlovákia a második világháború kitörését megelőzően önellátó volt alapvető élelmiszerekből, mivel a szlovákiai területek terményfelesleggel rendelkeztek és biztosították a cseh-morva területek ellátását. Csehszlovákia 1939 tavaszán

történt feldarabolásával a németek megszerezték a Csehszlovák Gabonarészvénytársaság 1,6 millió tonna gabona- és takarmánykészletét. A németek elrendelték a cseh-morva területeken található gabonafelesleg Németországba szállítását. A második világháború alatt folyamatosan szállítottak gabonát a Harmadik Birodalomba.¹⁴

A Protektorátusban a gabonatermelés az 1939. évi 2,86 millió tonnáról 1944-re 2,05 millió tonnára, az ipari takarmánynövényeké pedig 11,1 millió tonnáról 8,63 millió tonnára csökkent. Ugyanakkor az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezetének 1947-ben közzétett statisztikai évkönyve szerint Csehszlovákiában – a kedvezőtlen időjárási viszonyok ellenére 1941-ben és 1942-ben – egészen 1943-ig kedvezően alakult a gabonafélék terméshozama. A cukorrépa termelése viszont az 1939. évi 5,07 millió tonnáról 1944-re 4,52 millió tonnára, a burgonyáé pedig 9,97 millió tonnáról 5,44 millió tonnára esett vissza.¹⁵

4. táblázat: Gabonafélék, burgonya és cukorrépa termelése háború utáni csehszlovák terület alapján számolva, 1939-1944 (millió tonna)

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Búza	1,57	1,11	1,16	1,45	1,56	1,21
Rozs	1,71	0,87	0,98	1,23	1,54	1,21
Árpa	1,19	1,24	0,91	1,14	1,02	0,68
Zab	1,27	1,28	0,84	0,99	0,97	0,75
Kukorica	0,26	0,20	0,19	0,22	0,21	0,13
Alapvető gabonafélék	6,02	4,70	4,09	5,03	5,27	3,98
Burgonya	9,97	8,24	8,24	6,93	7,75	5,44
Cukorrépa	5,07	4,94	4,78	4,24	3,98	4,52

Forrás: FAO, Yearbook of Food and Agricultural Statistics. 1947 and 1951. Vol. I.

5. táblázat: Állatállomány alakulása a Cseh-Morva Protektorátusban, 1940-1944 (ezer darab)

	1940	1941	1942	1943	1944
Ló	266	268	276	272	275
Szarvasmarha	2,272	2,209	2,097	2,218	2,151
Sertés	1,732	1,406	1,827	1,770	1,978
Juh	23	38	112	95	111

Forrás: Radice, Edward Albert (1986): Agriculture and Food. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 376. old.

Az állatállomány terén megállapítható, hogy a sertés-, juh- és lóállomány viszonylag kedvezően alakult. Ugyanakkor a szarvasmarha-állomány 10%-kal csökkent, mert a német hatóságok elrendelték az élőállatok kivitelét a Harmadik Birodalomba. Megjegyzendő, hogy a Németországba szállítandó borjú- és szarvasmarhaexport az 1940. évi 190 ezer tonnáról 1944-re 130 ezer tonnára csökkent.¹⁶ Mindez azt mutatja, hogy a németek szigorúan ellenőrizték a kötelezően beszolgáltatandó terménymennyiség mellett a Harmadik Birodalom lakosságának ellátásához szükséges élőállat kivitelét is, de a világháború utolsó éveiben egyre kevésbé tudták biztosítani a szállításokat.

3. Konklúzió

A német csapatok cseh-morva területekre történt bevonulását követően (1938. október 15.) megszerezték a cseh állam arany és devizakészlete mellett a katonai felszerelések jelentős részét. A német nagyvállalatok és pénzintézetek megjelenésével együtt megkezdődött a cseh tulajdon kisajátítása is. Megkönnyítette a cseh tulajdon német kézre kerülését az a tény is, hogy a márka és a cseh korona árfolyama között hamis átváltási arányokat állapítottak meg (1 birodalmi márka 11,62 cseh koronával volt egyenlő, amely gyakorlatban a német valuta felértékelődését jelentette a hazai fizetőeszközzel szemben). A zsidótulajdon elkobzása mellett a németek a legkülönbözőbb eszközök segítségével kényszerítették ki az ún. „Treuhand egyezmények” megkötését, amelyek keretében meghatározatlan időre bérbe adták a vezető cseh vállalatokat német konszerneknek. Mindezek következtében a Protektorátus ipari részvénytőkéjének mintegy fele került német kézbe, ezen belül a szénbányászat, a cement-, a papír- és az olajipar 90–100 százaléka, továbbá a legtöbb iparág egynegyede-egyharmada.¹⁷ Megjegyzendő, hogy a Protektorátusban fontos szerepet játszottak a Harmadik Birodalom által bevezetett, munkaerő-töborzást és felhasználást szolgáló rendszabályok. Náci ügynökök már a megszállás első hónapjában 30.000 új, többségében szakképzett ipari munkást kényszerítettek arra, hogy az Óbirodalomban vállaljanak munkát.¹⁸

A Cseh-Morva Protektorátus – a Szudétavidékkel együtt – közvetlenül a második világháború kitörését megelőzően szervesen beépült a német hadigazdaság rendszerébe.¹⁹ Tekintettel a térség fejlett ipari kapacitásaira az 1939 és 1945 közötti időszakban a német haditermelési célokat szolgáló nehézipari ágazatokat (vas- és acélgyártás, gép- és hadiipar) fejlesztették, miközben a fogyasztási iparágakat elhanyagolták. A könnyűipari ágazatok (élelmiszer-, textil- és építőipar) termelése jelentős mértékben visszaesett. A Protektorátusban az ipari termelés csak 1943-ban és 1944-ben haladta meg a háború előtti szintet. A háborús gazdaságfejlesztési erőfeszítések miatt aránytalanságok alakultak ki a nehézipari és a könnyűipari ágazatok között. Végül az egyoldalú nyersanyag- és nehézipari termelésre kényszerített Protektorátusban a mezőgazdaság szerepe kizárólag arra korlátozódott, hogy biztosítsa a német hadsereg (Wehrmacht) és közigazgatás élelmiszer-ellátása mellett a Harmadik Birodalomba szállítandó élőállat és gabonaexportot.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Domonkos Endre (2016): Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világ gazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest. 300–320. old.
- 2 Radice, Edward Albert (1986): Changes in Property Relationships and Financial Arrangements. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 329–365. old.
- 3 Dömök Csilla (2023): Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In.: Lukás Novotný, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömök (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28–41. old.
- 4 Krejčí, J. (1986): The Bohemian–Moravian War Economy. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 Vol. II. Clarendon. Oxford. 452. old.
- 5 Teichova, Alice (1988): The Czechoslovak Economy, 1918–1980. Routledge. London and New York. 84. old.
- 6 Radice, Edward Albert (1986): The Development of Industry. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 421–422. old.
- 7 Berend T. Iván – Ránki György (1976): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 566. old.
- 8 Berend – Ránki (1976): Uo., Dömök Csilla (2023): „Köztes – Európa” és annak nemzeti-kisebbségi viszonyainak átrendeződése az első világháború következtében. Megjelent: Trianoni utóhatások(k), következmények. Károli Gáspár Református Egyetem – L’ Harmattan Kiadó, Károli Könyvek. 239-248. old.
- 9 Krejčí (1986) 455–456. old.
- 10 Radice (1986) 423. old.
- 11 Turnock, David (2005): The economy of East Central Europe, 1815-1989. Routledge. London, New York. 275. old.
- 12 Radice (1986) 426–427. old.
- 13 Radice, Edward Albert (1986): Agriculture and Food. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975 Vol. II. Clarendon. Oxford. 393–394. old.
- 14 Radice (1986) 377. old.
- 15 FAO, Yearbook of Food and Agricultural Statistics. 1947 and 1951. Vol. I.
- 16 Radice (1986) 377. old.
- 17 Berend – Ránki (1976) 564–565. old.
- 18 Evans, J. Richard (2013): A Harmadik Birodalom hatalmon. Hogyan állítottak a náci környezetben céljaik szolgálatába egy egész népet? Park Könyvkiadó. Budapest. 657. old.

- 19 Radice, Edward Albert (1986): The German Economic Programme in Eastern Europe. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 299–308. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Berend T. Iván – Ránki György (1976):** Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Átdolgozott és bővített 2. kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Domonkos Endre (2016):** Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete a két világháború között. A félperiféria és a világgazdasági folyamatoktól való elzárkózás. Aposztróf Kiadó. Budapest.
- Dömök Csilla (2023):** Reflections on Central Europe: Historical Roots of Central Europe – Countries along the Danube, In: Lukas Novotny, Jaroslav Valkoun, Csilla Dömök (Ed.) Central and Eastern Europe and the World in the 20th Century: Continuities and Discontinuities Wien, Ausztria, Hamburg, Németország, New Academic Press 28-41. old.
- Dömök Csilla (2023):** „Köztes – Európa” és annak nemzeti-kisebbségi viszonyainak átrendeződése az első világháború következtében. Megjelent: Trianoni utóhatások(k), következmények. Károli Gáspár Református Egyetem – L’ Harmattan Kiadó, Károli Könyvek. 239-248. old.
- Evans, J. Richard (2013):** A Harmadik Birodalom hatalmon. Hogyan állítottak a náci könyörtelenül céljaik szolgálatába egy egész népet? Park Könyvkiadó. Budapest.
- FAO, Yearbook of Food and Agricultural Statistics.** 1947 and 1951. Vol. I.
- Krejčí, J. (1986):** The Bohemian–Moravian War Economy. In Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 Vol. II. Clarendon. Oxford. 452–473. old.
- Radice, Edward Albert (1986):** Agriculture and Food. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975 Vol. II. Clarendon. Oxford. 366–397. old.
- Radice, Edward Albert (1986):** Changes in Property Relationships and Financial Arrangements. In: Radice, Edward Albert–Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 329–365. old.
- Radice, Edward Albert (1986):** The Development of Industry. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919–1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 416–451. old.
- Radice, Edward Albert (1986):** The German Economic Programme in Eastern Europe. In: Radice, Edward Albert – Kaser, Michael Charles (eds.) (1986): The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Clarendon. Oxford. 299–308. old.
- Teichova, Alice (1988):** The Czechoslovak Economy, 1918-1980. Routledge. London and New York.
- Turnock, David (2005):** The economy of East Central Europe, 1815-1989. Routledge. London, New York.

SCHLETT ANDRÁS

habilitált egyetemi docens,

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar, Heller

Farkas Közgazdaságtudományi Intézet

*associate professor, Pázmány Péter Catholic University, Faculty of Law
and Political Sciences, Heller Farkas Institute*

ORCID: 0000-0001-5108-1734

e-mail: schlett.andras@jak.ppke.hu

A 2008–2012 KÖZÖTTI MAGYAR GAZDASÁGI VÁLSÁG A KÖZGAZDASÁGI VÁLSÁGNARRATÍVÁK TÜKRÉBEN

*THE 2008–2012 ECONOMIC CRISIS IN HUNGARY IN THE LIGHT OF
ECONOMIC CRISIS NARRATIVES*

ABSTRACT

This study aims to examine the main characteristics of the emergence and unfolding of the Hungarian economic crisis between 2008 and 2012, using the frameworks of three major economic crisis theories: Keynesian theory, Monetarism (Milton Friedman), and the Financial Instability Hypothesis (Hyman Minsky). These theoretical approaches interpret the causes of economic disequilibrium and the internal dynamics of crises in different ways, thus offering diverse analytical perspectives for uncovering the deeper, structural layers of economic downturns. The analysis highlights that although the three theories follow distinct logics, their interpretations are not necessarily mutually exclusive. On the contrary – when viewed together, they complement each other and contribute to a more comprehensive understanding of the complex nature of the crisis.

Keywords: economic crisis, Hungary, Keynesian theory, monetarism, financial instability, Hyman Minsky, Milton Friedman, 2008–2012, crisis theory, macroeconomy, crisis narrative, economic policy, financial vulnerability

Kulcsszavak: gazdasági válság, Magyarország, keynesi elmélet, monetarizmus, pénzügyi instabilitás, Hyman Minsky, Milton Friedman, 2008–2012, válságelmélet, makrogazdaság, válságnarratíva, gazdaságpolitika, pénzügyi sebezhetőség

1. Bevezető

A 2008–2012 közötti gazdasági válság a rendszerváltás utáni Magyarország egyik legsúlyosabb makrogazdasági megrázkódtatása volt, amely nemcsak pénzügyi szinten, hanem társadalmi és strukturális értelemben is mély nyomokat hagyott. A krízis feltárása és értelmezése során különösen fontos megvizsgálni, hogy milyen elméleti keretek alkalmasak e komplex folyamatok megértésére. A gazdasági válságok ugyanis nem csupán statisztikai jelenségek vagy ciklikus mozgások, hanem társadalmi-gazdasági dinamikák, amelyek mögött számos strukturális és intézményi tényező áll.

A jelen tanulmány célja, hogy három jelentős közgazdaságtani válságelmélet – a keynesi, a monetarista és a pénzügyi instabilitási megközelítés – segítségével világítsa meg a magyar gazdasági válság okait, lefolyását és következményeit. E megközelítések eltérő módon értelmezik a gazdasági egyensúlytalanságokat: míg a keynesi elmélet a keresletelégtelenséget és a jövedelempolarizációt állítja középpontba, addig a monetaristák a pénzmennyiség kontrolljának jelentőségét hangsúlyozzák, a pénzügyi instabilitási elmélet pedig a pénzpiaci kockázatok és hitelezési ciklusok szerepére világít rá.

Az elméleti keretek nemcsak különböző válságtényezőket emelnek ki, hanem lehetőséget adnak arra is, hogy a válság komplexitását több dimenzió mentén értelmezzük. A tanulmány ezen megközelítések összevetésével és kiegészítésével kíván hozzájárulni a magyarországi válságfolyamatok mélyebb megértéséhez. A dolgozat célja nem csupán annak feltérképezése, hogy az egyes válságelméletek milyen mértékben alkalmazhatók a magyar gazdasági kontextusra, hanem annak vizsgálata is, miként járulhatnak hozzá ezek az értelmezési keretek a jövőbeli gazdaságpolitikai hibák megelőzéséhez, valamint a makrogazdasági stabilitás hosszú távú fenntartásához.

2. Keynes Magyarországon

2.1. A kereslet hiánya, mint a gazdasági válságok kulcstényezője

John Maynard Keynes (1883–1946), a 20. századi közgazdaságtan egyik legnagyobb hatású gondolkodója, az 1929–36-os nagy gazdasági világválság tapasztalatait elemelve arra a felismerésre jutott, hogy a modern gazdaságok legnagyobb problémája nem a termelési kapacitások hiánya, hanem a kereslet elégtelensége. A termelés és a fogyasztás közötti egyensúly megbomlása – vagyis az, hogy a kínálat növekedése nem jár együtt a fogyasztás bővülésével – strukturális problémákhoz vezet.¹ Egy bizonyos jövedelemszint fölött a fogyasztás arányosan már nem nő tovább, a megtakarítási hajlam erősödik – felértékelődik a takarékoskodás a jelen rovására. Így a gazdagabb háztartások nem növelik jelentősen kiadásait, az alacsonyabb jövedelműek fogyasztása pedig azért marad alacsony, mivel nem áll rendelkezésükre elegendő elkölthető jövedelem. Ennek eredményeként a társadalmi szintű fogyasztás, azaz az aggregált kereslet nem tud lépést tartani a gazdaság kibocsátási potenciáljával.

A keynesiánus iskola egyik alapvető megállapítása szerint a szélsőséges jövedelempolarizáció nem csupán társadalmilag igazságtalan, hanem gazdaságilag is kontraproduktív. A középosztály erős jelenléte (kisebb jövedelempolarizáció) ugyanis a magasabb összfelhasználás révén – kulcsfontosságú a kereslet stabilitása szempontjából. Ezzel szemben a nagy jövedelempolarizáció (egy szűk gazdag elit és széles szegény réteg kettőssége) a fogyasztás strukturális visszafogottságához vezet. Míg a vagyonos háztartások megtakarításaik révén forrásokat vonnak ki a keresletből, a szegényebb rétegek fizetőképessége eleve korlátozott. Keynes ezért a gazdaságpolitikai gondolkodás középpontjába állította a jövedelemelosztás és a fogyasztás kapcsolatát, valamint ezek hatását a gazdasági stabilitásra.

A válságot Magyarországon általában a túlzott eladósodással, az ingatlanárak túlértékelésével és a devizaalapú hitelezéssel hozzák összefüggésbe. Ezek azonban csupán felszíni tünetei voltak egy mélyebb strukturális problémának: a gazdaságpolitikai háttérben húzódó neoliberális ortodoxia fenntarthatatlanságának. E modell középpontjában az infláció elleni küzdelem állt, miközben a foglalkoztatás bővítése és a kereslet erősítése háttérbe szorult. A jövedelmek elosztása egyre inkább a felső jövedelmi csoportok és a vállalati szféra irányába tolódott el, aláásva a szélesebb társadalmi bázis fogyasztóképességét.

Ebben a gazdaságpolitikai környezetben a növekedést nem a reálbérek növekedése, hanem a hitelezés, valamint a pénzügyi innovációk próbálták fenntartani – ez azonban hosszú távon instabil és sebezhető növekedési pályát eredményezett. A kereslet pótlása hitelből ideiglenesen lehetséges, ám a gazdasági növekedés fenntarthatósága csak akkor biztosítható, ha a belső fogyasztás erős társadalmi bázison nyugszik.

2.2. A keynesi válságelmélet és a magyar válság

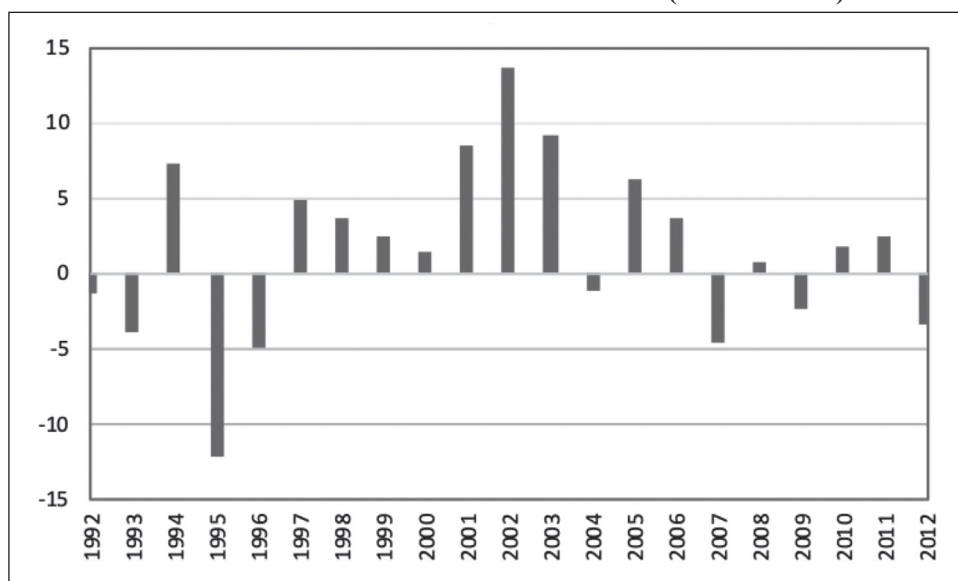
A keynesi válságelmélet egyik alapvető premisszája szerint a gazdasági egyensúly felborulásának legfőbb oka a kereslet tartós elégtelensége, amelynek gyökere a reálbérek termelékenységhez viszonyított lassabb növekedésében keresendő. Erre az összefüggésre T. R. Palley is felhívta a figyelmet az Egyesült Államok gazdaságának példáján keresztül. Megállapítása szerint a fogyasztói jövedelmek stagnálása – mint rámutatott – az 1980-as évektől kezdődően visszafogta a belső keresletet, ezáltal korlátozva a gazdaság kibocsátási potenciálját.²

Magyarországon ez a jelenség hasonló mintázatot követett az 1990-es években és az ezredfordulón: miközben a termelékenység nőtt, a bérek tartósan elmaradtak ettől a növekedéstől.³ Ennek következményeként a belföldi kereslet csak a költségvetési kiadások növelése, valamint az alsó- és középrétegek eladósodása révén volt növelhető. A fogyasztás bővülését nem a bérnövekedés, hanem az állami és a magánszféra eladósodása húzta. A magánhitelezés felfutása elvezetett az ingatlanpiaci buborék felfújásához, a buborék azonban szükségszerűen kipukkadt – ezzel együtt pedig a gazdasági egyensúly megbomlása is nyilvánvalóvá vált.

A rendszerváltást követő évtizedben kettős folyamat zajlott a munkaerőpiacon. Néhány év leforgása alatt, több mint másfél millió ember veszítette el az állását. Drasztikusan zuhant a foglalkoztatottsági ráta és növekedett meg az inaktivitási arány. A foglalkoztatási ráta 1996-ban 52 százalékon állt. Eközben a munkatermelékenység és a reálkeresetek viszonya is markáns ellentmondásokat mutatott. Az 1990-es években a munkatermelékenység kiemelkedő ütemben – 1989 és 1998 között összességében 34%-kal – nőtt. Ezzel szemben a bruttó átlagkeresetek reálértéke messze elmaradt a termelékenység dinamikájától – sőt, az 1995-ös Bokros-csomag megszorító intézkedései következtében két éven belül mintegy 10%-kal visszaesett, és csak 1999-re érte el ismét az 1989-es szintet.

A rendszerváltás időszaka a magyar munkaerőpiacon kettős megrázkódtatást okozott. Egyrészt a gazdasági szerkezetváltás következtében a dolgozók közel egyharmada elveszítette állását, másrészt azok, akik munkahelyüket meg tudták tartani, alig részesültek a növekvő termelékenység hasznából. A reálbérek és a termelékenység közötti rés folyamatosan tágult, ami tartós egyenlőtlenségre utalt a gazdasági teljesítményből való részesedés tekintetében. A bérek növekedése nem követte a munkatermelékenység emelkedését, így a munkavállalók jövedelmi részesedése a gazdasági növekedésből évről évre csökkent.⁴

1. ábra: Nettó reálkereseti index alakulása (előző év=100)

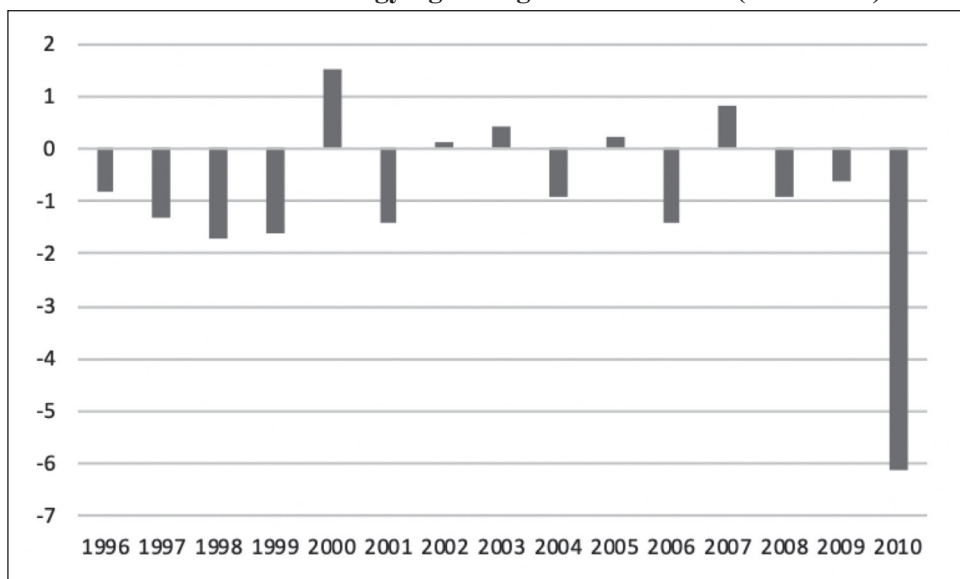
Forrás: Reálkeresetek alakulása (1992–2013) KSH-STADAT
https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_qli042.html#

Az alábbi ábra csupán az 1995-ös Bokros-csomagot követő időszakban mutatja a munkaerő-egységköltség reálnövekedésének az alakulását, tehát azt, hogy a

dolgozók fizetése hogyan viszonyul ahhoz az értékhez, amit munkájukkal előállítanak. Egyszerűen fogalmazva: összeveti, mennyit keresnek az emberek, és mennyire hatékony a munkájuk. Ha ez a mutató nő, az azt jelenti, hogy a bérek gyorsabban emelkednek, mint a termelékenység. Ez alapján képet kaphatunk arról, hogy a munkavállalók mekkora részt kapnak a megtermelt gazdasági értékből.

A mutató negatív értékei – különösen 1996 és 2001 között – azt jelzik, hogy a bérek visszafogottabban nőttek a termelékenységhez képest. Ezzel szemben 2002 után megindult a bérek felzárkózása, sőt helyenként túlzott növekedése, ami hozzájárulhatott a versenyképesség romlásához és a költségoldali feszültségekhez. A 2008 utáni visszaesés pedig a válság nyomán bekövetkező jövedelemszűkülésre utal.

2. ábra: A munkaerő-egységköltség reálnövekedése (1996-2010)

Forrás: A munkaerő-egységköltség reálnövekedése (1990–2013) https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabl/tsieb070.html

A keynesi válságelmélet másik központi eleme a jövedelempolarizáció káros makrogazdasági hatásainak hangsúlyozása. A 2000-es években Magyarországon növekvő egyenlőtlenség jellemezte a jövedelemeloszlást, aminek következménye szintén a kereslet belső eróziója volt. A magasabb jövedelmű rétegek fogyasztási hajlandósága nem tudta ellensúlyozni az alsóbb rétegek alacsony vásárlóerejét. A makrogazdasági egyensúly fenntartása így egyre inkább külső forrásokra – hitelezésre, illetve állami újraelosztásra – támaszkodott.

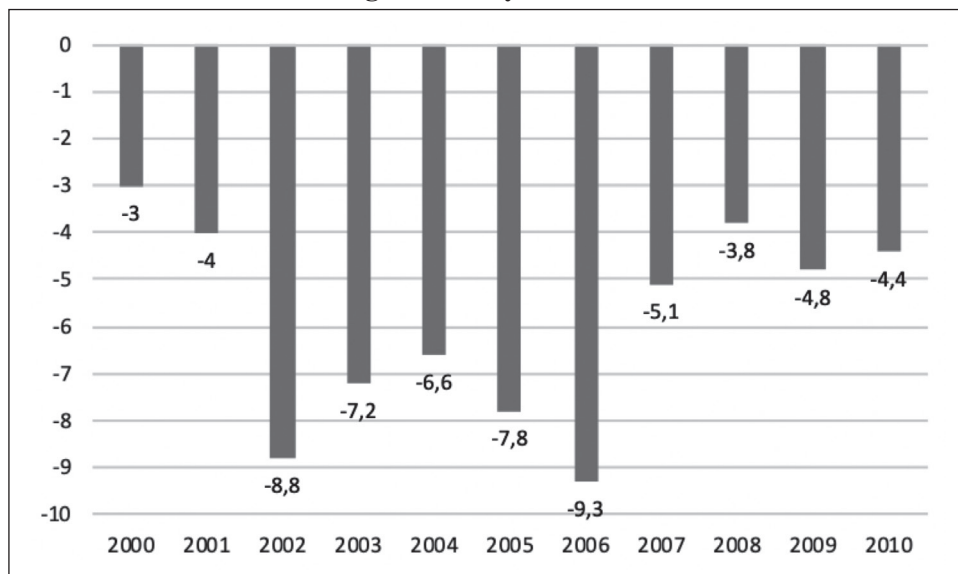
A reálbérek növekedésének elmaradása miatt a háztartási kereslet fenntartása fokozatosan áttevődött a hitelpiacra. A 2000-es évek elején a keresletélénkítés a forinthitelek kamattámogatásán keresztül történt, különösen a lakáshitelezés terén.

Ez a program élénkítette a keresletet és a beruházásokat, hosszú távon azonban jelentős fiskális terheket rótt a költségvetésre. A támogatási rendszer 2002 utáni kivezetése után a lakossági hitelezés fókuszra a devizaalapú konstrukciókra helyeződött át, melyek alacsony kezdeti törlesztőrészekkel, ám jelentős árfolyamkockázattal jártak. A 2008-as válság során a forint jelentős gyengülése következtében a devizaalapú hitelek törlesztőrészei drasztikusan megemelkedtek, ami súlyosan érintette a háztartások fogyasztását. Ez a kereslet hirtelen visszaeséséhez vezetett, tovább mélyítve a gazdasági visszaesést.

A magyar fiskális politika a 2000-es évek első felében látványos költségvetési expanzióba kezdett, amely tartósan magas államháztartási hiányokat eredményezett. Az Európai Unió maastrichti konvergenciakritériumaitól való folyamatos eltérés az ország külső megítélését is kedvezőtlenül befolyásolta: nőtt az országkockázati felár, emelkedtek a finanszírozási költségek. Bár a globális likviditásbővítés átmenetileg lehetővé tette az adósságpálya fenntartását, a 2008-ban kirobbanó pénzügyi válság megszüntette ezt a kegyelmi állapotot.

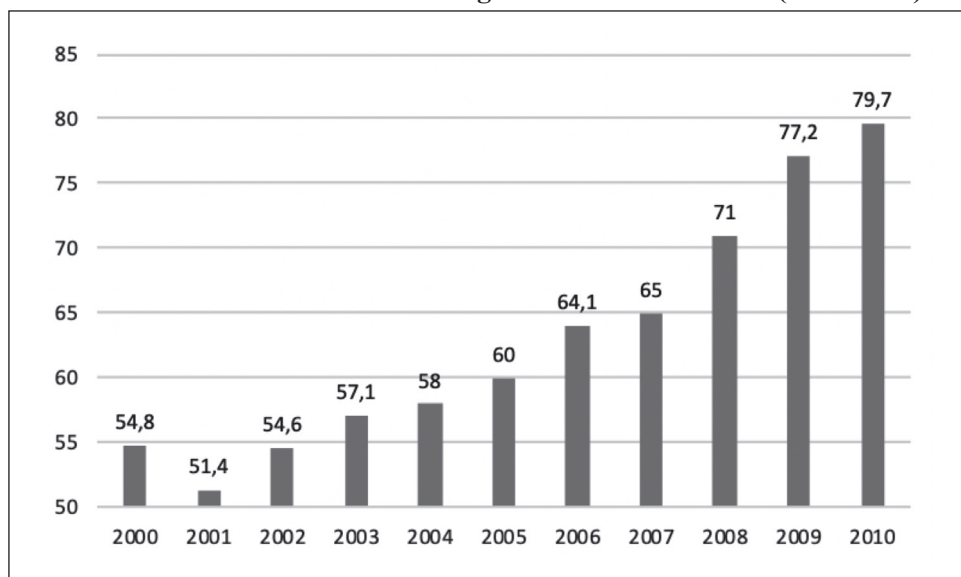
A befektetői bizalom hirtelen megroppanása, a likviditás eltűnése és az állampapírpiazi kereslet összeomlása élesen rávilágított az expanzív költségvetési politika hatáira. A válság során világossá vált, hogy a költségvetési mozgástér beszűkült, a devizatartalékok elégtelensége pedig tovább növelte a pénzügyi sebezhetőséget.⁵

3. ábra: Költségvetés hiánya a GDP százalékában

Forrás: Hungary Government Budget

<https://tradingeconomics.com/hungary/government-budget>

4. ábra: Az államháztartás adóssága a GDP százalékában (2000-2010)

Forrás: Az államháztartás adóssága (1995–2016), Központi Statisztikai Hivatal.
https://www.ksh.hu/docs/hun/eurostat_tablak/tabla/tsdde410.html

A magyar gazdaság 2008 előtti sebezhetősége nem csupán belső fiskális problémákból eredt. Az ország finanszírozási szerkezete erősen támaszkodott külföldi befektetőkre, különösen az államadósság piacán. A költségvetési egyensúly tartós megsértése, a GDP-arányos államadósság növekedése és a konvergenciakritériumok figyelmen kívül hagyása a nemzetközi hitelminősítők szemében is rontotta Magyarország megítélését.

A 2008-as globális pénzügyi válság során a külső sokk hatására a nemzetközi likviditás kiszáradt, a tőkemenekítés felerősödött, és a magyar állampapírpiac fizetőképessége került veszélybe. A válság e szakaszában derült fény arra, milyen nagy kockázatot jelentett az államadósság külső finanszírozása és az ennek következtében kialakuló valutasebezhetőség.

Az áttekintésből látható, hogy a 2000-es évek folyamatai számos elemében igazolják a keynesi válságelmélet alapvető téziseit. A reálbérek és fogyasztás közötti kapcsolat, a mesterséges keresletélénkítési kísérletek, valamint a jövedelempolarizáció hosszú távú hatásai egyaránt hozzájárultak egy fenntarthatatlan gazdasági szerkezet kialakulásához. A gazdaságpolitikai válasz lépések – bármennyire is rövid távon hatékonyak tűntek – valójában tovább növelték a rendszer sérülékenységét, előkészítve a terepet a válság elmélyülésének.

3. Friedman Magyarországon

3.1. Monetáris rángatás, mint kulcsprobléma

Milton Friedman, a 20. század egyik legnagyobb hatású közgazdásza, a makrogazdasági mutatók ún. ‘természetes rátáiban’ azonosította a gazdaság hosszú távú stabilitásának kulcsát. Értelmezése szerint minden jelentős makrogazdasági jelenség – legyen szó inflációról, munkanélküliségről vagy gazdasági növekedésről – rendelkezik egy történetileg kialakult, belső törvényszerűségek által meghatározott egyensúlyi szinttel. Ezek az értékek nem önkényesen alakíthatók, hanem mély strukturális tényezők, mindenekelőtt a technikai fejlettség és a humán tőke színvonala által meghatározottak.

Friedman szerint a gazdasági növekedés rövid távon ugyan stimulálható – fiskális vagy monetáris politikai eszközökkel –, ám ezek a beavatkozások csupán átmeneti hatásúak, és hosszabb távon instabilitáshoz, egyensúlytalansághoz, sőt adósságspirálhoz vezethetnek. Amikor a többletkereslet nem találkozik elérhető készletekkel vagy mozgósítható termelési kapacitásokkal, a mesterséges élénkítés nemcsak inflációt, de strukturális torzulásokat is okozhat. Ez különösen akkor válik veszélyessé, ha a növekedés az import gyors növekedésével, és nem a gazdaság saját erőforrásainak fejlesztésével jár együtt.⁶

Ezért a monetarista megközelítés a rövid távú keresletélénkítés helyett a hosszú távú kínálati oldal fejlesztésére helyezi a hangsúlyt. Friedman és követői úgy vélték, hogy a fenntartható gazdasági növekedés záloga a humán erőforrások fejlesztése, a tudományos és technológiai innováció, az oktatás színvonalának emelése és a korrupció csökkentése. Ezek azonban olyan közpolitikai beavatkozások, amelyek költségei azonnal jelentkezők, miközben a gazdasági hozadékok csak hosszabb távon érvényesül.

A monetarista iskola egyik legmarkánsabb üzenete az, hogy a gazdasági stabilitás kulcsa nem a ciklikus beavatkozások intenzitásában, hanem azok visszafogottságában és kiszámíthatóságában rejlik. Friedman élesen bírálta a központi bankok által gyakorolt túlzott monetáris beavatkozásokat, amelyeket „monetáris rángatásnak” nevezett. Ezek szerinte gyakran önmagukban válságokat generálnak, vagy mélyítik azokat. Az 1929–1933 közötti nagy gazdasági világválság esete jól példázza e logikát: a gazdasági konjunktúra mesterséges felfűtését követően a monetáris szigorítás nem a stabilizációt szolgálta, hanem tovább súlyosbította a recessziót.⁷

Friedman történeti példái azt mutatják, hogy az elmúlt 150 év jelentősebb gazdasági krízisei mögött gyakran éppen a monetáris politika hibás alkalmazása húzódott meg. Ahelyett, hogy a gazdaságpolitika alkalmazkodott volna a „természetes rátákhoz”, többször is megpróbálták azokat felülírni – a válságok pedig ennek a következményeiként jelentkezték.⁸

3.2. A monetáris politika szerepe és a devizahitelezés felfutása

Milton Friedman közgazdasági elméletének egyik központi tétele tehát, hogy a gazdasági válságok jelentős része nem külső sokkokból vagy spontán piaci zavarokból, hanem a monetáris politika hibáiból ered. E nézet szerint a jegybank túlzott beavatkozása – akár expanzív, akár restriktív irányban – a gazdasági ciklusok erősödéséhez és a pénzügyi instabilitás fokozódásához vezethet. A „monetáris rángatás” fogalma Friedman értelmezésében e kiszámíthatatlan és diszkracionális beavatkozások összefoglalója. Friedman monetáris elmélete szerint az ilyen típusú monetáris rángatás – amely árfolyam- és kamatpolitikai kiszámíthatatlanságban ölt testet – hosszú távon a gazdasági stabilitás romlásához és rendszerszintű kockázatok kialakulásához vezethet. Magyarországon a 2003-as sáveltolás ennek tanácskönyvszerű példája: a döntés hozzájárult a devizahitelezés rohamos terjedéséhez, amely később – a 2008-as globális pénzügyi válság idején – súlyos makrogazdasági és társadalmi problémákat generált.

2003 júniusában a Magyar Nemzeti Bank Monetáris Tanácsa váratlanul módosította a forint árfolyamrendszerét: az addigi $\pm 15\%$ -os ingadozási sávot $\pm 30\%$ -ra tágitotta, és egyúttal a sáv középárfolyamát is 2,26%-kal lefelé mozdította el. A hivatalos kormányzati kommunikáció szerint az intézkedés célja a túlságosan felértékelődött forint gyengítése volt, mivel a túl erős hazai valuta – különösen az euróhoz viszonyítva – rontotta a magyar exportőrök versenyképességét, tovább súlyosbítva a külkereskedelmi mérleg hiányát.

5. ábra: A forint euróval szembeni alakulása (EUR/HUF)

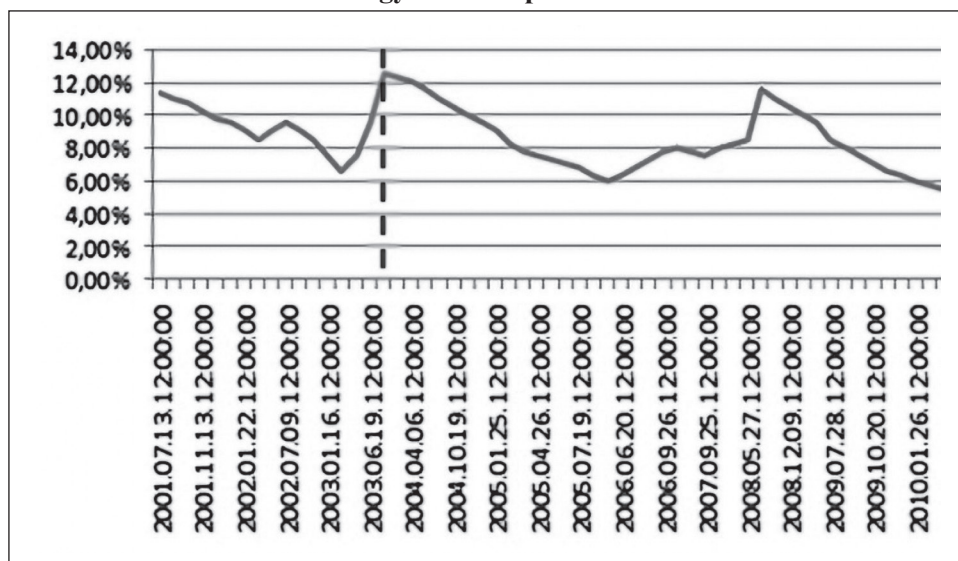
Forrás: MNB árfolyamok. <https://www.mnb.hu/arfolyam-lekerdezés>

Az akkori jobboldali politikai ellenzék másként értelmezte az eseményeket. A bírálatak szerint a sáveltolás politikai célt szolgált: a kormány szándéka az lehetett, hogy az előző évben végrehajtott, költséges „száznapos program” reáljövdelmi hatásait részben elinflálja, és így mérsékelje a költségvetési túlköltségek reálgazdasági hatásait.⁹

A bejelentést követően a forint látványosan gyengült. Az árfolyam- és kamatiacok hevesen reagáltak: a piaci szereplők bizalma megrendült a jegybanki politikai kiszámíthatóságában. Az inflációs hatások fékezésére az MNB kénytelen volt drasztikus kamatemeléshez folyamodni: az alapkamat néhány hónapon belül 6,5%-ról 12,5%-ra ugrott.

Ez az intézkedés nemcsak a monetáris környezetet szigorította, hanem hosszú távon strukturálisan is megváltoztatta a magyar hitelpiacot. A forintkamatok tartósan magas szintre kerültek, és ennek eredményeként a lakossági és vállalati szektor egyre inkább a devizaalapú hitelek felé fordult. A svájci frank és az euró alapú konstrukciók alacsony kamatkörnyezete vonzó alternatívát kínált – látszólag olcsóbb és kedvezőbb feltételekkel.

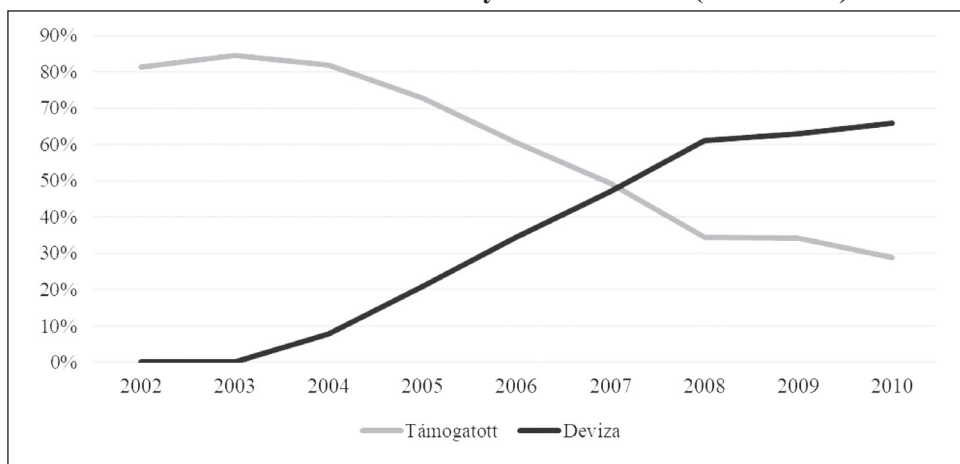
6. ábra: Jegybanki alapkamat mértéke

Forrás: A jegybanki alapkamat alakulása. https://www.mnb.hu/Jegybanki_alapkamat_alakulasa

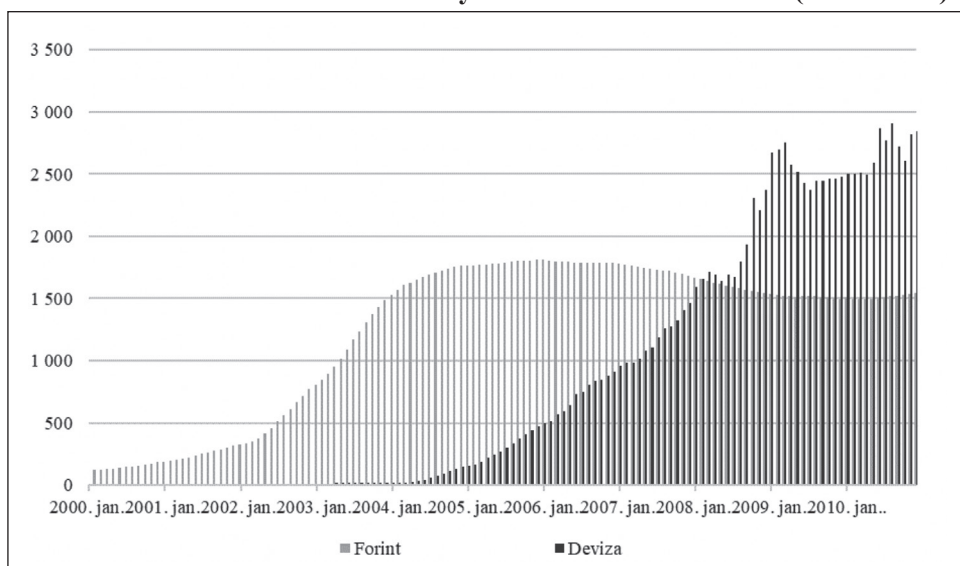
A devizahitelek konstrukciója sajátos kettősséget hordozott: bár a hiteleket forintban folyósították, a törlesztőrészek a deviza-forint árfolyamának alakulásától függtek. A hitelfelvevők így nemcsak kamatkockázatot, hanem jelentős árfolyamkockázatot is vállaltak – utóbbit sok esetben kellő tudatosság nélkül.

7. Lakáscélú hitelek állományának alakulása (milliárd Ft)

Forrás: Flór Nándor László: A magyar devizahitel-válság története. 2021.02.26. Oeconomus Gazdaságkutató Alapítvány. <https://www.oeconomus.hu/irasok/a-magyar-devizahitel-valsag-tortenete/>

8. ábra: Lakáscélú hitelek állományának devizális szerkezete (milliárd Ft)

Forrás: Flór Nándor László: A magyar devizahitel-válság története. 2021.02.26. Oeconomus Gazdaságkutató Alapítvány. <https://www.oeconomus.hu/irasok/a-magyar-devizahitel-valsag-tortenete/>

A Friedman-féle megközelítés hangsúlyozza, hogy a jegybank elsődleges feladata a pénzmennyiség stabilitásának és az inflációs várakozások lehorgonyzásának biztosítása. Ezen célok háttérbe szorítása – akár gazdaságpolitikai kompromisszumok árán – nem csupán bizalmi válsághoz, hanem valós pénzügyi instabilitáshoz vezet. A sáveltolás és az azt követő kamatemelés tökéletes példája annak, hogy egy váratlan monetáris beavatkozás miként képes tartós gazdasági struktúrákat torzítani – jelen esetben a hitelpiac szerkezetét és a lakossági eladósodás devizakitettségét.

A 2003-as események tükrében jól érzékelhető, hogy a jegybanki hitelesség megingása milyen gyorsan és milyen mélységben alakíthatja át a gazdaság szerkezetét. A forintHITELEK drágulása és a devizahitelek olcsósága közötti aszimmetria nem csupán piaci választás, hanem kényszerpálya is volt a háztartások és vállalkozások számára.

4. Minsky Magyarországon

4.1. A pénzügyi instabilitás elmélete – avagy a válságok belső logikája

Hyman Minsky (1919–1996), a St. Louis-i Washington Egyetem közgazdásza, a modern válságelméletek egyik meghatározó alakja, aki markáns szemléletváltást hozott a pénzügyi rendszerek működésének értelmezésében. Legfontosabb tétele, hogy a pénzügyi piacok természetüknél fogva nem az egyensúly felé haladnak – ahogyan a neoklasszikus közgazdaságtan feltételezi – hanem az egyensúlytalanság, sőt, az instabilitás irányába mozdulnak. Minsky éles szemmel ismerte fel, hogy a stabilitás időszakai – paradox módon – magukban hordozzák a jövőbeli válságok csíráit.

Az általa kidolgozott „pénzügyi instabilitás elmélet” szerint a gazdasági szereplők, különösen a hitelezők és a hitelfelvevők, a hosszabb távon tapasztalható stabilitás következtében egyre optimistábbá válnak. Ahogy a gazdaság jól teljesít, a pénzügyi intézmények hajlamosak alábecsülni a kockázatokat, lazítani a hitelezési normákon, miközben a vállalatok és háztartások egyre nagyobb mértékben támaszkodnak hitelekre. Ez a folyamat a magánszféra eladósodottságának folyamatos növekedéséhez vezet, anélkül hogy a pénzügyi szektor érdemben reflektálna a hosszú távú fenntarthatósági szempontokra.

Minsky különös figyelmet szentelt az adósság és a vagyon (illetve jövedelem) közötti arány alakulásának. Véleménye szerint a pénzügyi stabilitás időszakaiiban az emberek egyre kevésbé tartanak attól, hogy az adósság nem tudnak majd törleszteni. Ezáltal fokozatosan fellazulnak a prudenciális szabályok, új és egyre kockázatosabb pénzügyi konstrukciók jelennek meg – a 2008-as válság során például ilyen volt az Egyesült Államokban az alacsony hitelképességű jelzáloghitelek (subprime mortgage), illetve az azokat „újracsomagoló” pénzügyi derivátumok, mint a CDO-k és CDS-ek. Magyarországon ugyanezt a logikát követték a deviza-alapú lakossági hitelek.

Amikor azonban az adósságállomány meghalad egy kritikus szintet, a gazdaság sebezhetővé válik. Ilyen helyzetekben akár kisebb sokk is elegendő ahhoz, hogy megingassa a piaci bizalmat. Ez az úgynevezett „Minsky-pillanat”, amikor a piaci szereplők hirtelen felismerik a túlzott eladósodottságot és a kockázatok valódi természetét. A hirtelen átrendeződés során tömeges eladások kezdődnek, az árfolyamok zuhanásnak indulnak, és a hitelhez jutás feltételei drámaian romlanak. A válság tehát nem valamiféle exogén sokk következménye, hanem a pénzügyi rendszer belső logikájából fakad.¹⁰

Minsky szerint a válság hat jól elkülöníthető stációból épül fel:

1. Optimista gazdasági várakozások erősödése – nő a beruházási hajlandóság.
2. Keresletélénkülés és áremelkedés – a pozitív trendek újabb befektetéseket vonzanak.
3. Pénzügyi eufória – a befektetési kedv önmagát gerjesztve tovább növekszik.
4. Hitelezési expanzió – a bankok bőkezűen nyújtanak hiteleket a növekvő keresletre válaszul.
5. Kockázatos pénzügyi innovációk – fellazulnak a hitelezési normák, új pénzügyi eszközök jelennek meg.
6. Összeomlás – az első nemteljesítések láncreakciót indítanak el, a rendszer megbillen.

A pénzügyi piacok stabilitása ezek alapján nem maradandó állapot, hanem egy átmeneti, illuzórikus egyensúly, amely saját belső dinamikájánál fogva előbb-utóbb felborul. Minsky meglátása azért is különösen releváns, mert olyan elméleti keretet nyújt, amely segít megérteni a 2008-as globális pénzügyi válság belső mechanizmusait.¹¹

4.2. Minsky modelljének relevanciája a magyar devizahitel-válság tükrében

Hyman Minsky elmélete szerint tehát a modern kapitalista gazdaságokban a pénzügyi válságok nem külső sokkok, hanem belső instabilitás következményei. Minsky úgy vélte, hogy a pénzügyi rendszerek természetüknél fogva hajlamosak instabilitást gerjeszteni: a növekedési időszakok során fokozatosan nő a gazdasági szereplők kockázatvállalása, mígnem a túlzott hitelkihelyezés és pénzügyi innovációk végül rendszerszintű válsághoz vezetnek. Ezt a folyamatot a „stabilitás destabilizál” elv írja le.

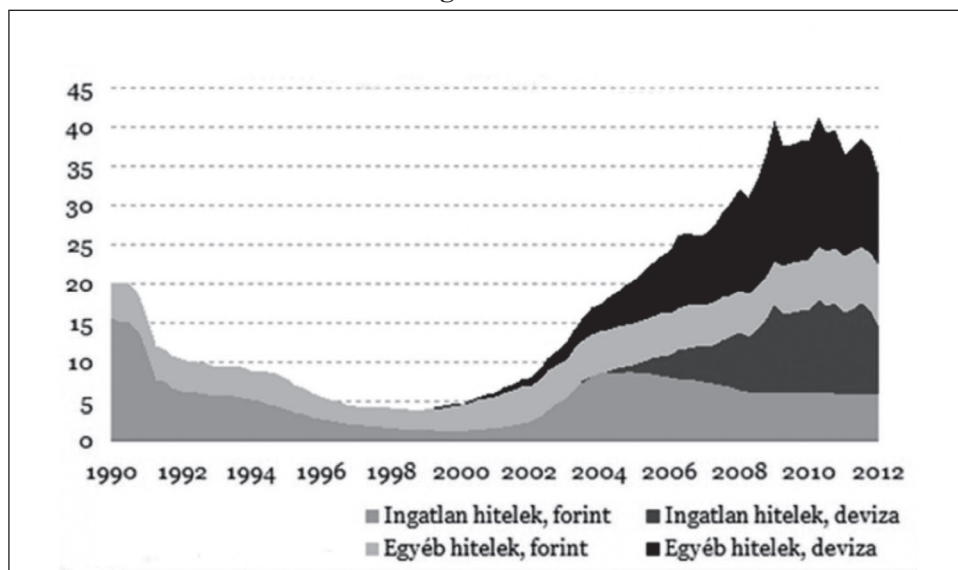
Minsky modellje szakaszokra bontja a válság kialakulását: a prudens pénzügyi viselkedéstől a spekulatív és végül ponzi-szerű finanszírozási struktúrákig. E szakaszok mindegyike megfigyelhető volt a magyar gazdaságban a 2000-es években, különösen a lakossági devizahitelezés elterjedésében és annak következményeiben.

Az ezredfordulót követő években Magyarországon a gazdasági növekedés, az ingatlanpiac élénkülése és az EU-csatlakozás ígérete kedvező hangulatot teremtett a háztartások és a bankrendszer számára egyaránt. Az első Orbán-kormány által

bevezetett kamattámogatott forinthitelék élénkítették a lakásépítést, hozzájárulva az ingatlanárak folyamatos emelkedéséhez.

Ez az áremelkedés visszaigazolta a lakosság befektetési döntéseit, ami újabb keresletet generált – klasszikus Minsky-i ciklust elindítva. A forinthitelkekhez adott kamattámogatás kivezetését követően a devizaalapú kölcsönök váltak dominánssá. A bankok növekvő versenye, a lazuló hitelezési normák, valamint az alacsony globális kamatkörnyezet lehetővé tette a svájci frank és euró alapú devizahitelek gyors térnyerését. A bankok intenzív marketingkampányokkal népszerűsítették az alacsony törlesztőrészes devizahiteleket, figyelmen kívül hagyva az árfolyamkockázatokat. A külföldi tulajdonú hitelintézetek bőséges devizaforrásokkal rendelkeztek, így megkezdődött a gyors ütemű „carry trade” típusú hitelezés – ahol a magyar háztartások és vállalkozások végső soron a devizakockázat viselőivé váltak.

9. ábra: A háztartások adósságának alakulása a GDP százalékában

Forrás: Végtörlesztéssel menekültek a magyar háztartások. Portfolio, 2012. július 2. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20120702/vegtorlesztessel-menekultek-a-magyar-haztartasok-169494>

A lakossági eladósodottság növekedésével párhuzamosan a banki kitettségek is jelentősen emelkedtek, ami egyre inkább egy túlhevülési szakaszra utalt. Minsky szerint ez a fázis előjele a buborék kipukkanásának, amikor a piaci szereplők alulbecsülik a kockázatokat, és euforikus várakozásaik dominálják a döntéshozatalt.

A 2008-as globális pénzügyi válság Magyarországon is súlyos következményekkel járt. A forint hirtelen leértékelődése drasztikusan megemelte a devizahite-

lek törlesztőrészeit, különösen a svájci frank esetében. A hitelfelvevők jelentős része fizetéseképtelenné vált, gyorsan nőtt a nemteljesítő hitelek aránya. Ez egyértelműen a Minsky által leírt „pillanat” bekövetkezését jelezte – vagyis azt, amikor a pénzügyi rendszer összeomlik, és a válság önfenntartó spirálként bontakozik ki. A kormány kénytelen volt mentőcsomagokkal és válságkezelő intézkedésekkel beavatkozni, többek között a devizahitelek megsegítésére irányuló árfolyamgát-rendszer, végtörlesztés és elszámolási törvény formájában.

A magyar devizahitelezés története meggyőzően illusztrálja Minsky elméletének gyakorlati érvényességét. A lakossági eladósodás felfutását a laza szabályozás, az expanzív banki magatartás és a gazdaságpolitikai szereplők kockázatokkal szembeni vaksága idézte elő. A válság rámutatott arra, hogy a pénzügyi rendszer stabilitását nem lehet kizárólag a piacokra bízni – erőteljes és előrelátó szabályozás, valamint anticiklikus gazdaságpolitika szükséges.

Minsky legnagyobb érdeme abban áll, hogy hangsúlyozta: a stabilitás önmagában nem cél, hanem figyelmeztetés – a pénzügyi szereplők viselkedése ugyanis a stabilitásból vezeti le a túlzott kockázatvállalást, ami végül instabilitáshoz és válsághoz vezet.

5. Összefoglalás

A tanulmány célja a 2008–2012 közötti magyar gazdasági válság elemzése volt három klasszikus közgazdasági válságelmélet – a keynesi, a monetarista és a pénzügyi instabilitási elmélet – szemszögéből. Az elemzések rámutattak, hogy ezen elméletek mindegyike alkalmas a válság kialakulásának és elmélyülésének strukturális okainak feltárására.

A keynesi megközelítés hangsúlyozta a keresleti oldal problémáit, különösen a reálbérek stagnálását, a jövedelempolarizációt és az aggregált kereslet elégtelenségét. Ezek hatására a magyar gazdaságpolitika keresletélénkítő beavatkozásokkal próbálta kompenzálni a strukturális hiányokat. A monetarista nézőpont – különösen Milton Friedman elmélete – a fiskális fegyelem hiányát és a monetáris politika kiszámíthatatlanságát (ld. 2003-as sáveltolás, kamatemelések) emelte ki a válság mélyülésének kulcstényezőiként. A pénzügyi instabilitási elmélet, Hyman Minsky munkássága nyomán, a túlzott hitelezés és az adósságalapú növekedési modellek kockázataira hívta fel a figyelmet, mely a 2000-es évek Magyarországon a devizaalapú hitelezés felfutásában, majd a 2008-as válság kirobbanásában öltött testet.

A tanulmány megállapítja, hogy a három válságnarratíva nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő értelmezési kereteket kínál. A válság tanulságai azt sugallják, hogy a jövőbeli válságmegelőző és -kezelő gazdaságpolitikáknak ezen elméletek integrált megközelítésére kell épülniük. A történeti tapasztalatok nemcsak a múlt megértéséhez járulnak hozzá, hanem megalapozhatják a stabilabb és felelősebb gazdaságpolitikai döntéshozatalt is.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 John Maynard Keynes (1965): A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- 2 Thomas I. Palley (2014): America's Exhausted Paradigm: Macroeconomic Causes of the Financial Crisis and Great Recession¹ Real-world economics review 2014/6. issue No. 50. 52–73. old.
chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://sttpml.org/wp-content/uploads/2014/06/AmericaexhaustedParadigm.pdf
- 3 Gazdag László (2009): Magyarország úttévesztése, avagy a rendszerváltás közgazdaságtana. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest. 61–63. old.
- 4 Nagy Pongrác (2004): A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest. 307–308. old.
- 5 Mosolygó Zsuzsa (2008): Eredendő bűnök – Magyarország és a pénzügyi válság. Pénzcentrum. 2008. november 18. <https://www.penzcentrum.hu/vasarlas/20081118/eredendo-bunok-magyarorszag-es-a-penzugyi-valsag-106116>
- 6 Schlett András (2020): Három nemzedék: helyreállítási periódus, és ami utána következik. In: Katona Klára (szerk.) Növekedésösztönzési kísérletek és kudarcok. A növekedés új kihívásai a tudásalapú gazdaságban. Pázmány Press. Budapest. 55–56. old
- 7 Milton Friedman (1986): Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- 8 Milton Friedman – Anna Jacobson Schwartz (1963): A Monetary History of the United States, 1867–1960. Princeton University Press.
- 9 Járai Zsigmond (2008): A pénz beszél – Harminc év a pénzügyek szolgálatában. Heti Válasz Kiadó. Budapest. 317–331. old.
- 10 Hyman Minsky (1986): Stabilizing an Unstable Economy. McGraw-Hill.
- 11 Paul Krugman (2009): The Return of Depression Economics. W. W. Norton & Co.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Flór Nándor László (2021):** A magyar devizahitel-válság története. Oeconomus Gazdaságkutató Alapítvány. 2021.02.26. <https://www.oeconomus.hu/irasok/a-magyar-devizahitel-valsag-tortenete/>
- Friedman, Milton (1986):** Infláció, munkanélküliség, monetarizmus. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Friedman, Milton – Jacobson Schwartz, Anna (1963):** A Monetary History of the United States, 1867-1960. Princeton University Press.
- Gazdag László (2009):** Magyarország úttévesztése, avagy a rendszerváltás közgazdaságtana. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó. Budapest.
- Járai Zsigmond (2008):** A pénz beszél – Harminc év a pénzügyek szolgálatában. Heti Válasz Kiadó. Budapest.

- Keynes, John Maynard (1965):** A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Krugman, Paul (2009):** The Return of Depression Economics. W. W. Norton & Co.
- Minsky, Hyman (1986):** Stabilizing an Unstable Economy. McGraw-Hill.
- Mosolygó Zsuzsa (2008):** Eredendő bűnök - Magyarország és a pénzügyi válság. Pénzcentrum. 2008. november 18. <https://www.penzcentrum.hu/vasarlas/20081118/eredendo-bunok-magyarorszag-es-a-penzugyi-valsag-106116>
- Nagy Pongrác (2004):** A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Palley, Thomas I. (2014):** America's Exhausted Paradigm: Macroeconomic Causes of the Financial Crisis and Great Recession I Real-world economics review 2014/6. issue No. 50. 52–73. old.
chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/<https://sttpml.org/wp-content/uploads/2014/06/AmericaexhaustedParadigm.pdf>
- Schlett András (2020):** Három nemzedék: helyreállítási periódus, és ami utána következik. In: Katona Klára (szerk.) Növekedésösztönzési kísérletek és kudarok. A növekedés új kihívásai a tudásalapú gazdaságban. Pázmány Press. Budapest.

KOLONTÁRI ATTILA

tudományos főmunkatárs

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, Budapest

Office of the Committee of National Remembrance, Budapest, Hungary

ORCID: 0009-0005-6020-3189

e-mail: attila.kolontari@neb.hu

GONDOLATOK MÁTHÉ ÁRON „FARKAS ESZ MEG, MEDVE ESZ MEG”: A TOTALITÁRIUS SZINERGIÁK CÍMŰ TANULMÁNYÁVAL KAPCSOLATBAN¹

THOUGHTS ON ÁRON MÁTHÉ'S STUDY ENTITLED "THE WOLF EATS, THE BEAR EATS": TOTALITARIAN SYNERGIES

ABSTRACT

This article responds to Áron Máthé's study entitled "The wolf eats, the bear eats: totalitarian synergies." The article examines the usefulness of the concept of totalitarian synergies and the room for maneuver and opportunities available to small countries in the region between the Third Reich and the Soviet Union, highlighting some of the peculiarities of Hungarian–Soviet relations at that time and Soviet ambitions in relation to Central and Eastern Europe.

Keywords: totalitarian synergies, foreign policy, Hungary, Soviet Union, Molotov–Ribbentrop Pact

Kulcsszavak: totalitárius szinergiák, külpolitika, Magyarország, Szovjetunió, Molotov–Ribbentrop-paktum

Bevezetés

Nagyon tetszik, és igen perspektivikusnak tartom szerző innovációját, a totalitárius szinergiák fogalom bevezetését. Ezzel ugyanis egy olyan árnyalt koordinátarendszert kapunk, amelyben a totalitárius rendszerek közé beszorított kisállamok (ebben az értelemben térségünk tényleg Köztes-Európa volt) mozgástere, esélyei, lehetőségei, vagy éppen ezek hiánya nagyon jól elemezhetők. A 2. világháború, annak előzményei és következményei pedig valóban nem tárgyalhatók kizárólag a Jó és Gonosz küzdelemként, az agresszor náci Németország és a „következetes békepolitikát” folytató Szovjetunió összecsapásaként.

1. Általános észrevételek

Ma már elegendő adattal rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió – a német törekvésektől függetlenül – messzemenő ambíciói voltak térségünkkel kapcsolatban. A teljesség igénye nélkül ennek érzékeltetésére álljon itt néhány példa: Andrej Zsdanov, a KB titkára, a Legfelsőbb Tanács Külpolitikai Bizottságának 1938. augusztus 28-i ülésén a szovjet külpolitika legfontosabb feladatául a szomszédos országokkal való foglalkozást jelölte meg (adatgyűjtést, az érvényben lévő megállapodások áttekintését, határincidensek számba vételét, belpolitikai viszonyok tanulmányozását), mivel háború esetén ezen országok határai nagy valószínűséggel meg fognak változni[!]. Zsdanov értelmezésében Nyugaton a balti államok, Lengyelország és Románia, délen Irán és Afganisztán tartoztak a „tanulmányozandó országok” közé.² (Zárójeles megjegyzésként mindenképpen ide kívánczik, hogy Zsdanov e kijelentésére az elhíresült müncheni egyezmény előtt egy hónappal került sor, melyet a szovjet, és nyomában a mai orosz historiográfia egy része is a második világháborúhoz vezető „ösbűnnek” próbál beállítani.)

1939 februárjában a Bolsevik című újságban Vlagyimir Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes a következő perspektívát vázolta fel a nemzetközi helyzetet áttekintő cikkében: *„A második világháború frontja egyre szélesedik. Egyre újabb és újabb népek sodródnak bele a konfliktusba. Az emberiség nagy összecsapások felé tart, melyek kirobbantják a világforradalmat.”* *„Ennek a második háborúnak a vége elhozza a régi, kapitalista világ végső pusztulását”* amikor *„két malomkő között, a félelmetes, gigászi méreteiben megmutatkozó Szovjetunió és a segítségére siető forradalmi demokrácia ledönthetetlen fala között a kapitalista rendszer maradványai izzé-porrá zúzódnak.”*³

Nem nehéz felfedezni azt a logikai ellentmondást, ami a Szovjetunió „őszinte és következetes békepolitizálása”, a „fasiszta agresszor megfékezésére irányuló törekvései” és a világforradalmat elhozó második nagy imperialista háborúról hangoztatott tézisek között feszül. Ha ugyanis a kettőt összevetjük, akkor vagy azt kell megállapítanunk, hogy a szovjet vezetés a béke megőrzésére irányuló törekvéseivel hátráltatta a világforradalmat, a szocializmus ügyét, vagy azt, hogy a békeszólások csak az „image-politizálás” részét képezték, és a szovjet politikai vezetés valójában egy olyan imperialista háborúban volt érdekelt, melynek kezdeti szakaszából kimaradhat, és amely a hadviselő országokban, vagy azok egy részében megérleli a helyzetet a társadalmi forradalomra.

Ez a perspektíva egy részleteiben ismeretlen háttérű, 1939 áprilisára[!] datálható dokumentumban, az Andrej Zsdanov személyi fondjában található ún. Zolotov-feljegyzésben már egészen határozott formát önt: *„Németország és szövetségeseinek Anglia és Franciaország elleni háborúja eredményeképpen ezen államok a végsőig ki fognak merülni, Európát és a világot proletár és nemzeti felkelések hullámai öntik el, és akkor a Szovjetunió a mérleg serpenyőjébe dobja*

a Vörös Hadsereg kardját.”⁴ A fenti mozzanatok a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése előtt négy hónappal már áthatották a szovjet politikai döntéshozók gondolkodását.

Nagyon jó rész a háború alatti különbéke esélyeit taglaló fejezet. Ennek részletei mindmáig igen kevésbé ismertek. Itt döntően bizonytalan hitelességű emlékiratokra, spekulációkra, elejtett megjegyzésekre vagyunk kénytelenek hagyatkozni, mindez azonban nem jelenti azt, hogy a háborúzó felek között ne lett volna ilyen érintkezés. Ha megnyílnának a levéltárak, valószínű, még sok meglepő dolgot ki lehetne bányászni ebben a témakörben.

Teljes mértékben helytálló a szerző észrevétele, hogy bizony a magyar külpolitikai döntéshozóknak vigyázó szemeiket nem csak nyugatra, de keletre is kellett vetniük. A „*farkas esz meg, medve esz meg*” érzésvilágát már az 1930-as évek második felében kelt szovjet követségi beszámolók is érzékelik Magyarországon. Szemjon Mirnij követségi titkár szerint Horthy környezetében egyfajta fatalizmus uralkodik, meg vannak győződve róla, hogy Magyarországot és a magyarságot Németország vagy a Szovjetunió elkerülhetetlenül felfalja „*Természetesen, ha magától a zsákmánytól függ, hogy melyikük torkában végezze, akkor a kérdés Németország javára dől el*” – fűzte hozzá egy 1936-os jelentésében.⁵

Hogy meddig terjedtek a szovjet ambíciók a Molotov–Ribbentrop-paktumban hallgatólagosan német érdekszférába sorolt Magyarország kapcsán, azt a rendelkezésre álló adatok alapján nehéz pontosan felmérni. A szovjet külpolitika pragmatizmusa lehetővé tette a pillanatnyi célok és eszközök nagyfokú variálását. Távlatos célként nyilván ott lebegett a szemük előtt az egész régió szovjetizálása, amennyiben egy elhúzódó, a nyugati államokat kimerítő háború következtében sikerül rátenniük kezüket a térségre. A Magyar Királyi Csendőrség Nyomozó Osztályáról a belügyminiszternek címzett, 1940. szeptember 13-i jelentés a következőképpen számol be a budapesti szovjet követségen ennek kapcsán uralkodó hangulatról (érdemes belőle hosszabban idézni): „*A világháborúval kapcsolatosan azt a nézetet vallják [ti. a szovjet képviselő munkatársai – K. A.], hogy a jelenlegi angolszász–német háborúban mindkét fél legyengül és ez megérleli a kommunizmus talaját Európában. Az Amerikával szövetséges Angliát csak az eljövendő Európai Tanácsköztársaságok Szövetsége verheti le.*”

Ezután történhetik meg Európa újjárendezése, melyben a szovjeteknek döntő szava lesz. Magyarországra is úgy számítanak, hogy a végső elrendezés esetén a szovjet érdekkörébe kapcsolódik be, mert fejlődését jobban látja biztosítottnak egy közép-európai erős ipari államban, mint egy Németországnak mezőgazdaságilag kiszolgáltatott agrárgyarmatban, teljesen megbénított iparral.

Magyarországon a kommunizmust és a Szovjetországra való átállítást éppen a németek gazdaságpolitikája fogja elősegíteni, mert a magyarországi fejlett ipar leépítésével a tömegek elveszítik életlehetőségeiket. Ezzel szemben viszont tapasztalni fogják, hogy az ipar fenntartását és fejlesztését csak szovjet befolyás és érdekkör tudja biztosítani.”⁶ A jelentés „bizalmas értesülésre” hivatkozik, nem

derül ki belőle, hogy az információforrás maga beszélt a követség munkatársaival, vagy csak fültanúja volt egy ilyen beszélgetésnek.

A fenti, bizonytalan és némileg vágyvezérelt gondolat kísérettel ellentétben Kárpátalja viszont egyértelműen ott szerepelt Moszkva „bakancslistáján”, még akkor is, ha a szovjet diplomácia 1939–1941 folyamán hivatalos formában nem vetette fel a terület hovatartozásának kérdését. Amint Molotov egy Schulenburggal folytatott beszélgetés során megjegyezte, azért, mert „nem tartja azt aktuálisnak” (értsd: a kérdés előbb-utóbb aktuálissá válik).⁷ A hivatalos diplomácián kívül eső csatornákon keresztül azonban a szovjetek annál aktívabbak voltak. Igen intenzív volt a kárpátaljai kommunista tevékenység, a helyszínen ezt Schönherz Zoltán, a kassai illegális pártbizottság vezetője irányította. Schönherz 1939 októberében illegálisan Moszkvába utazott, ahol a Komintern korifeusaitól, Georgi Dimitrovtól, Dmitrij Manuilszkijtől és Klement Gottwaldtól kapott instrukciókat a követendő taktika kérdésében. Eszerint a kommunista propagandának Kárpátalja különállását kell erősítenie, egészen addig, amíg annak lakossága maga dönthet a terület hovatartozásáról „a nemzetek önrendelkezési jogának lenini elve” alapján.⁸ A kommunista röplapok Sztálint, Vorosilovot, a Szovjetuniót éltették, arra szólították fel Kárpátalja népét, hogy „vessék le az ezer esztendő magyar rabságát”.⁹ Persze azért semmit nem bíztak a véletlenre. Amint a moszkvai rádió 1939. december 12-i magyar nyelvű adásában elhangzott, a Kárpátok gerincén megjelenő Vörös Hadsereg nemcsak orosz testvérei, hanem a szegény elnyomott magyar nép mellett is tüntet, majd a kommentátor hozzáfűzte: „A szovjet soha nem is álmodott a magyar belügyekbe való beavatkozásról, viszont nem fogja eltérni «egy második Finnország» fennállását a Kárpátokban.”¹⁰ Ilyen körülmények között nem csoda, ha különösen Kárpátalján, de másutt is az országban állandó szóbeszéd tárgyát képezte, hogy a szovjet hadsereg hamarosan megindul és elfoglalja a területet. Kárpátalja hovatartozásának kérdése időről-időre a diplomáciai háttérbeszélgetésekben is felbukkant. Bár a szovjetek hivatalosan cáfolták, hogy területi igényeik lennének Magyarországgal kapcsolatban, nem hivatalos csatornákon keresztül viszont igyekezett olyan helyzetet teremteni, hogy a kérdés esetleges későbbi napirendre tűzése se a szovjet, se a kárpátaljai, se a nemzetközi közvéleményt ne érje váratlanul.

2. További megjegyzések

Néhány apró, a lényegét nem érintő észrevétel, pontosítás és kiegészítés; természetesen a tévedés jogát fenntartva és a tudományos vita szabadságát maximálisan tiszteletben tartva. A könnyebb eligazodás kedvéért az egyes megjegyzéseknél fel-tüntettem a tanulmány oldalszámát.

Első megjegyzés: Jungert-Arnóthy Mihály és Kristóffy József nem nagykövetek, csak követek voltak, a hivatalos rangjuk rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter volt. A két világháború között nagyköveti rangú diplomatákat általában

csak nagyhatalmak akkreditáltak egymáshoz, a kis államok követségi szintű diplomáciai missziókat tartottak fenn.

Második megjegyzés: (10. old.) 1939-ben a szovjet párt hivatalos rövidítése nem SZK(b)P, hanem ÖK(b)P Össz-szövetségi Kommunista (bolsevik) Párt (SZKP majd csak az 1952-es XIX. kongresszustól lesz). Bár a magyarban valóban furcsán néz ki az ÖK(b)P rövidítés és a vizsgált korszak kapcsán is rendre szovjet kommunista párttól beszélünk a mindennapi szóhasználatban.

Harmadik megjegyzés: (11. old.) 1941 áprilisában, a Jugoszlávia elleni magyar katonai akció kezdetét követően nem Molotov külügyi népbiztos, hanem helyettese, Andrej Visinszkij utalt Kristóffy előtt arra, hogy Magyarországon is élnek nemzetiségek. Ebből következtetett Kristóffy arra, hogy hamarosan számítani lehet szovjet részről Kárpátalja kérdésének felvetésére.¹¹

Negyedik megjegyzés: (11–12. old.) A „Kárpátalja túloldalán” állomásozó ejtőernyős hadosztály kérdéséhez az alábbi megjegyzés kívánczik. A magyar felderítés adatai alapján nem feltétlenül lehet a tényleges szovjet katonai erőkre és szándékokra következtetni. Az értesülések sokszor meglehetősen pontatlanok voltak. Kétségtelen, hogy 1939 őszétől, a közös magyar–szovjet határ létrejöttétől kezdve mindkét fél intenzíven igyekezett a másik erőit, terveit felderíteni. Ezt megkönnyítette, hogy a határ, bármennyire is meg volt erősítve, de átjárható volt, a komoly helyismerettel rendelkezők kis szerencsével át tudtak siklani a felállított őrszolgálatok és a portyázó járőrök között. A határ két oldalán lévő lakosság nyelvét, szokásait, megjelenését tekintve nem vagy alig különbözött egymástól, a körükből verbuvált ügynökök így nagyobb feltűnés nélkül tudtak mozogni a másik fél területén. A kárpátaljai csendő- és rendőrkirendeltségek, az itt állomásozó határőralakulatok parancsnokai számos esetben hívták fel feletteseik figyelmét erre a veszélyre. Ugyanezek a jelentések sokszor „bizalmas forrásból származó” részletes információkat tartalmaznak a határ túloldalán elhelyezkedő, alegység-szintű szovjet erőkről (akár arról is, hogy a határmenti településeken melyik házban mennyi szovjet katona van elszállásolva, milyen fegyverzettel), a lakosság hangulatáról, a muszaki-erődítési munkálatokról. Az információk jellege alapján arra lehet következtetni, hogy azok többségét mai szaknyelven szólva úgynevezett „humint” (human intelligence) módszerrel szerezték. Az így nyert mikroszintű adatok azonban egyrészt bizonytalanok és nehezen ellenőrizhetők voltak, másrészt magasabbegység-szinten (hadosztály és attól felfelé) nem adtak képet a szembenálló erőkről.

A magyar felderítés 1941 júniusi, a határmenti ejtőernyős-hadosztályról szóló adata nem felel meg a valóságnak. A magyar határ túloldalán a 12. összefegyvernemi hadsereg állomásozott (parancsnoka: Pavel Grigorjevics Ponyegyelin vezérőrnagy, a hadseregparancsnokság székhelye: Stanislaw). A hadsereg a Kijevi Különleges Katonai Körzet (háború esetén Délnyugati Front) kötelékébe tartozott, annak balszárnyát erősítette. A hadsereg állományát a következő magasabbegységek alkották: 13. lövészhadtest (2 hegyilövész hadosztály); 17. lövészhadtest (3 hegyilövész és 1 lövészhadosztály) 16. gépesített hadtest (2 harckocsizó és

1 gépesített lövészadosztály). Ezen kívül önálló légvédelmi, híradós és tüzéregységek tartoztak a hadsereg állományába. A hadseregnek a legutolsó, 1941 májusi szovjet terv-variáns értelmében alapvetően védekező feladata volt, a két támadó ék (a Dél-Lengyelország irányában nyugatra előretörő és a román olajmezők felé déli irányban támadó hadseregek) közötti területet kellett biztosítani az ellenséges átkaroló hadmozdulatokkal szemben. Arcvonala a magyar és román határ mentén kb. olyan hosszú volt, mint a Délnyugati Front másik három hadseregéé összesen. Amennyit az eddig nyilvánosságra került tervekből ismerünk, a 12. hadsereg kötelékébe tartozó légierőnek írtak elő felderítő és harci tevékenységet a magyar légtérben (ellenséges csapatmozdulatok felderítése és megakadályozása).¹² Nagy ejtőernyős egységek tehát a magyar határ mentén nem állomásoztak, de ez nem jelenti azt, hogy ilyenek ne lettek volna. 1941 júniusában a szovjet haderő kötelékébe 5 légideszantos hadtest (összesen 16 dandár) tartozott. Ezek közül az 1. hadtest (3 dandárral) a Kijevi Különleges Katonai Körzetben, Kijev mellett Irpenyben (Irpiny) volt elhelyezve.¹³ A deszantos dandárok többségét, miután a háború kezdeti szakasza nem az eredeti elképzeléseik szerint alakult, a szovjetek lövészrezdekékké szervezték át.

Ötödik megjegyzés: (14. old.) Az 1939. aug. 23-án megkötött szovjet–német szerződés csak megneemtámadási volt, a barátsági kifejezés csak a szeptember 28-án megkötött barátsági és határmegállapítási szerződés elnevezésében szerepel. Igaz, hogy augusztusban a német fél egy terjedelmes preambulumot javasolt a megneemtámadási szerződés szövege elé, amely hosszasan értekezett a német és az orosz nép közötti természetes szimpátiáról, a kapcsolatok új alapokra helyezéséről, elmélyítéséről és barátságos rendezéséről. Sztálin azonban kihúzta a tervezetnek ezt a részét, azzal érvelt, hogy miután a birodalmi kormány hat évig „*dézsából öntötte a szennyvizet*” a szovjet kormányra, így az nincs abban a helyzetben, hogy a közvélemény felé most hirtelen a szovjet–német barátság szólamait hangoztassa.¹⁴ A németeknek végül a szerződés V. cikkelyébe sikerült becsempészniük a „baráti” kifejezést, abba a részbe, hogy konfliktusaikat „*kizárólag békés módon, baráti véleménycsere útján oldják meg vagy szükség esetén egyeztető bizottságokat hoznak létre.*”¹⁵

Igen figyelemre méltónak találom a szerző által a titkos záradék 3. pontjához írt megjegyzést. Ez valóban olyan dokumentum, amelyet érdemes akár betűről-betűre, mikrofilológiai módszerekkel is vizsgálni. Érdekes felvetés az egyes- és többes szám viszonya a délkelet-európai térség és Besszarábia kapcsán. Hogy vajon mit jelent a német érdektelenség „ezeken a területeken”? Az biztos, hogy a nagy egyezkedés során, ahogy déli irányban, a Balkán és a tengerszorosok felé haladtak, egyre kevésbé volt meg az összhang Moszkva és Berlin között, egyre bizonytalanabbá válik a megfogalmazás. Itt a gyors megegyezés érdekében eltekintettek a további alkudozásoktól, a felek szándékosan kerültek ennél a résznél az „érdekszféra”, „érdekszférák határa” kifejezések használatát, melyekkel az előző pontokban bőségesen találkozunk. Ribbentrop 1940 júniusában Besszarábia kérdése

kapcsán egy feljegyzést intézett Hitlerhez, ebben úgy emlékszik, hogy a német politikai érdektelenség megemlítése mellett kellő nyomatékkaal hangsúlyozta Németország gazdasági érdekeltségét a térség országaiban. Ebből a dokumentumból az olvasható ki, Ribbentropnak felhatalmazása volt arra is, hogy a megegyezés érdekében szükség esetén a német politikai érdektelenséget Konstantinápolyra és a tengerszorosokra is kiterjessze.¹⁶ Ez a kérdés azonban nem merült fel a megbeszéléseken. Úgyhogy itt teljes mértékben helytálló a kérdés formájában megfogalmazott megállapítás: „Ráadásul elképzelhető-e, hogy Németország «érdektelen» lett volna a Délkelet-Európához sorolt Magyarország kapcsán, amely erős német gazdasági kötöttséggel bírt? Másfelől hihető-e, hogy a szovjet nagyhatalmi érdekek és törekvések megálltak volna Besszarábiánál?”

Egyébiránt a szerződés és a titkos záradék szövege is meglehetősen sietséggel készült, mindegyik magán viseli a kapkodás jegyeit, az említett egyes szám-többszám probléma akár ennek is betudható. Kevésbé szokták emlegetni, de a titkos záradékhoz már augusztus 28-án egy kiegészítést kellett csatolni. Molotov kezdeményezésére a szovjet-német határvonalat (Narew-Visztula-Szan) kiegészítették a Pisa folyóval. A dokumentumba azonban hiba csúszott és a szó két-ss-szel, Pissaként szerepel, ami egy másik folyó Kelet-Poroszországban.¹⁷ Annak nincs nyoma a forrásokban, hogy bármelyik fél rájött-e erre a tévedésre, a szept. 28-i barátsági és határmegállapítási szerződés amúgy is felülírta ezt a határvonalat.

A sietségre utal az is, hogy az aláírások helyét nem alakították ki a dokumentumokon. Mind a német, mind az orosz nyelvű példányon a dátum alatt kézírással jegyezték oda Molotov, illetve Ribbentrop kézjegye fölé a „Szovjetunió kormányának meghatalmazása alapján”, valamint a „német kormány nevében” kifejezéseket. Az orosz nyelvű példányt a Szovjetunió címerét ábrázoló dombornyomású vízzel ellátott papírra gépelték, a németet sima, egyszerű papírlapra. Pecsétet nem használtak.

Hatodik megjegyzés: (15. old.) „eredetileg az volt a menetrendjük, hogy akkor jelentik be az igényüket Besszarábiára, ha Bulgária vagy Magyarország területi követelésekkel lép fel Romániával szemben – legalábbis Molotov erre figyelmeztette Friedrich Werner von der Schulenburg német nagykövetet 1940. június 23-án.” A fenti részbe némi értelemzavaró pontatlanság csúszott, a dolog valójában fordítva történt. Éppen Schulenburg érvelt Molotovval szemben azzal, hogy eredetileg arról volt szó, hogy a Szovjetunió csak akkor jelenti be igényét Besszarábiára, ha előzőleg Magyarország vagy Bulgária is területi követelésekkel lép fel Romániával szemben. A németek nem lelkesedtek túlságosan Moszkva ötletéért, tartottak tőle, hogy mindez káoszhoz vezethet Romániában, ami katasztrofális hatással lehet a német haderő üzemanyaeállítására. Épp ezért – nem sok sikerrel – Schulenburg berlini utasításra próbálta rávenni a szovjeteket Besszarábiával kapcsolatos igényeik elhalasztására. Érvrendszerének egyik eleme a bolgár és magyar igények előfeltétel-jellege volt. Molotov viszont csípőből visszautasította Schulenburg érveit, mondván ilyen összefüggésről nem

volt szó, Besszarábia és Bukovina kérdése független a magyar és bolgár területi követelésektől és megoldása halaszthatatlanul sürgős.¹⁸

Ismét csak zárójeles megjegyzésként kívánczok ide, hogy Bukovina átadásának követelésével a Szovjetunió túllépte a neki juttatott érdekszféra határát, ami nem alaptalanul aggasztotta Berlint. Végül az alkudozás során a szovjetek igényeiket Bukovina északi részére korlátozták, ám értésére adták a németeknek, hogy a folyamatot még korántsem tekintik lezártnak.

Hetedik megjegyzés: (23. old.) 1941 októberében Georgij Zsukov már nem volt vezérkari főnök, ezt a tisztséget 1941. július 29-étől Borisz Saposnyikov töltötte be. Zsukovot október 6-án rendelték vissza a leningrádi frontról és bízták meg a Moszkva alatti ellentámadásra készülő csapatok feletti parancsnoksággal (Tartalék Front, Nyugati Front). Október 7-én Sztálin valószínűleg épp ezzel kapcsolatban fogadta.

3. Összegzés

A totalitárius szinergiák gondolatmenetét követve teljes mértékben egyet lehet érteni a szerző alapkövetkeztetésével (ez részben a tanulmány hipotézise is), miszerint a totális diktatúrák közé besorult kisállamok számára egyaránt veszélyt jelentett a Moszkva és Berlin közötti szoros együttműködés, valamint ennek ellentéte, a teljes konfrontáció is. Mindegyik komolyan veszélyeztette szuverenitásukat, de akár nemzeti létüket is (lásd pl. Lengyelország esetét). Míg, ha a kettőjük közötti viszonyban mutatkoztak ugyan bizonyos feszültségek, de a helyzet pillanatnyilag nem fenyegetett végleges szakítással, akkor nyílt némi mozgástér a kisállamok számára. Erre példaként többek között a magyar diplomácia Erdéllyel kapcsolatos tevékenysége hozható fel, a Moszkva és Berlin közötti manőverezés a nemzeti célok megvalósítása érdekében.

A tanulmány a maga széles horizontjával, rendszerező-igényével nem is annyira vitára, sokkal inkább közös gondolkodásra inspirál, hiszen valóban van min elmélkedni, mint azt ez a meglehetősen hosszúra nyúlt hozzászólás is mutatja. Lett volna-e esélye Magyarországnak elkerülni a Szovjetunió elleni hadba-lépést? A magam részéről, a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy gondolom, hogy 1941 júniusában még igen, hiszen a német politikai vezetés akkor nem ragaszkodott a magyar részvételhez. Legkésőbb a németek Moszkva alatti kudarcától fogva azonban ez a helyzet megváltozott volna, és valószínűleg olyan komoly nyomás nehezedett volna a magyar katonai és politikai vezetésre a csatlakozás érdekében, aminek a németekkel való szakítás kockáztatása nélkül Budapest nem tudott volna ellenállni. Miképp alakult volna az ország sorsa, ha – miként a szerző felveti – Magyarország a „lengyel utat” választja, kiváltva ezzel az ország német megszállását? Milyen lett volna ez a megszállás aktív és passzív rezisztencia esetén? Utóbbi talán nem annyira a lengyel, inkább egy cseh forгатatókönyv felé vihetné volna el az országot, csendes hazai, „tessék-lássék” kollaborációval,

viszont annál hangosabb emigráns tevékenységgel. Persze ehhez mindenképp hasonlóan hatékony emigrációs központot (kormányt) kellett volna létrehozni külföldön, mint ahogy azt a csehek tették. További kérdés az is, hogy egy ilyen központ mennyire bírta volna a szövetséges hatalmak, illetve a szomszédos országok emigráns kormányainak támogatását. Abból kiindulva, hogy például a szomszédos országok kommunista pártjai és maguk a szovjetek is mennyire elleneztek egy önálló magyar antifasiszta alakulat felállítását magyar hadifoglyokból, nem sok illúziónk lehet ezen a téren. És akkor itt megint el lehet indulni egy újabb irányba, a térség kisállamainak „*békés, érdekeszámításos összefogásának*” esélyeit latolgatva. Az alapproblémához visszatérve: Mennyiben lett volna más egy korai, 1940–1941-es német megszállás esetén a magyarországi zsidóság sorsa? Miként alakult volna a nemzeti vagy, az infrastruktúra kérdése, mennyiben érintette volna máshogy a frontátvonulás Magyarországot, a magyar társadalmat, mekkora lett volna a pusztulás, pusztítás mértéke? Megannyi olyan kérdés, amiről érdemes eszmét, véleményt cserélni a korszakkal foglalkozó kutatóknak. Annál is inkább, mivel Magyarország továbbra is ugyanott helyezkedik el a térképen, és bár a szituáció, a politikai, hatalmi viszonyok alapvetően mások, mégis a vizsgált történelmi kornak lehetnek olyan tanulságai, sőt, megkövültethető, hogy Magyarország geopolitikai helyzetében vannak olyan konstans elemek, melyeket a mai külpolitikai döntéshozatal folyamatában is érdemes figyelembe venni.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Máthé Áron (2022): „Farkas esz meg, medve esz meg...”. A totalitárius szinergiák. Néhány gondolat Magyarország második világháborús helyzetének mérlegeléséhez. Külügyi Szemle, 2022. 21 (2). 3–42. old.
- 2 Dullin, Sabine (2009): Sztalin i ego gyiplomati. Szovjetszkij szojuz i Jevropa 1930–1939. ROSZPEN. Moszkva. 220. old.
- 3 Galjanov (Patyomkin), V (1939): Mezsdunarodnaja obsztanovka vtoroj mirovoj vojni. Bolsevik, 1939/4. sz. 49–65. old.
- 4 A dokumentumot ismerteti és hosszabb részleteket idéz belőle: Nadzsafov, Dzsangir (2001): Nacsalo vtoroj mirovoj vojni. O motyivah sztalinszkogo rukovodstva pri zakljucsenijii pakta Molotova–Ribbentropa. In Csubarjan, A. O. et al. (2001) Vojna i polityika 1939–1941. Nauka. Moszkva. 93–94. old., illetve Oszokin, A. N. (2013): Velikaja tajna velikoj otyecsesztvennoj. Glaza otkriti. Vremja. Moszkva. 13–16. old.
- 5 AVP RF F. 010. Op. 11. P. 68. gy. 29. 144.
- 6 MNL OL K-149 PTI 651. f. 2/1940–2–5005. 141.
- 7 Resin, L. Je. et al. szerk. (1998): 1941 god. 1. kötet. MF Gyemokratyija. Moszkva. 53. old.
- 8 A kárpátaljai kommunista tevékenység részleteiről lásd Rotman Miklós (1984): A kárpát-ukrajnai kommunisták illegális tevékenysége. In Petrák Katalin szerk. (1984) Tanúságtevők 4/b kötet Budapest. 444–456. old.
- 9 HL Eln. A. II. tétel 57292/1939.
- 10 MNL OL K-30–7. cs.–B/95/a/ 28.
- 11 Mamedov, G. Je. et al. szerk. (1998): Dokumenti vnyesneyj polityiki. XXIII. kötet 2/2 könyv. Mezsdunarodnije otnosenyija. Moszkva. 553. old.
- 12 Gorkov, Ju. A.–Szjomin, Ju. N (1997): O haraktyere vojenno-operatyivnih planov SZSZSZR nakanunye Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. In Novaja i novejsaja isztorija, 1997/ 5. sz.
- 13 Kalasnyikov, K. A. et al. (2003): Krasznaja armija v ijunye 1941 goda. Szibirszkij hronokraf. Novoszibirszk, 148. old.
- 14 Bezimenszkij, Lev (2000): Gitler i Sztalin pered szhvatkoj. Moszkva, Vecse, 2000. 15. fejezet, „В подготовленный мною проект договора...” kezdetű szöveghely. <http://militera.lib.ru/research/bezymensky3/index.html>
- 15 Bondarenko, A. P. et al. szerk. (1990): God krizisa. Moszkva, Politizdat, 1990. 602. sz. dok. http://www.katyn-books.ru/archive/year/God_krizisa_1t_2t.htm
- 16 Felstyinszkij, Ju. szerk. (2004): Oglasenyiju podlezsit. SZSZSZR i Germanyija 1939–1941. Moszkva, Terra. Moszkva. 204–205. old.
- 17 A szovjet–német meg nem támadási szerződés, a titkos záradék, valamint az említett kiegészítés orosz levéltárban fennmaradt, az interneten közzétett eredeti példányai: http://historyfoundation.ru/2019/05/31/pakt/?fbclid=IwAR0RQHUMBILwQor-hAd5tmK_nCOuucdc0caB5L_WT1Mqnw9lMFiEcTAXAs_I
- 18 Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1920–1941. Napvilág. Budapest. 314. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltári források

Архив внесной политики Россиjszkoj Fegyercii

F. 010. – Szekretariat Kresztyinszkogo

Hadtörténeti Intézet és Levéltár

HM Elnöki Osztály iratanyaga

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K–30 – a Miniszterelnökség Tájékoztatási Osztályának iratanyaga

K–149 – a PTI-ből visszakérült anyagok

Dokumentumkötetek

Bondarenko, A. P. et al. szerk. (1990): God krizisza. Politizdat. Moszkva.

Felstyinszkij, Ju. szerk. (2004): Oglasenyiju podlezsit. SZSZSZR i Germanyija 1939–1941. Terra. Moszkva.

Mamedov, G. Je. et al. szerk. (1998): Dokumenti vnesnej polityiki. XXIII. kötet 2/2 könyv. Mezsdunarodnije otnosenyija. Moszkva

Resin, L. Je. et al. szerk. (1998): 1941 god. 1. kötet. MF Gyemokratyija. Moszkva.

Monográfiák, tanulmányok

Bezimenszkij, Lev (2000): Gitler i Sztalin pered szhvatkoj. Vecse. Moszkva.

Dullin, Sabine (2009): Sztalin i ego gyiplomati. Szovjetszkij sojuz i Jevropa 1930–1939. ROSSZPEN. Moszkva.

Galjanov (Patyomkin), V (1939): Mezsdunarodnaja obsztanovka vtoroj mirovoj vojni. Bolsevik, 1939/4. sz.

Gorkov, Ju. A.–Szjomin, Ju. N: O haraktyere vojenno-operatyivnih planov SZSZSZR nakanunye Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni. In Novaja i novejsaja isztorija, 1997/ 5. sz.

Kalasnyikov, K. A. et al.: Krasznaja armija v ijunye 1941 goda. Novoszibirszk, Szibirszkij hronokraf, 2003.

Kolontári Attila (2009): Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok 1920–1941. Napvilág. Budapest.

Máthé Áron (2022): „Farkas esz meg, medve esz meg...”. A totalitárius szinergiák. Néhány gondolat Magyarország második világháborús helyzetének mérlegeléséhez. Külügyi Szemle, 2022. 21 (2).

Nadzsafov, Dzsangir (2001): Nacsalo vtoroj mirovoj vojni. O motyivah sztalinszkogo rukovodstva pri zakljucsenyii pakta Molotova–Ribbentropa. In Csubarjan, A. O. et al. szerk. (2001): Vojna i polityika 1939–1941. Nauka. Moszkva.

Oszokin, A. N. (2013): Velikaja tajna velikoj otyecsesztvennoj. Glaza otkriti. Vremja. Moszkva.

Rotman Miklós (1984): A kárpát-ukrajnai kommunisták illegális tevékenysége. In Petrák Katalin szerk. (1984) Tanúságtevők 4/b kötet. Kossuth. Budapest.

MÁTHÉ ÁRON

elnökhelyettes

Nemzeti Emlékezet Bizottsága

National Commemorative Committee, Hungary

ORCID: 0009-0002-1435-6852

e-mail: mathe.aron@gmail.com

A BOLSEVIZMUS KÉT ARCA

THE TWO FACES OF BOLSHEVISM

ABSTRACT

This study aims to demonstrate that the major totalitarian ideologies of the twentieth century—communism and national socialism—should not be viewed as entirely distinct political formations, but rather as systems sharing common roots, structural logic, and functional similarities. The central thesis of the study is that the Hungarian Arrow Cross movement not only self-identified as a “workers’ party,” but also exhibited numerous ideological overlaps with Marxist revolutionary thought. The study places particular emphasis on the political and rhetorical tools that enabled both ideologies to evolve into mass movements, including leader-centered authority, enemy construction, aspirations for total social transformation, and the escalation of political violence.

The paper analyzes the role of the communist interpretation of “fascism,” focusing especially on the framework established by the 13th Plenum of the Comintern and Georgi Dimitrov’s popular front strategy. This interpretive model served not only to broaden the communists’ political maneuverability, but also to legitimize Soviet ideological expansion. Drawing on the canonical theories of totalitarianism the study investigates the theoretical and practical parallels between the two ideological systems. Within the context of Hungarian memory politics, the study highlights how the overlapping features of the arrow cross and the communist regimes were deliberately concealed, particularly during the post-1945 Sovietization of public discourse.

The conclusion asserts that national socialism and communism are not merely historical adversaries, but mutually reinforcing, interrelated systems shaped by the same totalitarian logic. Both represent divergent yet interconnected manifestations of revolutionary radicalism within modern mass politics, and their comparative analysis is essential for understanding the ideological architecture of twentieth-century authoritarian regimes.

Keynotes: ideological parallels, bolshevism, fascism, historical memory, totalitarianism

Kulcsszavak: ideológiai párhuzamok, bolsevizmus, fasizmus, történeti emlékezet, totalitarizmus

A magyar történeti közbeszédben csak a rendszerváltást követően bukkant fel újra a tény, hogy a magyarországi nemzetiszocialisták, tehát a nyilaskeresztesek nemcsak, hogy ugyanúgy „munkáspárt” voltak, mint a kommunisták, hanem még marxista gyökerekkel is rendelkeztek. Arról pedig szintén csak azokban az években lehetett elkezdni beszélni, hogy mindennek nemzetközi háttére is volt.

A „munkáspárt” kifejezést azért tettem idézőjelbe, mivel sem a nemzetiszocialisták, sem pedig a kommunisták politikai programja nem az ipari munkások önszerveződéséről szólt valójában, hanem mindkét esetben egy-egy totális ideológiának az egész társadalomra való erőltetéséről. Amely ideológiák történetesen nagyon sok elemükben hasonlítottak egymásra, de csak egy pontban különböztek lényegesen: ez pedig a programszerűen, eszmei alapon is vallott antiszemitizmus megléte vagy hiánya volt – gondolhatjuk ma, a XX. század közepének borzalmas tapasztalatai után. Céljaik megvalósításához azonban ugyanolyan készségekkel rendelkező párttagokra, aktivistákra számítottak, és a választásokon is hasonló demagógiával dolgoztak.

Csak hogy a valóságban az első és legfontosabb különbség „*a misztikum*” és a történelem bevonása volt az ideológiába – szemben a magát tudományosnak hirdető, és a történelmet mint a kizsákmányolás történetét megbélyegző kommunizmussal szemben. Később azután a kommunista gyakorlatban is megtörtént a szükségszerű módosítás, és Sztálin alatt visszatértek a történelemhez, és a misztikát megpróbálták a tudományos-fantasztikus elemekkel helyettesíteni.

A mára áttekinthetlenné vált marxista kánonban természetesen tagadják a „fasizmus” gyűjtőszóval jelölt mozgalmak, pártok „forradalmi” mivoltát, és „reakciós” bélyeggel látják el. Mindezt hosszasan tárgyalni nincs értelme, mindössze érdemes hivatkozni arra, hogy sem a marxi-, sem pedig a lenini életműben nem szerepelt a „fasizmus” – az utóbbiban említésszinten csak azután jelent meg, hogy felbukkant ez a jelenség – így követőik nem is igazán tudtak mit kezdeni azzal, s nem is illett bele teleologikus, sőt, eszkatologikus történelemképükbe. E történelemkép szerint a világ a lényegyet tekintve egyenesen halad a proletárforradalom, majd ezt követően a kommunizmus megvalósítása felé. Így az Olaszországban megjelenő új mozgalmat nem tudták hova tenni. Végül a jelenség felbukkanása után mintegy másfél évtizeddel a Kommunista Internacionálé XIII. plénumán 1933-ban a következő definíciót adták a fasizmusnak: „*a fináncióke legreakciósabb, legsovinisztább, legagresszívebb csoportjainak nyílt, terrorista diktatúrája*”. A Munkásmozgalom-történeti Lexikonban a „fasizmus” címszónál még a következőket olvashatjuk: „*A fasizmusban a monopoltőkések legreakciósabb elemeinek az a törekvése jut kifejezésére, hogy uralmukat a demokrácia és a szocializmus*

*erőinek előretörése ellen, a burzsoá demokrácia félreállításával, a szélsőséges diktatúra eszközeivel biztosítsák. Tömegbázisát ... szociális demagógiával, hazug ígéretekkel teremti meg.”*¹

Az értelmezés nagyon fontos volt, ugyanis burkolt üzenetet tartalmazott. Azt a burkolt üzenetet tartalmazta, hogy ha a tőkés, vállalkozó csoportoknak csak egy része törekszik fasizmusra, akkor a többiek akár a kommunistákkal is összefoghatnak. Ennek az értelmezésnek a gyakorlati politikai alkalmazását dolgozta ki a következő évben részletesen Georgi Dimitrov bulgár kommunista, a Komintern vezetője. Ennek a politikának az eredménye az úgynevezett népfront lett, amely Franciaországban egy széleskörű koalíciót jelentett a kommunisták részvételével, Spanyolországban pedig a polgárháborús „köztársasági” koalíciós kormányt, amelyet valójában a kommunisták irányítottak.

A szovjetek számára úgy tűnt, hogy a „fasizmus” rendkívül megkönnyíti a politikájukat. Először is, tagadhatták a nyilvánvaló valóságot, tudniillik, hogy amire ők a „fasizmus” gyűjtőfogalmát használják, az valójában „szocializmus”, mind nevében, mind elméletében, mind pedig gyakorlatában – csak éppen egy másfajta szocializmus. Másrészt lehetővé vált a kétpólusú világ felmutatása: az egyik oldalon a Haladás hívei, akik így vagy úgy, de egyetértenek a Szovjetunió politikájával; a másik oldalon pedig az a világ, amelynek végállomása szükségszerűen a fasizmus. A népfront így ettől kezdve azt jelentette, hogy egy központi kommunista mag körül további pártok, mozgalmak is helyet kaphatnak – tulajdonképpen a „népfront” az egyetlen lehetőség a „fasizmus” veszélyének elhárítására.

Csak hogy a kortársak számára mindez egyáltalán nem volt ilyen egyértelmű. Már ebben az időszakban megjelentek azok a publicisztikai vagy elméleti jellegű munkák, amelyek a kétfajta diktatúrát a „totalitarizmus” címkéje alatt együttvéve és összehasonlítva elemezték. Ezen munkák szerzői közül különösen is fontos volt az orosz-zsidó származású Waldemar Gurian. A bolsevikok elől emigrált Németországba, ahol katolizált, s a liberális katolicizmus egyik fő képviselője lett. Egy ideig Carl Schmitt, a XX. század egyik legnagyobb politikatudósának köréhez tartozott, majd amikor Schmitt a nácik felé kezdett tájékozódni, szembefordult vele. Gurian 1931-ban úgy határozta meg a szovjet rendszert, hogy az egy „teljhatalmú pártállam”, amelynek lényegében egy célja van: „a bolsevik párt hatalmának érvényesítése”.² Vagyis a hatalmon kívül nincs más cél.

Gurian művében azonban nem egyszerűen diktatúráról beszélt, hanem totális államról. Az utóbbi kifejezést egyébként először az olasz fasizmus alkotta meg: sistema totalitario. Gurian használta a „barna bolsevizmus” kifejezést is a német nemzetiszocialista rendszerre 1935-ben Bolschewismus als Weltgefahr című, immár svájci emigrációban kiadott könyvében.³ Nem volt egyedül a totális állammal alkotott elképezéseivel. „Waldemar Gurian 1934-ben leírta, hogy technológiai fölényük révén a németek valósították meg a bolsevizmus legtökéletesebb formáját. Thomas Mann Journaljában azt olvashatjuk, hogy az orosz kommunizmus a német náciizmus primitív változata. Simone Weil, Elie Halévy, André Gide írt a

témáról. Jacques Bainville *A diktátorok* című könyvében egymás mellé helyezte Mussolinit, Hitlert és Sztálint. Ezután a tabu időszaka következett.”⁴

A tabusítás a második világháború körülményei közepette nyilvánvalóan a Szovjetunióval kötött szövetségnek volt „köszönhető”. Ezekben az években „Józsi bácsi” országát helyiel-közzel a demokrácia egyik másik formájának mutatták be...

A totális rendszerek elemzése a második világháborút követően ismét fellelő, a Szovjetunió jelentette külső-, és a kommunista mozgalmak által generált belső veszélyek közepette. Ennek a „hullámnak” a részeként alkotott Sigmund Neumann és Franz Borkenau is. *„A Neumannhoz hasonlóan Németországból Amerikába kivándorolt [Carl J.] Friedrich a lengyel származású Friedrich Brzezinski-vel együtt állított össze az ötvenes években egy hat pontból álló ismerv jegyzéket, amely a totalitarizmus elméleti híveinek és ellenfeleinek a szemében egyaránt mérvadó volt. E jegyzék szerint a totalitarizmus jellemzője a kizárólagosság igényével fellépő ideológia, az egyetlen tömegpárt, a titkosrendőrség terrorista politikája, a tájékoztatási és a fegyverbirtoklási monopólium, valamint a központilag irányított gazdaság.”*⁵ Furcsa módon egyébként ennek a szellemi hullámnak az egyik „atyja” maga Carl Schmitt volt, aki különbséget tett kétféle diktatúra között: az egyiket, a Schmitt által „komisszárius diktatúrának” nevezett lehet „helyreállító” vagy „újrateremtő” diktatúrának nevezni – vagyis ahol újra megszületik a Rend, a norma – s a másik pedig a korlátozatlan, alkotmányellenes, forradalmi diktatúra lett volna. Ugyanennek a „hullámnak” szinte legismertebb teoretikusává az újbaloldali Hannah Arendt vált, aki *„A totalitarizmus gyökerei”* című munkájában adott egy átfogó megközelítést.⁶

A politikaitudományi- és filozófiai megközelítések után meg kell említeni a történeti feldolgozásokat is. Ernst Nolte német történész *„A fasizmus korszaka”* c. korszakalkotó művében⁷ a következő definíciót adja az általa összefoglalóan fasizmusnak nevezett jelenségre: *„marxizmus nélkül nincs fasizmus, hogy a fasizmus egyszerre van távolabb a kommunizmustól és közelebb is hozzá, mint a liberális antikommunizmus, hogy a fasizmusban szükségszerűen megvan legalább a tendencia, mely radikális ideológia irányába mutat, hogy nem érdemes ott fasizmusról beszélni, ahol nem léteznek a „marxista” megfelelőjükkal összehasonlítható szervezetnek és propagandának legalább a kezdeményei.”*⁸ Vagyis, tulajdonképpen a jelenség egymás ellentétpárja, s szorosan összetartoznak. Kissé továbblépve mondhatjuk, hogy az egyik hozza létre a másikat.

A két eszme közötti összefüggések irodalmi megjelenítései közül mindössze kettőt szeretnék e helyütt megemlíteni. Az első az amerikai Irwin Shaw – egyébként szintén orosz-zsidó háttérű író – *Oroszlánkölykök* (Young Lions) című, 1948-as könyve, amelynek egyik főhőse, a német (osztrák) Christian Diestl teljesen természetesen tartja, hogy előbb kommunista, majd utána lelkes náci lett. Ez a főhős a krédóját a következőképpen fogalmazza meg: *„Egészen a múlt évig én kommunista voltam. Világ proletárjai, általános béke, mindenkinek szüksége szerint, az értelem győzelme, testvériség [...] Ostobaság! Európában az értelem sose fog*

elérni semmit. [...] És a végén, ha már rendben lesznek a dolgok, majd úgyis abba hagyjuk, amit maga »hazugságnak és gyilkolásnak« nevez. Ha az embereknek lesz bőven mit enni, lesz munkájuk, és biztosak lehetnek benne, hogy a pénzük másnap is ugyanannyit ér, mint ma, és ha majd olyan kormánya lesz a népnek, amelyikről tudja, hogy az övé. [...] Valaki egyszer rájött, hogy a hatalom megszerzésének ez az egyetlen módja. Nem mondhatnám, hogy nekem tetszik. A magam részéről én nevelésnek tartom, hogy egy fajt üldözzenek. [...] De ha egyszer egy rendezett és becsületes Európa megteremtésének az az ára, hogy ki kell irtani innen a zsidókat, hát akkor meg kell lennie. Kis igazságtalanság a nagy igazság érdekében. Ez az egyetlen elv, amit Európa az elvtársaktól [a kommunistáktól] tanult... mármint, hogy a cél szentesíti az eszközöket.”

A másik természetesen George Orwell 1984-e, amely ugyanúgy 1948-ban jelent meg. Itt a disztópikus civilizáció lakosai a tökéletes totalitarizmus államában élnek. A hatalmon levő csoport (a „Belső Párt”) egyik képviselője a regény szerencsétlen főhőse számára így mondja el a diktatúra lényegét: „A régi civilizációk azt állították magukról, hogy a szeretetre és igazságra épültek. A miénk a gyűlöletre épül. A mi világunkban nem lesznek más érzelmek, csak a félelem, a düh, a diadalmaszkodás és a megalázkodás. Minden más érzelmet ki fogunk irtani – mindent. Nem lesz hűség, csak a Párt iránt. Nem lesz szeretet, csak Nagy Testvér iránt. Nem lesz nevetés, csak a megsemmisített ellenség fölötti diadal kacaja. Nem lesz művészet, irodalom, tudomány. Ha egyszer mindenhatók vagyunk, nincs szükségünk többé tudományra. Nem lesz különbség szép és rút közt. Az élet folyamatában nem lesz semmi érdekes, semmi szórakoztató. De mindig meglesz – ezt ne felejtse el, Winston – a hatalom mámore, amely állandóan növekedni fog, és egyre kifinomultabbá válik. S mindig, minden pillanatban meglesz a győzelem izgalma, az az érzés, hogy ellenségen taposunk, aki tehetetlen. Ha el akarod képzelni a jövőt, képzelj el egy csizmát, amely örökké egy emberi arcon tapos.”

Azonban nem csak az egyetemi katedrákon és az értelmiségi szalonok egynémelyikében bukkant föl a gondolat, hogy a két jelenség azonos gyökerű és hogy összetartoznak. Francois Furet írja a két háború közti francia értelmiségi közvélemény egy részéről: „elbizonytalanodott a jobb- és baloldali különbségek megítélésében, és állandóan cserélődik a véleménye [...] polgárelles, kapitalizmusellenes, nagy hűhóval követeli a tervszerűséget és a nemzeti újjászületést, ingadozik a kommunizmus és a fasizmus között.”⁹

Az összefonódásra a legerősebb bizonyítékot maga Németország és a Szovjetunió szolgáltatta. Különösen a berlini munkásság meghódítása mutatta az összefonódásokat, ahol nem is egyszerűen a szavazókat és a támogatókat igyekeztek átcsábítani a náciak a kommunistáktól, hanem olyan képet akartak magukról festeni, mint akik a „proletárokért” küzdenek. Goebbels irányításával olyan ügyesen dolgoztak, hogy 1931-ben a kommunista párt egy hivatalos iratban a „nemzetiszocialista dolgozókat” dicsérte, és a „**náci párt proletár támogatóit**”, „az éhség rendszere elleni becsületes harcosoknak” nevezték. Ezt követően 1932 novemberében

a Nemzetiszocialista Üzemi Sejtek Szervezete, közösen a Németország Kommunista Pártja által életrehívott Forradalmi Szakszervezeti Ellenzékkel, a berlini közlekedési hatósággal szemben béremelési célú sztrájkot szervezett.¹⁰ A sztrájkokról készült fotók természetesen bejárták a sajtót.

A következő esemény, amely az összefonódást immár nemzetközi szinten mutatta, természetesen a Sztálin-Hitler szövetség, közkeletű nevén a Molotov-Ribbentrop paktum volt. A paktum közismert, s a következményei is: Lengyelország lerohanása, a Baltikum megszállása és első szovjetizálása, illetve a finnországi téli háború. Kevésbé ismert a Zakopane üdülővárosában tartott titokszolgálati konferencia, ahol a német és a szovjet szakemberek közösen vitatták meg a lengyel társadalom elleni kampányt. A két totális diktatúra összefogása a „burzsoá” világ ellen azonban nem volt tartós, jöllehet a Breszt-Litovszkban rendezett, közös győzelmi parádé ismét képi bizonyítékát adta a két eszmerendszer és állam összetartozásának.

Legvégül mindössze érdekességként kell felhívni a figyelmet arra, hogy fasiszta és nemzetiszocialista vezetők politikai pályájuk – és életük – végén ismét fölfedezték ifjúkori forradalmár énjüket. Mussolini az Olasz Szociális Köztársaság papírmásé díszletei között próbált a szocialista forradalomról beszélni; Hitler asztali beszélgetéseiben megemlítette, hogy úgymond fel kell volna szabadítani a francia munkásosztályt, hadd hajtsák végre a maguk forradalmát, és elsöpörjék a megkövült burzsoáziát; Goebbels pedig azt jegyezte föl naplójában, hogy német városokat leromboló szövetséges légibombázásoknak annyi haszna van, hogy a polgári világ épített öröksége elpusztul, és így ők, a nácik már szabadon építhetnek majd a háború után.

Mivel azonban elbuktak, nem ők állhattak neki építeni, hanem a szovjetek. Csakhogy itt a nyomokat is el kellett tüntetni. Ez történt Magyarországon is

Az 1944 végétől meginduló szovjetizálás során kisajátított nyilvánosságban, majd a kommunista párt által uralt történetírás fő vonulatában természetesen szó sem lehetett arról, hogy a nyilasoknak és a kommunistáknak bármi közük is lehetett volna egymáshoz. Sőt, a nyilasok hatalomátvételét úgy állították be, mint a Horthy-rendszer logikus folytatását.¹¹ A két világháború közötti polgári rendszer és a nyilaskeresztes totális kísérlet egybemosása egyébként a mai napig érezhető hagyatékkal bír. Ez nem utolsósorban az 1956-ot „fasisztának” feltüntető törekvésnek is köszönhető, amely konstrukcióban az MSZMP „decemberi tézisei” voltak az irányadóak a „Horthy-fasiszta ellenforradalomról”. A korabeli kiáltványok, a megtorlás során lefolytatott perek anyagai és a feldolgozások is mintegy természetesnek véve állították, hogy a forradalomban a nyilasok is részt vettek.¹²

Jöllehet, már az 1960-as évektől megjelent a magyar történettudományban egy, a realitásokhoz közelebb álló elbeszélésmód, a nyilasok és kommunisták összefüggéséről érdemben csak a rendszerváltás után lehetett beszélni. Visszatekintve az 1930-as, 1940-es évek irodalmára és publicisztikájára, nyilvánvaló, hogy a „zöld bolsevizmus” és a „vörös bolsevizmus” közötti hasonlóság és átjárhatóság a kor-

társak számára köztudomású tény volt. De a hivatalos dokumentumokból – például a Magyar Királyi Belügyminisztérium aktaiból, vagy a háború után létrejött pártok irataiból – világosan kiderül, hogy a „rajongók” nem véletlenül ugyanazokat a célokat látták bele mindkét tömegmozgalomba.⁷

Zárásként álljon itt két megállapítás a polgári rendszer vádhatóságának képviselői részéről. 1939 májusában a nyilasok egyik konspiratív szervezkedésének tagjai ellen folytatott büntetőeljárásban az ügyész a következőket mondta: *„Ez a szervezkedés nagy hasonlóságot mutat a kommunista mozgalommal. A különbség csak az, hogy a baloldaliak finnyásabbak abban, hogy kiket választanak ki maguknak, míg ebben a mozgalomban szerepelnek paralitikusok, süketek és mindenféle ütődöttek, akiknek politikai egyénisége az imbecilitás határán mozog.”*¹³ Az imbecilitás ugyanis kaotikus időszakokban, amikor a törvény és a rend képviselői valamiért meggyengülnek, erőre kaphat, és véres eredményt hozhat. Hasonlóan fogalmazott az egyik vezető magyarországi náci, Kovarcz Emil és a Vasúti Front szervezkedésének ügyében az 1941 januárjában vádbeszédben az ügyész: *„Egy ízben [1919-ben] már alkalmunk volt látni miképpen kerülnek ki az ismeretlenség homályából a fényes eszűnek, nagyszerűnek, mindenhez értőnek kikiáltott vezérek. Ezek a vezérek, akik a rendes, békés viszonyok között érvényesülni nem tudtak, és azért nem tudtak, mert tulajdonképpen semmihez sem értettek. Ezek gyűlölik azt a társadalmat, amely nem biztosít megfelelő helyet féktelen ambíciójuknak.”*¹⁴

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Vass Henrik szerk. (1976): Munkásmozgalom-történeti Lexikon, 163. old.
- 2 Gurian munkáit elemzi és összefoglalja: Jan C. Behrends: Diktatur: Moderne Gewaltherrschaft zwischen Leviathan und Behemoth, In DokuPedia – Zeitgeschichte, (6.6.2012) <http://docupedia.de/zg/Diktatur>
- 3 Megjelenés: Luzern, Vita Nova Verlag, 1935. A kötet nagy figyelmet keltett a maga korában. Lásd: Francois Furet (2000): Egy illúzió múltja – esszé a 20. század kommunista ideológiájáról, Európa Könyvkiadó. Budapest. 526. old.
- 4 Fodor Mihályné (2017): Hazugságok, szenvedélyek és illúziók – A demokratikus elképzelések illúziói a XX. században, In Klió, 2016/2. sz., 106. old.
- 5 Alexander Gallus (1998): A totalitarizmus eszmetörténete (Süddeutsche Zeitung), szemlézi: Valóság, 1998/7. sz., 117–118. old. A „fegyverbirtoklási monopólium” természetesen az amerikai körülmények között értendő, hiszen ott az alkotmány biztosítja a szabad fegyverviselést.
- 6 Lásd: Arendt, Hannah (1951): The Origins of Totalitarianism, Schocken Books. Magyarul: A totalitarizmus gyökerei. Európa Könyvkiadó. Budapest. 1992.
- 7 Der Fasismus in Seiner Epoch, 1963. Piper Verlag.
- 8 Ernst Nolte (2003): A fasizmus korszaka, XX. Század Intézet. Budapest. 55. old.
- 9 Francois Furet (2000): Egy illúzió múltja – esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Európa Könyvkiadó. Budapest. 358. old.
- 10 Uwe Klußmann: Conquering the Capital: The Ruthless Rise of the Nazis in Berlin, In Spiegel International, 29.11.2012, az interneten: <https://www.spiegel.de/international/germany/how-the-nazis-succeeded-in-taking-power-in-red-berlin-a-866793.html>
- 11 Lásd: Romsics Ignác (2012): A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés. In Korunk, 2012/11.sz., illetve Paksy Zoltán (2009): A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években, In Múltunk 54.évf. (2009) 3. szám 202–237. old.
- 12 Lásd: Máthé Áron (2004): Kommunista propaganda 1956-ról: a fasizmus értelmezése és alkalmazása, In Hajagos Csaba. szerk. (2004): „A zászlót vinni kell”. In memoriam Wittner Mária 1937–2022. Magyar Patrióták Községe. Budapest.
- 13 Kovács Tamás szerk. (2009): Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb – Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Gondolat Kiadó. Budapest. 79. old.
- 14 Kovács (2009) 104. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Alexander Gallus (1998):** A totalitarizmus eszmetörténete (Süddeutsche Zeitung), szemlézi: Valóság, 1998/7. sz.
- Arendt, Hannah (1951):** The Origins of Totalitarianism. Schocken Books
- Ernst Nolte (2003):** A fasizmus korszaka. XX. Század Intézet. Budapest.
- Fodor Mihályné (2016):** Hazugságok, szenvedélyek és illúziók – A demokratikus elképzelések illúziói a XX. században. In Klió, 2016/2. sz.
- Francois Furet (2000):** Egy illúzió múltja – esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Európa könyvkiadó. Budapest.
- Jan C. Behrends (2012):** Diktatur: Moderne Gewaltherrschaft zwischen Leviathan und Behemoth, In DokuPedia – Zeitgeschichte, (6.6.2012)
- Kovács Tamás (szerk.) (2009):** Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb – Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Máthé Áron (2024):** Kommunista propaganda 1956-ról: a fasizmus értelmezése és alkalmazása, In Hajagos Csaba szerk. (2024). „A zászlót vinni kell”. In memoriam Wittner Mária 1937–2022. Magyar Patrióták Közössége. Budapest.
- Munkásmozgalom-történeti Lexikon**
- Paksy Zoltán (2009):** A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években, In Múltunk 54.évf. (2009) 3. szám 202–237. old.
- Romsics Ignác (2012):** A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés. In Korunk, 2012/11. sz
- Uwe Klußmann (2012):** Conquering the Capital: The Ruthless Rise of the Nazis in Berlin, In Spiegel International, 29.11.2012
- Vass Henrik szerk. (1976):** Munkásmozgalom-történeti Lexikon. Kossuth Kiadó. Budapest.

DÖMÖK CSILLA

habilitált egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pécs
associate professor, habil University of Pécs Faculty of Arts

ORCID: 0009-0008-9133-8264

e-mail: csilladomok@yahoo.de

AZ EURÓPAI IDENTITÁS ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ

EUROPEAN IDENTITY AND THE EU

ABSTRACT

European identity is not exclusive either as a collective or as an individual identity. It can be seen as an additive identity alongside other identities linked to gender, family, religion, local, regional, global or professional affiliation, or as part of an identity in itself, which then constitutes a complex identity. Traditionally, the problem of European identity has been discussed preferably from the perspective of European unity, which is a very understandable approach for historical reasons, but which can often lead to a dismissive result in the present context. We are living in area of globalisation and the networking of individuals, societies and states, which in fact means a process of catching up. This is accompanied by moments of instability, loss of loyalty, loss of continuity, loss of lasting unity. The goal of European unity is once again confronted with these realities.

Kulcsszavak: európai identitás, hagyomány, globalizáció, hálózatosodás, elszemélytelenedés

Keywords: European identity, tradition, globalisation, networking, impersonation

1. Bevezetés

Az Európáról szóló írások tágabb és történelmileg szélesebb kontextusban történő megírása soha nem választható el teljesen annak saját történelmétől. Kétségtelen, hogy az integráció Európáját mentálisan és érzelmileg el lehetett és lehet is kerülni, figyelmen kívül hagyni, nem szeretni, feleslegesnek tekinteni. Egy olyan integrációs folyamat, mint az európai, előnyei tudományosan és józanul elemezhetőek, de az Európához való érzelmi kötődés, amely nem egészen tévesen az integráció (növekvő) Európájára összpontosulhat, inkább személyes tapasztalatokból fakad. Az európaiak „saját” Európájukkal, vagyis az EU-val szembeni érzelmhiányát gyakran siratják, hiányként, a lélektelenség kifejeződéseként érzékelik. Pon-

tosan ezt a lélektelenséget akarják orvosolni az európai identitással. A valóságban ritkán vagyunk egyedül a pozitív európai érzelmekkel; sokan mások is osztoznak bennük, de az Európa, azaz az EU állapotáról szóló nyilvános vitában úgy tűnik, hogy ezek nem gyakorolnak hatást.

Európa több, mint az EU, de az EU nélkül ma már semmi. Minden Európára vonatkozó leírási és meghatározási folyamat alapvetően az EU-ból kiinduló, mindent átfogó dinamikán alapul. Az EU és Európa sokszor automatikus egyenlőségjelzése hegemónikusnak tűnhet, hiszen számos, hagyományosan Európához tartozónak számító régió és állam még nem tagja. E még nem tagok többsége azonban tag akar lenni, és már csatlakozott az EU dinamikájához.

De még ha másként is lenne, az a tendencia, hogy a hat tagállamot, amelyek mind nyugat-európai országok, Európával azonosítják, még az 1950-es években kezdődött az Európai Szén- és Acélközösséggel (ESZAK). A fokozatos integráció, a Közösség belső és külső bővítése és az EU nemzetközi szerepe aligha hagy kétséget.¹

Kétségtelen, hogy az EU és Európa azonosítása visszafordíthatatlan. Az ismétlődő válságok nyilvánvalóan nem változtatnak ezen.

Az európai identitás sem kollektív, sem egyéni identitásként nem kizárólagos. Tekinthetjük additív identitásnak más identitások mellett (többes számban), amelyek a nemhez, a családhoz, a valláshoz, a helyi, regionális, globális, szakmai, sporthovatartozáshoz stb. kapcsolódnak, vagy az identitás részeként önmagában, ami akkor egy összetett, identitást jelent. Az európai identitás problémáját hagyományosan lehetőleg az európai egység szemszögéből tárgyalják, ami történelmi okokból nagyon is érthető megközelítés, de éppen ezért a jelen vonatkozásában gyakran csak lemondó eredményekre vezethet. A globalizáció és az egyének, társadalmak és államok hálózatosodásának korát éljük, ami valójában az elfolyósodás folyamatait jelenti. Ez az instabilitás pillanataival, kevésbé eleven lojalitásokkal, a folytonosság elvesztésével, a tartós egység elvesztésével jár. Az európai egység célja ismételten szembekerül ezekkel a realitásokkal. Ezért gyakorlati válaszok kereséséről van szó.

2. Történeti kutatások

A történeti kutatások az identitások – köztük az európai identitás – történelmi összetevőivel foglalkoztak, különösen a történelmi gyökerek és történelmi halmazódások fényében, valamint az európai tudat vagy közösségi érzés címszó alatt. Ennek ellenére mindezekből még nem alakult ki „az európai identitás története”. Természetesen az ilyen címek csak dinamikusán értendők, nem pedig úgy, mintha évszázadok óta létezne egy konkrét európai identitás, amelynek életrajzát meg kell írni. Az identitásokat vizuálisan, gyakran emblemátikusan kommunikálják. Az európai identitás képei a kora újkor óta hozzák a bonyolult összefüggéseket.

Ezek nem utolsósorban az alteritás történelmi konstrukcióival és diskurzusaival keresztezik egymást, amelyek kulcsszerepet játszottak az identitáskonstrukciók

megszilárdulásában. Végül pedig az európai nyilvánosság kérdése, amelyben az európai identitás konstitutív.

Anélkül, hogy a második világháború 1945-ös végét nulladik óráként stilizálnánk, mégis fordulópontot jelent az európai identitás történetében: Az első közös európai intézmények létrehozásával sok tekintetben alapvetően új kontextus jött létre, amely immár az európai identitás keretét adta. Az egyik legfontosabb változás a hagyományos nemzetállamnak a reflexív állam típusává való átalakulása volt, amelynek alapján az ESZAK (Európai Szén- és Acélközösség) korszakától kezdve azonnal kialakult az európai identitáspolitiká – ami kétségtelenül újdonság volt Európa történetében.

Az identitás alapvető fontosságú. Az identitást az egyének, a különböző társadalmi csoportok, régiók vagy államok, az emberek hálózata, sőt még a bünszövetkezetek is meghatározzák. Sok identitás bizonyos körülményekre adott reakcióként keletkezik vagy jön létre: A globalizáció az identitásokat és a lojalitásokat, miközben cserébe újak, például a kozmopolita identitás jön létre.² Történelmileg az identitások az „alulról jövő történelem” vagy a „felülről jövő történelem”, illetve a kettő keveréke eredményeként jönnek létre. Olyan válási folyamatok eredményének tekinthetők, amelyekben az identitások tudatos irányításának és konstruálásának arányai ingadoznak. Az egyének és csoportok soha nem egyetlen kizárólagos identitásról van szó, ami a politikában gyakori félreértés, például a nacionalizmus idején, de ma is elterjedt félreértés. Nem ritka, hogy az „európai identitást” megtagadják vagy kizárják, mert úgy gondolják, hogy ennek kell a nemzeti vagy más identitás helyébe lépnie.³

3. Az identitás fogalma

Az „identitás” alapvetően az egyén vagy egy kollektíva (társadalmi csoportok, transznacionálisan hálózatos társadalmi csoportok, társadalmak, családok stb.) öndefinícióját jelenti. Az önmeghatározás értelmében vett identitásnak egyértelmű funkciói vannak⁴: A kommunikációtudományok szemszögéből nézve olyan vonatkoztatási és tájékozási keret, amelynek segítségével az önmeghatározáshoz kapcsolódóan mindenféle információ megszerveződik. Az identitás a szociológia szerint a kollektívának és az együvé tartozásnak biztosítja a kollektíván belüli békét azáltal, hogy az agresszivitást kifelé irányítja, bizonyos mértékig véd az eltérő érdekekkel és dinamikákkal szemben, bizonyos mértékig egységbe integrálja a sokféleséget, az identitás legitimál, és nem utolsósorban a politikai hatalom eszközét jelenti.

Ezek olyan paraméterek, amelyek az „identitást” mint általános emberi történeti jelenséget azonosítják. Ezért a kollektív identitások kérdése az európai történelem minden korszakára vonatkozóan nemcsak kézenfekvő, hanem alapvetően szükségszerű is. Minden történelmi kollektívának, amely összetételének heterogenitása ellenére „európaiként” határozza meg magát, megvan a maga központi képe és

szava, amely bizonyos mértékig emblematikusan (identitásembléma) összefoglalja az öndefiníciót. Európának mindenféle mitológiai képei, művészi, karikatúra-szerű, építészeti, elektronikus, emblematikus vizualizációi voltak és vannak. A 18. század óta vannak olyan törekvések, amelyek kifejezetten a gyermekek számára igyekeznek Európát vizualizálni. Európa képeit elbeszélő formában használták fel szövegekben különböző műfajokból. A színpadi darabok is adtak és adnak képet Európáról, mint például Antonio Salieri „Europa riconosciuta” című operája, amelyet 1778. augusztus 3-án, a milánói Scala megnyitóján mutattak be, és 2004-ben, a Scala újrainvitásakor újra előadták.

Európa ősi mítoszát kell Európa vizualizációjának magjának tekinteni.⁵ Képi ábrázolásként gyakran két központi alakba, a király lányába, Európába és a bika alakba sűrítették, de gyakran kiegészítették különböző attribútumokkal, amelyek a mítosz módosított jelentéseit tükrözték. A mítoszok ábrázolásai Kis-Ázsiától Krétán keresztül Nyugat-Európáig és Észak-Afrikáig terjedtek; az egyes tárgyak az ősi útvonalon Indiától Kínán át Ázsiáig vándoroltak. Megtalálhatók voltak érméken, mozaikokon, övcsatokon, olajlámpákon vagy női ékszereken.⁶ A mítosz elsősorban a termékenységre vonatkozott; kevésbé volt fontos, mint egy kontinens és egy kultúra képe.

Bizonytalan, hogy ezek az ősi képi hagyományok milyen mértékben voltak még ismertek a középkorban. A mítosz recepciója, amely az ezredforduló után fokozatosan vált láthatóvá, vallási jellegű volt; elsősorban Ovidius *Metamorphoses* című művének köszönhető. A keresztény adaptáció a 13-14/15. században szembetűnő: A mitológiai Európából Mária vagy a lélek szimbóluma lett, Jupiter vagy a bika pedig Krisztus, aki a lelket célba vezeti.⁷ A mítosz erotikus értelmezései népszerűek voltak a reneszánsz művészetben és a 17-18. században, de politikai propaganda-célokra is felhasználták, hogy kifejezzék egy uralkodó igényét Európa irányítására.

A mítosz további feldolgozása a 19-20. században mindenekelőtt a képzőművészetben és a karikatúrában található meg.⁸ A legtöbb esetben a művészek és karikaturisták ábrázolásai alapvetően Európa egy bizonyos, szinte mindig siralmas állapotát mutatják be. A siralmas állapotot Európa alakjának testtartása és kialakítása, a romboló dinamikát a bika testtartása és kialakítása fejezi ki. Természetesen, különösen a 20. század óta, már nincs olyan szimbolikus kánon a mítoszok értelmezésére, mint a kora újkorban. Az ábrázolások megengedett sokfélesége a mítosz népszerűsítését szolgálja, hiszen különösen a karikatúrák használhatják azt egy adott alkalomhoz és például egy újság közönségéhez illően.

Az európai mítoszt a 16. és 17. században politikai identitáspropagandára használták.⁹ Az európai mítosz ikonográfiája a kora újkorban kedvezett a történelem házassági történetként való színrevitelének: Európa feldíszített menyasszonyként jelenik meg, akit koszorúslányai vesznek körül. A gyönyörű, fehér, szintén feldíszített bika a várva várt vőlegény metaforája.

Az európai mítoszt csak a 20. században használták fel újra ilyen erősen politikai módon. A nemzetiszocialisták többször használták az Európa a bikán emblé-

mát, hogy Európa feletti zsarnoki igényüket bagatellizáló módon szimbolizálják: Az 1937-es müncheni „Német művészet napján” egy aranyszínű Európa a bikán utcai díszként szerepelt, 1942 szeptemberében pedig a nemzetiszocialista „Európai Ifjúsági Szövetség” alapító rendezvényén.

Végül a mítosz használata az utóbbi időben az euró bevezetésével kapcsolatban identitáspropagandisztikus vonásokat öltött. A nagy napilapokban (1996 novemberében) megjelent hirdetésben a kísérő szöveg a bikát a következő szimbólumként értelmezte: A bikát az euró jelképeként, „A német gazdasági csoda atyja”, Ludwig Erhard, míg Európát, az EU-t és általában Európát a gazdasági csoda „anyjaként” ábrázolták. A házasság és a szerelem motívuma itt történelmi mellékszálként megmaradt.

A politikai közösségek identitásának allegorikus ábrázolása a római ókorig nyúlik vissza, ahonnan például a Róma városát megtestesítő Roma alakját ismerjük. A késő középkor óta Európa monarchiáit és köztársaságait, városait és régióit rendszeresen ábrázolják ilyen alakokkal. Alkalmanként találkozunk olyan esetekkel is, amikor Európa kontinensét stilizálták és női alakként ábrázolták. Ez az ábrázolási módszer a 16. században vált híressé. Az allegória, amely nagyon elemi értelemben kontinentális allegóriát jelent, a keresztény köztársaság tartalmát képviseli, ahogyan Európát a 18. századig értelmezték. A keresztény köztársaság mint politikai-misztikus testület fogalmát a római egyházzól, az ecclesiáról, amelyből az önmegjelölés mint mítikus testület ered, származtatjuk. Következésképpen az ecclesia allegorikus alakja is létezett.

Európa leválása a középkori világtérképeken megjelenő egy testről és Európa önálló kontinentális testté válása a késő középkorban kezdődött, de ez az identitásról szóló diskurzus szempontjából fontos átalakulás csak a „bizánci” világ végleges eltűnésének függvényében fejeződött be. Mindezeket előkészítették a különböző történelmi fordulópontok:

(Konstantinápoly eleste 1453-ban), Amerika úgynevezett felfedezése (1492) és annak lassú behatolása az általános tudatba a 16. században. Az Európát testként, házként stb. leíró képzetek megszilárdulása – az oszmánok által jelentett, azonnali fenyegetésként érzékelt, igen komoly fenyegetés miatt – egy időben zajlott le. Valószínűleg a 15. és 16. századi valós és vélt fenyegetések halmozódása, a rendelkezésre álló egységképekkel kombinálva, gyorsította fel az „európai én” kialakulását és meghatározását.

Hogy mi volt ez az én, azt legvilágosabban egy allegorikus Európa-térkép fejezte ki, amelyet a kortársak „Europa in forma virginis”-nak neveztek el, és amelyet a közelmúltban, az 1950-es évek óta „Europa regina” címmel számos, Európa eszméjéről szóló kiadványban illusztrációként használnak. Az európai kontinens nőalakban van ábrázolva. Spanyolország és Portugália alkotja a fejet a koronával, a Pireneusok a nyakat, Franciaország a mellkas felső részét, a Szent Római Birodalom a felsőtestet, Csehország a köldök, Kelet-Közép- és Délkelet-Európa, valamint Kelet-Európa a Donig a hasat, Olaszország és Szicília a jobb kart, a gömböt a szici-

liai kéz tartja. Dánia mint a bal kar és a bal kéz tartja a jogart. Anglia és más szigetek ékszerként veszik körül a nyakat.

Az itt bemutatott 16-17. századi Europa-Imago Johannes Putschig (1537) nyúlik vissza.¹⁰ Az Europa-Imago a Habsburgok legközelebbi környezetében keletkezett. 1537-ben Párizsban nyomtatta ki a kálvinista Christian Wechel. Az Imago különösen népszerűvé vált a század második felében, II. Rudolf alatt, még a Habsburgok propagandaműhelyein kívül is.

Az Europa-Imago alatt általában „a res publica christiana imagóját” értik. A politikai-propagandisztikus üzenet, az első jelentésszint egyértelmű: a jelvények és földrajzi eloszlásuk a Habsburgok egyetemes monarchiáját képviselik Európa felett. Az arcot II. Rudolf menyasszonyának portréjaként értelmezték. Másképpen fogalmazva, az akkori felfogásnak és a második jelentésszintnek megfelelően: V. Károly (vagy II. Rudolf) a keresztény köztársaságot vette menyasszonyául, ahogyan egy akkori uralkodó a királyságát vette menyasszonyául.

Az imago további üzenetet hordoz egy harmadik jelentésszintben, amelyet a női alakból lehet kikövetkeztetni: Európa a paradicsom kertjével van egyenlővé téve.¹¹ A képen Európát mindenhol víz (tenger vagy folyó) határolja. E határvonal egyértelműsége megfelel a paradicsom falának a paradicsom általános ábrázolásaiban. A női alak választása ezt az egyértelmű elhatárolást mint kijelentést támogatja, hiszen a nőiességhez többek között a zárt, sőt zárt tér gondolata társult. A zárt vagy zárt tér a női alakkal kapcsolatban vagy a házra, vagy a kertre utal. A Duna a paradicsomi folyóval mutat analógiákat. Átszeli a kontinenst, és az egész imagót jellemzi. A végén több ágra oszlik: egyes változatokban pontosan négyre – mint a paradicsom folyója; más változatokban négynél több ágra.

Az Europa-Imago a 16. századi Európához kapcsolódó nézetek tökéletes megvalósítása: Európát mint testet mutatja, és ezzel a test fogalmát veszi fel a földrajzban; Európát mint egységet mutatja, ahol az imago a Habsburgok propaganda-szintjét használja fel a „res publica christiana” eszméjének megjelenítésére. Végül pedig Európát a paradicsommal analógiába helyezi, és ezzel a kontinens isteni kiválasztottságát hangsúlyozza, Európa abszolút függetlenségét és önközpontúságát dokumentálja. Bár az imago eredete a Habsburg-propagandára vezethető vissza, sokkal többet képvisel, mint a Habsburg-kontextus.

Kifinomultsága olyan 16. századi alapfogalmak beépítésén alapul, amelyekben nincs semmi kifejezetten Habsburg vonatkozású. Természetesen nem mindig tudjuk, hogy a néző vagy az olvasó az egyes befogadási helyzetekben mit társított az imagóhoz; lehet, hogy nem minden jelentésszint volt mindenki számára hozzáférhető, de ez nem változtat a dokumentum alapvető jellegén, amely az átlagos befogadó számára ismerős volt.

Az európai imago talán a 16-17. században az „európai én” legreprezentatívabb vizualizációjának tekinthető. Ezt támasztja alá az imago széles körű használata Skandináviában, Angliában, Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban és természetesen a birodalomban és Csehországban, ahol variációkat alkottak.

Ugyanúgy megtalálható protestáns, mint katolikus kontextusban. Földrajzi elterjedése nagyjából megfelel annak a területnek, amely az infrastruktúra és a kommunikáció szempontjából a legjobban hálózatba volt kötve. Johannes Putsch Európáját a 18. század végéig képként nyomtatták.

Az imago hatása és elterjedése nemcsak azon alapult, hogy szép kép volt – a nőkép és a szépség közötti összefüggést a kortársak is felvetették –, hanem azon is, hogy a 16-17. század számos történelmi, irodalmi, politikai és egyéb műben szavakkal vagy implicit módon leírták.¹² Mindez lehetővé teszi annak feltételezését, hogy az „európai imago” az európai én központi vizualizációja volt a kora újkor rendszerszerűség előtti szakaszában. Függetlenül attól, hogy Európával a mítoszok Európájaként, kontinentális allegóriaként – sokféle változatban –, imágóként vagy szavakkal leírt alakzatként találkozunk, Európa e gazdag ikonográfiája a közép-pontjában mindig visszautal arra a központi elemre, amely az európai ént ebben az időszakban jellemezte, a „respublica christiana”-ra.

Az Isten teremtette, paradicsomi kontinentális Európa testével azonos politikai mitikus testként végtagokként foglalja magába a korabeli konkrét monarchiákat és köztársaságokat, nem hagyja magára Délkelet-Európa oszmán uralom alatt álló részeit, hanem Európa elválaszthatatlan alkotórészeként azonosítja őket, és tudatosan nem teszi magáévá a felekezeti különbségeket. Nem utolsósorban ezért olvasható és érthető katolikus, lutheránus-protestáns vagy kálvinista-református kontextusban is. A kelet-közép- és délkelet-európai, valamint az ortodox egyházban való aktív recepcióról egyelőre hiányoznak a bizonyítékok, ami az utóbbi esetben a képi ábrázolásokról alkotott eltérő nézetekkel függhet össze. Tartalmilag azonban meg kell jegyezni, hogy az „antermurale christianitatis” funkciójú önkép, amelyet általában csak Lengyelországgal hoznak összefüggésbe, a 14. század végétől Magyarországon is elterjedt volt, és a 15-17. században a moldvai fejedelemség vonatkozásában tovább érvényesült,¹³ ami a keresztény köztársaság eszméjéhez kapcsolódik.

A 16. század utolsó harmadától vált általánossá, hogy az akkoriban ismert négy kontinenst női allegóriák segítségével együtt ábrázolják. A négy alak testtartása, ruházata és attribútumai jellemzik a következő képeket¹⁴ A 17. és 18. század folyamán Európa alakját gyakran úgy alakították ki, hogy az kifejezze Európa feltételezett felsőbbrendűségét a többi kontinenssel szemben. Elvileg, akárcsak Johannes Putsch Európája, a keresztény köztársaságot képviselte. A 19. században a kontinentális allegóriák használata némileg ritkábbá vált, anélkül, teljesen felhagytak volna velük.

4. Összefoglalás

A 19. században nagyon óvatosan beszélhetünk az európai földallegória reneszánszáról. A kor prioritásainak megfelelően az attribútumai elsősorban katonai és technikai jellegűek voltak. A legtöbb ilyen allegóriát a reprezentatív közterületi

építészetben találták meg, mint például az 1878-as párizsi világkiállításra készített figurákat. A kora újkorban kontinentális allegóriák díszítették a térképészeti műveket, a kastélyok dísztermeit, a kolostorok templombelsőket és könyvtárakat, a 18. században pedig egyre inkább a városi házakat is.

A racionalizmusra, a szisztematikus korszakra való áttéréskor az európai társadalom változásával párhuzamosan az identitás jelképe is megváltozott. Ez még mindig az „Európa” alakja, de változik. Hacsak az Európára és a bikára redukált mítosz megjelenítését nem soroljuk már az emblémák közé, akkor a szűkebb értelemben vett európai emblémák a két világháború közötti európai mozgalmak találmányaként írhatók le. Richard N. Coudenhove-Kalergi gróf, a páneurópai mozgalom és a Páneurópai Unió megalapítója az 1920-as évek első felében különösen sokat foglalkozott az európai embléma szükségességével. Ezt azonban a gyakorlatban csak a második világháború után alkalmazták, amikor az Európa Tanács hosszas és ellentmondásos folyamatot követően 1955-ben úgy döntött, hogy kék alapon tizenkét aranycsillagot választ hivatalos emblémaként. Az EK később elfogadta ezt az emblémát. A döntéshozatali folyamatot az európai polgárok több ezer javaslata és terve kísérte.¹⁵ Az embléma meghonosodott, nem utolsósorban azért, mert számtalan fantáziadús tervváltozatot tesz lehetővé, amelyeket például a vállalatok reklámjaikban használnak fel. Az a tény, hogy hivatalosan az Európa Tanács – amelynek számszerűen több tagja van, mint az EU-nak – és az EU is használja, lehetővé teszi, hogy európai emblémáról beszéljünk.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Dömők Csilla (2025): Európa az integráció útján, a nemzeti elvtől a regionalizmusig. Közép-Európai Monográfiák No. 33. Szeged 43–52. old.
- 2 Kaelble, Helmut (2007): Sozialgeschichte Europas 1945 bis zur Gegenwart. München
- 3 Vö. Kiss Zsuzsanna (2015): Európa: mi vagy ők? Egy határok nélküli közösség határai. In Penka Angelova–Manfred Müller (szerk.): Identitások: Emlékezés a 20. századra. Az Elias Canetti Társaság kiadványsorozata. Vol. 10, St Ingberg 95–112. old.
- 4 Walkenhorst, Heiko (1999): Europäischer Integrationsprozeß und europäische Identität. Egy szociálpszichológiai fogalom politikai jelentősége. Baden-Baden.
- 5 Bühler, Winfried: Europa (1968): A mítoszok bizonyítékainak áttekintése az ókori irodalomban és művészetben. München
- 6 Zahn, Eva (1983): Europa und der Stier. Würzburg
- 7 Schmale, Wolfgang (2000): Európa története, Bécs 33–35. old.
- 8 Salzmann, Siegfried (szerk.) (1988): Mythos Europa. Európa és a bika az ipari civilizáció korában, Hamburg
- 9 Schmale, Wolfgang (2005): Europapropaganda, in: Gries, Rainer/Schmale, Wolfgang (szerk.): Kultur der Propaganda. Bochum 285–304. old.
- 10 Vö. Schmale, Wolfgang (2000): Europa – die weibliche Form, in: Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft 11, 2. Wien. 211–233. old.
- 11 Poeschel, Sabine (1985): Studien zur Ikonographie der Erdteile in der Kunst. München
- 12 Schmale, Wolfgang: Europa (2004): Braut der Fürsten: Die politische Relevanz des Europamythos im 17. Jahrhundert. Egy politikai mítosz és képei. Stuttgart. 241–267. old.
- 13 Bussmann, Klaus/Werner, Elke-Anna (2004): Europa im 17. Jahrhundert. Stuttgart
- 14 Poeschel, Sabine (1985): Studien zur Ikonographie der Erdteile in der Kunst. München
- 15 Göldner, Markus (1988): Politische Symbole der europäischen Integration. Zászló, himnusz, főváros, útleve, bélyeg, kitüntetések, Frankfurt a M.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bussmann, Klaus/Werner, Elke-Anna (2004):** Europa im 17. Jahrhundert. Stuttgart.
- Bühler, Winfried: Europa (1968):** A mítoszok bizonyítékainak áttekintése az ókori irodalomban és művészetben. München
- Dömők Csilla (2025):** Európa az integráció útján, a nemzeti elvtől a regionalizmusig. Közép-Európai Monográfiák No. 33. Szeged 43–52. old.
- Göldner, Markus (1988):** Politische Symbole der europäischen Integration. Zászló, himnusz, főváros, útleve, bélyeg, kitüntetések. Frankfurt a M.
- Kaelble, Helmut (2007):** Sozialgeschichte Europas 1945 bis zur Gegenwart. München
- Kiss Zsuzsanna (2015):** Európa: mi vagy ők? Egy határok nélküli közösség határai, In Penka, Angelova –Manfred Müller (szerk.), Identitások: Emlékezés a 20. századra. Az Elias Canetti Társaság kiadványsorozata. Vol. 10, St Ingberg 95-112. o.

- Poeschel, Sabine (1985):** Studien zur Ikonographie der Erdteile in der Kunst. München
- Salzmann, Siegfried (szerk.) (1988):** Mythos Europa. Európa és a bika az ipari civilizáció korában. Hamburg.
- Schmale, Wolfgang (2000):** Európa története. Wien. 33–35. old.
- Schmale, Wolfgang (2005):** Europapropaganda, In Gries, Rainer/Schmale, Wolfgang (szerk.): Kultur der Propaganda. Bochum 285–304. old.
- Schmale, Wolfgang (2001):** Europa – die weibliche Form. In Zeitschrift für Feministische Geschichtswissenschaft 11, 2, Wien. 21–233. old.
- Walkenhorst, Heiko (1999):** Europäischer Integrationsprozeß und europäische Identität. Egy szociálpszichológiai fogalom politikai jelentősége. Baden-Baden
- Zahn, Eva (1983):** Europa und der Stier. Würzburg

LŐRINCZNÉ BENCZE EDIT

habilitált főiskolai tanár

dékán, Kodolányi János Egyetem Humántudományi Kar,
professor, dean, Kodolányi János University Faculty of Humanities,

ORCID: 0000-0003-1845-1582

e-mail: lbedit@kodolanyi.hu

A NEMZETKÖZI BÜNTETŐBÍRÁSKODÁS MARGÓJÁRA: VOLT JUGOSZLÁVIA NEMZETKÖZI BÜNTETŐTÖRVÉNYSZÉK

*ON THE MARGINS OF INTERNATIONAL CRIMINAL JUSTICE:
FORMER YUGOSLAVIA INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL*

ABSTRACT

The tradition of international criminal tribunals started with the Nuremberg and Tokyo tribunals after the second world war and it was returned with the establishment of International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). As a result of the bloody wars in the territory of the former Yugoslavia in the 1990s, the Security Council of the United Nations in 1993 decided to establish the ICTY as an ad hoc tribunal,

I hypothesise that the procedures and judgments it developed have had a significant impact on international justice and the workings of the later international courts, including the International Criminal Court (ICC). The study of the ICTY is important not only from a legal point of view, but also from a social and political one, as its decisions have influenced the reconciliation processes in the successor states of the former Yugoslavia. However, the effectiveness and efficiency of the Tribunal has been the subject of much debate, and it is worth analysing its functioning. The paper is to highlight the features of the ICTY during its mandate from 1993 to 2017, and this examination of the ICTY provides an opportunity to understand the potential and limitations of international justice. For the realization of this research are used qualitative methods, based on the bibliography that is related with international criminal law.

Keyword: Yugoslavia, crimes against humanity, international law, ICTY, justice, trials

Kulcsszavak: Jugoszlávia, emberiség elleni bűncselekmények, nemzetközi jog, ICTY, igazságszolgáltatás, bírósági tárgyalások

1. Bevezetés

A nemzetközi jog alapvetően az államok jogait és kötelességeit szabályozza, míg a büntetőjog paradigmaticusan az egyéneknek címzett tilalmakkal foglalkozik, amelyek megsértését az állam büntetőjogi szankciókkal sújtja. Ebből az alapvetésből kiindulva a nemzetközi büntetőjog e két jogi diszciplína fúzióját jelenti, mivel a nemzetközi büntetőjog olyan bűncselekményekre összpontosít, amelyek az emberi jogok durva és szisztematikus megsértését jelentik.¹

A tanulmány középpontjában a nemzetközi büntetőbíróóságok, mint modern jogi jelenségek vizsgálata áll, amelyek közvetlen joghatóságot gyakorolnak meghatározott bűncselekményekkel vádolt személyek felett. Ez a joggyakorlat a második világháború után vette kezdetét a nürnbergi és tokiói törvényszékekkel, majd a rendszerváltás után a délszláv háború kapcsán létrehozott volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Büntetőtörvényszékekkel (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia – ICTY) és ruandai testvérbíróóságával (the International Criminal Tribunal for Rwanda – ICTR) folytatódott.

Hamarosan az ad hoc intézkedésként indult folyamat globális paradigmává vált, hiszen az ICTY létrehozása óta nemzetközi bíróságokat hoztak létre Sierra Leonában, Kambodzsában, Kelet-Timorban az ott elkövetett átfogó atrocitások vizsgálatára, és jelenleg Hágában működik egy állandó Nemzetközi Büntetőbíróóság.

A dolgozat fő célja, hogy az ICTY működésén keresztül rávilágítson a büntetőbíráskodás sajátosságaira, korlátaira és eredményességére, különösen arra az ICTY által a nemzetközi humanitáriusjog területén létrehozott gazdag joggyakorlatra, amely ma már a nemzeti és más nemzetközi bíróságok munkáját is meghatározza.

2. Az ICTY előzményei és létrejötte

A meghatározott bűncselekményekkel vádolt személyek felett közvetlen joghatóságot gyakorló nemzetközi bíróságok kialakítása modern jelenség. A második világháborúban aratott győzelmüket követően a szövetséges hatalmak 1945. augusztus 8-án aláírták a háborús bűnösök üldözéséről és megbüntetéséről szóló ún. londoni megállapodást, melynek értelmében Nürnbergben és Tokióban létrehozták a Nemzetközi Katonai Törvényszékeket, hogy ítéلkezzenek a német és a japán haderők háborús bűnösei felett. A Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék, melynek mandátuma 1945. november 20-tól 1946. október 1-jéig tartott, az első nemzetközi büntetőbíróóság, amely a nemzetközi büntetőjog valódi kiindulópontját jelzi.

Az 1990-es évek elejéig valószínűtlennek tűnt, hogy a Nürnbergi és Tokiói Nemzetközi Katonai Törvényszékek utódai ismét a nemzetközi jog napirendjére kerüljenek, azonban az 1990-es évek két konfliktusára – a délszláv háborúkra és az 1994-es ruandai népirtásra – adott válaszként az Egyesült Nemzetek Szervezete újjáélesztette a nemzetközi büntetőtörvényszékek gondolatát.²

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa az ENSZ Alapokmányának VII. fejezetére hivatkozva a BT 827. számú határozatával 1993. május 25-én létrehozta a hágai székhelyű Nemzetközi Törvényszéket.³

Jogilag a VII. fejezetre való hivatkozás különösen fontos, mivel a törvényszék hatásköre az Alapokmány azon átfogó felhatalmazásából ered, amelyet a Biztonsági Tanács számára biztosít a nemzetközi békével és biztonsággal kapcsolatos ügyek kezelésére. Ennek következtében a nemzetközi jog értelmében a törvényszék határozatai – elméletben – kötelező érvényűek az ENSZ tagállamai számára, akiknek kötelességük maradéktalanul együttműködni a Nemzetközi Törvényszékkel.⁴

Mivel nem egy nemzetközi szerződés vagy egyezmény, hanem a Biztonsági Tanács állította fel úgynevezett ad hoc jelleggel, így az érintett államok, de különösen Szerbia részéről jelentős elutasítással találkozhatunk. A Törvényszék az egykori Jugoszlávia területén zajló háborúk során 1991. január 1-e óta végrehajtott a humanitárius nemzetközi jogot súlyosan sértő háborús bűncselekedetek elkövetőinek felelősségre vonására jött létre, s bár jelentős eltérésekkel, mégis Nürnberg óta az első ilyen nemzetközi fórum.

A Hágai Nemzetközi Törvényszék ellentétben a nürnbergi katonai bírósággal, polgári testületként tevékenykedhetett, mely kizárólag személyeket vonhatott felelősségre, intézményeket és kormányokat nem.⁵ A testület által kiszabható legsúlyosabb büntetés az életfogytiglani szabadságvesztés, tehát nem róhatott ki halálbüntetést, de az ítélet ellen fellebbezni lehetett. Hágában az in absentia eljárás tilalma alapján csak a vádlott jelenlétében lehetett felelősséget megállapítani.

1. sz. táblázat: A nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék és az IYTY főbb jellemzőinek összehasonlítása

ICTY	Nürnberg
polgári testület	katonai bíróság
nemzetközi közösség jár el	győztesek igazságszolgáltatása
humanitárius nemzetközi jog megsértése ellen lép fel	az agresszív háborút bünteti
szűkös eszköztár a felderítésre	jelentős eszköztár
nincs közvetlen kontroll az érintett államok felett, autonómia és az államok együttműködése	közvetlen kontroll, megszállás,
folyamatban lévő konfliktusban, majd labilis békeidőszakban működik	befejezett konfliktus után jött létre
nem szabhat ki halálbüntetést	halálbüntetés
egyéni felelősség	kollektív felelősség is
in absentia eljárás tilalma	a vádlott felelőssége távollétében is megállapítható
fellebbezésre és felülvizsgálatra van lehetőség	nem lehet fellebbezni

Forrás: Saját szerkesztés

3. Az ICTY működésének alapelvei

Az ICTY időbeli és térbeli korlátokkal rendelkező eseti törvényszék volt. Az időbeli joghatóság alapján az 1991-ben bekövetkezett első szerb-horvát konfliktus jelentette a kiindulópontot, tehát a testület visszamenőleg is megállapíthatott háborús bűncselekményeket.⁶ Az ideiglenesség másik aspektusa, hogy mandátuma az ENSZ BT-vel egyeztetett határidőig volt érvényes, és az eredeti tervek szerint mindaddig tevékenykedett volna, amíg minden vádlott fölött meg nem születik az ítélet.

A befejezésre vonatkozó időkorlátokat a Befejezési Stratégia (Completion Strategy) tartalmazta, s ez 2004-re határozta meg a vádiratok leadásának határidejét, melyet az ICTY Ügyészsége teljesített is – ez volt az egyetlen olyan határidő, melyet sikerült betartani. A munka befejezését először 2008-ra, majd 2010-re datálták, de hamarosan kiderült, hogy ezen határidőket szinte lehetetlen volt teljesíteni, mert még az ezredforduló után is számos olyan magas politikai- és katonai beosztású vezető volt szökésben, akikre a vádiratot már felépítették. Ezen személyek épp a háború kulcsfigurái voltak, például Gotovina, Šešelj, Karadžić, Hadžić és Mladić, s felelősségre vonásuk nélkül az ICTY nem tudta volna beteljesíteni saját küldetését. Az ICTY létrejötte és működése a Nyugat-Balkánt érintő nemzetközi válságkezelési stratégia részeként funkcionált, ugyanis a béke- és a biztonság megerteremtését szolgálta a régióban azáltal, hogy igazságot szolgáltatott az áldozatoknak és elítélte a háborús bűnösöket, mely aligha történt volna meg a fent említett vezetők elszámoltatása nélkül.⁷

Miután a bűnösök kézrekerítése és a tárgyalások is a vártnál hosszabbra sikeredtek, a többször megváltoztatott utolsó határidő végül 2013 lett. A fennmaradó ügyeket az ENSZ BT 2010. december 22-i 1966 sz. határozatával⁸ létrehozott Nemzetközi törvényszéki mechanizmus (International Residual Mechanism for Criminal Tribunals) az IRMCT, röviden csak Mechanizmus vette át. Az átállási időszak, az ICTY-hoz tartozó összes dokumentum és adminisztrációs feladatok átruházása azonban még négy évig tartott, míg végül a Törvényszék 2017. december 31-én, 24 év után – a záró ceremóniára december 27-én Hágában került sor – hivatalosan is bezárta kapuit.⁹ Igaz, ez csak szimbolikus leállás volt, hiszen a Mechanizmus fennmaradó délszláv pereit továbbra is Hágában intézik, ráadásul ugyanazon a helyszínen, majdhogynem ugyanazon felállásban és személyzettel.¹⁰

Az ICTY térbeli joghatósága azt jelentette, hogy működése csak az egykori Jugoszlávia területére, a JSZSZK szétesésekor függetlenné vált országokra, elsősorban a Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában kirobbant polgárháborúk következtében elkövetett, a nemzetközi humanitárius jogokat megsértő háborús bűntettekre terjedt ki.¹¹

A testület működésének jogi hátterét a genfi jog (humanitárius nemzetközi jog, az 1864, 1906, 1929 és 1949. évi genfi egyezmények alapján), a hágai jog (a háború

megvívásának szabályai az 1899-es és 1907-es hágai egyezmények alapján), az 1948. évi genocídium egyezmény (népirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése), valamint a nürnbergi gyakorlat alapozta meg, melyet a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék alkalmazott először az emberiesség elleni bűncselekmények kapcsán. Az ICTY alapokmányának 2-5 cikke alapján négy csoportra lehet osztani azon bűncselekményeket, melyekben a testület jogosult eljárni, így felléphetett a (1) Genfi Egyezményeket súlyosan megsértő személyekkel szemben, a (2) háború jogát és szokásait megsértő egyének ellen, a (3) népirtást, illetve az (4) emberiesség elleni bűncselekményeket elkövetők ellen.¹² Az ICTY Statútumának 5. cikke értelmében „A Nemzetközi Törvényszék jogosult arra, hogy eljárást folytasson olyan személyek ellen, akik felelősek a következő, nemzetközi vagy belső, fegyveres konfliktus során elkövetett, a polgári lakosság ellen irányuló bűncselekményekért: a) emberölés, b) kiirtás, c) leigázás, d) kitoloncolás, e) bebörtönzés, f) kínzás, g) nemi erőszak, h) politikai, faji, vallási alapon való üldözés, i) egyéb embertelen cselekmények.”¹³

Az egyetemes joghatóság elve alapján az elkövetők bármely ország bírósága előtt felelősségre vonhatók, függetlenül attól, hogy hol követték el ezeket a bűncselekményeket, illetve, hogy az elkövetők vagy az áldozatok milyen nemzetiségűek voltak. A Törvényszék által alkalmazott eljárási szabályok, bár találhatunk bennük elemeket a kontinentális eljárásból is, elsősorban az angolszász esetjogra épültek.¹⁴

Az Alapokmány 7(1) cikkelye alapján nem csak a bűncselekményeket elkövetők vonhatók felelősségre, hanem azon személy is, aki megtervezte, előkészítette, megparancsolta, aki a büntettek megtervezéséhez, előkészítéséhez és végrehajtásához segítséget nyújtott, vagy azok elkövetésére mást felbujtott. Az érintettség mértékével a dokumentum nem foglalkozik.¹⁵

A Nemzetközi Törvényszék az államok együttműködésére építve végezte munkáját (Statútum 29. cikk), az alapokmány szerint az államok kötelesek együttműködni a testülettel, teljesíteniük kell a személyek felkutatására, letartóztatására és átadására, a tanúk kihallgatására, okiratok átadására vonatkozó kérelmeket.¹⁶ Mindezt a Daytoni Szerződés is megerősítette, s az egyezményt aláíró államok és államfők erre kötelezettséget vállaltak, habár a helyzet paradoxonja, hogy aláírók mindegyike érintetté vált az emberiesség elleni büntettek elkövetésében. Így nem meglepő, hogy az együttműködés nem volt mindig zökkenőmentes, gyakran valamilyen ürüggyel megtagadták a kiadatást, rejtegették a bűnösöket, hátráltatták az ICTY munkáját. A Törvényszék ilyen esetben azon kívül, hogy értesítette a BT-t az esetről, egyéb kényszerítő eszközök alkalmazásával lépett fel a tagállamokkal szemben. Tekintettel arra, hogy az egykori Jugoszláviát elhagyó államok mindegyike számára az uniós tagság elérése szerepel egyik legfőbb külpolitikai prioritásként, így a Törvényszékkel való együttműködés nem megfelelő volta számos esetben a csatlakozás késleltetését idézte elő.

4. Az ICTY öröksége, hatása a nemzetközi jogra

A nemzetközi jogászok már régóta elismerik az ICTY gazdag hozzájárulását a nemzetközi humanitárius joghoz. Az ICTY ítéletei megerősítették a szerződésekben, például a fegyveres konfliktusokról szóló 1949-es genfi egyezményekben és az 1948-as népiirtási egyezményben meghatározott minimumszabályokat.

Bár az ICTY számos nehézséggel küzdött működése során, vitathatatlan, hogy hosszú távon nagy hatással volt a nemzetközi jog fejlődésére és a háborús bűncselekmények üldözésére. A törvényszék az első olyan nemzetközi bűnüldöző szerv lett, amely valós időben reagált a tömeges bűncselekményekre. Az ICTY munkája közvetlenül hozzájárult a Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) 2002-es létrehozásához, amely állandó jelleggel működik, és nemzetközi joghatósággal rendelkezik a háborús bűncselekmények, az emberiség elleni bűncselekmények és a népiirtás felelőseinek felelősségre vonásában. Az ICTY által kidolgozott jogi normák és eljárási mechanizmusok alapjául szolgáltak az ICC eljárásainak, emellett együttműködött a boszniai, szerb és horvát bíróságokkal, segítve őket a jogi eljárások hatékonyabb lebonyolításában.

Az ICTY tevékenysége azonban nem csupán jogi szempontból volt meghatározó, hanem az érintett államok európai integrációs folyamatát is jelentősen befolyásolta.¹⁷ Az Európai Unió következetesen a jogállamiság és az átmeneti igazságszolgáltatás előmozdítását tekintette a csatlakozási tárgyalások egyik kulcsfontosságú feltételének. Ennek részeként a volt Jugoszlávia utódállamainak együtt kellett működniük az ICTY-vel, át kellett adniuk a háborús bűnösöket, és biztosítaniuk kellett az ítéletek végrehajtását. Az együttműködés hiánya több esetben akadályozta az uniós csatlakozási folyamatot.

Az ICTY teljesítménye túlszárnyalta létrehozói legmerészebb reményeit, ugyanakkor több fontos szempontból nem sikerült érdemi változást elérnie a térségben. Elsősorban tervezési hibák, kisebb részben pedig a végrehajtás hiányosságai miatt a törvényszék hosszú távú hatása a térség igazságszolgáltatási rendszereire minimális maradt.¹⁸ Jelentősége abban rejlik, hogy működése hozzájárult a történelmi igazság feltárásához, a bűncselekmények dokumentálásához, valamint az elkövetők elszámoltatásához, ami különösen fontos volt az áldozatok számára.¹⁹ Az ítéletek révén számos politikai és katonai vezetőt, köztük Slobodan Miloševićet, Radovan Karadžićot és Ratko Mladićot felelősségre vontak, és ez a nemzetközi közösség szemszögéből az igazságszolgáltatás diadalának számított. A Törvényszék munkája hozzájárult ahhoz, hogy a háborús bűncselekmények és a népiirtás felelősségre vonása állandó eleme legyen a nemzetközi diplomáciának.

Ugyanakkor a Törvényszék megítélése a volt Jugoszlávia utódállamaiban rendkívül megosztó maradt. Szerbiában sokan politikai eszközként értelmezték az ICTY tevékenységét, úgy vélték, hogy az ICTY aránytalanul nagy mértékben a szerb vezetőket sújtotta. Mindemellett a horvát és bosnyák közösségek részéről is érték kritikák az intézményt, amikor saját nemzetiségükhöz tartozó elkövetőket

ítéltek el. Koszovóban az albánok többsége a szerb háborús bűnök feltárásában igazságos eszközként tekintett a törvényszékre, noha az albán vezetők felelősségre vonása ellenérzéseket váltott ki.

A háborús bűnösök megítélése a mai napig ellentmondásos: egyes országokban hősként tisztelik, míg máshol háborús bűnösnek tartják számon őket. Az ICTY működésének hosszú távú hatása vegyes eredményeket mutat. Az ítéletek történelmi és jogi szempontból jelentősek voltak, azonban a régió etnikai feszültségeit nem tudták teljes mértékben feloldani. A helyi bíróságok csak korlátozott mértékben vették át a nemzetközi igazságszolgáltatás mintáját, és a társadalmi megbékélés folyamata továbbra is lassú és nehézkes. Noha az ICTY 2017-ben befejezte működését, az általa meghozott döntések változatlanul befolyásolják a térség politikai diskurzusát és nemzeti identitását. Mindazonáltal az ICTY példát mutatott arra, hogy a nemzetközi közösség nem maradhat tétlen a tömeges emberi jogsértések esetén.

Összességében elmondható, hogy az ICTY hírnevet szerzett jelentős eredményeivel. Joghatósággal rendelkezett az emberiség és a népirtás elleni bűncselekmények, a népirtás, a genfi egyezmények súlyos megsértése tekintetében, valamint a háborús törvények és szokások megsértése terén. Az ICTY 161 személy ellen emelt vádat, elsősorban a háborúban fő szerepet játszókat ellen, és kulcsszerepet játszott a nemzetközi büntetőjog alakításában. Ezen túlmenően precedenst jelentett más nemzetközi bíróságok – például a ruandai és a Sierra Leone-i bíróságok – létrehozásában, ezáltal jelentősen előmozdította az átmeneti igazságszolgáltatást, javítva a nemzetközi büntetőjogi joggyakorlatot, és alakítva a konfliktus utáni újjáépítési stratégiákat.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Bantekas, Ilias – Nash, Susan (2009): International Criminal Law. Routledge, London. 1. old. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203867921>
- 2 Bantekas, – Nash (2009) 495–512. old.
- 3 UN Security Council (1993): Security Council Resolution 827 (1993) of 25 May 1993[on the Statute of the International Tribunal for the former Yugoslavia] Forrás: http://www.icls.de/dokumente/icty_statut.pdf
- 4 Tolbert, David (2002): The ICTY: Unforeseen Successes and Foreseeable Shortcomings. In The Fletcher Forum of World Affairs, Vol. 26, No.2, Summer/Fall 2002. 9. old.
- 5 UN (1993) 3. old.
- 6 UN Security Council (1993) 3. old.
- 7 Spalińska, Magdalena (2014): 20 Years of the ICTY Anniversary events and Legacy Conference proceedings – A publication of the ICTY Outreach Programme. 26. Forrás: http://www.icty.org/x/file/Press/Events/2013/20_Years_of_the_ICTY_en.pdf
- 8 UN Security Council (2010): Security Council resolution 1966 (2010) [on the establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals with two branches] 22 December 2010. S/RES/1966(2010) Forrás: <https://www.refworld.org/docid/4d270e432.html>
- 9 UN (2017): ICTY marks official closure with moving Ceremony in The Hague. Forrás: <http://www.icty.org/en/press/icty-marks-official-closure-with-moving-ceremony-in-the-hague>
- 10 Pittmann, Thomas Wayde (2011): The Road to the Establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: From Completion to Continuation. Journal of International Criminal Justice. Vol. 9. Issue 4. September 2011. 797–817. 797. old.
- 11 UN (1993) 3. old.
- 12 UN (1993) 1–2. old.
- 13 UN (1993) 2. old.
- 14 Blahó András – Prandler Árpád (szerk.) (2016): Nemzetközi szervezetek és intézmények. Akadémiai Kiadó. Budapest. Nemzetközi szervezetek és intézmények – Blahó András, Prandler Árpád (szerk.) – MeRSZ
- 15 UN (1993) 2. old.
- 16 UN (1993) 10. old.
- 17 Lőrinczné Bencze Edit (2015): Some Lectures of the Enlargement of the European Union. In Central European Political Science Review. Vol. 56. No. 59. Spring 2015. 9–35. old.
- 18 Tolbert (2002) 8–9. old.
- 19 Kirs Eszter (2018): Tettesek és Bűnrészesek a délszláv háborúban – Gotovina, Perišić, Šešelj és Orić felmentésének nemzetközi büntetőjogi háttere. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 110–113. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bantekas, Ilias – Nash, Susan (2009):** International Criminal Law. Routledge. London.
DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203867921>
- Blahó András – Prandler Árpád szerk. (2016):** Nemzetközi szervezetek és intézmények. Budapest, Akadémiai Kiadó. Nemzetközi szervezetek és intézmények – Blahó András, Prandler Árpád (szerk.) – MeRSZ
- Kirs Eszter (2018):** Tettesek és Bűnrészesek a délszláv háborúban – Gotovina, Perišić, Šešelj és Orić felmentésének nemzetközi büntetőjogi háttere. L'Harmattan Kiadó. Budapest.
- Lőrinczné Bencze Edit (2015):** Some Lectures of the Enlargement of the European Union. In Central European Political Science Review. Vol. 56. No. 59. Spring 2015. 9–35. old.
- Pittmann, Thomas Wayde (2011):** The Road to the Establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals: From Completion to Continuation. Journal of International Criminal Justice. Vol. 9. Issue 4. September 2011. 797–817. old.
- Spalińska, Magdalena (2014):** 20 Years of the ICTY Anniversary events and Legacy Conference proceedings – A publication of the ICTY Outreach Programme. 26. Forrás: http://www.icty.org/x/file/Press/Events/2013/20_Years_of_the_ICTY_en.pdf
- Tolbert, David (2002):** The ICTY: Unforeseen Successes and Foreseeable Shortcomings. In The Fletcher Forum of World Affairs, Vol.26, No.2, Summer/Fall 2002.
- UN Security Council (1993):** Security Council Resolution 827 (1993) of 25 May 1993[on the Statute of the International Tribunal for the former Yugoslavia] Forrás: http://www.icls.de/dokumente/icty_statut.pdf
- UN Security Council (2010):** Security Council resolution 1966 (2010) [on the establishment of the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals with two branches] 22 December 2010. S/RES/1966(2010) Forrás: <https://www.refworld.org/docid/4d270e432.html>
- UN (2017):** ICTY marks official closure with moving Ceremony in The Hague. Forrás: <http://www.icty.org/en/press/icty-marks-official-closure-with-moving-ceremony-in-the-hague>

BABUCS ZOLTÁN

hadtörténész, főigazgatói kabinetvezető

Magyarságkutató Intézet Főigazgatóság

Hungarian Research Institute Directorate General

ORCID: 0000-0002-8314-1081

e-mail: babucs.zoltan@mki.gov.hu

EGY ZÁSZLÓALJPARANCSNOK FELJEGYZÉSEI AZ ERDÉLYI HARCOKRÓL, 1944

*NOTES OF A BATTALION COMMANDER ON THE FIGHTS IN
TRANSYLVANIA, 1944*

ABSTRACT

There are hardly any archival sources or specialised literature available on the establishment and active service of the Royal Hungarian supplementary field units in World War II. In the course of his research, the author attempted to use all the sources that could be found. He surveyed the personal material of the officers, the recommendations for decorations from 1944-1945 and the memoirs in the Military History Archives' Collection of Essays. Moreover, he contacted several officers that saw service in the 2nd Supplementary Field Division between August 1944 and April 1945. Their diaries (for example memoirs of First Lieutenant János Szádvári, who was company-, then battalion commander of the 3rd Supplementary Field Infantry Regiment), biographic recollections and letters also proved to be useful. The author tries to outline the active service of the division with the help of these source materials.

When the Soviet troops reached the Carpathians, the Hungarian supreme command was forced to mobilise its reserve divisions. On 17 August 1944, the Supplementary Army Headquarters were instituted to organise the supplementary units into divisions. In the majority of the cases, the supplementary units were set up of senior soldiers from the reserve and the secondary reserve, equipped with outdated infantry weapons and ammunitions. A supplementary field division generally comprised, 3 supplementary field infantry regiments that were small in number, 1 supplementary field horse artillery battalion and possibly some improvised subunits. They were mobilised on 24 August 1944.

The supplementary units trooped out to the theatre of operations in the last days of August 1944, and were subordinated to the Royal Hungarian 2nd Army that was fighting in Transylvania and to the Royal Hungarian 3rd Army that was advancing in the southeast of the Great Plains.

The following units belonged to the 2nd Supplementary Field Division: the 3rd Supplementary Field Infantry Regiment (Székesfehérvár), the 16th Supplementary Field Infantry Regiment (Győr), the 22nd Supplementary Field Infantry Regiment (Komárom), the 2nd Supplementary Field Artillery Division (Székesfehérvár, Győr, Komárom), the 2nd Supplementary Signal Battalion (Komárom) and the 6th Supplementary Reconnaissance Division (Érsekújvár). Amid the outstandingly severe rearguard fighting, the remains of several units were merged in the division, the casualties and war losses of which were increasing continuously.

From the beginning of September 1944, the division took part in the fighting in Transylvania, near Gyergyószentmiklós and Csíkszereda (Szeklerland), in the Csíki Basin, in the Görgényi Alps, and then, having been forced westwards gradually, on their way to Szászrégen and Szatmárnémeti they fought near Nyíregyháza, in the course of the tank battle of Debrecen. While the other supplementary field divisions were destroyed, the 2nd Supplementary Field Division fought in Hungary until January 1945.

Keywords: bravery, defence of Hungary, diaries, personal memoirs, Royal Hungarian 2nd Supplementary Field Division

Kulcsszavak: bátorság, Magyarország védelme, naplók, személyes emlékek, 2. Magyar Királyi 2. Kiegészítő Hadosztály

Bevezetés

Az 1944. évi magyarországi harcok kevésbé ismert fejezetét képezi a „végső erő kifejtés” útján sebtében felállított gyalog tábori póthadosztályok működése.

Amikor a szovjet csapatok a Kárpátok elé érkeztek, a magyar hadvezetés mozgósította tartalék seregeit is. 1944. augusztus 17-én megalakult a póthadsereg parancsnoksága és megkezdődött a pótcsapattestek seregeikbe történő szervezése. A budapesti I. és a szombathelyi III. hadtest kivételével minden hadtest pótkeretéből a hadtestével azonos, de arab számozású gyalog tábori póthadosztályt szerveztek. Egy-egy pótseregeikbe többnyire három, kis létszámú gyalogezered, egy fogatolt tábori tüzérsztály, valamint hadosztályközvetlen és egyéb rögtönzött alosztályok tartoztak. E seregeik teljes mozgósítására 1944. augusztus 24-én került sor. Személyi állományukat idősebb évfolyambeli tartalékos, illetve póttartalékos honvédekből állították össze, amely a békeállomány 40 százalékát, valamint a tartalékos és az újoncállományt érintette. Kényszerűségből korszerűtlen gyalogsági fegyverekkel és löveganyaggal szerelték fel ezen pótalakulatokat. A póthadsereg parancsnoksága alá a székesfehérvári 2., pécsi 4., szegedi 5., miskolci 7., kassai 8. és kolozsvári 9. gyalog tábori póthadosztályok, a beszercei 1. és munkácsi 2. hegyi pótdandárok, a „Budapest” karhatalmi ezred és a Folyamerők pótosztálya, valamint ezredszintű határvasdász- és páncélos pótalakulatok tartoztak.

A honvéd vezérkar 1944. augusztus 24-én intézkedett a mozgósított póthadosztályok vasúti szállítására és felvonultatására. Ennek megfelelően az erdélyi magyar

2. hadsereg alárendeltségébe kerülő 2., 6., 7. és 8. gyalog tábori póthadosztályokat a magyar–román határ Nagyvárad–Székelyföld szakaszára vezényelték, a 4. és 5. gyalog tábori póthadosztályok pedig a Délkelet-Alföldön felvonuló félben lévő pécsi IV. hadtest (1944. szeptember 19-től: magyar 3. hadsereg) parancsnoksága alá léptek és az őszi harcokban felmorzsolódtak.

Legtovább a 2. gyalog tábori póthadosztály volt az első vonalban, s a harccsoport erejére leolvadt seregettest 1945. január 26-án vonták hátra és vezényelték a bajorországi Grafenwöhrbe, hogy az ott szervezendő 5. „Kossuth” hungarista honvéd gyaloghadosztály felállító- és kiképző keretét adják.¹

A székesfehérvári II. hadtest a 2. gyalog tábori póthadosztályt állította fel, amelynek gyalogságát a székesfehérvári 3.,² a győri 16.³ és a komáromi 22.⁴ gyalog tábori pótezredek alkották. Tüzérségét a székesfehérvári 4., a győri 5. és a komáromi 6. tábori tüzérosztály egy-egy ütegeből szervezett 2. tüzér tábori pótosztály képezte. Hadosztályközvetlen alakulatai közé az érsekújvári 6. felderítő pótosztály,⁵ a komáromi 2. híradó pótszázad (később zászlóalj), az 52. utász pótszázad és a II. önálló pót légvédelmi ágyús üteg tartozott. A vonatalakulatokhoz a 2. élelmezési oszlop, a 2. póthadosztály sütőoszlop (Komárom), a 2. tábori pót kocsioszlop és tehergépkocsi oszlop (Komárom), továbbá a 2. számú tábori kórház tartozott.

Amikor az 1990-es második felében szülővárosom, Jászberény második világháborús múltját kutattam, igyekeztem minél több egykori tiszttel, altiszttel, tisztséssel és honvéddel életinterjút készíteni és fényképeiket, dokumentumaikat begyűjteni. Így kerültem jó kapcsolatba a Honvéd Hagyományőrző Egyesület helyi elnökével, Szádvári János egykori hivatásos gyalogos főhadnaggal, aki a székesfehérvári „Szent István” 3. honvéd gyalogezred állományában szolgált a második világháborúban, s a 3. gyalog tábori pótezred század-, majd zászlóaljparancsnokaként harcolt a magyarországi hadszíntéren. Kérésemre korabeli zsebnaptára segítségével 1997-ben vetette papírra 1944–1945. évi emlékeit, amelynek 1944. augusztus 26. és 1944. október 21. közötti részét közlöm.⁶

1. Szádvári János főhadnagy 1944–1945. évi tiszti pályája

Szádvári János (Jászberény, 1915. január 25. – Jászberény, 2005. július 11.) gyalogos főhadnagy 1944. augusztus 28-án a székesfehérvári 3/III. gyalog tábori pótzászlóalj 5. gyalog tábori lövész pótszázadának parancsnokaként vonult el a székelyföldi hadszíntérre. A Gyergyószentmiklós melletti harcok során nyújtott teljesítményéért felterjesztették a német Vaskereszt II. osztályára, de ennek adományozását a háború vége elmosta. 1944. szeptember 18. – november 1. között a 3/III. gyalog tábori pótzászlóalj megbízott parancsnoka, utána ismét a 3/5. gyalog tábori lövész pótszázad parancsnokaként teljesített frontszolgálatot. 1944. december 31-én vette át a 3/6. gyalog tábori lövész pótszázad parancsnokságát. TBC gyanúval 1945. január 15. – február 12. között a 2. gyalog tábori póthadosztály egészségügyi oszlopánál, majd a 6. tábori kórháznál gyógykezelték. 1945. január

30-án kapta meg a Magyar Érdemrend lovagkeresztjét hadiszalagon a kardokkal. Felépülését követően, 1945. március 18-án vonult be a grafenwöhri kiképzőtáborba. 1945. április 24-én Packendorfnál esett amerikai hadifogságba, ahonnan 1945. október 28-án tért vissza. 1958-ban megfosztották rendfokozatától. 1992-ben rehabilitálták, s egyúttal tartalékos századossá léptették elő. Saját jogon vitézzé avatták.⁷

2. Szádvári János főhadnagy visszaemlékezése a 3. gyalog tábori pótezred működéséről (részlet)

[1944. – BZ] augusztus 28-án este elindult a vonat a 3/III. tábori pótzászlóaljjal Erdélybe {a póthadosztály utolsó alakulataként indulunk}. Budapest után nagyon lassan haladtunk, kétszer vissza Budapestre, az állomások – Cegléd, Szolnok bombázása miatt,⁸ Szabadkán át jutunk el Szegedre, a légiriadók miatt főleg éjjel utazunk. Békéscsabán át Nagyvárad, Kolozsvár, Dés (vad hírek: németek menekülnek Romániából, Erdélyt ürítik ki, délen már bent vannak az oroszok)⁹ és szeptember 4-én délután érkezünk Gyergyószentmiklósrá, éjjelre kirakodtunk és elszállásoltunk, s egy tiszt vezette járőrt¹⁰ (Bognár hadnagy)¹¹ elindítottam, hogy vegye fel az érintkezést a Gyilkos-tónál lévő határőr-alakulattal. Reggel, míg a legénység a német golyószórókkal¹² ismerkedett, egy erdésztől értesültem, hogy a város melletti 1093 m magas hegyen oroszok vannak. Zászlóaljparancsnokom (Fűrész százados¹³) és a székely hadosztály¹⁴ egyik vezérkari tisztje valószínűtlennek tartotta, de a biztonság kedvéért feladatommá tették, hogy győződjem meg a hír valóságáról.

Dél tájban indultam századommal, egy géppuskás rajt és 3 kis gránátvetőt¹⁵ (utóbbit egyelőre lőszer nélkül) erősítésül. Mintegy 120 főből állt tehát a felderítő osztag.¹⁶ Kb. 200 m megtétele után széles csatárláncot¹⁷ vettünk fel, kb. 300 m szélességben. Én középen haladtam a géppuskás¹⁸ rajjal 6–700 m magasságban ütköztünk az első ellenséges harcelőörsbe: (6–10 ember)¹⁹ a balszárnynon. A csatárlánc megállt, a géppuskás rajjal a balszárnynra húzódtam s megkezdődött az ellenséges harcelőörs leküzdése, amely legalább nyolcszor megismétlődött a csatárlánc különböző pontjain, miközben kb. 200 m-t haladtunk fölfelé. Minden alkalommal nagyjából hasonlóképen: a géppuska tűztámogatásával²⁰ a puskások megközelítették a rendszerint gödrökben rejtőző ellenséget, kézigránátokkal,²¹ s ha kellett, rohammal megsemmisítették.²² A hegytető közelébe érve azonban nyilvánvalóvá vált, hogy olyan létszámú és fegyverzetű ellenséggel állunk szemben, mely többszöröse a miénknek. Este 6 óra tájban engedélyt kaptunk – rádión²³ a visszavonulásra. Szerencsére akkorára megérkezett 2 láda gránátvető lőszer, aminek „tűzfüggőnye” alatt a hegy aljára visszavonultunk. Az 5–6 órás harcban egyes összetételű századom igazi katonai erényekről tett tanúbizonyságot. Veszteségünk súlyos: 3 halott, 11 sebesült. Harcunkkal megakadályoztuk, hogy az ellenség megkezdészerűen elfoglalja Gyergyószentmiklóst, majd hátba támadja a délen har-

coló magyar és német egységeket. Ez volt a véleménye annak a német őrnagynak, aki ún. rohamzászlóaljával²⁴ [szeptember – BZ] 6-án délután érkezett a városba és a zászlóalj egy részével éjjel támadva akarta felszámolni a hegytetőn gyülekező ellenséget, nagyon súlyos veszteségeik ellenére sem sikerült. Újabb német alakulat érkezett s [szeptember – BZ] 8-án reggelre közös támadási terv, ezért előtte éjjeli pihenés, amit a városban lévő hadtáp alakulatok katonáiból alakított egység biztosított volna, de rosszul, mert éjjel elég sok ellenséges katona szivárgott be a városba, akiket utcai harcban kellett leküzdeni. Századunk kapja a városvédő feladatot, éjjel most már biztonságban pihennek (az éjszakai lövésre beállított géppuskák, golyószórók vadállatok által okozott zajra megszólaltak, bizonyítván a kezelők éberségét és idegességét) a többiek a reggeli támadásig, a melynek eredményeképpen sikerült felszámolni – egyenlőre – az ellenséget.

Nekünk tovább kell mennünk a Csíkban harcoló hadosztály, ill. az ezred másik két zászlóaljához. Németek szállítanak tehergépkocsikon Csíkszentkirályra éjszaka. Csíkszentmihályon kapom a parancsot a zászlóalj védőállásának szemrevételezésére²⁵ Madéfalva területén, a Hargita előtt. Öt napja egy-két órát alszom, most sem fogok. Égnek a kiürített csíki falvak, a műtárgyakat²⁶ robbantják a visszavonuló németek. Hajnalra a védőállás²⁷ területére érkezik a zászlóalj s a szemrevételezésen velem volt 1–1 szakaszparancsnok, ill. néhány rajparancsnok az általam kijelölt területre vezeti az egyes egységeket és megkezdik a lövészteknők, -gödrök²⁸ ásását. A napok összefolynak, [szeptember – BZ] 11. vagy 12-én délután támad az ellenség harcokcsikkal is. A támadás súlypontja²⁹ a tőlünk balra lévő zászlóaljakon, de nálunk is vannak veszteségek, a 6. század³⁰ parancsnoka, Babos tartalékos főhadnagy is elesett.³¹ Este megkezdődik a visszavonulás. Utolsóként a mi századunk hagyja el a védőállást. Sötétben, általában – így most sem üldöz az orosz. Híd már felrobbantva az Olton. Nagy nehezen átvergődünk, de a nehézfegyvereket már nem tudják átvinni. Csíkmadaras üres. Általános visszavonulás. Özönlés az utakon, a németek főleg tehergépkocsikon.³² A zászlóalj egy része hiányzik, a zászlóaljparancsnok is. Századom még rendben. Csíkszentdomonkoson rövid utcai harc az ellenség kisebb üldöző egységével. Fogatolt vonatunk³³ messze elől jár, koszthoz nem jutunk. Marosfő után gyengül az ellenség üldözése. Éjjel-nappal menet holtfáradtan, elfásultan. Gyergyószentmiklósnál majdnem elvágták a visszavonulás útját. Éjjel sokan felkapaszkodnak a német tehergépkocsikra. Parajdra már szétzullva érkezik a századom is. Meleg koszt nélkül már ötödik napja, erőltetett menet tovább: Szováta, sokan lemaradnak. Görgényorsován [szeptember – BZ] 16-án pihenő helyett védőállás (!) 2 km szélességben kb. 45 emberrel, golyószóró nincs! A védendő területet csak térképen mutatta meg az ezredparancsnok³⁴ a századparancsnokoknak. Jóformán még el sem helyezkedtünk, már támad az ellenség (Főleg a kenyérszakok³⁵ érdekelték)³⁶ a 6. század³⁷ menekülésre fogta, magával rántva az enyémet is. Szomorú, de érthető. Az [szeptember – BZ] 5-én és a következő napokban még bámulatos tettet végrehajtó katonáim kimerülten, fegyver nélkül nem tudnak ellenállni a túlerőnek. A majd egy hétig tartó fejtel-

visszavonulás után most szedegetik össze az embereket. A mi zászlóaljunk egyelőre kb. 120 fő, kétfelé osztják – ketten vagyunk tisztok! – és még [szeptember – BZ] 16-án éjjel – újra csak térképen megmutatott – (az előző közelében) védőállás! A 26. határvadász-zászlóalj³⁸ és a mi I. zászlóaljunk³⁹ ellentámadással próbálkozik, de elakad. 65 emberemmel teljesen nyílt területen (szárkupákba húzódva) élelem és lőszer nélkül (a hátra küldött hírvivők sem tértek vissza). [Szeptember – BZ] 19-én ellenséges aknavető tűzben a fölöttünk kiépített védőállásban lévő 32-esekhez⁴⁰ vonultunk vissza.

Itt tudtunk először „megkapaszkodni” a szeptember 11-én kezdődő menekülésszerű visszavonulásban. Bár az először keríteni akartak, mégis majd 10 napig tartjuk állásainkat. Pokolhegynek neveztük el a szinte állandó támadások előtt megerősödő tüzérségi, aknavető „Sztalin-orgona”⁴¹ (sorozatvető) tűz miatt. Naponta verünk vissza támadásokat, ebben segít a valahonnan ide irányított 2 tüzérüteg és néhány aknavető⁴² és géppuska is. Itt ért utol az ideiglenes zászlóaljparancsnoki kinevezésem, és a német tehergépkocsikon hátramenekült összegyűjtött legénység és 1–2 tiszt is. Az állandó készenlét, a szörnyű fegyvertűz kikészíti idegeinket, az itt már szinte állandó hideg őszi eső az egészségünket. Sárosak, piszkosak, szőrösök vagyunk, tisztálkodásra nincs lehetőség, sem idő. Köpenye, sátorlapja, sapkája (sisak már nem divat) és kenyérzsákja igencsak mindenkinek van (1–2 gyalogsági ásó is akad)⁴³ néhány golyószórót⁴⁴ is kaptunk. Ismét bekerítés fenyeget. [Szeptember – BZ] 27-én este felé egy vállalkozás⁴⁵ – miatta támadni akarnánk – kiváltja az ellenséges tüzérség és aknavetők tűzét s mi éjjel „leválunk” az ellenségtől s zuhogó esőben, erdőn át érünk Görgényoroszfalu területére. Hevenyészett védőállás építés. Holtfáradt vagyok. Az előző állásban 5 sebesültünk volt, köztük az írnom⁴⁶ is (a legszükségesebb adminisztrációt mindig kellett csinálni) most meg a segédtiszt Kőszegi zászlós⁴⁷ is itthagya, betegen hátramegy. [Szeptember – BZ] 28-án „jelentkezik” a muszka pokoli tűzzel, amit némileg viszonzok a mi tüzérségünk is. [Szeptember – BZ] 30-án a 32-esek leváltanak bennünket s mint harccsoport⁴⁸ tartalék reteszállásban⁴⁹ mögöttük a község szélén. Október 1. „neves” nap: 2 és fél hét után némi tisztálkodás! Újra szervezem a zászlóaljat: 3 kis századot alakítok ki. Október 2-án hajnalban már Szászrégen fölött vagyunk lehetetlen védőállásban. Egyre nehezebb a feladat s mi egyre kevesebben, mind legyengültebbek vagyunk, de egy hétig tartjuk a védőállást, pedig az ellenség szinte naponta hatalmas tüztámogatással vállalkozásokat hajt végre: keresi a védőállás gyenge pontjait, kritikus órák, a szomszédnál majdnem áttörtek. Esős, pocsék idő, sok a beteg és a sebesült, én is „kivagyok” 3 halott (kettő közvetlenül mellettem) {kb. 20 sebesült ill. beteg. Közben új ezredparancsnok: Ajtay ezredes úr⁵⁰}. [Október – BZ] 8-án éjjel hátra Dedrádszéplak vonalában ezredtartalék vagyunk egy erdőben. De [október – BZ] 9-én este már tovább hosszú nehéz menetben Zsejkre, ahová [október] 10-én délelőtt érkezünk. Hadosztálytartalék lennénk, de délután utóvédként tovább esőben, sárban Szászlekencére, agyonfáradva koszt nélkül. A kijelölt védőállás egy részében már az ellenség. Erdei harc [október – BZ] 11-én éjjel és

[október – BZ] 12-én délutánig. Este feladtuk a védekezést. Szörnyű nap volt! 3 halott, 6 sebesült, 3 hadifogságba esett és 8 eltűnt {Kovács hadnagy⁵¹ századából} az utóbbi nap szomorú mérlege. Nem tudom, a többi alakulat milyen veszteségeket szenvedett,⁵² de az egész hadosztályt visszavonták éjjel. Hosszú, nehéz menet Bálványosváráljára. A műút felett a hegyoldalon, mire támpontszerűen elhelyezem a századokat, jön a visszavonulási parancs. Az egyik század egyik raját nem találták, kimerülten ott maradtak. Keresésük miatt késve, de Isten segedelmével Désen át elértünk Törökfalu területére.

Ezredtartalék vagyunk. Végre itt a gulyáságyú,⁵³ meleg ételt eszünk, kicsit tisztálkodhatunk. Október 15. ez a nap. A tüzérektől értesülök a fegyverszüneti hírről, ami bizonytalanságot okozott, de – bár a német alakulatok is voltak a harccsoportban – nem történt semmi súrlódás. A leharcolt egységek amúgy is alacsony katonai és erkölcsi értékét csak rontotta. Kaptam 50 fő erdélyi, főleg póttartalékost, szétosztom a századokba, bár tudom, hogy nem sokra megyünk velük. A következő napok továbbra is bizonytalanságban, kapkodó intézkedések közben telnek. Óránként változó parancsok a harccsoport-parancsnokságtól: szemrevételezek főlösslegesen, mert védelem helyett visszavonulás, aztán védelem, de a legrosszabb helyen, a szárnyak „lógnak” a semmibe, mert az I. zászlóaljunk⁵⁴ és a 34. határ vadász-zászlóalj⁵⁵ már visszavonult, aztán mi is zuhogó esőben, sárban-latyakban, ráadásul a parancs szerinti visszavonulási helyen már az ellenség van, másik irányba próbálkozunk, a II. zászlóaljjal⁵⁶ együtt vaksötétben jutunk el Csengerre [október – BZ] 22-én, ahol utolértük a zászlóaljvonalat. De az ellenség is utol ért, a tüzerek gépágyúikat közvetlen lövegirányzással használva tartják vissza őket. A holtfáradt legénység be a házakba, esznek, isznak, amit kapnak, s már alszanak is, alig tudjuk kihajtani őket, s a kocsikra ülve tovább Hodászra (október 16–22. között a szörnyű összevisszaság Apa, Alsóhuta környékén zajlott). Teljesen kikészültem én is, egész héten órákat aludtam csak, lázas vagyok, gyomrom is fáj, izületeimről nem is beszélve. A zászlóalj egyharmada hiányzik, de tovább Apagyra [október – BZ] 24-én, s próbáljuk összeszedni a más alakulathoz sodródott, elmaradozott embereket.

Végleg elszakadtunk az Erdélyen át üldöző ellenségtől.⁵⁷

JEGYZETEK / NOTES

- 1 A 2. gyalog tábori póthadosztály harcairól bővebben: Babucs (2003), Korsós (2024).
- 2 A székesfehérvári 3. gyalog tábori pótezred zászlóaljai: 3/I. és 3/III. (Székesfehérvár), 3/II. (Tatatóváros). Harcairól bővebben: Babucs–Szabó (é. n. [2009]) 111–131. old.
- 3 A győri 16. gyalog tábori pótezred zászlóaljai: 16/I. (Győr), 16/II. (Somorja, Úszor), 16/III. (Mosonmagyaróvár).
- 4 A komáromi 22. gyalog tábori pótezred zászlóaljai: 22/I–II. (Komárom), 22/III. (Léva).
- 5 Huszárszázadából 1944. szeptember közepén külön hadosztályközvetlen alosztályként szervezték meg a 2. huszár pótszázadot.
- 6 Szádvári (1997).
- 7 HIM KI Szádvári János 26973. számú tiszti okmánygyűjtő (a továbbiakban: sz. ti. egy.); HL Kitüntetési javaslatok (a továbbiakban: KJ) 454/a; Szádvári János interjú (1996).
- 8 Szolnokot 1944. augusztus 28–29-én, szeptember 1-jén és 3-án, Ceglédet 1944. augusztus 29-én érte bombatámadás, amelyet az amerikai légierő hajtott végre.
- 9 E hírek igazak voltak.
- 10 Felderítő járőr: feladata az ellenség felkutatása és megfigyelése, nagysága a feladathoz és helyzethez mérten változó (ereje általában akkora, hogy ellenséges járőröket képes visszaűzni, s jelentéseket küldeni saját csapatához, fenntartva a harcérintkezést az ellenséggel és rátapadván arra). A gyalogos járőr rendszerint egy tiszt vezetésével kiküldött golyószórós rajból áll. Esetenként – a feladattól függően – kevés, de leleményes és merész honvédekből válogatott, kis járőr is lehetett.
- 11 Bognár hadnagy személyére és katonai szolgálatára vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre.
- 12 7,92 mm-es 34 M. „Stange” (elméleti tűzgyorsasága 350 lövés/perc, maximális lőtávolsága 1800 méter, csigatárában 75 db lőszerrel) vagy 24/43 M. „Madsen” (elméleti tűzgyorsasága 350 lövés/perc, lőtávolsága: 1900 méter, szekrénytárában 30 db lőszerrel) golyószóró.
- 13 Fűrész Gyula (Seregélyes, 1909. március 14.) gyalogos százados. 1944. augusztus 28-án a 3/III. gyalog tábori pótzászlóalj parancsnokaként vonult el Székelyföldre.
- 14 Pontosabban: Székely Határvédelmi Erők Parancsnoksága (Marosvásárhely, majd Csíkszereda), amely 1942. november 15-én alakult meg.
- 15 Két gránátvető típust rendszeresítettek a magyar hadseregben, mindkettő 5 cm-es volt. A magyar 36 M. gránátvető elméleti tűzgyorsasága 36 lövés/perc, lőtávolsága 60–520 méter, a német 39 M. gránátvető elméleti tűzgyorsasága 22 lövés/perc, lőtávolsága 50–860 méter volt.
- 16 Felderítő osztag: általában századerejű, feladata hasonló, mint a felderítő járőré.
- 17 Csatárlánc: e harcalakzatnál a csatárok egymás mellett öt lépésnél több vagy kevesebb távolságra vannak egymástól. A csatárlánc a támadás legalkalmasabb módja, a csatárok tűzerejének maximális kihasználása mellett.
- 18 A 8 mm-es 07/31 M. Schwarzlose géppuska elméleti tűzgyorsasága 350 lövés/perc, lőtávolsága 3500 méter volt, heveder rakaszába 250 db lőszer fért.

- 19 Harcelőőrs: a főellenállási öv elé tolt kis létszámú erők, feladatuk: a meglepetés elleni biztosítás.
- 20 Tűztámogatás: az erők mozgásának, vagy állásaik megtartására irányuló tűzérségi tűzzel történő támogatása.
- 21 Támadás és védelem során a honvédek több kézigránát típust használtak, így a 31 M. (Vesiczky-féle támadó), a 36 M. (Vécsey-féle), a 37 M. (Demeter-féle) és a 42 M. (Vécsey-féle nyeles) kézigránátokat, vagy német gyártmányúakat (24 M. nyeles-, 39 M. tojásgránát), speciális feladatok végrehajtására pedig a 43 M. vakító-, 43 M. ködgránátokat vagy a 38 M. „lángkézigránátot”.
- 22 A fentiek jelentették a valódi közelharcot, a kézigránátdobó távolságon belüli küzdelmet.
- 23 R/1 (gyalogági kis), távbeszélő üzemmódban működő rádió.
- 24 A német 8. hadsereg hadsereggközvetlen rohamzászlóalja.
- 25 A szemrevételezést végrehajtó tiszt feladata a terep jellegének, előnyeinek és hátrányainak felderítése a harc és a vezetés szempontjából, emellett a terepet ábrázoló térkép-szelvény esetleges korrigálása.
- 26 Műtárgyak: a vasútvonalak mentén lévő átereszek, hidak, alagutak.
- 27 Védőállás: a védelem céljait szolgáló terület, részei: főellenállási öv, főellenállási vonal, előretolt állások. A védőállás akkor értékes, ha az ellenséget támadásra készíti, s ha átkarolni akarja a védőállást, a védőknek elegendő idejük marad arra, hogy kiűritsék védelmi állásukat, s kibújhassanak a „harapófogóból”.
- 28 Mindkét fajta fedezéket a honvédnek kellett gyalogsági ásjával kiásnia, a harci helyzettől függően térdelve vagy fekve. A lövészteknőben a honvéd csak hasalva fért el, míg a gödörben már jobban meghúzhatta magát.
- 29 A súlyponton alkalmazzák a rendelkezésre álló erők legalább felét, amelynek harctevékenységet tűztámogatással, minden bevethető harceszközökkel és anyagi súlykép-zéssel segítik.
- 30 3/6. gyalog tábori lövész pót század.
- 31 Babos Balázs, dr. (Nagykőrös, 1908. november 1. – Csíkrákos, 1944. szeptember 11.) tartalékos gyalogos főhadnagy. 1944. augusztus 28-án a 3/II. gyalog tábori pót zászlóalj 6. gyalog tábori lövész pót századának parancsnokaként elvonult a székelyföldi hadművelet területre.
- 32 A német tehergépkocsik típusa nem ismert.
- 33 A vonat: személy- vagy anyagszállítás céljából oszlopokba szervezett fogatolt, vagy géperőhajtású szállítóeszközök, málhásállatok, feladata a csapatok összes szükségletének biztosítása. A csapatvonat szállította azon eszközöket, amelyekre a csapatoknak volt szükségük, ez további három részre tagozódott: ütközet-, eleség- és málhahonatra. A seregvonat a seregtestek anyagi utánpótlását volt hivatott biztosítani.
- 34 Bakay Zsigmond (Budapest, 1894. január 20.) gyalogos ezredes. 1944. augusztus végén nevezték ki a 3. gyalog tábori pótezered parancsnokává, s alakulatával elvonult a székelyföldi hadműveleti területre.
- 35 35 M. kenyérzsák.
- 36 A szovjet katonák a fogságba esett honvédektől nemcsak értékeiket, hanem esetenként élelmiszereiket is „elzabrálták”.

- 37 3/6. gyalog táboi lövész pótszázad.
- 38 Sepsiszentgyörgyi 26. székely határvasdász-zászlóalj.
- 39 3/I. gyalog tábori pótzászlóalj.
- 40 Gyimesfelsőlaki 32. székely határvasdász-zászlóalj.
- 41 BM–13 sorozatvető, a szovjet tüzérség egyik közismert fegyvere. A szovjetek által Katyusának is becézett sorozatvető rakéta formájú, farokstabilizátoros lövedékeit elektromos úton indították el a tehergépkocsira vagy T–60 harckocsi alvázra szerelt indítósínekről. A 75–406 mm átmérőjű lövedékeket általában 32–55 darabos sorozatokban indították, lőtávolsága 2,5–8,2 km volt. Tűzgyorsasága, egy-egy területet befedő tűzcsapása nagy volt, a sorozatok kilövésével párosuló változatos hang- és fényhatások miatt nevezték „Sztalin-orgonának”.
- 42 Vélelmezhetően 81 mm-es 36 vagy 36/39 M. aknavető. Műszaki paraméterei: tűzgyorsasága 20–25 lövés/perc, maximális lőtávolsága 6200 méter.
- 43 Pontosabban: 20 M. légénységi köpeny, 38 M. tereptarka sátorlap-esőgallér, 24 (másutt: 20) M. Bocskai-sapka vagy 44 M. ernyős tábori sapka, 35 M. rohamsisak, 36 M. gyalogági ásó.
- 44 Vélelmezhetően 8 mm-es 31 M. Solothrun golyószóró, amelynek elméleti tűzgyorsasága 350 lövés/perc, maximális lőtávolsága 2000 méter volt, szekrénytárába 25 db lőszer fért.
- 45 A vállalkozás korlátozott célú támadás, amely az ellenség nyugtalanítását, támadási előkészületeinek megzavarását, azok idejében történő felismerését szolgálja, másodszorban a parancsnok és csapata harcosszellemét hivatott ébren tartani. Előfeltétele a gondos előkészítés, a titoktartás és az akció gyors végrehajtása.
- 46 Hartyányi János tizedes, századírnok személyére és katonai szolgálatára vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre. Felesége 1944. október 29-én küldött tábori levelezőlapot Szádvári János főhadnagynak (tábori postaszám: F 520), amelyből kiderül, hogy a felsőkarján megsebesült Hartyányi tizedest előbb Debrecenben és Mezőcsáton áptolták, ahonnan 1944. október 7-én érkezett meg a székesfehérvári hadikórházba, ahol megoperálták. (Babucs Zoltán gyűjteménye)
- 47 Kőszegi József (Dég, 1917. július 9.) tartalékos gyalogos zászlós. 1944. augusztus 28-án a 3/III. gyalog tábori pótzászlóalj segédtisztjeként vezényelték a székelyföldi hadszíntérre.
- 48 Harccsoport: konkrét feladat végrehajtására több fegyver- és csapatnemből összeállított ad hoc egység, amelynek ereje változó, a szakaszköteléktől hadosztályszintig bezárólag.
- 49 A reteszállítás előre kiépített vagy kijelölt támpont vagy árokrendszer, ahol a védők az arcvonalat áttört ellenséget próbálják megállítani, vagyis elreteszelni.
- 50 Ajtay János (Vállaj, 1898. augusztus 1. – Weiden, 1945. május 2.) gyalogos ezredes. 1944. október hó közepén vette át a 3. gyalog tábori pótezred parancsnokságával.
- 51 Kovács István (Nagyszekeres, 1912. október 6.) tartalékos gyalogos hadnagy. 1944. október 5-étől volt a 3. gyalog tábori pótezred egyik páncéltörő ágyús szakaszparancsnoka.

- 52 A székelyföldi és az észak-erdélyi harcok során a 3/III. gyalog tábori pótzászlóalj véres vesztesége 3 hősi halott, 33 sebesült és 16 hadifogságba esett/eltűnt fő volt. HL HM 22. v. oszt. c670.055/1944, c670.056/1944.
- 53 Más néven fogatolt tábori mozgókonyha, amellyel a tisztek és a legénység meleg étkeztetését biztosították. Több változata létezett: kétfogatú 9 M., 36 M. és 9/39 M. mozgókonyha, egyfogatú 15/39 M. taligakonyha.
- 54 3/I. gyalog tábori pótzászlóalj.
- 55 Székelyudvarhelyi 34. székely határ vadász-zászlóalj.
- 56 3/II. gyalog tábori pótzászlóalj.
- 57 A lábjegyzetekhez felhasználva: Beregfy (1936), Béke poraikra II. (2001), Harcászati szabályzat (1939), Katonai zsebkönyv (1928), Katonai zseb-lexikon (1939), Lexikon (1997).

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

Levéltárak

HL: Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)

HIM KI: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Központi Irattár (Budapest)

Visszaemlékezések

Korsós (2024): Székelyföldről az amerikai hadifogságig. Korsós József vezérkari százados hadinaplója. A bevezető tanulmányt írta, a hadinaplót sajtó alá rendezte és lábjegyzetekkel ellátta, a fényképeket és dokumentumokat válogatta: Babucs Zoltán hadtörténész (Magyarságkutató Intézet, Történelmi Kutatóközpont Trianon Munkacsoport). Erdélyi Szalon. Szentendre.

Szádvári (1997): Szádvári János főhadnagy visszaemlékezése a 3. gyalog tábori pótezred működéséről. Kézirat. Jászberény. (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Oral history

Szádvári János interjú (1996): Magnetofonszalagra vett beszélgetés Szádvári János főhadnaggal (Jászberény, 1996. január 17., 24., 31., március 6., április 25.) (Babucs Zoltán gyűjteménye)

Szabályzatok, kézikönyvek, lexikonok, adattárak

Beregfy (1936): Berger Károly, vkszt. alezredes: A vezetés kézikönyve. I–III. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság. Budapest.

Béke poraikra II. (2001): Bús János – Szabó Péter: Béke poraikra... II. Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett, meghalt magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Varietas '93 KFT. Budapest.

Harcászati szabályzat (1939): Harcászati szabályzat. I–III. M. Kir. Honvédelmi Minisztérium. Budapest. 1939.

Katonai zsebkönyv (1928): Katonai zsebkönyv. Kalauz a korszerű hadak útján. Szerk.: Oszlányi Kornél – Szécsy Imre. Wodianer F. és Fiai Grafikai Intézet és Kiadóvállalat Rt. Budapest.

Katonai zseb-lexikon (1939): Katonai zseb-lexikon. A legújabb szabályzatok alapján összeállította: Zachár Sándor vezérkari őrnagy. Attila-nyomda Rt. Budapest.

Lexikon (1997): Sipos Péter – Ravasz István (szerk.): Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Petit Real. Budapest.

Feldolgozások

Babucs (2003): Babucs Zoltán: A m. kir. honvéd tábori 2. póthadosztály a magyarországi harcokban (1944. VIII. 26 – 1945. I. 12.). In: Hausner Gábor (szerk.): A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 6. szám. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest. 113–154. old.

Babucs–Szabó (é. n. [2009]): Babucs Zoltán – Szabó Péter: „Szent Istvánnal álljuk mindig a vártát” A székesfehérvári magyar királyi „Szent István” 3. honvéd gyalogezred a második világháborúban. Püldo Kiadó. [Nagykovácsi–Budapest]

KÓKAI SÁNDOR

habilitált főiskolai tanár

Nyíregyházi Egyetem

college professor, habil University of Nyíregyháza

ORCID: –

e-mail: kokai.sandor@nye.hu

A TELEPÜLÉSI-GAZDÁLKODÁSI TÉR SAJÁTOSÁGAI A MAROSSZÖGBEN AZ INTEGRÁLT KÖRNYEZETÁTALAKÍTÓ MUNKÁLATOK ELŐTT

*THE CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPAL-AGRICULTURAL
SPACE IN THE MAROS AREA PRIOR TO INTEGRATED
ENVIRONMENTAL RESTRUCTURING*

ABSTRACT

Marosszög is an independent region in a socio-economic sense, the northwestern gate of the Temes Banat, whose characteristics and resources, the natural and human resources available to society – which change over time – and the utilization of all of them have been analysed, evaluated and summarized in this study by presenting the status quo before the start of the integrated environmental transformation. I was able to reconstruct past conditions and the specific features of contemporary conditions partly from 18th-19th century manuscript maps (e.g. the Josephine survey, the map sections of the second and third military surveys, etc.), partly from various archival sources (e.g. the documents of the Banat Urbarium settlement, the documents of the Landes Administration, etc.), from geographical descriptions, by analysing old manuscript and printed maps and statistical data. The differentiation of the Marosszög landscape use, which regenerated after the Peace of Pozsarevac (1718), is not only related to geofactors, but also to the culture and tradition of the Hungarian, Serbian, German, Romanian and other ethnic groups living in the landscape. Accordingly, the results of the cultural landscape-creating work that began with the population and economic takeover of the landscape can be evaluated as the joint creation and historical heritage of the peoples living together.

Keywords: Marosszög Region Natural and Human Resources Landscape various archival sources

Kulcsszavak: Marosszög régió természeti és humán erőforrások tájhasználat különböző levéltári források

Bevezetés

A természeti környezet, az emberi települési tér és a történeti tájhasználat több dimenziós kapcsolatát, s az ezekben zajló nyersanyag és erőforrás áramlást a tájhasználat térbeli rendjével, a mindenkori települések horizontális és vertikális kiterjedésével és kapcsolataival, illetve a vonalas infrastruktúra állapotával tudjuk bemutatni. A történeti földrajzi kutatások esetében mindegyik tényezőnek kitüntetett szerepe van, s a Marosszög mocsaras-állóvízes területtel is tarkított alföldi régiójának példáján keresztül mutatjuk be, hogy a kultúrtáj minden tájhasználati és -átalakítási elemét e tényezők komplex, horizontális és vertikális kapcsolat-rendszere hogyan befolyásolta. Az anyagi javak áramlásának belső és regionális folyamatába a folyók is fontos szerepet játszottak, amelyet tranzit-jellegük emelt ki, s az interregionális árucseré kitüntetett erővonaláivá váltak. Azonban a víz, mint felszínformáló elem is domináns szerephez jutott e régióban, olyan értelemben, hogy két meghatározó szintre (árterek, ármentes térszínek) különítette el a Marosszög felszínét. A folyóvíz és szél által kialakított változatos felszíni formákat (pl. övzátonyok, homokbuckák stb.) olykor csak néhány méteres vertikális magasság-különbség választotta el egymástól, amely azonban döntő jelentőségűvé vált a megtelepülő ember számára¹, az integrált vízügyi munkálatok megkezdése előtt. A vízrajzi viszonyok természetes vagy antropogén hatásra történő megváltozása mindenkor befolyásolta az emberi megtelepülést és az életlehetőségeket is². A területhasználat mindenkori típusai és gazdálkodási sajátosságai is ezek alapján értelmezhetőek, miként az ösvízrajzi állapotok feltárása is szükséges a megtelepülési, közlekedési és kereskedelmi lehetőségek és kapcsolatok vizsgálatához.

1 A települési tér marosszögi sajátosságai

A Marosszög településhálózatának napjainkban feltáruló horizontális és vertikális képe hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki (1. ábra). E tökéletes síkságon vertikálisan néhány méteres, olykor néhány deciméteres szintkülönbségnek is óriási jelentősége volt – nem csak a mikrorelief tekintetében – meghatározva a vízzel borítottságtól a települések elhelyezkedésén keresztül az antropogén tájhasználatig bezárólag minden jelentős kultúrtáj elemet. A megtelepülés természet-földrajzi determináltságát jelzi, hogy a régió lakói az integrált környezetátalakító munkálatok megkezdéséig évszázadokig az alábbi három magassági szinthez voltak kénytelenek alkalmazkodni:

- a legmagasabb térszínnek (tszf. 88-96 m) a pleisztocén végi löszös-homokos ármentes területek
- alacsonyabb térszíni helyzetben (tszf. 82-87 m) az óholocén magas ártér
- a legmélyebben (tszf. 77-81 m) az újholocén alacsony ártér helyezkedik el

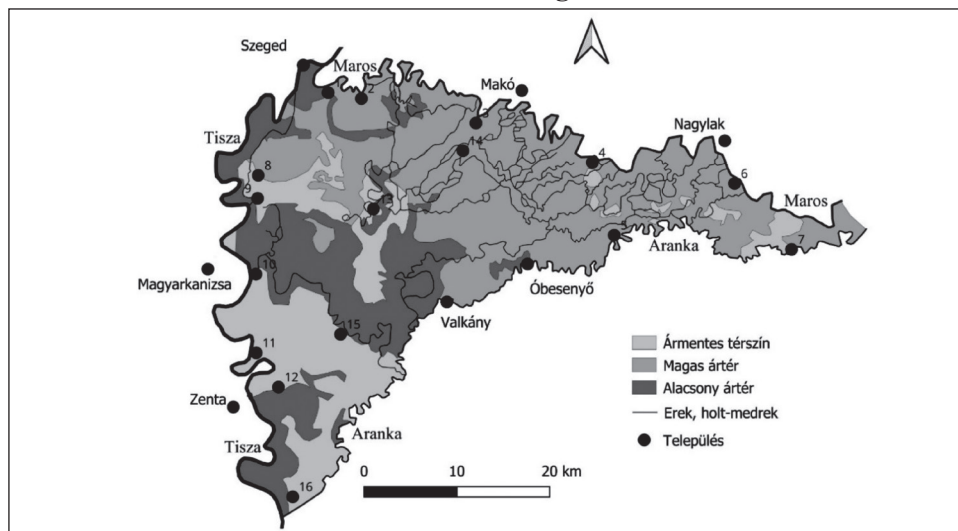
A Marosszög ártéri síkságán napjainkban 42 település található, kiaknázva a mikrorelief adta lehetőségeket. A felszint jelentősebb vastagságú holocén üledékek borítják, melyekből foltszerűen emelkednek ki a pleisztocén időszaki löszös-homokos térszínek (pl. Szőreg /90 mAf/, Törökkanizsa-Józseffalva /96 mAf/, Oroszlámos-Majdán /96 mAf/ stb.). A holocén üledékekkel borított felszínek átlagosan 3–4 méterrel – esetenként 10-15 méterrel – a pleisztocén ármentes felszínek alatt maradnak³. A régió vízrajzának kulcsa a perjámosi Órhalom és a kiszombori Királydomb közötti Maros balpart, ahol fokok és erek (pl. Felső-Aranka, Porgány-ér, Csura-bara stb.) szövevényes hálózata lép ki az ártérre, melyek közvetlenül biztosították a marosi árhullámok egy részének lefolyását a nyugatra elhelyezkedő terjedelmes mocsárvilágon keresztül a Tiszába.

Az ármentes szinteken elhelyezkedő települések – vagy azok magjai – Árpád kori eredetűek, azaz 700-800 éves múltra tekintenek vissza. A Tisza és a Maros árhullámai által korábban elöntött térszínek néhány települése (pl. Kübekháza, Ferencszállás stb.) fiatal, zömmel a 18-19. századi lokális és integrált környezetátalakító munkálatok és a hozzájuk kapcsolódó – elsősorban gazdasági okokból megvalósuló – be- és áttelepítések eredményeként alakultak ki. Az ármentes térszínek peremeire települtek a falvak és kismezővárosok (pl. Törökkanizsa, Csóka, Nagyszentmiklós stb.) belsősegei, s a szántóföldi növénytermesztés elsődleges színterei is ezek voltak. A települések térbeli elhelyezkedését tekintve három csoportra bonthatóak, s az azokban folyó gazdasági tevékenység súlypontjai is eltértek, mindazok ellenére, hogy a marosszögi települések lakói döntő többségében évszázadokon keresztül *differenciált ártéri gazdálkodást* folytattak (1-3. táblázat).

Az első csoportba a marosszögi települések közül Szőreg, Gyála, Térvár, Ókeresztúr, Oroszlámos, Majdán, Törökkanizsa-Józseffalva sorolható, amelyek a pleisztocén hordalékkúp-szigetek ármentes peremén helyezkednek el (1. ábra) és gazdálkodásuk súlypontja (pl. szántók, rétek és kaszálók, szőlő- és gyümölcsösök stb.) e hordalékkúpok 8-12 m-rel az ártér fölé magasodó felszínein volt (2. ábra). E csoportba tartoznak a Marosszög keleti részén – az Óbesenyő-Öcssanád vonaltól keletre – elhelyezkedő települések (pl. Perjámos, Sárafalva stb.) is (3. táblázat).

A települések szempontjából oly fontos felső-pleisztocén hordalékkúp-maradványokat⁴ helyenként apróbb mocsarak, erek és vizenyős rétek tarkították és szabdalták, illetve fogták közre. Közigazgatási határuk minden esetben magába foglalt egy-egy részt az alacsony ártéri síkból, melyek gazdasági hasznosítása (pl. időszakos legelők, nádas-zsombékos területek, mocsarak, erdők, halas tavak stb.) alapvetően különbözött az ármentes térszínekétől. A katonai felmérések térképszelvényei alapján megállapítható, hogy Szőreg területének legmagasabb pontja 88,7 méterre, Térvár és Józseffalva épületei 88,1 méterre vannak az Adriai-tenger szintje felett, míg a törökkanizsai templom 86,2 méteres magaslaton épült. A legmagasabb a józseffalvai Szőlő-hegy (Smiljevaca) és az Oroszlámos-Majdányi vonulat: 96 mAf értékkel (1. táblázat). A Marosszög keleti részén fekvő települések legmagasabb pontjainak értékei is 100 méter fölé emelkednek (pl. perjámosi Órhalom 104 mAf stb.).

1. ábra. A Marosszög felszíne

1. Szőreg, 2. Deszk, 3. Kiszombor, 4. Csanád, 5. Nagyszentmiklós, 6. Egres, 7. Perjámos, 8. Gyála, 9. Ókeresztúr, 10. Törökkanizsa, 11. Szanád, 12. Csóka, 13. Oroszlámos, 14. Porgány, 15. Kanizsa-monostor, 16. Padé

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján a szerzők szerkesztése (rajzolta: Vass Róbert)

A **második csoportba** azok a települések tartoznak (pl. Deszk, Kiszombor, Ószentiván stb.) amelyek a hordalékkúp-szigetek, lealacsonyodott, az ártéri szint fölé már csak 2-4 méterrel emelkedő magas ártéri foltjaira települtek, és e települések határának túlnyomó része az alacsony ártéren volt (1. ábra). E települések határában a környezetük fölé néhány méterrel emelkedő térszínnek magaslatait külön nevekkal illették (pl. Nagy-halom, Király-domb, Vujana-domb, Hat-halom, Vágott-halom stb.), melyek stratégiai és régészeti jelentősége egyaránt kiemelkedő.

A **harmadik csoportba** (pl. Klárafalva, Hódegyháza, Feketető, Egyházaskér stb.) sorolt települések szerkezetén pedig napjainkban is jól látszik, hogy e falvak magjai az ún. folyóhátakon vannak, amelyek az Aranka mentén is megtalálhatóak (pl. Szerb-Padé). A kisebb nagyobb állóvizek és mocsarak a folyómenti háta és övzátonyok közötti mélyedéseket is kitöltötték. E települések határában fontos szerepet töltöttek be az 1-2 méterrel a környezetük fölé emelkedő háta (pl. Hosszú-gerinc, Halászó-gerinc stb.) és övzátonyok, felszínüket földművelésre és legeltetésre egyaránt használták.

A harmadik katonai felmérés térképszelvényei arra is lehetőséget biztosítanak, hogy megállapítsuk az egyes települések bel- és külterületének vertikális magasságkülönbségeit, s az Adriai-tenger szintje feletti helyzetét (1. táblázat). Mindezek alapján egyértelművé válik az ármertes és ártéri területek közötti magassági határvonal, amely a terület általános délnyugati lejtése miatt sem lehetett stacionális.

1. táblázat. A marosszögi települések bel- és külterületeinek tengerszint feletti helyzete

Települések	Belterület	Külterület	
	az Adriai-tenger szintje feletti magassági értékek		
	ármentes terület alsó határa	Maximuma	Minimuma
1. Új-Szeged	82-83 m	83,5 m (Temető)	79 m (Maros-tó)
2. Szőreg	82-83 m	84,3 m (Új-Szőreg)	78 m (Zsidófield)
3. Deszk	81,5-82,2 m	85 m (Százegyház)	78.5 m (Stara Torina)
4. Klárafalva-Varsánytó	82-83 m	84 m (Hajdova)	81 m (Kukutyin puszta)
5. Ferencszállás	82-82,5 m	85 m (Nádosi-halom)	81,5 m (Vasút áll.)
6. Kiszombor	82-82,5 m	86 m (Nagy-halom)	79 m (Porgány-ér)
7. Ószentiván	81,5-82 m	83 m (Vedresháza)	78 m (Nagyvér)
8. Újszentiván	82-83 m	85 m (Ciplakova)	79 m (Fekete-dűlő)
9. Térvár	82-82,5 m	88 m (Rutawa hunka)	79 m (Bojána)
10. Kübekháza	81,5-82,2 m	87 m (-halom)	80 m (Nagyér)
11. Gyála	82- 82,5 m	93 m (Buzacki vinogradi)	79 m (Kis-Gyálai-mocsár)
12. Rábé	82-82,5 m	86 m (-halom)	81 m (Tatari-bara)
13. Ókeresztúr	81,5-82 m	90 m (Slatinska hunka)	79 m (Nagy-rét)
14. Oroszlámos	81,5-82 m	90 m (Zivin Budzsák)	79 m (Sioka bara)
15. M.majdány-Susán	81-82 m	96 m (Szőlő-hegy)	81 m (Szék)
16. Törökkánizsa	81-82 m	88 m (Féregyháza)	79 m (Sirina-bara)
17. Józseffalva	81-82 m	96 m (Smiljevaca)	79 m (Józseffalvai mocsár)
18. Szanád	81-81,5 m	95 m (Vujana-domb)	80 m (Budzsák)
19. Csóka	81-81,5 m	91 m (Tri Hunka)	77 m (Nagy-bara)
20. Tiszaszentmiklós	81-82 m	89 m (Nagy hunka)	76 m (Kéra-bara)
21. Magyarpadé	80,5-81 m	89 m (Visnjevaca)	77m (Aranka torkolat)
22. Sz.Padé-Szelistye	80,5-81 m	84 m (halom)	78 m (Arankai rét)
23. Feketető	81-82 m	88 m (Arany hegy)	80 m (Cerna-bara)
24. Kanizsamonostor	82-82,5 m	87 m (Monostor domb)	81 m (Talap)
25. Hódegyháza-Jazovo	82-83 m	90 m (Jaksa domb)	79 m (Kurta mocsár)
26. Egyházaskér	81-83 m,	87 m (Debeljica)	79 m (Sirovicin Budzsák)
27. Óbéb	81,5-82 m	86 m (halom)	79 m (Fekete-rét)
28. Batthyányháza	81,5-82 m	86 m (halom)	80 m (Cunoi)

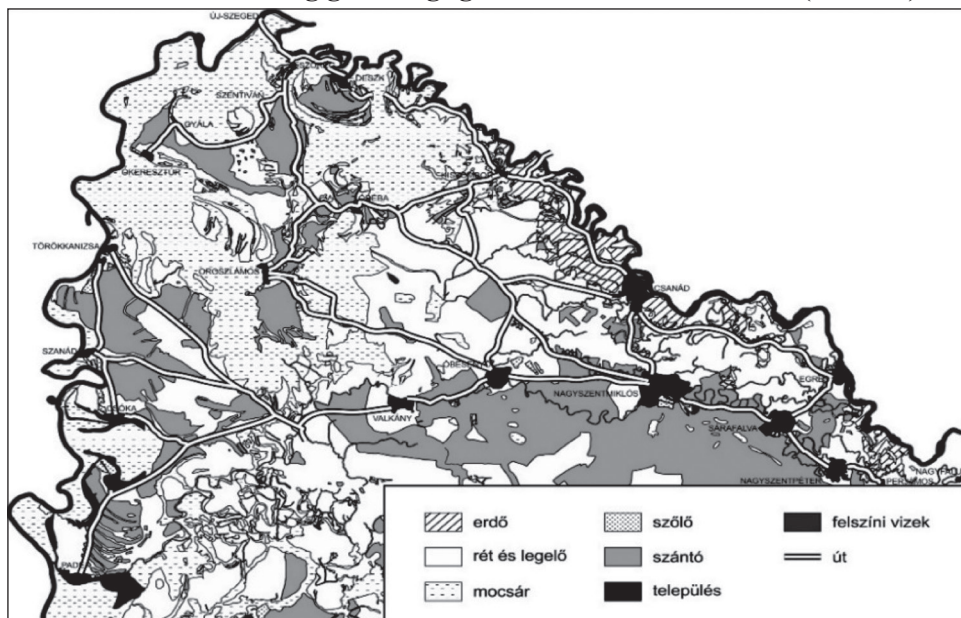
29. Magyarkeresztúr	82-82,5 m	86 m (halom)	81 m (Sreier major)
30. Porgány	82-82,5 m	85 m (Kis Porgány)	81 m (Sándor major)
31. Vöröscsárda (K.háza)	82,5-83 m	85 m (halom)	82 m (Vörös csárda)
32. Bolgártelep	83,5-84 m	85 m (Bayer tanya)	83 m (Vörös határ)
33. Valkány	82,5-83 m	88 m (halom)	81 m (Kisürs puszta)
34. Óbesenyő	83,5-84 m	90 m (Nagyhalom)	83 m (Kukcsova-bara)
35. Nagycsanád/Őscsanád	84-84,5 m	90 m (Capeller)	86 m (Mamuta)
37. Nagyszentmiklós	85,5-86 m	94 m (Telek erdő)	85 m (Pojana Supini)
38.N.nagyszentmiklós	85,5-86 m	89 m (halom)	84 m (Hátsó Banka)
39. Egres	91-92,5 m	94 m (halom)	90 m (Mocsáros)
40. Sárafalva	91-92 m	96 m (Szőlő-hegy)	90 m Nagy major)
41. N.szentpéter	92,5-93 m	96 m (halom)	93 m (Szapáry puszta)
42. Perjámos	94,5-95 m	102 m (Őrhalom)	94 m (Perjámosi erdő)

Forrás: harmadik katonai térképfelmérés szelvényei alapján szerk. Kókai S.

Mindezek ismeretében a Marosszög ármentes területei a keleti részén 84 mBf felett voltak, ahonnan – a felszín általános délnyugat felé irányuló lejtésviszonyait is figyelembe véve – fokozatos a csökkenés, a középső területeken (Valkány-Kiszombor vonalában) 81-82mBf, míg Tizsaszentmiklós-Padé környezetében már a 79-80 mBf is ármentes terület volt. A pontosítás miatt itt jegyzem meg, hogy a kiszombori római katolikus templom 81,52 mBf, míg a tőle alig 200 méterre lévő Rónai-kastély 82,12 mBf magasságban van, s az 1:10000-es térképek egyértelműen jelzik, hogy a település ármentes ősi magja 81,5-82,0 mBf térszínre épült. A Maros makói vízmércéjének 0 pontja 79,5 mBf szinten van, azaz a szabályozások előtti 2,0 méteres árhullám még nem öntötte el e térszíneket. Ettől magasabb árhullámok azért nem alakultak ki, mert a fokokon és ereken keresztül az árral érkező víz lefolyt a Tiszába, olykor hónapokig megülve a mélyebb határrészeket.

2. A gazdálkodási tér sajátosságai

A települési tér sokoldalú bemutatása esetén az egyik prioritás a természeti környezet (az agroökológiai potenciál) és a társadalom közötti kölcsönhatás-rendszer feltárása. A tájpotenciál ugyanis markánsan befolyásolta a mindenkori tájhasználatot és a gazdasági térszerkezetet, tágabb értelemben a lakosság megélhetését biztosító gazdasági tevékenységet. A gazdasági élet természetföldrajzi alapjai, lehetőségei és potenciális tartalékai a táj arculatát meghatározó ártéri síkságok és belőlük foltszerűen kiemelkedő ármentes térszíneken alapultak (2. ábra).

2. ábra. A Marosszög gazdasági-gazdálkodási térszerkezete (1782-85)

Forrás: Az első katonai felmérés térképszelvényei alapján a szerző szerkesztése (rajzolta: Tóth Zoltán informatikus)

A természeti környezet egyik sajátossága, hogy az Óbesenyő-Ócsanakád települések között meghúzott vonal markánsan kettévágja régiókat, nyugatra dominánsan mocsarak által meghatározott alacsonyabb holocén ártér, míg keletre magasabb pleisztocén hordalékkúp térszínek helyezkednek el, szövevényes erek és fokok hálózatával és kisebb mocsaras térszínekkel. A magasabb térszíni elhelyezkedésből (85-102 mAf) fakadóan – e keleti területeken a szántó és legelőterületek uralkodtak. A korábban leírtak alapján itt alakult ki a legbonyolultabb fok- és érhálózat, s a kéziratos térképek alapján is arra lehet következtetni, hogy a Marosból kiszakadó vízfolyások gyakran változtatták medrüket.

Valamennyi marosszögi település határának térstruktúráját, a művelési ágak térbeli rendszerét először az 1865. évi felmérés örökölte meg. Azonban a marosszögi ún. dohánykertész telepekre – amelyek nem úrbéres, hanem szabad paraszti közösségekként funkcionáltak – fennmaradt a teljes határhasználatot feltüntető 1782. évi adatsor is (2. táblázat). Rákos István 1983-ban megjelent tanulmánya mellékletében megadta ezeket, s ebből kiderül, hogy a szántó ekkor még e településeknél is alárendelt szerepet játszott, s domináns a rét és legelő gazdálkodás volt, néhány szélsőségesen kedvezőtlen adottságú település (pl. Magyarmajdány, Klárafalva stb.) esetén a mocsaras térszínek hetven százalék feletti arányt értek el.

2. táblázat. Néhány marosszögi dohánykertész település határhasználata (1782)

Település	Telken kívüli állomány		szántó		rét, legelő		mocsár	
	hold	%	hold	%	hold	%	hold	%
Rábé	467,4	100,0	69,5	14,8	245,1	52,4	152,8	32,8
Térvár	356,6	100,0	70,6	19,8	286,0	80,2	-	-
Kisbéb	137,9	100,0	26,5	11,2	83,2	34,9	128,2	53,9
Dédényszeg	55,7	100,0	12,2	21,9	36,0	64,6	7,5	13,5
Porgány	395,0	100,0	69,0	17,5	190,0	48,1	136,0	34,4
Magyarkeresztúr	289,3	100,0	129,2	44,6	160,1	55,4	-	-
Ladány	104,0	100,0	25,2	24,2	63,0	60,6	15,8	15,2
Magyarmajdány	851,7	100,0	144,8	17,0	88,9	10,4	618,0	72,6
Klárafalva	634,8	100,0	39,6	6,2	149,0	23,5	446,2	70,3

Forrás: Rákos I. (1983) adatai alapján saját szerkesztés

A történelmi Magyarország területét átfogó településsoros – művelési ágakra és a földjövedelmekre kiterjedő – első statisztikai adatok 1865-ben jelentek meg (3. táblázat). Ezen adatokat úgy értelmezzük, hogy utolsó lenyomatai a több évszázados tradicionális gazdálkodásnak, amely az integrált környezetátalakítás kezdete előtt jellemezte a régiót. A marosszögi települések (36 db) területének (= 276 914 kat. hold) 92,9%-át az agrárium és az erdészet hasznosította. A differenciált ártéri gazdálkodás polikultúrás jellegének egyik eredménye, hogy a régióban a szántók dominanciája (60,7%) mellett jelentős gyepterületek (27,8%) is voltak. A nádas 0,4%-kal, az egyéb (beépített és parlag terület) 6,7%-kal részesedtek a régió földalapjából. A hasznavehetetlen területek időszakos legelőkként kapcsolódtak be a tájhasználati struktúrába, miként az ártéri erdők és a szőlőskertek gazdasági szerepe is fontos maradt. Az adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a népesség a helyi és helyzeti energiák mobilizálásával rövid idő alatt humanizált kultúrtájjá alakította át a régió területét. Az egyes települések határhasználatának eltérései alapján a Marosszög települései három csoportba sorolható (3. táblázat).

3. táblázat. A Marosszög településeinek földhasznosítása (1865)

Település	Terület	A földterület %-os megoszlása						
	(hold)	szántó	rét	legelő	erdő	szőlő	nádas	hasznavehetetlen
I. Szántó monokultúra, alárendelt rét és legelő gazdálkodással								
1. Szőreg	10627	73,9	3,1	17,7	-	0,6	-	4,7
2. Újszentiván	3551	78,1	1,6	15,0	-	0,8	-	4,5
3. Térvár	362	63,5	1,1	30,4	-	5,0	-	-
4. Óbéb	5683	81,0	2,0	13,7	-	0,2	-	3,1
5. Battyánháza	253	67,6	-	30,4	-	-	-	2,0
6. Porgány	5994	89,0	1,7	6,3	-	-	-	3,0
7. M.keresztúr	311	93,9	-	-	-	-	-	6,1
8. Oroszlámos	11152	67,2	8,9	17,0	0,9	1,7	-	4,2
9. Majdány	1165	86,4	-	7,3	-	-	-	6,3
10. Józseffalva	6490	61,9	2,3	21,6	-	1,9	2,5	9,8
11. Szanád	7687	65,6	3,9	22,6	0,3	1,7	1,7	4,2
12. Feketető	4635	65,8	8,2	19,1	-	-	-	6,9
13. Valkány	9462	74,6	7,9	11,2	-	0,6	-	5,7
14. Kocsóhát	19051	65,0	7,8	24,7	-	-	-	2,5
15. Ócsanád	3878	66,4	6,1	21,5	-	0,6	-	5,4
16. Né.szentmiklós	5208	74,7	7,7	7,8	-	3,6	-	5,2
17. Egres	9413	67,5	9,7	9,9	7,2	0,7	-	5,0
18. Sárafalva	12877	70,1	8,5	11,6	3,0	1,5	-	5,2
19. N.szentpéter	11731	76,5	6,0	7,5	2,3	2,1	-	5,6
20. Perjámos	10928	72,8	4,1	9,5	8,3	0,2	-	5,1
II. Vegyes gazdálkodás, szántó dominanciával								
21. Deszk	9618	51,0	10,9	23,9	2,8	0,9	-	10,5
22. Kiszombor	9850	52,6	1,4	15,6	20,5	0,5	-	9,4
23. Törökkanizsa	15304	50,3	3,8	29,3	0,8	0,7	0,3	14,8
24. Csóka	10161	57,6	8,8	22,5	0,6	1,5	1,7	7,3
25. T.szentmiklós	10391	55,2	14,5	16,7	0,8	1,6	6,1	5,1
26. Nagycsanád	14041	53,9	6,5	7,1	26,0	0,8	-	5,7
27. N.szentmiklós	17124	56,2	3,2	22,6	6,2	2,8	-	9,0
28. Óbesenyő	15391	59,7	9,1	21,0	0,4	2,7	-	7,1

III. Vegyes gazdálkodás, rét- és legelőgazdálkodási dominanciával								
29. Új-Szeged	2038	44,7	19,6	25,4	-	-	-	10,3
30. Klárafalva	773	31,7	47,5	5,7	10,9	-	-	4,2
31. Ószentiván	3435	37,2	5,4	51,0	4,2	-	-	2,2
32. Gyála	9127	39,5	18,6	35,0	-	1,4	-	5,5
33. Rabé	479	50,3	5,4	41,7	-	-	-	2,6
34. Ókeresztúr	10160	41,9	7,6	40,2	-	1,0	-	9,3
35. Hódegyháza	4613	20,4	17,7	60,7	-	-	-	1,6
36. Szerb-Padé	3951	25,2	1,1	34,1	-	3,0	-	36,6
Összesen*	276914	60,7	6,7	21,1	3,2	1,2	0,4	6,7

*Ferencszállás, Kübekháza, Bolgártelep, Keglevichháza, Egyházaskér,
Kanizsamonostor, Magyar-Padé nem szerepel a jegyzékben

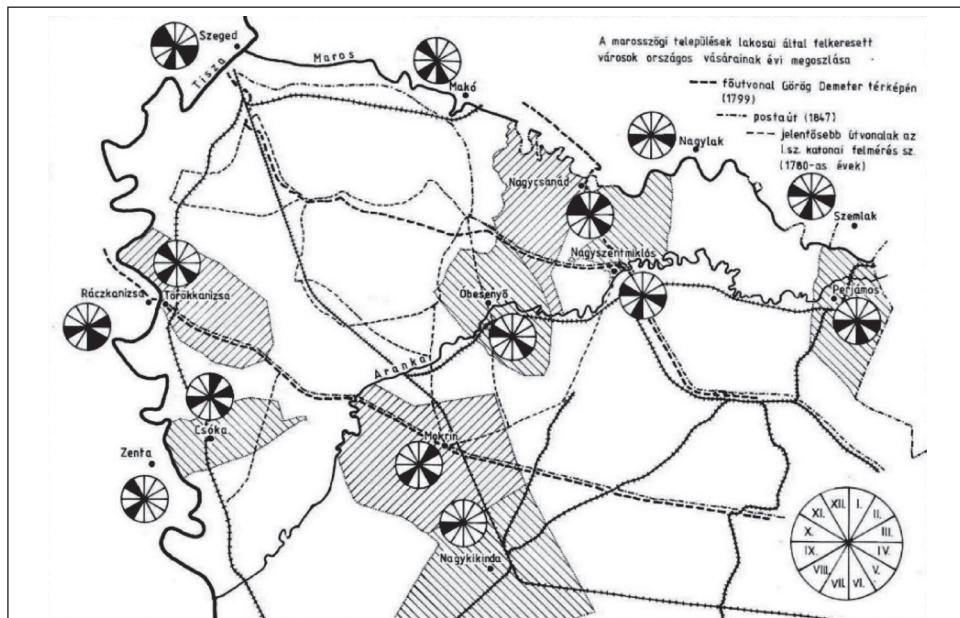
Forrás: Magyarország műveléségi ... (1865) adatai alapján saját szerkesztés

3. A közlekedés-hálózat sajátosságai

A vonalas infrastruktúra fejlődését tekintve régióinkban a legfontosabb közlekedési kérdés a Tiszán és a Maroson történő átkelés és az oda vezető utak biztosítása volt. A Marosszög alacsony helyi energiáiból és magas helyzeti energiáinak következménye, hogy az átmenő forgalmat lebonyolító közlekedési potenciálja évszázadokon keresztül jelentős volt. A folyók révjei és a gázlói kiemelkedtek, emellett azonban a kisebb vízfolyásokon történő átkeléshez is jelentős építészeti munkálatok kapcsolódtak (pl. Szőreg, Óbék, Feketető stb.), s ezen energikus pontok szerepe is felértékelődött (3. ábra), befolyásolva a mindenkori tájhasználatot és a gazdasági térszerkezetet.

A kedvezőtlen ökológiai és ökonómiai adottságokkal rendelkező, mindig is belső perifériának számító Marosszög peremterületén alakulhattak ki azok az erőközpontok, amelyek marosszögi hinterlandja is generálta központi funkciókban történő gazdagodásukat. Az egykori mezővárosok fele az Aranka mentén – amely egyben tájhatár is – helyezkedik el, ezek egyben a Marosszög nyugati – mocsarakkal átszőtt – részéből kivezető kapuk is, amelyek piacain és országos vásárain, szintén regionális termékcseré folyt. A többi kismezőváros fejlődését (Új-Szeged, Törökkanizsa, Csanád, Perjámos) is a kedvező közlekedéshálódrajzi helyzet (folyókon való átkelés: gázló, még inkább rév, később híd) generálta. E tekintetben a híd, a folyami átkelési lehetőség a Marosszögben mindig is létkérdés volt.

3. ábra. A Marosszög környezetében elhelyezkedő városok és országos vásáraik a 19. század közepén

Forrás: Szalkai G. (1847), Görög D. (1799) és a katonai felmérés térképei alapján saját szerkesztés

4. Összegzés

A Marosszög társadalmi-gazdasági értelemben is önálló régió, a Temesi Bánság északnyugati kapuja, melynek adottságait és erőforrásait, a társadalom számára igénybe vehető – időben változó – természeti és humán erőforrásait, s mindezek hasznosítását az integrált környezetátalakítás megkezdése előtti állapotrajz bemutatásával e tanulmányban elemeztem, értékeltem és összegeztem. A múltbeli állapotok rekonstruálását, a korabeli viszonyok sajátosságait részben a 18-19. századi kéziratos térképekről (pl. a Jozefinianus felmérés, ill. a második és harmadik katonai felmérés térképszelvényei stb.), részben különböző levéltári forrásokból (pl. bánsági úrbérrendezés iratai, Landes Administratio iratai stb.), földrajzi leírásokból, régi kéziratos, illetve nyomtatott térképek és statisztikai adatok elemzésével tárhattam fel. A pozsareváci béke (1718) után regenerálódó marosszögi tájhasználat differenciáltsága nemcsak a geotényezőkkel, hanem a tájban élő magyar, szerb, német, román és egyéb etnikumok kultúrájával és hagyományrendszerével is összefügg. Ennek megfelelően a táj benépesülésével és gazdasági birtokbavételével meginduló kultúrtáj-teremtő munka eredményeit az együtt élő népek közös alkotásaként és történeti örökségeként értékelhetjük.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Frisnyák Sándor (1992): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc. 5-19.; Frisnyák Sándor (1994): A tájak és az emberi tevékenységi formák. In Viga Gyula. szerk. (1994): Megyekönyv. Miskolc. 9–44. old.; Frisnyák Sándor (2012): Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza. 201. old.
- 2 Rác Lajos (2001): A kis jégkorszak hasznélvezője. In Kern Zoltán et al. (2021) Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest 183–199. old.
- 3 Andó Mihály (2002): A Tisza vízrendszer hidrogeográfiája. SZTE Természetföldrajzi Tanszék. Szeged. 89–107. old.
- 4 Kiss Tímea.–Hernes Péter (2011): Az Alsó-Tisza-vidék árterének geomorfológiai jellegzetességei és kora. Földrajzi Közlemények. 2011. 3. 261–274. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Andó Mihály (2002):** A Tisza vízrendszer hidrogeográfiája. SZTE Természetföldrajzi Tanszék. Szeged. 89–107. old.
- Frisnyák Sándor (1992):** Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez). Borsodi Földrajzi Évkönyv. Miskolc. 5–19. old.
- Frisnyák Sándor (1994):** A tájak és az emberi tevékenységi formák. In Viga Gyula szerk. (1994): Megyekönyv. Miskolc. 9–44. old.
- Frisnyák Sándor (2012):** Tájhasználat és térszervezés: történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza.
- Kiss Tímea–Hernes Péter (2011):** Az Alsó-Tisza-vidék árterének geomorfológiai jellegzetességei és kora. Földrajzi Közlemények. 3. 261–274. old.
- Kókai Sándor (2002):** A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In Fülek Gy. szerk. (2002): A táj változásai a Kárpát-medencében IV. Táj-történeti konferencia. Gödöllő. 210–223. old.
- Kókai Sándor. (2010):** A táj és az ember kapcsolata a Marosszög területén (18-19. sz.). In Dr. Moholi Károly emlékkötet. Pál Ágnes szerk. (2010). Szeged. 167–177. old.
- Kókai Sándor (2016):** A dohánykertészek szerepe a Marosszög 18–19. századi társadalmi-gazdasági változásaiban. Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. 84–107. old.
- Kókai Sándor (2021):** A Marosszög történeti földrajza (1718–1918). MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága. Nyíregyháza-Kiszombor.
- Magyarország műveléségi terjedelme és földjöveldelme.** Buda. (1865)
- Marosvári Attila szerk. (2008):** Kiszombor története I–II. Kiszombor.

Rácz Lajos (2001): A kis jégkorszak haszonélvezője. In Kern Zoltán et al. (2021) Környezettörténet 3. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest. 183–199. old.

Rákos István (1983): Gazdasági és társadalmi viszonyok a szőregi uradalomban Szeged zálogbirtoklása idején (1781–1831). In Acta Historica. 75.tom. JATE. Szeged. 27–48. old.

SZÓNOKYNÉ ANCSIN GABRIELLA

emerita

Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar
University of Szeged, Faculty of Science and Informatics

e-mail: szonoky@geo.u-szeged.hu

A MAGYAR-SZERB HATÁRMENTI KISVÁROSOK

ABSTRACT

The study consists of two parts. In the first part, I present some characteristic of small towns. In the second part, I examine the demography of three small towns (Bácsalmás, Mélykút, Tompa) located along the Hungarian-Serbian border.

Kulcsszavak: határmentiség, kisváros, demográfia

Keywords: bordering, small town, demography

1. Bevezetés

Az utóbbi években, különösen 2015 után az Európai Unióban felértékelődtek, nem csupán az unió belüli határok, hanem különösen jelentős, központi témává váltak az unió külső határainak újszerű megítélései, mind politikai, mind gazdasági, mind társadalmi szempontból. Számtalan konferencia, közintézményi rendezvény eredményeként könyvek, tanulmányok, jelentések sora készült a határ menti kérdések elemzéseiről. Tanulmányomban a magyar-szerb határ menti három magyar kisváros (Bácsalmás, Mélykút és Tompa) vizsgálom.

2. A határmenti kisvárosok néhány jellemző vonása

Napjainkban a magyar városhálózat egyre meghatározóbb településeivé válnak a kisvárosok, számukban mindenképp, mivel a 346 magyar város több mint 70%-át adják. A kisvárosok többsége járási központ is egyben. A 1990-es években rövid időn belül több nagyközséget várossá nyilvánítottak. A kisvárosok száma megkétszereződött 1990-ben 164 lett, így a legnagyobb számú településcsoporttá lépett elő.

A kisváros fogalmának meghatározásával a hazai szakirodalom hosszú időn keresztül adós volt, és a nemzetközi szakirodalomban sem sikerült általánosan használható érvényű kisváros definíciót fellelni. A települések kategorizálására használt legelemibb megkülönböztetés a méretkategórián túl a jogállás. Köznapi értelemben is és oly sok tudományterület (pl. szociológia, közgazdaságtan, statisztika, urbanisztika, településföldrajz, történettudomány) szemléletében a falu-város kettősséget mégis leginkább nem a jogi státuszhoz kötik.

A település definíciót és annak legszemléletesebb formáját Tóth József professzor adta meg¹, miszerint a település egymással dinamikus kölcsönhatásban álló természeti (környezeti), társadalmi, gazdasági, valamint infrastrukturális (műszaki) szférák rendszere. Ezt a rendszert egy tetraéder (egyenlő oldalú háromszögekből álló test) szemlélteti, amelynek élei mentén minden szféra kölcsönhatásban áll egymással.² Ez a rendszerszemléletű modell azóta is alapul szolgál a településföldrajz kutatói számára. Tóth József alapötlete nyomán Pirisi Gábor, tovább gondolta a város fogalmát. Pirisi szerint: „A városok a környezetükből társadalmi, és/vagy gazdasági és infrastrukturális elemek sűrűsödésével kiemelkedő, városias életformát kínáló, önmagukat városként definiáló települések.”³ Egyetérttek Pirisi városfogalmával, ugyanis ebben a megfogalmazásban számomra új elem az életforma és az önmagát definiáló város, ez már a rendszerváltást követően egy új szemlélet a városvezetők és a város polgárai kapcsolatrendszerében. Szintén Pirisi hívja fel arra a figyelmet, hogy: „A kisvárosok alkotják a magyar városhálózat derékhadát: a lehatárolástól függően 200–270 település és annak 2–2,6 millió lakója tartozik ebbe a csoportba”.⁴

A kisvárosok többsége korábban már valamilyen központi szerepkört betöltött, mezővárosi vagy járási székhely volt.⁵ A kisvárosok infrastruktúra kiépítettsége csupán a város megfelelő működtetéséhez elegendő, viszont a vonzáskörzetét több esetben még nem tudja maradéktalanul ellátni. Nagyipar hiányában a lakossági szolgáltatásokat (cipész, fodrász, kőműves, szabó, kárpitos) ellátó kis- és középvállalkozások adnak munkát a kisváros lakóinak, és ritka a nagyvállalkozói befektetés. Ez azt is jelenti, hogy a kisváros a környező falvakban a hosszú évtizedek során kialakult demográfiai depressziót csupán mérsékelni tudják, de megszüntetésére nem képesek.

A földrajzi fekvés egy település életében, fejlődésében sokszor támogató előnyt jelent, történetesen például, ha nagyvárosi agglomerációban fekszik a település. Jó példa erre Budaörs kisváros, mely látványos fejlődését egyéb vonatkozások mellett a Budapest agglomerációnak köszönheti. Ugyanakkor egy határmenti, periférikus térben lévő kisváros sok esetben hátrányos fekvésűnek tekinthető, fejlődésének gátja is lehet előnytelen (értsd határmenti) fekvése. Magyarországon az ÉNY-i és a NY-i határ menti térség kivételével a határ menti lét általában hátrányos helyzetet jelentett az ott található települések számára. Ezzel kapcsolatban Nemes Nagy József a határ lehetséges típusait az alábbi módon adta meg:⁶ a határ lehet elválasztó térelem, szűrőzóna, perem- és ütközőzóna és összekapcsoló térelem. A magyar-szerb határ korábban (1950-es évek) elválasztó, majd (az 1970-es évek végétől) összekapcsoló térelem jelzővel írható le.

2. A magyar-szerb határ magyar oldalán elhelyezkedő három kisváros demográfiai helyzete

A magyar-szerb határon közvetlenül a határ közelében 3 kisváros fekszik. Ezek közül a jelentős történelmi múltú Bácsalmás rendelkezik kistérségi központi funkcióval⁷, de maradéktalanul nem tudja megvalósítani a Bácsalmás járáshoz tartozó 9 település teljeskörű ellátását.⁸ Nézzük meg, hogy hogyan alakult ezen három kisváros demográfiai helyzete.

1. táblázat A magyar-szerb határ menti kisvárosok népességmaximuma és várossá nyilvánításuk éve

Város	A várossá nyilvánítás éve	A népesség maximuma év	A népesség maximuma fő	Népesség száma 2019-ben fő
Bácsalmás	1986	1949	13695	6665
Mélykút	2009	1950	8443	4686
Tompa	2004	1910	6670	4702

Forrás: a szerző szerkesztése az alábbi adatsor alapján www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_03.

Mint látható 3-ból kettő kisváros (Bácsalmás, Mélykút) a legnagyobb népességszámot 1949–1950-ben érte el. A kivétel Tompa, amely 1910-ben érte el maximális népességszámot. Esetében a lakosságszám csökkenését a trianoni békediktátum indította el. Gyakorlatilag egy állandó lassú népességfogyást figyelhetünk meg. A folyamat eredménye a népesség öregedése. Ez a jelenség nem csupán a határ mentén figyelhető meg, hanem hazánk legtöbb településének a jellemzője még ma is.

Bácsalmás esetében fontos kiemelnünk, hogy a rendszerváltás idején a város periférikus fekvése és a délszláv háborús konfliktus miatt a vállalkozók elkerülték Bácsalmást. A munkahelyek 60%-a megszűnt, elsősorban a kvalifikált és fiatal munkaerő hagyta el a települést. Megszűntek a helyi állami gazdaságok, termelőszövetkezetek is, 2010-ben magas volt (28%) a munkanélküliek aránya.

3. Egy lehetséges kiút: Mórahalom turizmusa

A demográfiai adatok ellenére úgy tűnik az elmúlt 30 évben e zsugorodó kisvárosok közül többen kezdtek magukra találni és az új lehetőségek kínálta fejlődés útjára léptek.⁹ Az emelkedő kisvárosokban társadalmuk, hagyományaik, értékrendjük alapján erős szellemi, társadalmi tőke halmozódott fel. Ráadásul ezeken a településeken, mindez párosult a pályázati lehetőségek jó kihasználásával is. Viszont sajátos kettősség jellemzi ezeket a településeket, a gazdasági nehézségeik

nőttek, miközben a sikeres pályázatok révén a városok infrastruktúrája fejlődött. A sikeres pályázatok sora nem csupán a határvárosokban, hanem a környező településeken és a határon átnyúló kapcsolataikban is megújulást hozott.¹⁰ Alapvető cél az állampolgári elégedettség, a jó közérzet elérése és hosszú távon való minőségi fenntartása.

Érdemes szemügyre vennünk Mórahalom példáját, ahol város gazdaságának jelentős pillére a turizmus, mégpedig a tanyasi-falusi típusú turizmus, kiegészítve a fitness-termál-gyógyvízturizmussal. A gyógyfürdő 1964 óta üzemel, 1994-ben gyógyvíznek minősítették. A gyógyvízturizmus centrumai a Szt. Erzsébet Gyógyfürdő, a 2011-ben épült Hotel Colosseum Wellness és Konferencia Szálló és 2015-ben felépült Elixir Medical Wellness Hotel. Ez a gyógyvíz komplexum már a több napos tartózkodás lehetőségét is biztosítja. A turizmus pótlólagos jövedelmet ad a csökkenő mezőgazdasági bevételek mellett és ezzel a kiegészítő tevékenységgel a város népességmegtartó ereje is nő. A pozitív turisztikai imázs kiépítésével Mórahalom turizmusa az elmúlt évtizedekben fellendült. Három éve bevezetésre került a városi és a turisztikai kártya, ezen túl a városi önkormányzat 20 fős városnéző kisbuszt üzemeltet. A kerékpár útvonalak kiépítésével és más turisztikai útvonalak fejlesztésével a város a turizmus széles spektrumát kínálja az idelátogatóknak, ilyen a kerékpárturizmus (kerékpárkölsönzés), lovasturizmus, természetjárás (város környéki tóvidék), horgász turizmus, gasztronómiai turizmus és az egyedi turisztikai kínálat a Bivalyrezervátum. A helyi kulturális élet sokszínűségét mutatja az évenként megrendezendő Homokháti Sokadalom, Dél-Alföld Rétes Fesztivál, Lovas Színház, Kórustalálkozó. 2019-ban adták át a Kolo Szerb Kulturális központot a magyar-szerb Színes Együttműködés címet viselő kulturális centrumot, mely egy határ menti projekt keretében épült. A turizmus mára már húzóágazattá vált.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő 30. 2–3. 267–291. old.
- 2 Uo.
- 3 Pirisi Gábor (2009): Differenciálódó kisvárosaink. Földrajzi Közlemények, 133. 3. 313–325. old.
- 4 Uo.
- 5 Csapó Tamás (2005): A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press. Szombathely.
- 6 Nemes Nagy József (1998): Tér a társadalomban. Ember Település Régió. Budapest. 132–44. old.
- 7 Bácsalmás város integrált városfejlesztési stratégiája.(2009). Bácsalmás.
- 8 Bácsalmás város Önkormányzata Közművelődési Koncepció (2012). Bácsalmás.
- 9 Ezekről bővebben lásd Szónokyné Ancsin Gabriella (2000): A határon átnyúló gazdasági térkapcsolat vizsgálata a Dél-Alföld határmenti települései példáján. In Becsei József szerk. (2000): Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál. IPSZILON Kiadó. Szeged. 144–145. old.
- 10 Ezek egyik formája az eurorégió, bővebben lásd Gulyás László (2004): A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. 5–14. old. Szeged. Továbbá lásd még Gulyás László – Varga Bálint (2000): Eurorégiók néhány vonása. Szegedi Tudományegyetem-SZÉF. Tudományos Közlemények 75–85. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bácsalmás város integrált városfejlesztési stratégiája.**(2009). Bácsalmás.
- Bácsalmás város Önkormányzata Közművelődési Koncepció** (2012). Bácsalmás.
- Csapó Tamás (2005):** A magyar városok településmorfológiája. Savaria University Press. Szombathely.
- Gulyás László (2004):** A Duna-Körös-Maros-Tisza Eurorégió rövid története 1997-2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. 5-14. old. Szeged.
- Gulyás László – Varga Bálint (2000):** Eurorégiók néhány vonása. Szegedi Tudományegyetem-SZÉF. Tudományos Közlemények 75–85. old.
- Nemes Nagy József (1998):** Tér a társadalomban. Ember Település Régió. Budapest. 132–44. old.
- Pirisi Gábor (2009):** Differenciálódó kisvárosaink. Földrajzi Közlemények, 133. 3. 313–325. old.
- Szónokyné Ancsin Gabriella (2000):** A határon átnyúló gazdasági térkapcsolat vizsgálata a Dél-Alföld határmenti települései példáján. In Becsei József szerk. (2000): Társada-

lomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál (pp. 145-155) IPSZILON Kiadó. Szeged.

Tóth József (1981): A településhálózat és a környezet kölcsönhatásának néhány elméleti és gyakorlati kérdése. Földrajzi Értesítő 30. 2–3. 267–291. old.

KECZER GABRIELLA

habilitált főiskolai tanár

Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
college professor, University of Szeged, Juhász Gyula Faculty of Pedagogy

ORCID: 0000-0003-0145-0380

e-mail: keczer.gabriella@szte.hu

MIÉRT FONTOS, HOGY A VEZETŐK ISMERJÉK A SZERVEZETI KULTÚRÁT?

*WHY IS IT IMPORTANT FOR MANAGERS TO UNDERSTAND
ORGANIZATIONAL CULTURE?*

ABSTRACT

The decisions, actions, and interactions of managers and employees are shaped by organizational culture, which determines the meaning they attach to events and phenomena within and outside the organization. Thus, everything that happens in an organization is at least partly determined by the organizational culture. Organizational culture is therefore a significant factor in a company's performance; it can be a „magic wand for success” or a „silent killer.” However, managers often only realize its significance and power when one of their initiatives runs aground or the organization does not respond to a given situation or challenge as they had expected. Even in such situations, managers sometimes fail to recognize that it was the organizational culture they had come up against. In my study, I examine from several perspectives why and how organizational culture can influence managers' ideas and effectiveness, and why and how managers should take organizational culture into account in their decisions and activities.

Keywords: organizational culture, leadership roles, strategy, human resources, managing change

Kulcsszavak: szervezeti kultúra, vezetői szerepek, stratégia, emberi erőforrás, változásmenedzsment

1. Bevezetés

A szervezeti kultúra a vezetők számára olyan, mint egy láthatatlan szövet; gyakran csak akkor szembesülnek a jelentőségével, erejével, amikor egy-egy kezdeményezésük zátonyra fut, valamilyen tervük, elképzelésük nyílt ellenállásba ütközik vagy a munkatársak passzív rezisztenciája miatt lassan elhal. Esetleg a szervezet nem úgy reagál egy adott helyzetre, kihívásra, ahogyan feltételezték. Vagy a hön

áhitott hatékonyság-növekedés nem következik be. A vezetők azonban néha még az ilyen helyzetekben sem ismerik fel, hogy a szervezeti kultúra volt az, amibe beleütköztek. Értetlenül állnak a kialakult helyzet előtt és további, a szervezeti kultúrával szintén nehezen összeegyeztethető intézkedéssel kívánják megoldani a problémát. És miközben annak a fontosságát, hogy a vezetők tisztában legyenek a szervezetek és a menedzsment „hard” aspektusaival – szervezeti struktúra, stratégiai tervezés, pénzügyek stb. – senki nem kérdőjelezi meg, a szervezeti kultúra gyakran kívül esik a nélkülözhetetlennek tekintett vezetési ismereteken. Holott a szervezetet meghatározó értékek, normák, meggyőződések, hagyományok stb. számos módon és területen hatnak a működésre és keretezik a vezető lehetőségeit.

A vezetők és alkalmazottak döntéseit, cselekedeteit és interakcióit a szervezeti kultúra alakítja azáltal, hogy az értékek, normák, meggyőződések, hagyományok stb. révén meghatározza, milyen jelentést tulajdonítanak a szervezeten belül és kívül zajló eseményeknek és jelenségeknek. Ezért mindent, ami egy szervezetben történik, legalább részben a szervezeti kultúra határoz meg¹. Ezért a szervezeti kultúra jelentős tényező a vállalat teljesítményében; lehet a „siker varázspálcaja”, de „csendes gyilkos” is².

A kultúra értelmezhető az egyes szervezetek szintjén is, de az eltérő értékek, normák, meggyőződések, hagyományok stb. jelentkezhetnek egy multinacionális vállalat különböző országokban működő egységeiben is, mivel a szervezeti kultúrát befolyásolja a szociokulturális környezet, az adott ország, földrajzi térség jellemzői is. Ezt az expat vezetőknek kell figyelembe venniük. Ugyanakkor egy adott országon belül a különböző szervezettípusok kultúrája is merőben eltérő, gondoljunk csak egy profitorientált vállalat, egy oktatási intézmény vagy egy közigazgatási hivatal eltérő normáira, működési rendjére. Ezért a vezetőknek rendkívüli érzékenységgel kell eljárniuk, amikor egy másik szektorból, szervezettípusból érkezve fogalmazzák meg törekvéseiket – például az egyetemek kuratóriumaiban.

Tanulmányomban több szempontból is megvizsgálom azt a kérdést, miért és hogyan befolyásolhatja a vezetők elképzeléseit, eredményességét a szervezeti kultúra, miért és hogyan kell a szervezeti kultúrát figyelembe venniük a vezetőknek a döntéseik, tevékenységük során. A téma szakirodalma természetesen úgy az elméleti modellek, mint az empirikus kutatások terén is rendkívül széleskörű, a tanulmány kereteit még vázlatosan is jóval meghaladó. Céлом nem ezek átfogó feltérképezése, hanem a szervezeti kultúra jelentőségének bemutatása egy-egy menedzsment területen.

2. A vezetők szerepe az egyes szervezeti kultúrákban

Az első ok, ami miatt a vezetőknek fontos tisztában lenniük az adott szervezet kultúrájával az, hogy a különböző kultúrák eltérő szerepeket jelölnek ki a vezető számára, és amennyiben ettől a szervezeti kultúra által is meghatározott szereptől markánsan eltérő szerepfelfogással működik a vezető, az előbb-utóbb konfliktust

generál, illetve akadályozhatja a szervezet hatékony működését. Jól írja le mindezt Quinn³ nyolc dimenziós, versengő értékek modellje. Ebben két bipoláris tengely (a belső-külső orientáció tengely és a kontroll-rugalmasság tengely) metszéspontja négy kvadránst hoz létre, amelyek mindegyike két-két jellegzetes vezetői vagy szerepet tartalmaz. Az 1. kvadráns (a nyitott rendszer modellje) esetében ezek az innovátor (új megközelítéseket próbál ki) és a közvetítő (külső személyekkel tárgyal). A 2. kvadránsban (a célracionalitás modellje) ezek az előállító (feladat- és munkaközpontú) és az igazgató (kialakítja a kereteket célmeghatározással és tervezéssel). A 3. kvadránsban (a belső folyamatok modellje) ezek a koordinátor (fenntartja a munkafolyamatokat) és a felügyelő (figyelemmel kíséri, hogy betartják-e a szabályokat). A 4. kvadráns (az emberi kapcsolatok modellje) vezetői szerepei a facilitátor (ösztönzi a csapatmunkát a kohézió érdekében) és a mentor (figyelmes, nyitott és tisztességes magatartásával segíti az emberek fejlődését). Természetesen a vezetők a maguk szerepértelmezésével és az ezekből következő döntéseikkel maguk is alakítják a szervezeti kultúrát alkotó értékrendet, normákat, attitűdöket.

3. A szervezeti kultúra szerepe az intézmény stratégiai válaszaiban

A fentiekhez hasonló kétirányú kapcsolat fedezhető fel a szervezeti kultúra és a szervezet stratégiai válasza között. A vezető szempontjából alapvető kérdés, hogy egy adott stratégiai elképzelés mennyire van összhangban a szervezeti kultúrával. Egy bizonyos stratégia ugyanis jól illeszkedik bizonyos típusú szervezeti kultúrákhoz, míg más kultúrákkal kevésbé kompatibilis. Ez az összhang vagy annak hiánya pedig hatással van arra, hogy az adott stratégiai válasz mennyire lesz eredményes⁴.

A szervezeti kultúra erőteljesen befolyásolja mind a stratégia megalkotásának, mind a stratégia megvalósításának folyamatát. A stratégia megalkotásának szakaszában a kultúrától is függ, hogy az reális opciók közül melyik választ választ mellett dönt a szervezet, míg a megvalósítás szakaszában a kultúra lehet ösztönző tényező, de akadály is. Ez a hatásmechanizmus Janićijević⁵ szerint a következőképpen érvényesül:

- A stratégiai válasz kialakításának fázisában a szervezeti kultúra meghatározza, hogy a vezetés milyen információkat gyűjt a környezetben és a szervezetben zajló eseményekről, milyen folyamatokat észlel (szelektív észlelés) és azokat hogyan értelmezi. A stratégiai válasz ezeken az észleléseken és értelmezéseken alapul.
- A választott stratégia megvalósításának fázisában, ha az adott stratégiai cselekvési irány által meghatározott tevékenységek összhangban vannak a szervezeti kultúrához tartozó feltevésekkel, értékekkel és normákkal, akkor azokat legitimnek, azaz hasznosnak, indokoltnak és szükségesnek fogják értelmezni. Ebben az esetben a tevékenységeket végző alkalmazottak és vezetők motiváltak lesznek azok végrehajtására. Ha azonban a meglévő szervezeti kultúrával összeférhetetlen tevékenységeket indukál a stratégia, ez a

legitimáció nem valósul meg, sőt, akár illegitimnek is tekinthetik a végrehajtók az elvárt cselekvéseket. Így a megvalósítás lassú, alacsony hatékonyságú lesz, vagy az ellenállás hatására akár el is marad.

Mindezt számos kutatás igazolja. Janićijević ismerteti Barid et al. felmérését⁶, melyben a lehetőségkereső (prospective) és a védekező (defender) stratégiák kulturális illeszkedését vizsgálják, megállapítva, hogy ha a szervezetnek olyan kultúrája van, amely nagyra értékeli az innovativitást és az eredményorientáltságot, akkor a lehetőségkereső stratégia a helyes választás. Ha azonban a vállalat kultúráját a stabilitás és a részletek iránti orientáció jellemzi, akkor a védekező stratégia a megfelelő. Chen és szerzőtársai⁷ az innovációs stratégia és a szervezeti kultúra összefüggéseit vizsgálva állapítottak meg egymáshoz jól illeszkedő konfigurációkat. Eszerint az adhokratikus kultúra lényege a munkavállalók rugalmassága és autonómiája, melyhez a felfedező (exploratory) innovációs stratégia a megfelelő. Ez elősegítheti a munkavállalók rugalmas és független ötletkeresését, ami növelheti a termékfejlesztés újdonságértékét. Hasonlóképpen, a klánkultúra is illeszkedhet a felfedező innovációs stratégiához, mivel a rugalmasságra helyezi a hangsúlyt, ami elősegíti az innováció minőségét. A hierarchikus kultúra a munkavállalók biztonság iránti vágyára összpontosít, és hangsúlyozza a rögzített eljárások betartását, amelyek szükségesek a kiaknázó (exploitative) innovációs stratégia megvalósításához. Ebben az esetben fedezhető az új termékfejlesztés költsége, és minimális eltéréssel vagy hibával megbízható és szabványosított gyártás érhető el.

Természetesen a kapcsolat ebben az esetben is kétirányú: a stratégia is hatással van a szervezeti kultúrát alkotó értékekre, normákra és a modus operandira.

4. A kultúra és az emberi erőforrás menedzsment összefüggései

A szervezeti kultúra és a stratégia fent bemutatott kapcsolatát tovább gondolva megállapítható, hogy ha a stratégia nincs összhangban a szervezeti kultúrával, az a humánerőforrás menedzsment terén is nemkívánt következményekkel járhat és így gyenge teljesítményhez vezethet.⁸

Egy másik megközelítésben: HRM-rendszerek inkább olyan szervezetekben találhatók, amelyek nagyra értékelik az embereket és a korszerű emberi erőforrás menedzsmentet, mert ezeket a szervezet hatékonyságát meghatározó tényezőnek tekintik. Konkrétabban: azok a szervezetek, amelyek emberközpontú és innovatív értékeket hirdetnek, nagyobb valószínűséggel rendelkeznek magas szintű HRM-mel, és kevésbé valószínű, hogy olyan HRM-rendszereket alkalmaznak, amelyek elsődleges célja, hogy minimalizálja a munkaerőköltségeket. Azok a vállalatok, amelyek kultúrájukban hangsúlyos a kohéziót, a csapatmunka és a bizalom, valamint értékelik a vállalkozói és innovatív magatartást, nagyobb valószínűséggel támaszkodnak HRM-rendszerekre.⁹

Chow és Liu¹⁰ kétféle HRM stratégiát, az ösztönzést (inducement) és a bevonást (involvement). kapcsolják össze a szervezeti kultúrával. Az ösztönzésen ala-

puló humánerőforrás-menedzsment a költségek csökkentésére összpontosít. Ez a stratégia ezért szűken meghatározott és specializált munkaköröket, valamint az egyéni teljesítmény és a jutalmazás közötti nagyon egyértelmű kapcsolatot foglal magában. A bevonási stratégia olyan humánerőforrás-menedzsment rendszert jelent, amely az innovációt és a minőséget helyezi előtérbe. Ez a stratégia ezért a csapatmunka széles körű alkalmazását, a munkavállalók nagyfokú önállóságát, kevésbé szigorú munkamegosztást, a tanulás és a tudásmenedzsment erőteljesebb hangsúlyozását, valamint a munka nagyobb diverzifikációját jelenti. A szervezeti kultúrával való összekapcsolás során a szerzők Wallach¹¹ osztályozását használják, amely háromféle kultúrát különböztet meg: bürokratikus, támogató és innovatív, illetve a versenyző kultúrát. A kutatás következtetése az, hogy az ösztönző HRM stratégia jól összeegyeztethető a támogató kultúrával, míg a bevonásra épülő HRM stratégia a versenyző kultúrában alkalmazható a legjobban.

5. A szervezeti kultúra és a szervezeti változások

A szervezeti kultúra egyfelől hatással van a szervezet rugalmasságára, adaptációs képességére, másfelől minden változási szándéknak figyelembe kell venni az elképzelések „kompatibilitását” a meglévő szervezeti kultúrával. Vizsgáljuk meg először a szervezeti kultúra hatását az adaptációs képességre.

A legkézenfekvőbb Slevin és Covin organikus és mechanikus szervezettípusaiból kiindulni. Az organikus szervezet „szerves” fejlődéssel fejlődik, nyitott, rugalmas, kevésbé szabályozott, decentralizált, önként és jól alkalmazkodik a külső feltételekhez, ezért gyorsan változó környezetben is megállja a helyét, nagyfokú adaptivitás jellemzi. Ezzel szemben a mechanikus szervezetet „mesterségesen” fejlesztik, zárt rendszer, uniformizáltság, merev előírások, centralizáltság jellemzi, kényszerűen és nehezen alkalmazkodik a külső feltételekhez.¹² Fontos megkülönböztetés az adaptivitás tekintetében Cameron és Quinn modellje is, mely két dimenzió mentén különíti el a szervezeteket: dinamizmus versus stabilitás és külső orientáció versus belső orientáció. Azok a szervezetek, amelyekre a dinamizmus, rugalmasság és a külső orientáció jellemző jóval fogékonyabbak a változásra, mint azok, amelyekre a stabilitás, a kontroll és a belső orientáció jellemző.¹³ Hofstede modelljében is található olyan kulturális aspektus, nevezetesen a bizonytalanságkerülés mértéke, amely befolyásolja a szervezet viszonyát a változásokhoz. A magas bizonytalanságkerülésű kultúrák általában negatívabban viszonyulnak a változásokhoz, mint azok, amelyek a kockázatot jobban elfogadják. Egy következő szervezeti jellemző, az időhöz való viszony több kultúra-modellben is megjelenik valamilyen formában. Azok a szervezetek, amelyek a múltra figyelnek, kevésbé veszik észre a jelen kihívásait és nem készülnek a jövőre. A tradíciók, bár fontosak, meggátolhatják egy szervezet fejlődését.¹⁴ Amennyiben tehát egy adaptívabb szervezet kialakítása a cél, elengedhetetlen a szervezeti kultúra ilyen irányú átalakítása, az organikus jellemzők erősítése, a bizonytalanságkerülés és múltba történő kapaszkodás csökkentése.

A szervezeti kultúra azonban nem csak a szervezetek általános alkalmazkodóképességét befolyásolja, hanem egy-egy változási kezdeményezés sikerére és kudarcára is hatással lehet. Ha egy változás megsérti a kulturális normákat, akkor a változás meghiúsulhat, ugyanakkor egy kulturálisan érzékeny stratégia növeli a változás sikerének esélyét¹⁵. A szervezeti kultúrával összhangban lévő változások jóval nagyobb eséllyel lesznek sikeresek, míg az olyan kezdeményezések esetében, amelyek valamilyen szempontból ütköznek a szervezeti kultúrával, jóval nagyobb ellenállásra kell számítani. Ha a bevezetésre kerülő új folyamatok, szakmai programok, irányítási rendszer, döntéshozatali mechanizmus, vezetési stílus, kommunikációs mód, ellenőrzés stb. összhangban van, de legalábbis nem ellentétes, nem összeegyeztethetetlen a szervezet múltjából, fejlődéséből származó, a közösség által vallott és képviselt értékekkel, normákkal, működési móddal stb., akkor a szervezeti kultúra támogatni, erősíteni fogja ezeket a változtatási kezdeményezéseket. Ha azonban a vezetők a szervezeti kultúra ismeretének hiánya vagy jelentőségének fel nem ismerése miatt a meglévő kultúrával össze nem egyeztethető módon kívánják átalakítani és/vagy irányítani a szervezetet, akkor látszólag, illetve rövid távon eredményesek lehetnek, de valójában úgy a vezetésre, mint a szervezetre negatívan hat ez az inkompatibilitás.

Nem csak a változtatási kezdeményezések céljának, tartalmának meghatározása során kell figyelemmel lenni a szervezeti kultúrára, hanem a változások módjának kialakítása tekintetében is. A merevebb, bürokratikusabb, hierarchikusabb szervezetekben jól működhetnek a felülről lefelé irányuló (top-down) változtatási kezdeményezések, míg a lazább struktúrájú (loosely coupled), kevésbé hierarchikus és szabályozott szervezetekben jól lehet építeni az alulról induló (bottom-up) kezdeményezésekre és a részvételi és bevonás-alapú változásvezetés lehet célravezető.

6. Összegzés

A szervezeti kultúra megismerése és figyelembevétele a vezetői döntések során lehetővé teszi a vezetőknek, hogy a várható következményeket a cselekvés előtt mérjék fel, ne utána szembesüljenek vele. A szervezeti kultúra iránti érzékenység olyan kompetencia, amely nem csak eredményesebbé teszi, hanem jó néhány konfliktustól és kudarctól is megkíméli a vezetőt és a szervezetet. Különösen igaz ez azokban az esetekben, amikor a vezető egy olyan szervezetben vagy szervezeti egységben vállal feladatot, amelyet nem ismer. Tanulmányomban a különböző szervezeti kultúrákhoz illeszkedő vezetői szerepeken, a szervezeti kultúra által is befolyásolt stratégiai válaszokon, emberi erőforrás menedzsment felfogásokon és változás-irányításon keresztül mutattam be néhány olyan területet, amelyen a szervezeti kultúra keretezi a vezetők tevékenységét. A szervezetben uralkodó értékek, normák, meggyőződések ismerete és figyelembevétele a döntések során nélkülözhetetlen eleme a vezetői intelligenciának.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Smircich, L. (1983): Organizations as shared meanings. Pondy, L., Frost, P., Morgan, G., Dandridge, T. (eds.) *Organizational symbolism*. JAI Press, Greenwich, CT. 55–65. old.
- 2 Wilderom, C. et al. (2000): Organizational Culture as a predictor of Organizational performance. Ashkanasy, N. et al. (szerk): *Handbook of Organizational Culture & Climate*. Sage Publishing. Thousand Oaks. 193–209. old.
- 3 Quinn, R.E. (1988): *Beyond Rational Management*. Jossey-Bass, San Francisco, CA.
- 4 Yarbrough, L., Morgan, N. A., Vorhies, D. W. (2011): The impact of product market strategy organizational culture fit on business performance. *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 39, Iss. 4, 555–573. old.
- 5 Janićijević, N. (2012): Organizational culture and strategy. *Ekonomika preduzeća*. 60(3-4). 127–139. old.
- 6 Baird, K., Harrison, G., Reeve, R. (2007): The Culture of Australian Organizations and its Relation with Strategy. *International Journal of Business Studies*, Vol. 15, No. 1, 15–41. old.
- 7 Chen, Z., Huang, S., Liu, C., Min, M., Zhou, L. (2018): Fit between Organizational Culture and Innovation Strategy: Implications for Innovation Performance. *Sustainability* 2018, 10.
- 8 Harrison, T.–Bazzy, J. D. (2017): Aligning organizational culture and strategic human resource management. *Journal of Management Development*, Vol. 36 Issue: 10, 1260–1269 old.
- 9 Jackson, S. E., Schuler, R. S., Jiang, K. (2014): An Aspirational Framework for Strategic Human Resource Management, *The Academy of Management Annals*, 8:1, 1–56 old.
- 10 Chow I. H. S., Liu S.S. (2009): The effect of aligning organizational culture and business strategy with HR systems on firm performance in Chinese enterprises. *The International Journal of Human Resource Management*, Vol. 20, No. 11, 2292–2310. old.
- 11 Wallach, J. E. (1983): Individuals and Organizations: The Cultural Match. *Training and Development Journal*, 37, 2, 29–36. old.
- 12 Heidrich, B. (2001): Szervezeti kultúra és interkulturális management. Human Telex Consulting, Budapest.
- 13 Heidrich, B. (2001)
- 14 Gomez-Mejia, L. R.–Balkin, D. B. (2012): *Management*. Prentice Hall. New Jersey.
- 15 Bergquist, W. (1992): *The four cultures of the academy*. Jossey Bass Publishers. San Francisco.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Baird, K., Harrison, G., Reeve, R. (2007):** The Culture of Australian Organizations and its Relation with Strategy. *International Journal of Business Studies*, Vol. 15, No. 1, 15–41. old.
- Bergquist, W. (1992):** The four cultures of the academy. Jossey Bass Publishers, San Francisco
- Chen, Z., Huang, S., Liu, C., Min, M., Zhou, L. (2018): Fit between Organizational Culture and Innovation Strategy: Implications for Innovation Performance. *Sustainability* 2018, 10.
- Chow I. H. S., Liu S.S. (2009):** The effect of aligning organizational culture and business strategy with HR systems on firm performance in Chinese enterprises. *The International Journal of Human Resource Management*, Vol. 20, No. 11, 2292–2310. old.
- Dandridge, T. (eds.):** Organizational symbolism. JAI Press, Greenwich, CT. 55–65. old.
- Gomez-Mejia, L. R.–Balkin, D. B. (2012):** Management. Prentice Hall, New Jersey.
- Harrison, T. – Bazzy, J. D. (2017):** Aligning organizational culture and strategic human resource management. *Journal of Management Development*, Vol. 36 Issue: 10, 1260–1269. old.
- Heidrich, B. (2001):** Szervezeti kultúra és interkulturális management. Human Telex Consulting, Budapest.
- Jackson, S. E., Schuler, R. S., Jiang, K. (2014):** An Aspirational Framework for Strategic Human Resource Management, *The Academy of Management Annals*, 8:1, 1–56. old.
- Janićijević, N. (2012):** Organizatinal culture and strategy. *Ekonomika preduzeca*. 60(3-4). 127–139. old.
- Quinn, R.E. (1988):** Beyond Rational Management. Jossey-Bass. San Francisco, CA.
- Smircich, L. (1983):** Organizations as shared meanings. Pondy, L., Frost, P., Morgan, G., Dandridge, T. (eds.) *Organizational symbolism*. JAI Press, Greenwich, CT. 55–65. old.
- Wallach, J. E. (1983):** Individuals and Organizations: The Cultural Match. *Training and Development Journal*, 37, 2. 29–36. old.
- Wilderom, C. et al. (2000):** Organizational Culture as a predictor of Organizational performance. Ashkanasy, N. et al. (szerk): *Handbook of Organizational Culture & Climate*. Sage Publishing. Thousand Oaks. 193–209. old.
- Yarbrough, L., Morgan, N. A., Vorhies, D. W. (2011):** The impact of product market strategy organizational culture fit on business performance. *Journal of the Academy of Marketing Science*, Vol. 39, Iss. 4, 555–573. old.

GYŐRI FERENC

habilitált egyetemi docens,

Pécsi Tudományegyetem, Egészségtudományi Kar, Pécs
tudományos tanácsadó, Gál Ferenc Egyetem Kutatóintézet
associate professor, Faculty of Health Sciences, University of Pécs
scientific advisor, Research Institute, Gál Ferenc University

ORCID: 0000-0002-9989-0028

e-mail: ferenc.gyori@etk.pte.hu

SPORTTUDOMÁNYI ALAPKÉPZÉSI SZAKOK MEGÚJÍTÁSA A MAGYAR FELSŐOKTATÁS REFORMJÁBAN

*RENEWAL OF SPORTS SCIENCE BACHELOR'S DEGREES IN THE
HUNGARIAN HIGHER EDUCATION REFORM*

ABSTRACT

The importance of Hungarian higher education is increasing internationally, and its training courses must be renewed in parallel. The development process aimed at the modernization of higher education was implemented by the Education Office, the Hungarian Higher Education Accreditation Committee and the Hungarian Rectors' Conference (MRK) consortium (RRF-2.1.1-21 project). The MRK undertook the renewal of the training and outcome requirements (KKK) of the basic training courses. The MRK's Sports Science Committee implemented the review of the three basic training courses in sports science (coaching, recreation and lifestyle, sports organization) and the development of their expected learning outcomes.

The new, expected learning outcomes were developed according to the methodology of the MRK training working group. This included: a horizontal and vertical comparison of the competence sets of the current KKKs, the definition of the expected learning outcomes of the sports science training area, and also the core competencies defining the courses. Transversal competencies specific to the training level (EQF6, HuQF6, ISCED6, QF-EHEA-First Cycle) were incorporated, as well as ESCO competencies particular to the sports professional field reflecting labour market expectations.

Based on the review of the training outcome requirements, it can be stated that the operation of the three sports science undergraduate programs (coach, recreation and lifestyle, and sports organization) appears to be well-founded in Hungarian higher education. However, there is also a need to establish a new „Sport Science”

undergraduate program aligned with international trends and focusing on sports science analysis and development activities.

Keywords: Hungarian higher education, sports science training, training outcome requirements, competence, Hungarian Rectors' Conference

1. Bevezetés

Napjaink nagy iramú technológiai fejlődése és gyors társadalmi-gazdasági változásai világszerte ráirányítják a figyelmet a munkaerőpiaci változásokat naprakészen követő oktatási rendszer fontosságára az egész világon. A 21. század elejére a nyugati mintára kiépülő, egyszerre gazdaságfejlesztő, kultúrateremtő, kultúramegtartó funkciót is betöltő felsőoktatási rendszer egyre inkább uralkodóvá válik¹, ami számos új elvárást és kihívást támaszt a felsőoktatási intézményekkel szemben.

A felsőoktatást akkor tekinthetjük sikeresnek, ha képes magasan képzett munkaerő folyamatos utánpótlásának biztosítására, figyelembe véve a nemzetközi trendek alakulását, a legújabb szakmai eredményeket, alkalmazott módszereket, bevált gyakorlatokat. A növekvő felsőoktatási részvétel és az egész életen át tartó tanulás iránt megnövekedett igény eredményeként a képzési programok formájukban, időtartamukban és szintjeikben egyre változatosabbá váltak².

A felsőoktatási intézményeknek garantálniuk kell, hogy a graduális képzésben végző hallgatóik a munkaerőpiaci elvárásoknak megfelelő kompetenciák birtokába juthassanak, s ezzel együtt folyamatosan bővíthető tudást szerezzenek a posztgraduális, valamint a felnőttképzésbe való belépéséhez (ráképzéséhez, átképzéséhez) is. Mindezt ma már egy erőteljesen globalizálódó felsőoktatási piacon, a hallgatók globális versenyképességének biztosításával kell szolgáltatniuk³.

Az európai egyetemek tevékenysége mind tartalmi szempontból, mind szervezési kereteit tekintve átrendeződött az utóbbi évtizedekben⁴. A kor kihívásaira a hazai felsőoktatásnak is válaszolnia kellett. Az egyetemek modellváltását – mely „az elmúlt harminc év legjelentősebb alrendszerbeli változása” volt⁵ – a felsőoktatás strukturális és finanszírozási reformjának részeként, 2020-tól kezdődően fogatosította a magyar kormány. Az intézkedés fő célja az egyetemek nemzetközi versenyképességének fokozása, hatékonyabb működésük biztosítása, intézményi gazdálkodásuk, valamint szervezeti felépítésük rugalmasabbá tétele volt.

Mindennek érdekében indult el az a deregulációs folyamat⁶, mely a jelenleg túlszabályozott jogi környezet lebontásával, a szabályozások egyszerűsítésével, az adminisztratív terhek csökkentésével és az egyetemek nagyobb működési szabadságának megteremtésével igyekszik mindezt garantálni. Ennek hozományaképpen – az uniós jogharmonizációra való törekvés céljait szem előtt tartva – került sor a felsőoktatási szakok képzési és kimeneti követelményeinek⁷ (KKK-k) átalakítására is, ami az eddiginél nagyobb mozgásteret kínál az egyetemi termék- és programfejlesztésnek. Az Európai Unió tagállamaiban nem gyakorlat a képzési szintű tartalmi, illetve kimeneti szabályozás, a kimeneti sztenderdeket mindenütt csak

orientáló, egyeztető funkciókban alkalmazzák⁸. A hazaihoz hasonló, jogszabályba foglalt szakjegyzék sem fordul elő a legtöbb országban, s az alapszakok számával kapcsolatos kormányzati szakpolitikai megfontolások sem ismertek⁹

A hazai felsőoktatást érintő versenyképességi fordulatot már a statisztikai adatok is érzékeltetik: a korábbi 7 helyett ma 12 hazai egyetem szerepel a világ legjobb egyetemeinek felső 5 százalékában, a felsőoktatásba felvett hallgatók létszáma pedig mintegy harmadával növekedett az elmúlt évben. Beszédes, hogy a 30 év feletti felvettek száma másfélszeresére gyarapodott és minden második hallgató vidéki egyetemre került. A nemzetköziesedési folyamatok szemlátomást intenzíven zajlanak, jelenleg mintegy 42 ezer külföldi tanul idegen nyelven hazánkban¹⁰¹¹¹². A felsőoktatás expanziójával, az egész életen át tartó tanulás igényének felerősödésével, formában és időtartamban egyre sokszínűbb programkínálat jelenik meg a különböző képzési szinteken¹³. A képzőhelyek igen komoly levelezős és esti képzési kapacitást építettek ki az utóbbi időkben annak érdekében, hogy a munkavégzés mellett („off the job”) tanulók részt vehessenek képzéseiken¹⁴.

1.1. Felsőoktatási képzések modernizációja

Magyarország Helyreállítási és Ellenállóképességi Terve (2021-2026) a COVID-19 járvány okozta gazdasági és társadalmi válságra reagál (Európai helyreállítási terv). A reformprogram az Európai Unió Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszközének (RRF) részeként többek között a hazai felsőoktatást is célba veszi. Ebben tükröződik többek között az a kormányzati szándék, mely minőségi oktatás biztosításával, az egyetemi és a szakképzési oktatási hálózat fejlesztésével, a gyakorlatorientált felsőfokú képzés megvalósításával, a K+F szektorral történő képzési és szabályozási együttműködés kiépítésével, a felsőoktatási és szakképzési infrastruktúra modernizálásával, a digitális oktatás és tanulás megerősítésével, a munkaerő-piaci elvárásokhoz igazodó felsőoktatási képzések rendszerének kialakításával igyekszik a magasan képzett munkaerő folyamatos utánpótlását biztosítani.

Az uniós forrásból finanszírozott programcsomag, tagadhatatlanul segítő jobbot nyújtott/nyújt a hazai felsőoktatásnak, hiszen az elmúlt időszak szabályozási törekvései a legjobb szándék ellenére sem támogatták, sőt inkább fékeztek annak a piaci viszonyokhoz való rugalmas és gyors alkalmazkodását. A felsőoktatás munkaerőpiaci fókuszúvá tétele (pl. a szaklétesítés és szakindítás folyamatának meggyorsításával) már egyébként is hosszú ideje jogos igényként fogalmazódott meg a piaci partnerek részéről, másrészt az EU oktatáspolitikai irányelvei ugyancsak régóta szorgalmazzák a szakmák tartami megfeleltetésén alapuló közös képzési keretrendszer kialakítását az egyes tagországok között.

A Helyreállítási és Ellenállóképességi Terv keretében meghirdetett és megvalósult¹⁵ „A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja” című, RRF-2.1.1-21-2022-00001 azonosítószámú projekt célul tűzte ki a magyar felsőoktatás modernizálásához kapcsolódó, a nemzetközi gyakorlatot figyelembe vevő szabályozási környezet kialakítását, a képzési és kimeneti követelmények (KKK-k) megújítá-

sát, a kreditelismerési és validációs rendszer továbbfejlesztését, új, rövidebb idejű képzések meglévő képzési szerkezetbe történő integrálását, a minőségértékelési rendszer képzésfókuszú átalakítását, speciális ügyviteli rendszerek, digitális ügyintézési platformok fejlesztését, valamint a felvételi eljárás kommunikációját támogató tevékenységet létrehozását.

A pályázati programot a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (MAB) mint fő kedvezményezett konzorciumi partnereivel, az Oktatási Hivatallal (OH), a Magyar Rektori Konferenciával (MRK), valamint a Digitális Kormányzati Fejlesztés és Projektmenedzsment Kft.-vel karöltve hajtotta végre¹⁶. A munka során megvalósult többek között a felsőoktatás modernizálásához kapcsolódó jogszabályi környezet felülvizsgálata, a képzési és kimeneti követelmények strukturális átalakítása, a minőségértékelési folyamatok egyszerűsítése, összehangolása, a minőségértékelési rendszer képzésfókuszú átalakítása, speciális ügyviteli rendszerek, platformok, valamint a felvételi eljáráshoz kapcsolódó kommunikáció fejlesztése. Lévéen, a projekt rendkívül összetett, többszereplős, egyúttal több ágazati és társadalmi problémára igyekezett megoldást találni¹⁷.

A Magyar Rektori Konferencia mint partnerszervezet a felsőoktatási szervezetekre, valamint a felsőoktatási igazgatás végrehajtó szervére vonatkozó szabályozó eszközök felülvizsgálatában vett részt. Kiemelt figyelmet fordított többek között a munkaerőpiaci inputok, illetve a stakeholder-bevonás rendszerének kialakítására, a szakok képzési és kimeneti követelményeihez (KKK) kapcsolódó jogszabályok áttekintésére és felülvizsgálatára, a hazai és nemzetközi képzések közötti átjárhatóság, munkaerőpiaci mobilitás támogatásához szükséges kreditelismerési, validációs keretek és módszerek országos szintű kialakítására. Ezzel párhuzamosan áttekintette és rendszerezte a KKK-k megújítására vonatkozó hazai fejlesztési javaslatokat, illetve ajánlásokat dolgozott ki a képzési szerkezet megreformálására. Az új eljárásrendek kialakításának folyamatát és eredménytermékeit felkészítő workshopok, valamint további szakmai rendezvények szervezésével kommunikálta a felsőoktatási intézmények, a széles társadalmi nyilvánosság és a gazdasági szereplők felé.

1.2. A képzési és kimeneti követelmények korszerűsítése

A nemzetközi oktatáspolitikát alakító szervezetek (pl. Európai Bizottság, UNESCO, ILO, CEDEFOP) a foglalkoztatási igényekhez való jobb igazodást elősegítő kimeneti jellemzőkkel felépített keretrendszerekben vélik megtalálni a szakmai összevethetőség eszközét. A különböző nemzeti képesítési keretrendszerek – így a Magyar Képesítési Keretrendszer (MKKR) is – az ún. tanulási eredmények segítségével írják le a képesítések kiadásához szükséges kompetenciákat¹⁸. A felsőoktatásban átadandó elméleti és gyakorlati ismeretek tényleges érvényesüléséhez, a munkaerő-piac igények kielégüléséhez, a szakmák nemzetközi szintű megfeleltethetőségéhez az egyes szakok képzési és kimeneti követelményei adnak támpontot. Ezek a dokumentumok alacsony szintű szabályozási keretként tartal-

mazzák a várható tanulási eredményeket akképpen, hogy egyrészt tükrözik a felsőoktatás strukturális átalakításából eredő működési igényeket, másrészt a társadalom széles köre számára közérthető módon közvetítenek információt.

A tanulási eredmények olyan állítások, amelyek azt tartalmazzák, hogy egy hallgató mit fog tudni, illetve mit lesz képes elvégezni egy adott tanulási tevékenység eredményeképpen¹⁹. A tanulási eredmények írják le a fejlesztendő kompetenciákat. A fejlesztési munkálatok során a szakmai kompetenciák mellett ún. általános kompetenciák is születnek, melyek sokszor nehezen elkülöníthetők azoktól, hiszen az általános kompetenciák fejlesztése elképzelhetetlen speciális kontextus és tartalom nélkül, és fordítva. Ami érdekes, hogy a hallgatók és a munkáltatók inkább az általános kompetenciák, míg a képző intézmények inkább a szakmai kompetenciák prioritását vallják²⁰.

A hazai felsőoktatási szakok képzési és kimeneti követelményeinek felülvizsgálatát és átalakítását indokolta, hogy azok ritkán módosuló szabályozási keretként nem voltak képesek igazodni a gyorsan változó társadalmi-gazdasági igényekhez, gátolták a képzések rugalmas reagálási lehetőségeit, s alig-alig segítették az oktatás gyakorlatát elmozdulni a lexikális, elmélet-orientált szemlélettől a kompetencia-alapúság irányába. Ezen túl a KKK-k szövegezése meglehetősen túlírtnak mutatkozott, azaz sokszor kiváló tartalmuk mellett is nehéznek bizonyult elvárásait lefordítani a hétköznapi gyakorlati problémáira. Leginkább a munkaerőpiaci elvárások transzformálása ütközött nehézségekbe.

A képzési és kimeneti követelmények alapján készülő tanterv és a tanmenet megtervezésének elsődleges kérdése tehát az, hogy a tanulók milyen ismeretekhez és készségekhez jutnak a tanulási folyamat végére, és hogyan támogathatók mindebben²¹. A képesítések felhasználóinak pedig a mostaninál nagyobb szerepet kell kapniuk saját elvárásaik és szükségleteik megfogalmazásában²². A tanulás fogalma azáltal nyer szélesebb értelmezést a jövőben, hogy már nem csupán az általános és szakmai-tudományos ismeretek elsajátítását foglalja magába, hanem a mindazt megalapozó és fenntartó emberi tőkébe történő beruházást is²³.

„A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja” című projekt egyik elemeként a felsőoktatás kimeneti jellemzőinek felülvizsgálata a Magyar Rektori Konferencia szakmai koordinációjában valósult meg. A fejlesztési tevékenységgel kapcsolatos, a felsőoktatásért felelős minisztérium által megfogalmazott átfogó elvárások a következők voltak: gyakorlatorientáltság érvényesítése, intenzív és interaktív munkaerőpiaci kapcsolat megjelenése, a képzések közötti átjárhatóság növelése a szélesedő szakkínálatban, rövidebb idejű képzések számának növelése, az ott szerzett tanulási eredmények igazolása (mikrotanúsítványok), a ténylegesen betöltött munkakörök mögötti FEOR (Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere) kompetenciák és az ESCO (készségek, kompetenciák, képesítések és foglalkozások európai osztályozása) kompetenciák beépítése, valamint a nemzetközi mobilitás fokozása.

Az erre vonatkozó konkrét jogszabálmódosítási javaslatokat a MAB, az OH és az MRK együtt tette meg. A reformjavaslat összességében a hatályos jogszabályok

szerinti 15 képzési területre vonatkozóan készült el. Az elvárt tanulási eredmények (ETE) szakonkénti kialakításának az volt a célja, hogy a túl merev rendszerben rögzített szabályozót, a KKK-t rugalmasabbá, hallgatóbaráttá tegye, megfelelően az a munkaerőpiac igényeinek. Az elvárt tanulási eredmények „azoknak az előre meghatározott ismereteknek, megértéseknek és tudásoknak, képességeknek és készségeknek, attitűdöknek és értékeknek, valamint az autonómiának és felelősségvállalásnak (együtt: kompetencia), a szintezett összessége és érvényesülési keretrendszere, amelyek megszerzése esetén az adott oklevél kiadható”²⁴. Röviden, az ETE célja – szemben a tartalomközpontú képzésfelépítéssel – a képzések kompetenciafókuszúvá tétele²⁵.

Az ehhez szükséges benchmarking elemzéseket, fejlesztési javaslatokat, irányelvek kidolgozását – azaz a KKK-k tényleges modernizációját – az MRK vállalta fel. Az ágazatirányítás számára felterjesztett módosítási javaslatokat, ajánlás-csomagokat felsőoktatási ismeretekkel és gyakorlattal rendelkező bizottsági szakértők dolgozták ki.

A fejlesztés során olyan leírt kompetencia-struktúra kialakítása volt a cél, amelyet adott szakra egységesen elfogadott törzskompetenciák és az intézmények által önállóan behatárolt részek (pl. modulok, szakirányok, specializációk) alkotnak. Magát a szakot azok az ún. törzskompetenciák definiálják, melyek tartalmazzák a szak legfontosabb kimeneti elvárásait. A törzskompetenciákon felüli részről az intézmények saját adottságaik, lehetőségeik figyelembevételével maguk döntenek, azaz nem szükséges a társintézményekkel egyeztetniük, s nem kell hozzá előzetes akkreditáció sem.

A képzési és kimeneti követelmények – új elnevezésük szerint elvárt tanulási eredmények (ETE) – megújításának módszertanát az RRF-2.1.1-21 projekt keretében az MRK Képzési Munkacsoportja készítette el, majd az eljárások négy pilot képzési területen (gazdaságtudományi, műszaki, informatikai, művészeti) kipróbálásra kerültek. Ennek eredményeként kerültek beazonosításra egyes szakok közötti átfedések és születtek javaslatok az új elvárt tanulási eredmények tartalmára vonatkozóan.

1.3. Sporttudományi képzési terület

A sport mint gazdasági alszektor rendkívül dinamikusan fejlődő, innovációérzékeny szakmai terület, melyre számos képzési szinten szerezhetők képesítések. A sporttudományi képzések sajátossága, hogy kiváló lehetőséget kínálnak a nem formális és informális tanulás során megszerzett tudás hatékony beépítésére. További előnyük, hogy a képzések kimeneti eredményei és azok gyakorlati hasznosíthatósága a munkaadók és az érdeklődők számára is közérthető²⁶. A képzési területre évente beiskolázott hallgatók a felvételt nyertek kb. 2% körüli arányát teszik ki²⁷.

A bolognai-rendszer bevezetése előtt a sporttudományi felsőoktatásra is jellemző duális (egyetemi és főiskolai) rendszert a 2006/2007-es tanévtől kezdve fokozatosan váltotta fel a többciklusú képzés (bachelor, master, PhD). A képzési

területen kialakított alapszakok (testnevelő-edző, rekreációs szervező és egészségfejlesztő, sportszervező, humánkineziológia) közül 2017-től²⁸ – a „szakritkítás” néven ismertté vált intézkedések következtében²⁹ – kétfőre csökkent az alapképzési szakok száma (edző, sport- és rekreációs szervezés), majd a Bologna-revizíós folyamat eredményeként 2021-től³⁰ három alapképzési szak (edző, rekreáció és életmód, sportszervezés) indítása vált lehetővé.

„A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja” c. projektben a sporttudományi alapképzési szakok új elvárt tanulási eredményeinek kialakítása az MRK Sporttudományi Bizottságának feladatai közé tartozott. A munka célja – összhangban az MRK feladataival – az volt, hogy a szakok az alapképzési szakok képzési és kimeneti követelményeinek horizontális összehasonlításával sikerüljön beazonosítani a szakok közötti esetleges átfedéseket, közelállásokat, megbecsülni a szak távolságokat, segítve ezzel az új elvárt tanulási eredmények kialakítását. Mindez felvetette egyes szakok újbóli összevonásának, vagy új szakirányok önálló szakká szervezésének kérdését is. További célként fogalmazódott meg az alapképzési szakok kimeneti kompetencia-szerveződési szintjének (leíró jellemzőinek) vertikális vizsgálata, melynek során a deskriptorok az Oktatás Egységes Nemzetközi Osztályozási Rendszere (ISCED), a Magyar Képesítési Keretrendszer (MKKR), valamint az Európai Képesítési Keretrendszer (.) szintjeivel kerültek összevetésre, szükség esetén harmonizálásra.

2. Anyag és módszer

A Sporttudományi Bizottság fejlesztési javaslata a sporttudományi képzési területen aktuálisan indítható három alapképzési szakra vonatkozóan az MRK Képzési Munkacsoportja által kidolgozott módszertani útmutató és háttéranyagok szerint készült el.

Mindhárom alapképzési szak (Edző, Rekreáció és életmód, Sportszervezés) profiljára igaznak bizonyultak a következők:

- képzési terület szerinti besorolása: sporttudományi képzési terület
- a végzettségi szint besorolása:
 - alapfokozat (Baccalaureus)
 - ISCED 655, 3-4 éves, első végzettséget adó képzés
 - Magyar Képesítési Keretrendszer/ Európai Keretrendszer szerint: 6. szint (alapképzés)
 - Tematikus terület: sportok
 - ECTS³¹ kredit: 180
 - A képesítés megszerzéséhez szükséges tanulási idő: 3 év

Elsőként a három sporttudományi alapszak tanulási eredményei (tudás, képesség, attitűd, autonómia és felelősség) kontextusában meghatározott kompetencialeírások horizontális összehasonlítása történt meg, melynek során a hatályos képzési és kimeneti követelmények alapján elkülönítésre kerültek a képzési területre

jellemző közös és a szakokat definiáló törzskompetenciák, ami által láthatóvá váltak a szakok közötti átfedések, hasonlóságok. Mindezt a KKK-k szöveges kompetencialeírásainak elemzésével, tanulási eredményeik egymás mellé rendezésével, az azonosságok, hasonló tartalmak keresésével sikerült megvalósítani.

A vertikális összehasonlítás fő kérdése az volt, hogy a kimeneti követelményekben (tudás, képesség, attitűd, autonómia és felelősségvállalás) megfogalmazott tanulási eredmények, illetve egyéb elvárások megfelelnek-e az MKKR, az ISCED, valamint az EKKR 6. szintje³² (EFT-KKR/First cycle) szintleíró jellemzőinek. A 6. szintek általában részletes elméleti és gyakorlati tudást, készséget és kompetenciát céloznak meg a tanulás vagy munka egy-egy területéhez kapcsolódóan, összetett szakmai környezetben. Elismerik továbbá a tudásalkalmazást az érvelésben, a problémamegoldásban és olyan vélemények formálásában, amelyek társadalmi és etikai kérdéseket is figyelembe vesznek.

Az összehasonlításhoz minden vizsgált dokumentumban azonosító jellel (sorszám) láttuk el a különböző kompetencialeírásokat, az MKKR, az ISCED, illetve az EKKR szintjeit egymás mellé rendeltük, majd a kompetencialeírásokban megfogalmazott elvárásokat – az azonosságot alátámasztó kifejezések megjelölésével – a szintleíró deskriptorok elvárásaihoz hasonlítottuk, majd azok szintjét számmal jelöltük a vizsgált dokumentumokban. Az értékelés során arra fókuszáltunk, hogy a tanulási eredmények által elvárt szint különbözik-e (magasabb vagy alacsonyabb), az alapképzési szakoktól elvárt 6. szint szintleíró jellemzőitől.

3. Eredmények

3.1. Sporttudományi alapképzési szakok elvárt tanulási eredményeinek horizontális vizsgálata

A KKK-k 7. pontjában rögzített tanulási eredmények kompetenciakészletének horizontális összehasonlítását az 1. táblázat szemlélteti:

1. táblázat: A három sporttudományi alapképzési szak horizontális összehasonlítása tanulási eredmények szerint

Alapképzési szak	Minden szakon megjelenő kompetencia (%)	Két szakon megjelenő kompetencia (%)	Szakspecifikus kompetencia (%)	Összesen (%)
Edző BA	3,9	20,5	75,0	100,0
Rekreáció és életmód BSc	3,9	23,5	72,5	100,0
Sportszervezés BSc	7,4	11,1	81,5	100,0
Átlag	4,9	19,7	75,4	100,0

Forrás: A szerző szerkesztése

A sporttudományi képzési terület alapképzési szakjainak tanulási eredményeiben a közös, minden szakon megjelenő kompetenciahalmaz (átfedés) aránya alacsony, mindössze 5%-a körül alakul. A következő halmaz, a két szakon megjelenő kompetenciák közel egyötöd részt tesznek ki. A szakspecifikus tanulási eredmények átlagértéke 75,4%, ami alapján meglehetősen nagy szaktávolságokra lehet következtetni.

Néhány példa a kompetenciák elemzése nyomán talált különböző szintű átfedésekre:

a) Három szakra jellemző kompetencia (pl.):

- Ismeri a testnevelési és sportmozgalom célkitűzéseit, szervezeti és kapcsolatrendszerét (tudás);
- Testkulturális szakterületén képes a pedagógia, pszichológia, szociológia gyakorlati módszereinek alkalmazására (képesség);
- A testkultúra területén végzett munkája során tiszteletben tartja a gyermeki és emberi méltóságot, jogokat (attitűd);
- A testkulturális terület problémáinak elemzését a szakmai források, felmérések, javaslatok alapján önállóan végzi (autonómia).

b) Két szakra jellemző kompetencia (pl.):

- Rendelkezik a program- és eseményszervezéshez szükséges alapvető szervezőtudományi és sporttudományi, ismeretekkel és módszerekkel (Sportszervezés, ill. Rekreáció és életmód, tudás);
- Szakmai felelősségének tudatában fejleszti a vele kapcsolatba kerülők személyiségét a sport, az egészségfejlesztés társadalmi szerepének, fontosságának hangsúlyozásával (Edző, ill. Rekreáció és életmód, autonómia és felelősség).

c) Egy szakra jellemző (szakspecifikus) kompetencia:

- Ismeri a versenyzők egyéni képességfejlesztéséhez kapcsolódó módszereket, technikákat (edző, tudás);
- Képes rekreációs és egészségfejlesztő életmódprogramok önálló tervezésére, kidolgozására és gyakorlati megvalósítására (Rekreáció és életmód, képesség).

Ezt követően összehasonlításra kerültek az egyes szakok KKK-iban megnevezett tanulmányi ismeretkörei (tantárgyi ismeretei) is (2. táblázat). Ezek a KKK 7. pontjának általános része, valamint a tudás- és képesség-kompetenciák által megnevezett tartalmak alapján kerültek kigyűjtésre.

2. táblázat: A három sporttudományi alapképzési szak horizontális összevetése a KKK-k 7. pontjában megnevezett ismeretanyag szerint (%-ban)

Alapképzési szak	Minden szakon megjelenő ismeretkör (%)	Két szakon megjelenő ismeretkör (%)	Szakspecifikus ismeretkör (%)	Összesen (%)
Edző BA	29,7	27,0	43,2	100,0
Rekreáció és életmód BSc	26,8	24,4	48,8	100,0
Sportszervezés BSc	35,5	19,4	45,2	100,0
Átlag	30,3	23,9	45,9	100,0

Forrás: A szerző szerkesztése

A mindhárom szakot érintő átfedés átlagosan az ismeretkörök közel egyharmadát (30,3%) teszi ki, a legalább két szakon felbukkanó pedig közel egynegyedét (23,9%). A szakspecifikus ismeretkörök átlagos értéke 45,9%, ami alacsonyabb, mint a teljes kompetenciakészlet esetén, de még így is méltányolható szaktávolságokat mutat. A szakspecifikus, csak a szakra jellemző ismeretkörök aránya a Rekreáció és életmód szak esetében a legmagasabb (48,8%).

3.2. Sporttudományi alapképzési szakok elvárt tanulási eredményeinek vertikális vizsgálata

A három KKK tanulási eredményei kontextusában leírt kompetenciaszerveződési szintek átlaga megfelel az MKKR, az ISCED és az EKKR 6. szintjének. A kimeneti elvárások (1-2 kivétellel) erősebben közelítenek az ISCED 6. szintjéhez, mint az MKKR 6. szintjéhez, a kevésbé részletező EKKR 6. (EFT-KKR First cycle) szintjéhez pedig igen jól illeszkednek (3. táblázat).

A hatályos képzési és kimeneti követelményekben megfogalmazott hasonló tartalmú kompetencieleírások és ismeretkörök valóban közel állnak egymáshoz. Ezek alapján határozhatók meg azok az elvárt tanulási eredmények, amelyek a sporttudományi képzési területre általánosságban jellemzőek. Azt tapasztaltuk azonban, hogy ezek a minden szakon elvárt tanulási eredmények eléggé hektikusan jelennek meg a KKK-k 7. pontjában. (pl. „Megfelelő tudással rendelkezik az egészséges emberi szervezet alapvető testi, lelki működéséről és a helytelen életmódból fakadó egészségkárosító tényezőkről” – kompetencieleírás, csak az Edző, ill. a Rekreáció és életmód alapképzési szak esetében került be, noha ugyanez a Sportszervezés alapképzési szakon is elvárható lenne). Első körben 24 hasonló kompetenciaelemre bukkantunk.

3. táblázat: A három sporttudományi alapképzési szak KKK-ban megfogalmazott kompetenciáinak vertikális összevetése az MKKR, az ISCED és az EKKR szintjeivel

Edző BA				Rekreáció és életmód BSc				Sportszervezés BSc			
Deskriptor (db)	MKKR szerinti átl.	ISCED szerinti átl.	EKKR szerinti átl.	Deskriptor (db)	MKKR szerinti átl.	ISCED szerinti átl.	EKKR szerinti átl.	Deskriptor (db)	MKKR szerinti átl.	ISCED szerinti átl.	EKKR szerinti átl.
Tudás											
16	6,2	5,9	5,9	18	6	5,9	5,9	6	6,4	5,8	6
Képesség											
14	6,4	6,3	6,1	13	6	6,4	6	6	6,3	6,2	6
Attitűd											
8	6,1	-	6	13	6,2	-	6	8	6,3	-	6
Autonómia-felelősség											
6	6,2	6	6	7	6,3	6,3	6,3	5	5,8	6	5,8
Összesen											
Átl.:	6.2	6.1	6.0	Átl.:	6.1	6.1	6.0	Átl.:	6.2	6.0	6.0

Forrás: A szerző szerkesztése

4. Megbeszélés

Amennyiben ezekkel a „minden szakon elvart” kompetenciákkal korrigáltuk a szakos KKK-k tanulási eredményeit, értelemszerűen növekedett a közös halmaz aránya (átl. 46,9%), míg a szakspecifikus kompetenciáké 44,4%-ra, a két szakon megjelenőké pedig 8,8%-ra csökkent. A feltűnően nagy szaktávolságot (1. táblázat) tehát elsősorban az általános sporttudományi kompetenciaelemek hiányos szerepeltetése okozta a KKK-kban.

A fentiek figyelembevételével történt meg a szakok egyes kompetencialeírásainak harmonizálása, szükség esetén azok 6. szintre „hozása”, szétválogatása, alkalmanként kettéválasztása, esetleg törlése. A munkát a sporttudományi bizottság tagjainak szakértői véleményei és kiegészítései segítették. Ezt követően kerültek beépítésre a munkaerőpiaci elvárásokat tükröző ESCO kompetenciaelemek és transzverzális kompetenciák (pl. általános értelmiségképző kompetenciák, végzettségi szintre jellemző kompetenciák, digitális kompetenciák), valamint a kép-

zési területre jellemző sajátos kompetenciakészlet is (pl. jól gazdálkodik az idővel, alkalmazkodik a változásokhoz; ismeri a sportági szabályokat és a sportfelszerelések használatát). Megjelenítésre kerültek többek között a sporttudományi szakirodalomban a sportszakemberektől leginkább elvárt általános kompetenciák is: a csapatmunka, a problémamegoldó képesség, az etikai elkötelezettség, az interperszonális készségek és az autonóm tanulás³³ is.

Mindennek eredménytermékeként, az MRK Képzési munkacsoportja által kidolgozott útmutató alapján születtek meg az új, elvárt tanulási eredmények (ETE) a három alapképzési szakra, illetve ez alapján kerültek meghatározásra a szakokat egyformán jellemző elvárt közös tanulási eredmények, melyek a következők:

a) Tudás

A képzés elvégeztével a hallgató:

- Átfogóan ismeri a testnevelés és a sportmozgalom feladatait, célkitűzéseit, szervezeti és kapcsolatrendszerét, aktuális problémáit.
- Ismeri a sporttudomány, illetve a sport-, a mozgás-, a test-, a szabadidő- és az egészségkultúra alap- és speciális fogalmait, legfontosabb meghatározásait, elméleteit.
- Birtokában van a sporttudomány alapvető szakmai szókincsének, fogalmazási sajátosságainak anyanyelvén és legalább egy idegen nyelven.
- Ismeri a sporttudomány ismeretszerzési, kutatási és problémamegoldási módszereit, értékelési eljárásait.
- Széleskörű, integrált ismeretekkel rendelkezik az emberi szervezet alapvető testi-lelki működéséről és a fizikai aktivitás sokoldalú egészségfejlesztő hatásáról.
- Ismeri a sport helyét a társadalom és a gazdaság komplex rendszerében, ismeri a sportfogyasztói igényeket, a sportszolgáltatások tulajdonságait, a sporttermékek jellemzőit.
- Ismeri a fizikai inaktivitásból, illetve a helytelen életmódból fakadó egészségkárosító tényezőket.
- Ismeri a sport társadalmi integrációt elősegítő funkcióját, különös tekintettel a fogyatékkal élőkre és a hátrányos helyzetűekre.
- Ismeri a munkaterületére jellemző sportágak szabályait.
- Ismeri a munkaterületére jellemző sportfelszerelések, -eszközök, -szinterek használatának módját, szabályait.
- Ismeri a munkaterületére jellemző sportágak balesetmegelőzési szabályait.
- Ismeri a sport higiéniai és egészségvédelmi szabályait és eljárásait.
- Ismeri az elsősegélynyújtás szabályait és eljárásait.
- Ismeri az emberi erőforrás alkalmazása, fejlesztése során felmerülő pedagógiai, pszichológiai és szociológiai törvényszerűségeket.
- Ismeri az egészséges munkavégzéshez szükséges alapvető ergonómiai, mentálhigiénés és szervezeti kultúrával összefüggő fejlesztési módszereket.

- Tisztában van a sportot érintő alapvető jogi és szabályozási folyamatokkal, változásokkal.
- Ismeri a Fair Play fogalmát, a sport etikai kódexét, a sporttal kapcsolatos mindennemű magatartás és kommunikáció erkölcsi követelményeit és következményeit.

b) Képesség

A képzés elvégeztével a hallgató:

- Munkakörében képesítése szerinti tevékenységet tervez, szervez, irányít, ellenőriz, dokumentál és szakmai jelentéseket készít.
- Képes a szakmája ismeretrendszerét alkotó elméletek és gyakorlati tapasztalatok analizésére, az összefüggések szintetizálására és kritikus gondolkodáson alapuló értékelésére.
- A problémákat azonosítja, azok elvi és gyakorlati hátterét feltárja, ami alapján helyesen következtet, javaslatokat tesz, döntéseket hoz és tanácsot ad.
- Tudását, ismereteit professzionális hozzáállással alkalmazza.
- Szakmai magabiztossága és kreativitása révén előre nem látható helyzetekben is megoldást talál a problémákra.
- Tudását felhasználva a szakterületi erőforrásokat felkutatja, azokkal gazdálkodik.
- Balesetek, sérülések esetén képes az elsősegélynyújtásra.
- Megérti és használja a sporttudomány jellemző online és nyomtatott szakirodalmát magyar és idegen nyelven.
- Szakmai és nem szakmai közönség számára képes szabatos stílusban nyilatkozni, előadást tartani.
- Ügyfelekkel kapcsolatot tart, egyaránt jól kommunikál velük magyar és idegen nyelven.
- Rendelkezik az emberi magatartás pozitív irányú befolyásolásához szükséges kommunikációs és szociális készségekkel.
- Képes a konfliktusok felismerésére és kezelésére.
- A sport integritásának megőrzése érdekében fellép a jogtalan előnyszerzés és manipuláció ellen.
- Képes szakmai csoportokat szervezni és irányítani.
- Rendszeresség, következetesség, jó időgazdálkodás és mozgósítóképesség jellemzi.
- Alkalmazkodik szakterületének szakpolitikai és jogszabályi változásaihoz, tevékenységében biztosítja a jogi követelményeknek való megfelelést.
- Munkaszervezetének szabályzatait alkalmazza.
- Kialakította azokat a tanulási készségeket, melyekkel magasabb szinten is nagyfokú önállósággal folytathatja tanulmányait.
- Kockázatkezelést alkalmaz a sportban.

c) Attitűd

A képzés elvégztével a hallgató:

- Határozottan képviseli a sport társadalmi, gazdasági, kulturális értékeit és küldetését a világ jobbá tétele érdekében.
- Elkötelezett az aktív, egészségtudatos életmód, a magas életminőség iránt, amit szakmai és nem szakmai környezetben egyaránt hitelesen képvisel.
- Kiemelt jelentőséget tulajdonít a pedagógiai és közösségi normák betartatásának, fontosnak tartja a sport személyiség- és közösségfejlesztő funkcióit.
- Hitelesen képviseli a sport által közvetített erkölcsi értékeket, komplex és váratlan döntési helyzetekben a szabályok betartásával és a fair play szellemében jár el.
- A munkája során hozzájutott bizalmas információkat diszkréten kezel, azokat kizárólag az ésszerűség keretein belül csak szükség esetén osztja meg.
- Érdeklődő, nyitott a szakmai partnerkapcsolatok kialakítására, együttműködést kezdeményez.
- Irányítja a személyes fejlődését, az önképzésre mint szakmai céljai megvalósításának eszközére tekint.
- Folyamatosan fejleszti interperszonális képességeit (kommunikáció, megfigyelés, ösztönzés, odafigyelés).
- Nyitott új médiumok, oktatás- és információtechnológiai módszerek, eszközök használatára.
- Törekszik a hatékony és minőségi munkavégzésre, amire munkatársait is ösztönzi.
- Elkötelezett a munkáját illető összes vonatkozó törvény és előírás betartására.
- Nyitott a sportszakma átfogó gondolkodásmódjának és gyakorlati megoldásainak hiteles átadására.
- Döntéshozatalában nyitott a különböző szakmai vélemények több szempontú mérlegelésére és figyelembevételére.
- Nyitott a szakmai vitákra, vitákat moderál, konstruktív eszmecserére és meggyezésre törekszik.
- A kihívásokra olyan új megközelítésként és lehetőségként tekint, ami innovatív megoldásokra inspirálja.
- A csapatmunka során kezdeményező, konstruktív, kész a hibák kijavítására, melyre munkatársait is ösztönzi.
- A csapatszellemet erősíti, munkaszervezete iránt lojalitást mutat.
- Figyelemmel kíséri munkatársai szakmai fejlődését, akiket továbbtanulásra, önképzésre ösztönöz.
- Elfogadja és elismeri az életpálya-tervezés fontosságát.
- Tiszteletben tartja a különböző neműek, életkorúak, társadalmi helyzetűek és/vagy fogyatékkal élők emberi méltóságát és jogait.
- Tiszteletben tartja a kulturális értékek és normák sokféleségét, különbségeit, támogatja az esélyegyenlőséget, a diszkriminációmentes munkavégzést.

- Az erőszak és intolerancia megelőzése érdekében betartja a vonatkozó szabályokat, rendelkezéseket.
- Figyelembe veszi, szükség esetén konkrét lépéseket tesz a negatív hatások csökkentése érdekében.
- A fenntarthatóság szellemében cselekszik, olyan jó gyakorlatokat alkalmaz, amelyek minimálisra csökkentik a munkájával kapcsolatos környezeti, társadalmi és gazdasági kockázatokat.
- Előmozdítja a demokrácia és a jogállamiság elveit.

d) Autonómia és felelősség

A képzés elvégztével a hallgató:

- Felelősen képviseli azokat az elveket, módszereket, amelyekkel szakterületén dolgozik.
- A munkaterületének speciális kérdéseit szakmai útmutatás, ajánlások, hiteles források és a gyakorlati tapasztalatok alapján önállóan elemzi, értékeli, ami alapján önálló döntéseket hoz.
- Önállóan választja meg a munkájához kapcsolódó kutatási, elemzési módszereket.
- Felelősséggel és kritikus gondolkodással vesz részt új szakmai nézetek kialakításában.
- Döntéseirért, előre nem látható munkahelyzetekben is felelősséget vállal.
- Munkáját komplex szakmai környezetben önállóan és csapatban is megbízhatóan végzi.
- Sokat tesz önmaga jó fizikai és pszichikai állapotának megőrzéséért, fejlesztéséért.
- A munkájával és magatartásával kapcsolatos szakmai, jogi, etikai normák és szabályokat felelősségének tudatában tartja be.
- Felelősséget vállal a sportolók biztonságáért.
- Felelősséget érez munkatársai munkájáért, szakmai fejlődéséért.
- Gazdasági jellegű tevékenységének következményeiért felelősséget vállal.
- Figyelemmel kíséri a társadalmi-gazdasági-jogi környezet szakterületét érintő változásait.
- A munkaszervezetén belüli és azon kívüli szakmai fórumok munkájában önállóan és felelősséggel vesz részt.
- Rendszeres önértékelést végez, önállóan azonosítja személyes fejlődési igényeit, tervezi fejlesztési lehetőségeit.
- Társadalmi értékválasztását és a társadalmi életben való részvételét tekintve önálló, magatartása következményeiért, valamint másokért felelősséget vállal.

e) Általános digitális kompetenciák

- Képes adatfeldolgozási módszerek alkalmazására.

- Képes adatokat, információkat és digitális tartalmakat böngészni, keresni, szűrni, rögzíteni.
- Biztosítja a személyes adatok és a magánélet védelmét.
- Képes digitális technológiák alkalmazásával kommunikálni.
- Tisztában van a mesterséges intelligencia alapelveivel.
- Ismeri a „dolgozók internete” fogalomkört.

A feladat elvégzését követően jól körvonalazódott, hogy a három szak fókusza a képzési területre jellemző közös tanulási eredmények mellett is különbözik, vagyis rendelkeznek olyan önálló, karakterisztikus, világosan elkülöníthető törzskompetenciákkal, melyek alapján a jövőben is önálló szakként funkcionálhatnak.

Az új dokumentumokban szakokat definiáló törzskompetenciák a korábbinál tömörebben, lényegre törőbben kerültek megfogalmazásra. A sporttudományi képzési területek új elvárt tanulási eredményei (ETE) közé csak a törzskompetenciák kerültek be, további, kiegészítő kompetenciákat a szakot indító intézmény is jogosult meghatározni. A törzskompetenciákhoz rendelt 50% feletti kreditérték lehetővé teszi a helyi, regionális sajátosságokhoz és/vagy a munkapiaci elvárásokhoz történő rugalmas alkalmazkodást, valamint megkönnyíti a helyi (humán-, tárgyi-, szervezeti-, kapcsolati-) erőforrásokhoz igazított tantervek kialakítását.

A Sporttudományi Bizottság a három alapképzési szakot (Edző, Rekreáció és életmód, Sportszervezés) – és persze hozzájuk kapcsolódóan a testnevelő tanár osztatlan szakot – komplementer jellegűnek tartja. Ennek tükrében fontosnak ítéli a szakszintű specifikumok megőrzését, hiszen azok rendelkeznek egyértelmű üzenettel a munkaerőpiac felé. Az új ETE-k első változatát „társadalmi vitára”, véleményezésre bocsátotta a bizottság, megcélózva az országos jelentőségű szakmai szervezeteket, munkapiaci szereplőket (pl. MOB, MEFS, SOSZ, MET, MSTT, MTSZ, MSZSSZ). Az első visszajelzések ugyancsak pozitívnak mondhatók mindazzal kapcsolatban.

5. Következtetések

Az MRK Képzési Munkacsoportjának precízen kidolgozott módszertanával elkészített szakmai anyag (új ETE-k) igazolja az Edző, a Rekreáció és életmód, valamint a Sportszervezés alapképzési szakok önállóságának szükségszerűségét, kimutatva a közöttük lévő szaktávolság tényét. A három szak fókusza a képzési területre jellemző közös tanulási eredmények mellett is nagyban különbözik, vagyis olyan önálló, karakterisztikus tanulási eredmények (törzskompetenciák), jelennek meg bennük melyek alapján önálló szakként definiálhatók.

A sportszakma részéről régóta határozott elvárás, hogy a képzések alapításában és indításában a gazdasági alapokon nyugvó döntésekkel szemben minőségelvű döntések születessenek³⁴. Az új elvárt tanulási eredmények a korábbinál hatékonyabban szolgálhatják az alapképzések munkaerőpiaci elvárásokhoz igazodó

specialitásainak, illetve a gazdasági és társadalmi stratégiai célrendszernek való megfelelését. Ezt támasztják alá a szövetségekkel, társadalmi szervezetekkel, államigazgatással való egyeztetések tapasztalatai is.

Mindamellet a képzőhelyek részéről felmerült egy új képzés, a Sporttudomány (Sports Science) alapképzési szak (BSc) kidolgozásának és akkreditálásának igénye, mely nagyban erősíthetné a hazai sporttudományi képzés nemzetközi kompatibilitását, átjárhatóságát, illetve támogathatná a hazai sportszakos képzés nemzetköziesedését.

A projektet lebonyolító konzorcium ajánlása szerint 2023. év első felében megtörtént az új elvárt tanulási eredmények implementációja, ami elősegítheti, hogy a hazai képzésszabályozás konformabbá váljon az európai felsőoktatási térségben tapasztalható gyakorlattal. De a modernizációs folyamatok nem csak a nemzetközi képzésekkel való kompatibilitást támogatják majd, tágabb teret nyithatnak a felsőoktatási képzések kiegyensúlyozottabb regionális elosztásának is, ami sajnos még mindig várat magára³⁵.

A sportszakember-képzés területén nem csak nálunk, számos európai országban szintén komoly fejlődés figyelhető meg. A képzési struktúrák differenciálódásával egyre eredményesebben valósul meg a szakmai specializáció, ami mellett a továbbképzések iránti igény is egyértelműen körvonalazódik. Mindez a képzőhelyi kínálat és a sportszervezetek igényeinek még hatékonyabb összehangolását követeli meg³⁶.

Megújuló sporttudományi képzéseinknek tehát egyaránt válaszolnia kell a kor kihívásaira, s ezzel együtt a változó hallgatói és munkaerőpiaci igényekre is. Ugyanakkor soha nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a mai sportszakos hallgatók, a következő generációk testmozgásról, egészségről vallott nézeteit, gondolkodásmódját, tetteit formálják majd. Mindaz, amit képviselnek, tesznek és amit a világról gondolnak, annak akár évtizedek múlva is lesz hatása³⁷.

Köszönetnyilvánítás

A munka és abból születő tanulmány elkészüléséért köszönet illeti az RRF-2.1.1-21 (A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja) projekt keretében a képzési és kimeneti követelményeinek felülvizsgálatát koordináló Magyar Rektori Konferencia Titkárságát, valamint a módszertani útmutatók, háttéranyagok elkészítéséért az MRK Képzési Munkacsoportját. Külön köszönet illeti továbbá az MRK Sporttudományi Bizottság tagjait, akik véleményükkel, megjegyzéseikkel, javaslataikkal segítették az új egységes tanulási eredmények kialakítását.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Szabó Péter (2019): Megatrendek és lokális tendenciák a hazai felsőoktatás-fejlesztésben, különös tekintettel a Kodolányi János Egyetemre. In: Malatyinszki Szilárd (szerk.) *Az emberiség jövője a neveléstől függ.* Kodolányi János Egyetem. Orosháza. 11–21. old.
- 2 Derényi András (2024a): A képesítési keretrendszerek hatása a felsőoktatásra. *Educatio*, 2024/2. szám. 153-165 old.
- 3 Derényi András (2014): A felsőoktatás nemzetköziesítése: globális pillanatkép. In: Veroszta Zsuzsanna (főszerk.) *A mozgás tere.* (A magyar felsőoktatás és a nemzetközi mobilitási folyamatok.) Balassi Intézet. Budapest. 11–50. old.
- 4 Teperics Károly (2019): Kelet-Közép-Európa felsőoktatása a nemzetköziesedés folyamatában. In: Pusztai Gabriella – Engler Ágnes – Kocsis Zsófia (szerk.) *KozmaPolisz.* (Tanulmányok Kozma Tamás 80. születésnapjára.) Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 99–113. old.
- 5 Szabó Péter (2024): Változás a magyar felsőoktatás jogi és társadalmi környezetében. In: Sipos Judit – Boldizsár Boglárka (szerk.) *A tanulás-tanítás régi és újabb gyakorlati és történeti vonatkozásai.* Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága, Neveléstudományi Szakbizottság. Székesfehérvár. 32. old.
- 6 Lakatos Péter Levente (2024): Dereguláció, modernizáció, innováció. In: Tolnai Ágnes (szerk.) *A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja.* Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 25–31. old.
- 7 Az Nftv. 108.§ 16. pontja szerint „azoknak az ismereteknek, jártasságoknak, készségeknek, képességeknek (kompetencia) összessége, illetve az a tudás, amelynek megszerzése esetén az adott szakon oklevél kiadható”.
- 8 MRK (2022): MRK szakértői javaslat az RRF-2.1.1. projekt keretében meghatározott témakörök vonatkozásában (kézirat).
- 9 Derényi András (2024b): Alapszakok nemzetközi összehasonlító vizsgálata. In: Tolnai Ágnes (szerk.) *A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja.* Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 9–15. old.
- 10 Lannert Judit – Derényi András (2021): Internationalization in Hungarian higher education. Recent developments and factors of reaching better global visibility. *Hungarian Educational Research Journal*. 2021/4. 346–369. old.
- 11 UNIside (2023): Hallgatói létszám rekord – kilenc éve nem tanultak ilyen sokan felsőoktatásban. UNIside. 2023-11-18.
- 12 Varga-Bajusz Veronika (2023): Képzések megújítása. Fókuszban a gyakorlat. Előadás: RRF-2.1.1-2022-00001 A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja c. projekt disszeminációs konferenciája. 2023. december 6., Budapest.
- 13 Derényi (2024a).
- 14 Gulyás László (2014): A felnőttképzés jellemzői. I. rész. A képzés és fejlesztés „házon kívüli” módszerei. *Közép-Európai Közlemények*. 2014/2. szám. 251–260. old.
- 15 Európai helyreállítási terv. Európai Bizottság Magyarországi képviselte.

- 16 OH (2022): RRF-2.1.1-21-2022-00001 A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. 2022. július 14.
- 17 MRK (2021): A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja.
- 18 Derényi András – Vámos Ágnes (2015): A felsőoktatás képzési területeinek kimeneti leírása – ajánlások. Egy kísérleti fejlesztés eredménye. Oktatási Hivatal. Budapest.
- 19 Kennedy, Declan (2007): Tanulási eredmények megfogalmazása és azok használata. Gyakorlati útmutató. WatermansPrinters, University College Cork. hivatkozva: Derényi – Vámos (2015): 7. old.
- 20 Derényi és Vámos (2015): 15. old.
- 21 Borszéki Judit (2021): Képzési és kimeneti követelmények (KKK), tanulási eredmény alapú tantervfejlesztés, 21. századi kompetenciák a rendészeti felsőoktatásban. Belügyi Szemle, 2021/5. szám. 751–780. old.
- 22 Derényi András (2015): Az EKKR és az MKKR lényege és jelentősége a szak- és felnőttképzésben. Szakképzési Szemle. 2015/1. szám. 4–16. old.
- 23 Szabó Péter (2012): Magyar felsőoktatás-fejlesztés és versenyképesség nem konszolidált hazai és uniós gazdasági környezetben. In: Bús Imre – Klein Ágnes – Tancz Tünde (szerk.) Értékkörzés és -átadás. Pécsi Tudományegyetem, Illyés Gyula Kar. Szekszárd. 123–130. old.
- 24 Somssich Réka (2024): Jogi környezet átalakításának kérdései az ETE és a mikrofinanszírozások szempontjából. In: Tolnai Ágnes (szerk.) A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 32–37. old.
- 25 Sándorné Kriszt Éva – Takács András – Horváth Erzsébet (2024): Az elvárt tanulási eredmények (ETE) általános jellemzői. In: Tolnai Ágnes (szerk.) A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 38–43. old.
- 26 Szlamka Erzsébet (2016): Empirikus kutatás a sportszakmai képesítési rendszerről – I. rész. Neveléstudomány. Oktatás – Kutatás – Innováció, 2016/3. szám. 82–98. old.
- 27 Berács József – Derényi András – Kádár-Csoboth Péter – Kovács Gergely – Polónyi István – Temesi József (2017): Magyar felsőoktatás 2016. Stratégiai helyzetértékelés. Kutatási jelentés. NFKK. Budapest.
- 28 18/2016. (VIII. 5.) EMMI rendelet.
- 29 Berács és mtsai (2017).
- 30 393/2020. (VIII. 12.) Korm. rendelet.
- 31 Európai kreditátviteli és -gyűjtési rendszer. <https://education.ec.europa.eu/hu/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education/european-credit-transfer-and-accumulation-system>
- 32 Megfelel az Európai Felsőoktatási Térség képesítési keretrendszere első szintjének (EFT-KKR first cycle).
- 33 Ojeda-Nahuelcura, Rodrigo – Carter-Thuillier, Bastian – López-Pastor, Víctor – Fuentes-Nieto, Teresa (2023): Impact of generic or transversal competences on the performance of specialists in physical education and sports sciences: A systematic review, Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education, 2023/100418.

- 34 Bognár József (2010): Sportszakember-képzés: Válsághelyzet és kiútkeresés (A TF-en, 2010. január 29-én rendezett konferencia kapcsán). Magyar Edző. 2010/1. szám. 21-23.
- 35 Gervai Pál – Vida Cecília – Trautmann László (2024): Versenyképesség és oktatás. Világpolitika és a Közgazdaságtan, 2024/2. szám. 51-76.
- 36 Sipos-Onyestyák Nikolett – Perényi Szilvia – Farkas Judit – Gösi Zsuzsanna – Kedelényi-Gulyás Erika (2019): Az európai sportágazati szakember-fejlesztés lehetőségei: az ESSA-Sport projekt bemutatása és előzetes eredményei. Testnevelés Sport Tudomány / Physical Education, Sport, Science 2014/ 1-2. 47-59. old.
- 37 Gortva János (2022): Dilemmák és lehetőségek a megújuló tanárképzésben. In: K. Nagy Emese – Zagyváné Szűcs Ida (szerk.) Reflexiók a neveléstudomány legújabb problémáira. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó. Eger. 61-72. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Bognár József (2010):** Sportszakember-képzés: Válsághelyzet és kiútkeresés (A TF-en, 2010. január 29-én rendezett konferencia kapcsán). Magyar Edző. 2010/1. szám. 21-23.
- Borszéki Judit (2021):** Képzési és kimeneti követelmények (KKK), tanulási eredmény alapú tantervfejlesztés, 21. századi kompetenciák a rendészeti felsőoktatásban. Belügyi Szemle. 2021/5. szám. 751-780. old.
- Derényi András (2014):** A felsőoktatás nemzetköziesítése: globális pillanatkép. In: Veroszta Zsuzsanna (főszerk.) A mozgás tere. (A magyar felsőoktatás és a nemzetközi mobilitási folyamatok.) Balassi Intézet. Budapest. 11–50. old.
- Derényi András (2015):** Az EKKR és az MKKR lényege és jelentősége a szak- és felnőttképzésben. Szakképzési Szemle. 2015/1. szám. 4-16. old.
- Derényi András (2024a):** A képesítési keretrendszerek hatása a felsőoktatásra. Educatio, 2024/2. szám. 153-165 old. <https://doi.org/10.1556/2063.33.2024.2.5>
- Derényi András (2024b):** Alapszakok nemzetközi összehasonlító vizsgálata. In: Tolnai Ágnes (szerk.) A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 9-15. old.
- Derényi András – Vámos Ágnes (2015):** A felsőoktatás képzési területeinek kimeneti leírása – ajánlások. Egy kísérleti fejlesztés eredménye. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Gervai Pál – Vida Cecília – Trautmann László (2024):** Versenyképesség és oktatás. Világpolitika és a Közgazdaságtan, 2024/2. szám. 51-76.
- Gortva János (2022):** Dilemmák és lehetőségek a megújuló tanárképzésben. In: K. Nagy Emese – Zagyváné Szűcs Ida (szerk.) Reflexiók a neveléstudomány legújabb problémáira. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó. Eger. 61-72. old.
- Gulyás László (2014):** A felnőttképzés jellemzői. I. rész. A képzés és fejlesztés „házon kívüli” módszerei. Közép-Európai Közlemények. 2014/2. szám 251-260. old.
- Kennedy, Declan (2007):** Tanulási eredmények megfogalmazása és azok használata. Gyakorlati útmutató. WatermansPrinters, University College Cork.

- Lakatos Péter Levente (2024):** Dereguláció, modernizáció, innováció. In: Tolnai Ágnes (szerk.) A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 25-31. old.
- Lannert Judit – Derényi András (2021):** Internationalization in Hungarian higher education. Recent developments and factors of reaching better global visibility. Hungarian Educational Research Journal. 2021/4. 346-369. old. <https://doi.org/10.1556/063.2020.00034>
- MRK (2022):** MRK szakértői javaslat az RRF-2.1.1. projekt keretében meghatározott témakörök vonatkozásában (kézirat).
- Ojeda-Nahuelcura, Rodrigo – Carter-Thuillier, Bastian – López-Pastor, Víctor – Fuentes-Nieto, Teresa (2023):** Impact of generic or transversal competences on the performance of specialists in physical education and sports sciences: A systematic review, Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education. 2023/100418
- Sándorné Kriszt Éva – Takács András – Horváth Erzsébet (2024):** Az elvárt tanulási eredmények (ETE) általános jellemzői. In: Tolnai Ágnes (szerk.) A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 38-43. old.
- Sipos-Onyestyák Nikoletta – Perényi Szilvia – Farkas Judit – Gósi Zsuzsanna – Kedelényi-Gulyás Erika (2019):** Az európai sportágazati szakember-fejlesztés lehetőségei: az ESSA-Sport projekt bemutatása és előzetes eredményei. Testnevelés Sport Tudomány / Physical Education, Sport, Science 2014/ 1-2. 47-59. old.
- Somssich Réka (2024):** Jogi környezet átalakításának kérdései az ETE és a mikrotanúsítványok szempontjából. In: Tolnai Ágnes (szerk.) A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság. Budapest. 32-37. old.
- Szabó Péter (2012):** Magyar felsőoktatás-fejlesztés és versenyképesség nem konszolidált hazai és uniós gazdasági környezetben. In: Bús Imre – Klein Ágnes – Tancz Tünde (szerk.) Értékkörzés és -átadás. Pécsi Tudományegyetem, Illyés Gyula Kar. Szekszárd. 123-130. old.
- Szabó Péter (2019):** Megatrendek és lokális tendenciák a hazai felsőoktatás-fejlesztésben, különös tekintettel a Kodolányi János Egyetemre. In: Malatyinszki Szilárd (szerk.) Az emberiség jövője a neveléstől függ. Kodolányi János Egyetem. Orosháza. 11-21. old.
- Szabó Péter (2024):** Változás a magyar felsőoktatás jogi és társadalmi környezetében. In: Sipos Judit – Boldizsár Boglárka (szerk.) A tanulás-tanítás régi és újabb gyakorlati és történeti vonatkozásai. Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottsága, Neveléstudományi Szakbizottság. Székesfehérvár. 32. old.
- Szlamka Erzsébet (2016):** Empirikus kutatás a sportszakmai képesítési rendszerről – I. rész. Neveléstudomány. Oktatás – Kutatás – Innováció, 2016/3. szám. 82–98. old.
- Teperics Károly (2019):** Kelet-Közép-Európa felsőoktatása a nemzetköziesedés folyamatában. In: Pusztai Gabriella – Engler Ágnes – Kocsis Zsófia (szerk.) KozmaPolisz. (Tanulmányok Kozma Tamás 80. születésnapjára.) Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 99–113. old.

Varga-Bajusz Veronika (2023): Képzések megújítása. Fókuszban a gyakorlat. Előadás: RRF-2.1.1-21.-2022-00001 A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja c. projekt disszeminációs konferenciája. 2023 december 6., Budapest.

Internetes források:

Berács József – Derényi András –Kádár-Csoboth Péter – Kováts Gergely – Polónyi István –Temesi József (2017): Magyar felsőoktatás 2016. Stratégiai helyzetértékelés. Kutatási jelentés. NFKK, Budapest. https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/2827/1/Magyar_Felsooktatasi_2016.pdf

Európai helyreállítási terv. Európai Bizottság Magyarországi képviselte. https://hungary.representation.ec.europa.eu/strategia-es-prioritasok/europai-helyreallitasi-terv_hu

Európai kreditátviteli és -gyűjtési rendszer. <https://education.ec.europa.eu/hu/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education/european-credit-transfer-and-accumulation-system>

Magyar Képesítési Keretrendszer (MKKR) https://www.magyarkepeses.hu/kepességi_keretrendszerek/mkkr

Magyarország Helyreállítási és Ellenállóképességi Terve (2021-2026) <https://archive.palyazat.gov.hu/download.php?objectId=1096521>

MRK (2021): A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja <https://mrk.hu/a-felsooktatasi-kepzesek-agazati-modernizacioja>

OH (2022): RRF-2.1.1-21-2022-00001 A felsőoktatási képzések ágazati modernizációja. 2022. július 14. <https://www.oktatas.hu/koznevelas/projektek/rrf211>

UNIside (2023): Hallgatói létszám rekord – kilenc éve nem tanultak ilyen sokan felsőoktatásban. 2023-11-18. <https://uniside.hu/hallgatoi-letszam-rekord/18/2016>. (VIII. 5.) EMMI rendelet 393/2020. (VIII. 12.) Kormányrendelet

NEMESKÉRI ZSOLT

egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és
Vidékfejlesztési Kar, Pécs

*Professor, University of Pécs Faculty of Cultural Sciences, Education and
Regional Development, Pécs, Hungary*

ORCID: 0000-0003-4977-2565

e-mail: nemeskeri.zsolt@pte.hu

ZÁDORI IVÁN

egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem, Kultúratudományi, Pedagógusképző és
Vidékfejlesztési Kar, Pécs

*Associate Professor, University of Pécs Faculty of Cultural Sciences,
Education and Regional Development, Pécs, Hungary*

ORCID: 0009-0009-6848-4228

e-mail: zadori.ivan@pte.hu

ÁGOSTON HARASZTHY'S CONTRIBUTIONS TO CALIFORNIA VITICULTURE: LESSONS FOR ADAPTING TO CLIMATE CHANGE

*HARASZTHY ÁGOSTON HOZZÁJÁRULÁSA A KALIFORNIAI
SZŐLŐTERMESZTÉSHEZ: TANULSÁGOK A KLÍMAVÁLTOZÁSHOZ
VALÓ ALKALMAZKODÁSSAL KAPCSOLATBAN*

ABSTRACT

Ágoston Haraszthy (1812–1869), often celebrated as a pioneer of California viticulture, significantly shaped the state's wine industry through his introduction of European grape varieties, innovative practices, and institutional advocacy. This paper examines Haraszthy's life, his contributions to California's wine industry, and the relevance of his strategies for addressing contemporary climate change challenges. By integrating historical analysis with revisionist scholarship and current scientific research, it highlights Haraszthy's focus on varietal diversity, terroir-driven site selection, and collaborative networks. These elements offer a blueprint for resilience in a warming climate, emphasizing genetic diversity, strategic

adaptation, and global collaboration to ensure the sustainability of California's wine industry and inform viticultural regions worldwide.

Keywords: Ágoston Haraszthy, California viticulture, climate change adaptation, sustainable viticulture

Kulcsszavak: Haraszthy Ágoston, kaliforniai szőlőtermesztés, klímaváltozáshoz való alkalmazkodás, fenntartható szőlőtermesztés

1. Introduction

California's wine industry, a vital component of the state's agricultural and cultural identity, faces significant threats from climate change, including rising temperatures, altered precipitation patterns, and extreme weather events that disrupt grapevine phenology, yield, and wine quality.¹ Historical figures like Ágoston Haraszthy provide valuable lessons for adaptation. A Hungarian immigrant, Haraszthy transformed California's wine industry in the mid-19th century through visionary practices that remain relevant. This paper explores Haraszthy's life, debunking myths propagated by earlier narratives, and evaluates his contributions through varietal diversity, site selection, and institutional innovation. By synthesizing historical and scientific perspectives, this analysis argues that Haraszthy's emphasis on diversity, experimentation, and collaboration offers strategies for building resilience against environmental uncertainty.

2. Ágoston Haraszthy: Life and Legacy

Ágoston Haraszthy was born on August 30, 1812, in Pest, Hungary (not Futak, as earlier accounts claimed)², to Károly Haraszthy and Anna Halász, a noble but untitled family with estates in Bácska and Bihar County.³ His early life included legal studies and minor administrative roles, such as honorary deputy notary in Bács-Bodrog County in 1837, though allegations of financial misconduct (later disproven) may have prompted his exploration abroad.⁴ Claims of serving in the Royal Hungarian Bodyguard, acting as Archduke Joseph's private secretary, or participating in the Polish insurrection of 1830–31 lack archival evidence and reflect Haraszthy's self-promotion tactics in America.⁵ His exposure to viticulture in Hungary's Tokaj and Bácska regions shaped his later innovations.⁶

In 1840, Haraszthy traveled to North America with his cousin Károly Halász, driven by curiosity and possibly political tensions as a self-proclaimed supporter of Lajos Kossuth, though evidence of persecution is absent. His observations culminated in *Utazás Éjszak-Amerikában* (Travels in North America, 1844), published by Heckenast in Pest, which praised American democracy and economic opportunities. Returning to Hungary in 1842, he sold his estates and relocated his family – wife Eleonóra Dedinszky and sons Géza, Attila, and Árpád – to Wisconsin, founding Haraszthy Town (later Sauk City). There, he engaged in farming, milling,

and shipping, and experimented with viticulture, though Wisconsin's harsh climate hindered grape cultivation. His entrepreneurial ventures included operating a ferry, running a general store, and supplying the U.S. Army at Fort Winnebago.⁷

Drawn by the 1849 California Gold Rush and seeking a milder climate for his asthma and his father's gout, Haraszthy moved to San Diego, where he served as sheriff, state legislator, and pursued commercial ventures, including a failed jail construction project.⁸ He also engaged in agricultural activities in Southern California. By 1856, he focused on viticulture, and after few attempts, moving to Sonoma Valley and establishing Buena Vista Winery, California's first premium winery.⁹ His contributions included importing diverse *Vitis vinifera* varieties, building the state's first stone winery, and authoring a seminal 1862 report following his European tour.¹⁰ Despite financial difficulties and a tragic death in Nicaragua in 1869 – likely killed by alligators while crossing a river on his sugar plantation – Haraszthy's legacy as a viticultural pioneer endures.¹¹

3. Haraszthy's Contributions to California Viticulture

Haraszthy's impact on California viticulture is best understood through three lenses: varietal diversity, site selection, and institutional innovation, each refined by revisionist scholarship that challenges exaggerated claims.¹²

Haraszthy's efforts to diversify California's viticulture addressed the limitations of the Mission grape, which produced poor quality wines unsuitable for premium markets. Drawing on his Hungarian viticultural knowledge, Haraszthy sought to introduce superior *Vitis vinifera* varieties. During his 1861–1862 European tour, commissioned by the California legislature but self-funded, he collected approximately 100,000 cuttings from over 300 varieties across France, Germany, Italy, Spain, and Switzerland, including Cabernet Sauvignon, Pinot Noir, Riesling, and Flame Tokay.¹³ Contrary to earlier claims, he did not visit Hungary or import Hungarian varieties, and his 1862 report lists no Zinfandel, debunking myths propagated by his son Árpád. Haraszthy distributed over 300,000 cuttings by 1863, enabling statewide experimentation and shifting vineyards from Mission grapes to European varieties by the 1870s.

This genetic diversity aligns with modern climate change adaptation strategies. Rising temperatures and droughts threaten varieties like Cabernet Sauvignon, prompting growers to explore heat-tolerant grapes such as Grenache and Tempranillo.¹⁴ Haraszthy's broad varietal introductions mirror this approach, fostering resilience against environmental variability and phylloxera, as seen in Napa's vineyard expansion from 3,500 to 18,000 acres by the 1880s.¹⁵

Haraszthy's selection of Sonoma Valley for Buena Vista Winery in 1857 reflected a nuanced understanding of terroir, informed by his Hungarian agricultural experience and California's Mediterranean climate. After rejecting fog-prone San Francisco and overly warm San Diego, he chose Sonoma for its volcanic soils,

gravelly alluvium, and Pacific breezes, ideal for varieties like Cabernet Sauvignon and Riesling. His hillside planting and dry farming practices – uncommon in 19th-century California – optimized sunlight, drainage, and water conservation, producing robust wines. Inspired by Mariano Vallejo's successful Sonoma vineyards, Haraszthy's methods influenced contemporaries like Charles Krug, contributing to Napa and Sonoma's viticultural boom.

Today, as climate change drives growers to cooler, higher-elevation sites like Napa's Howell Mountain or Sonoma's Russian River Valley, Haraszthy's terroir-driven approach remains relevant.¹⁶ Precision viticulture technologies enhance his intuitive site selection, while dry farming addresses water scarcity, as seen in Lodi's deficit irrigation practices.¹⁷

Haraszthy's institutional contributions transformed California's wine industry through knowledge dissemination and collaboration. His 1862 report, *Grape Culture, Wines, and Wine-Making*, synthesized European techniques like cave storage, redwood barrels, and trellising, while advocating for a state agricultural commission. His construction of California's first underground cellar at Buena Vista in 1857 improved wine quality by maintaining consistent temperatures, inspiring neighbouring growers. Haraszthy's 1858 report for the California State Agricultural Society, which earned him first prizes in 1858 and 1859, promoted standardized practices and varietal experimentation. The Buena Vista Vinicultural Society, formed in 1863 with William C. Ralston, advanced premium winemaking, producing acclaimed sparkling wines like Sparkling Sonoma. Despite tensions with Ralston leading to his exit in 1866, Haraszthy's cooperative model fostered industry-wide progress.

These innovations resonate with modern climate change adaptation. Institutions like the University of California's Cooperative Extension mirror Haraszthy's knowledge-sharing ethos, disseminating research on drought-tolerant rootstocks and precision irrigation.¹⁸ His international exchanges parallel global efforts to share climate-resilient varieties, as seen in Napa Valley Vintners Association's advocacy.

4. Lessons from Haraszthy for Climate Change Adaptation

Haraszthy's work offers three key lessons for building viticultural resilience: embracing varietal diversity, strategic site selection, and fostering innovation and collaboration.

Haraszthy's introduction of over 300 grape varieties enabled growers to match grapes to California's microclimates, mitigating risks associated with the Mission grape. Modern research advocates similar diversification, with varieties like Aglianico and Vermentino trialed to counter rising temperatures.¹⁹ Haraszthy's approach underscores the value of genetic diversity in ensuring consistent yields and quality amidst climatic variability.

Haraszthy's terroir-focused selection of Sonoma Valley highlights the importance of site-specific viticulture. His use of hillside sites and dry farming informs contemporary strategies of planting in cooler regions like Carneros or adopting water-efficient techniques in drought-prone areas.²⁰ Precision technologies now enhance this approach, optimizing site-variety matches.

Haraszthy's mentorship of growers like Charles Krug and his advocacy for institutional support fostered a culture of innovation.²¹ Modern equivalents, such as public-private partnerships and international research consortia, accelerate the adoption of adaptive technologies like precision irrigation and carbon-sequestering cover crops. His legacy emphasizes collective action to address systemic climate challenges.

5. Buena Vista's Post-Haraszthy Legacy and Tourism

After Haraszthy's departure from the Buena Vista Vinicultural Society in 1866 and his death in 1869, Buena Vista faced challenges, including the phylloxera epidemic of the 1870s, which devastated vineyards, and the 1906 San Francisco earthquake, which damaged Sonoma's infrastructure. Haraszthy's sons, Árpád and Attila, continued his work. Árpád pioneered California's first commercially successful bottle-fermented sparkling wine, while Attila battled phylloxera by replanting resistant rootstocks, though only a fraction of Buena Vista's vines survived. By the 1940s, under Frank H. Bartholomew's ownership, Buena Vista was revitalized with restored cellars and replanted vineyards, emphasizing Zinfandel and Riesling.

Today, Buena Vista is a National Historic Landmark and a premier tourist destination, attracting visitors with its historic cellars, Hungarian-inspired artifacts, and annual harvest festivals featuring cultural performances. The winery's vineyards, replanted with climate-resilient varieties, serve as a living laboratory for adaptive viticulture, aligning with Haraszthy's experimental ethos. A bronze plaque by sculptor Sándor Finta, erected near the cellars, commemorates Haraszthy, while agrotourism bolsters California's wine industry amidst climate challenges. Local lore persists about 30,000 bottles of wine and sparkling wine buried in sealed cellars post-earthquake, adding to Buena Vista's mystique.

6. Conclusion

Ágoston Haraszthy's contributions to California viticulture – through varietal diversity, terroir-driven site selection, and institutional innovation – laid the groundwork for a globally renowned wine industry. Revisionist scholarship clarifies his role, dispelling myths of exclusivity while affirming his significant impact.²² These historical insights guide modern climate change adaptation, advocating diverse grape varieties, optimized site selection, and collaborative networks to ensure viticultural sustainability.

Haraszthy's legacy informs strategies for navigating rising temperatures, droughts, and wildfires.²³ His varietal introductions parallel efforts to plant heat-tolerant grapes, while his terroir-focused approach supports planting in cooler regions.²⁴ Institutional frameworks like UC Cooperative Extension echo his collaborative vision, driving research and advocacy.²⁵ Zinfandel's adaptability across diverse climates underscores the need for resilient varieties and global knowledge exchange, as California growers learn from Mediterranean regions.

Haraszthy's principles extend to global viticulture, guiding regions like Bordeaux and Australia facing similar challenges. Policymakers should fund research and incentivize sustainable practices, while growers invest in varietal trials and precision technologies, building on Haraszthy's experimental legacy. By embracing his vision of diversity, adaptation, and collaboration, the wine industry can thrive, preserving its cultural and economic vitality for future generations.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Gatto et al., (2009): The future impact of climate change on the California wine industry. and Actions the State of California Should Take to Address It. ResearchGate.
- 2 McGinty (1998): *Strong Wine: The Life and Legend of Agoston Haraszthy*. Stanford University Press.
- 3 Sztáray (1964): *Haraszthy Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja*. San Bernardino, CA: Kossuth Foundation.
- 4 Szente Péter (1978): Egy elfelejtett amerikai magyar: Haraszthy Ágoston. *Századok*, 112–126. old.
- 5 Lévai, Csaba (2013): Ágoston Haraszthy: “Father of California Viticulture”? Debates in the Mirror of Recent Revisionist Literature. *Hungarian Studies Review*, 40(1), 7–24. old.
- 6 Sztáray (1964)
- 7 Sztáray 1964)
- 8 Sztáray (1964) Szente (1978)
- 9 Pinney, T. (1998): *A History of Wine in America: From the Beginnings to Prohibition*. University of California Press.
- 10 Haraszthy (1862)
- 11 McGinty (1998)
- 12 Sullivan, C. L. (2003): *Zinfandel: A History of a Grape and Its Wine*. University of California Press.
- 13 McGinty (1998)
- 14 Wolkovich, E. M., et al. (2018). From Pinot to Xinomavro in the world’s future wine-growing regions. *Nature Climate Change*, 8(1), 29–34. DOI: <http://dx.doi.org/10.1038/s41558-017-0016-6>
- 15 Hunt (2019): Hunt, E. (2019). *Napa Valley Tourism, California, USA: The History, Wine Tour, Environmental Tour*. Sonittec Publishing.
- 16 Hannah et al. (2013): Climate change, wine, and conservation. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(17), 6907–6912. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1210127110>
- 17 Santos, J. A., et al. (2020): A Review of the Potential Climate Change Impacts and Adaptation Options for European Viticulture. *Applied Sciences*, 10(9), 3092. DOI: <https://doi.org/10.3390/app10093092>
- 18 Lobell, D. B., et al. (2020): Impacts of global warming on southern California’s wine-grape climate suitability. *Advances in Atmospheric Sciences*.
- 19 Mozell, M. R., & Thach, L. (2014): The impact of climate change on the global wine industry: Challenges & solutions. *Wine Economics and Policy*, 3(2), 81–89. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wep.2014.08.001>
- 20 Hannah et al. (2013); Santos et al. (2013)
- 21 Haraszthy (1862)
- 22 Pinney, 1998; Sullivan, 2003; Lévai, 2013.

- 23 Gatto et al., 2009; Lobell et al., 2020.
24 Wolkovich et al., 2018; Hannah et al., 2013.
25 Hunt, 2019.

REFERENCES / FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gatto, J., et al. (2009):** The future impact of climate change on the California wine industry. and Actions the State of California Should Take to Address It. ResearchGate.
- Hannah, L., et al. (2013):** Climate change, wine, and conservation. Proceedings of the National Academy of Sciences, 110(17), 6907–6912. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1210127110>
- Haraszthy, A. (1862):** Grape Culture, Wines, and Wine-Making: With Notes upon Agriculture and Horticulture. Harper & Brothers.
- Hunt, E. (2019):** Napa Valley Tourism, California, USA: The History, Wine Tour, Environmental Tour. Sonittec Publishing.
- Lévai, Cs. (2013):** Ágoston Haraszthy: “Father of California Viticulture”? Debates in the Mirror of Recent Revisionist Literature. Hungarian Studies Review, 40(1), 7–24. old.
- Lobell, D. B., et al. (2020):** Impacts of global warming on southern California’s winegrape climate suitability. Advances in Atmospheric Sciences.
- McGinty, B. (1998):** Strong Wine: The Life and Legend of Agoston Haraszthy. Stanford University Press.
- Mozell, M. R., & Thach, L. (2014):** The impact of climate change on the global wine industry: Challenges & solutions. Wine Economics and Policy, 3(2), 81–89. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.wep.2014.08.001>
- Pinney, T. (1998):** A History of Wine in America: From the Beginnings to Prohibition. University of California Press.
- Santos, J. A., et al. (2020):** A Review of the Potential Climate Change Impacts and Adaptation Options for European Viticulture. Applied Sciences, 10(9), 3092. DOI: <https://doi.org/10.3390/app10093092>
- Sullivan, C. L. (2003):** Zinfandel: A History of a Grape and Its Wine. University of California Press.
- Sztáray, Z. (1964):** Haraszthy Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja. San Bernardino, CA: Kossuth Foundation.
- Szente, P. (1978):** Egy elfelejtett amerikai magyar: Haraszthy Ágoston. Századok, 112–126.
- Wolkovich, E. M., et al. (2018):** From Pinot to Xinomavro in the world’s future wine-growing regions. Nature Climate Change, 8(1), 29–34. DOI: <http://dx.doi.org/10.1038/s41558-017-0016-6>

KUN MIKLÓS

professzor emeritus

Károli Gáspár Református Egyetem, Kremlinológiai Intézet
*Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, Institute of
Kremlinology*

ORCID: –

e-mail: kunmiklon@gmail.com

SZENT-GYÖRGYI ALBERT LEVELEZÉSEI ÉS BESZÉLGETÉSEI SZOVJET TUDÓSOKKAL

*THE CORRESPONDENCE AND CONVERSATIONS OF ALBERT
SZENT-GYÖRGYI WITH SOVIET SCIENTISTS*

ABSTRACT

Albert-Szent-Györgyi' maintained extensive correspondence with many scientists around the World.

In this study, we present some details from Albert-Szent-Györgyi's correspondence and conversations with Soviet scientists.

Keynotes: Albert Szent-Györgyi, Pjotr Kapica, Ervin Bauer, Vlagyimir Engelhardt, Lina Stern

Kulcsszavak: Szent-Györgyi Albert, Pjotr Kapica, Ervin Bauer, Vlagyimir Engelhardt, Lina Stern

Bevezetés

A Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert tudományos, politikai és szellemi hagyatékával könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Élete néhány (al)fejezetét azonban még mindig némi homály fedi. Ismeretes, hogy szegedi korszakában, még 1941 nyara előtt Szent-Györgyi szűkebb tudományága kérdéseiről levelezést folytatótt szovjet kollégáival. Jelen tanulmányban szovjet tudósokkal (ide számítjuk a Moszkvában dolgozó Bauer Ervint is) folytatott kapcsolatairól – levelezések és beszélgetések – villantunk fel néhány adalékot.¹ Ennek során az alábbi négy tudósra térünk ki: Pjotr Kapica, Bauer Ervin, Vlagyimir Engelhardt és Lina Stern. Terjedelmi korlátaink miatt a téma szempontjából fontos ötödik tudósra –Jakub Parnas – itt és most nem térünk ki.

1. Pjotr Kapica

Szent-Györgyi professzor szovjet tudósokkal való kapcsolatai a '20-as évekre nyúlnak vissza. Cambridge-i tanulmányai idején ismerkedett meg a Lord Rotherford laboratóriumában dolgozó jeles orosz fizikussal Pjotr Kapica. Ő volt az, aki később fontos szerepet játszott abban, hogy a szovjet katonai hatóságok Szent-Györgyi segítségére siethettek 1945 elején a budapesti harcok kellős közepén.

Regénybe illő Kapica élete is, aki nem önszántából került vissza Moszkvába. 1934-ben egyik szokásos család látogatása alkalmával a szovjet hatóságok egyszerűen nem engedték vissza, útlevelét pedig bevonták. A későbbi Nobel-díjas tudós kellett Sztálinnak. Ezért nem a Gulag-ra került, – több tudós kortársával ellentétben – hanem a szovjet kormány egy egész tudományos intézetet létesített a számára. Még a bútorokat és a kémcsöveket is Angliából hozatták neki. Azt is engedélyezték, hogy két angol munkatársa eleinte segítse a munkáját. A halálosan elkeseredett Kapica ennek ellenére nem titkolta, hogy a szovjet politika kritikusa. 1941 nyarán a német támadás alatt azonban, hazafias kötelességének érezte, hogy segítsen, ahogy tud. Az acélgyártás megújítása terén nagy szolgálatot tett a szovjet hadiiparnak. Tudományos felfedezéseiért 1945-ben Sztálin-díjat is kapott. Igaz, Sztálin hozzátette: „Azért többet vártunk tőle.” Kapica élete végig érezte, hogy Moszkvában 'arany ketrecben' él.

Emberi tartása mindenkit lenyűgözött. Úgy levelezett Sztálinnal, Molotovval, általában a szovjet hatóságokkal, mint egyenrangú emberekkel. 1944 őszén Kapica neve azért is nyomott olyan sokat a latba, mivel akkor még nem dőlt el, hogy ő, vagy a nála sokkal simulékonyabb Igor Kurcsatov kerül hamarosan az atombombát előállító szovjet katonai program élére.

A fizikus egyik fia, Szergej Kapica ugyancsak nagyon fiatalon lett ismert tudós, ráadásul a '70-es - 80-as években népszerű tévés személyiségként országos népszerűségnek örvendett. Tőle hallottam moszkvai beszélgetéseink során, hogy apja, Pjotr Kapica mennyire büszke volt rá, hogy a nácik és a nyilasok elől Pesten rejtőzködő Szent-Györgyi Albert segítségére siethetett, s ezt ráadásul jól is időzítette. Kapica híres volt arról, hogy kollégái és ismerősei mellett kiállva azokat sokszor életveszélyes helyzetekből mentette meg. Ezek között volt a Nagy Terror idején egy évig börtönben sínylődő későbbi Nobel-díjas elméleti fizikus Lev Landau is, akit Sztálin ellenes trockista szervezkedéssel vádoltak meg (amiben azért volt némi igazság).

Miután 1944 őszén Szent-Györgyiről jó ideig nem érkeztek megbízható hírek Magyarországról, Kapica többször is feljegyezte határidő naplójába: „Felhívni az illetékeseket mi történt a C(ambridge) ismerősömmel...”

2. Bauer Ervin

Az 1935-ös leningrádi útja során Szent-Györgyi Albert megismerkedett és egyszer hosszan elbeszélgetett az addigra már két éve a Néva-parti városban élő

és dolgozó szegedi kötődésű biokémikus Bauer Ervinnel. Ő történetesen Balázs Béla testvéröccse, s egyben Kaffka Margit egykori férje volt. Úgy tűnik, hogy a máskor szinte naivan kitárulkozó Szent-Györgyi 1945-ben óvatosabb volt. Jó okkal nem hozta szóba Moszkvában senki előtt ezt a tíz évvel korábbi találkozást. A szovjet fővárosból visszatérve nagyon közeli barátainak, a Ferenczi házaspárnak azonban előadta, mennyire fáj neki, hogy nem tud semmit Bauer Ervinnel. Azt is elmondta, hogy a szegedi éveket neki egykor könnyes szemekkel felidéző, honvágygal küszködő Bauer nem csak tudománnyal foglalkozott a Szovjetunióban, hanem tevékeny szerepet játszott a népes leningrádi magyar emigráns kolónia életében. A politikai témákat azonban igyekeztek kerülni. Beszélgetésük a helyi patinás Nord szállodában főleg a biokémia és a filozófia egymással összefüggő kérdéseit feszegette. Jelen volt ezen a hadmérnök férjével együtt Leningrádban élő nagyon művelt magyar asszony, – Illyés Gyula fiatalkori barátnője – Cséri Lili is. Tőle tudom, hogy az egymással rokonszenvező két tudósnak ez volt az első és egyben utolsó találkozása. Az addigra már külföldön is elismert kutató Bauert és második feleségét a leningrádi magyar emigránsok nagy részével együtt a Nagy Terror idején (1938-ban) letartóztatták és tarkón lökték, mint nyugati ügynököket, s állítólagos 'trockista összeesküvőket'. Ferenczi Erzsike szerint Bauer tragédiája miatt is gyakori találkozásaik során Szent-Györgyi többször is faggatta őt és férjét az akkori szörnyű időkről, amelyeknek tanúi voltak szovjetunióbeli életük idején. Tudós barátjuk visszatérő kérdése az volt: „És ti hogyan menekültetek el az utolsó pillanatban Moszkvából Bécsbe?”

3. Vlagyimir Engelhardt

Szent-Györgyi szegedi korszakában Vlagyimir Engelhardt biokémikus professzorral is levelezett, aki addigra már nagy felfedezéseket tett az izomszervi kutatások terén. Szovjet kollégáját nagyra tartotta szakmailag. Szent-Györgyi 1945 tavaszán-nyarán többször is személyesen találkozott Engelhardttal Moszkvában, ahol megállapodott vele a további tudományos együttműködésről. Budapestre visszatérve ezt többeknek elmondta, sőt meg is írta a sajtóban. Ám a hosszú távra tervezett kapcsolat végül megszakadt.

De nem csak amiatt, mert Szent-Györgyi 1947-ben elhagyta Magyarországot. A szovjet politikai rendőrség operatív jelentéseiben 'önző burzsoá alkatnak' és 'reakciós elemnek' minősített Engelhardt professzort, aki egyébként a polgárháború alatt a Vörös Hadseregben szolgált orvosként, s kezdettől fogva igyekezett egyfajta modus vivendit kialakítani a bolsevik vezetéssel. Számos tudós társaihoz hasonlóan politikai gyanúba keveredett a Zsdanov névvel fémjelzett korszakban a '40-es évek közepén. Ezt érzékelve, a végén már alig járt ki otthonából. Közeli ismerőse Vaszilij Parin professzor szerint Engelhardt ettől kezdve rettegésben élt, depresszióval küszködött. Megesett, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia címére külföldről hozzá érkező leveleket felbontatlanul küldte vissza.

4. Lina Stern

Szent-Györgyi másik fontos levelező partnere az előbb Svájcban tanuló, majd Moszkvában kutató biokémikus és fiziológus Lina Stern volt.

Diákéveiben Svájcban nevelkedett egy olyan panzióban, amely Roza Plehanov-
vái volt, az orosz szociáldemokrata mozgalom létrehozójának, Georgij Plehanov-
nak a feleségéé. Akkori baloldali környezetéhez hasonlóan eldöntötte, hogy belőle
előbb utóbb forradalmár lesz. Két anyanyelve volt, francia és német. Élete végéig
erős francia akcentussal beszélt oroszul. A XX. század elején már nagyon fiatalon,
egészen rövid idő alatt vált nemzetközi hírű tudóssá. A '20-as években a Szovjet-
unióba költözve egyszerre több tudományos műhelyt igazgatott. Még Pavlov aka-
démikussal – az akkori tudományos élet meghatározó szaktekintélyével – is képes
volt szakmai vitába szállni. 1935-ben egy olyan több száz oldalas tanulmánykötet
jelent meg a tiszteletére, melynek szerzői főként külföldi biológusok, vegyészek
és fizikusok voltak. Éles esze dacára az asszony eleinte szemet hunyt a sztálini
rendszer visszásságai felett. Sőt 1938-ban belépett a bolsevik pártba. Hatalmas
feltűnést keltett, hogy ő volt az első nő, akiből akadémikus lett a Szovjetunióban.
A háború alatt Sztálin díjat kapott. Minden fontosabb kormányfogadásra meghív-
ták a Kremlbe. Közbenjárására néhány ártatlanul raboskodó ismerőse kiszabadult
a börtönből. (Ebben hasonlítottak egymásra Kapica professzorral). 1943-ban pedig
tiltakozó levelében felhívta Sztálin figyelmét az országban egyre inkább terjedő
antiszemita jelenségekre. Válaszként a diktátor nevében Malenkov személyesen
felkereste Lina Sternt, s megígérte, hogy orvosolni fogják a helyi túlkapásokat.

A belügyesek azonban addigra már az asszony minden lépését figyelték. Isme-
rőseit is sorra ráállították, hogy jelentsenek róla. A kegyvesztettség további jele az
volt, hogy a háborút követően már nem engedték ki külföldre előadni. Majd 1949-
ben Lina Sternt letartóztatták, s az első naptól kezdve megalázó tortúrának vetették
alá a börtönben. A világhírű tudós asszonyt személyesen kihallgató Viktor Abaku-
mov állambiztonsági miniszter úgy szólította meg: „No, te vén kurva...”. Ezt az
alpári stílust azonnal átvették a többi kihallgatói is. És mivel Lina Stern a nemrég
közzétett jegyzőkönyvek tanúsága szerint keményen tartotta magát, átszállították
a poklok poklának számító szuhanovói várbörtönbe.

Az antiszemita bírósági tárgyaláson érintett 15 vizsgálati fogoly közül 1952-ben
14-et kivégeztek. Az egyik fő vádlott Lina Stern volt, ám különös módon egyedül
ő élte túl ezt a zárt körű koncepciót, annak ellenére, hogy a bírák, már készen
álltak halálra ítélni az asszonyt. Az elterjedt magyarázat szerint megmenekülését
egyik választott kutatási területének köszönhette. A '30-as évek végén Lina Stern
élettani kutatásai nyomán tudományos dolgozataiban 120-130 évben állapította
meg az emberélet küszöbét. Erről a népszerűsítő cikkek és rádióelőadások mellett
a szovjet vezetésnek írt leveleiben is említést tett, melyekre felfigyelt a haláltól
rettegő, paranoiás Sztálin. A jelek szerint a zsarnok főleg amiatt hagyta életben
az asszonyt, hogy börtönrabként, netán egy saraskán dolgozó száműzöttként foly-

tathassa gerontológiai kutatásait. Lina Stern professzor ezen időszakáról csupán napjainkban láttak napvilágot valamennyire is hiteles emlékezések. Ő maga nem szívesen beszélt arról, hogy miért maradt életben. Egy tudományos tanácskozáson egyszer odasúgta az elnökségben mellette ülő – a sztálini börtönökben hat éven át raboskodó – akadémikus társának, Vaszilij Párinnak: „Túléltük a Gazdát, de vajon megérjük-e ettől még a százhusz éves kort? Nem hinném...”

JEGYZETEK / NOTES

- ¹ Szent-Györgyi Albertnek egy-egy tudóssal folytatott kapcsolatának bemutatására saját Oral History Gyűjteményemet használtam fel.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

Kun Miklós Oral History Gyűjteménye